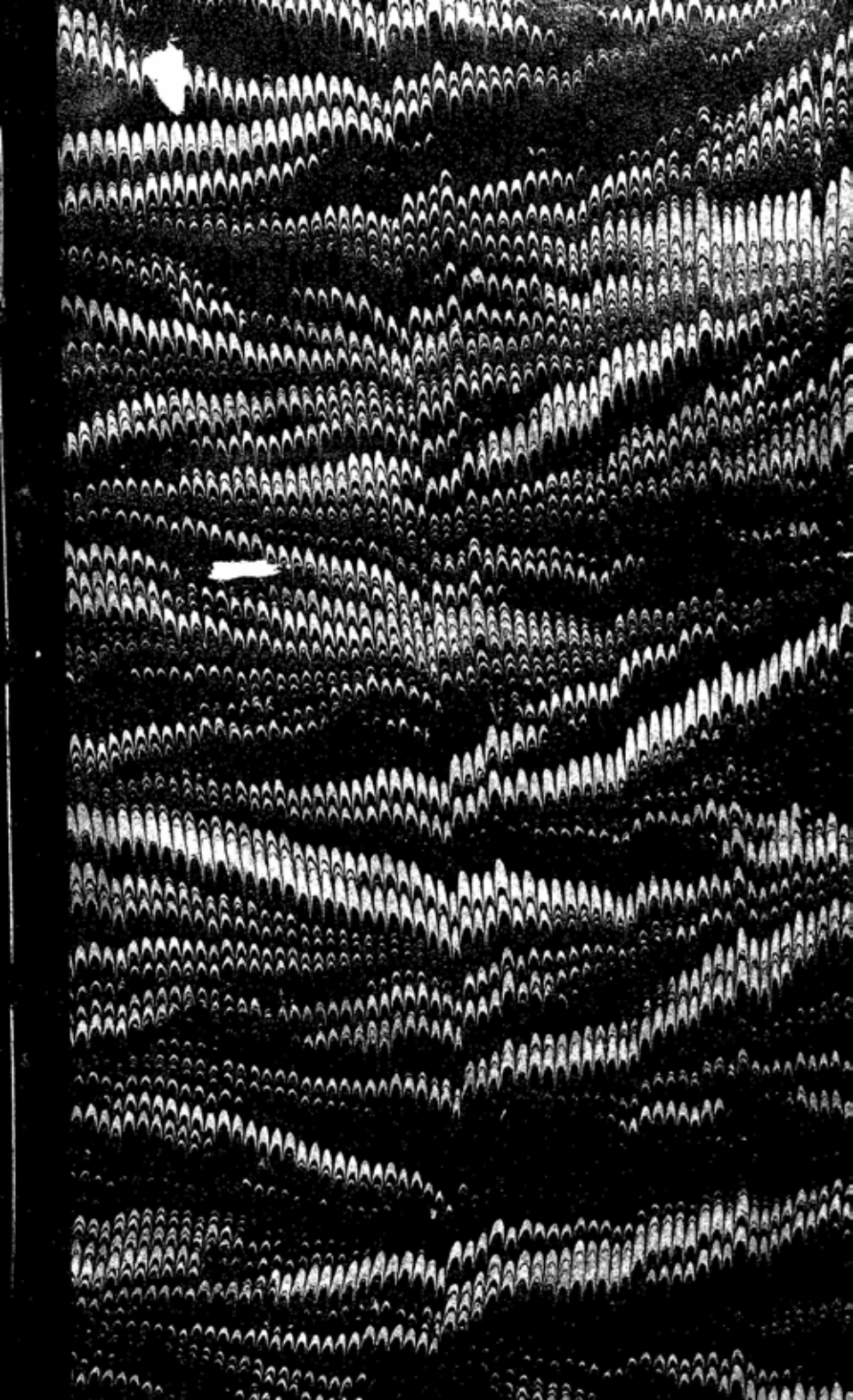

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

CALL No. Sa 35/Gad/Mis'
ACC. No. 14289

D.G.A. 79

GIPN—S4—2D. G. Arch. N. D./56.—25-9-58—1,00,000.

BIBLIOTHECA INDICA
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 127, 1142, 1178, 1195.

14289
GADĀDHARA-PADDHATI

DVITĪYA KHANDAH

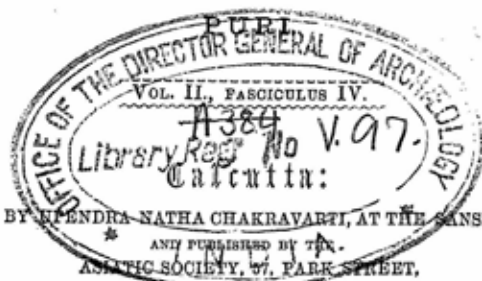
ĀCĀRYASĀREṢ.

BY

GADĀDHARA RĀJAGURU.

EDITED BY

PANDIT SAṆDĪPANA MIŚRA.

PRINTED BY HENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 77, PARK STREET,

1908.

INDIAN ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 14289

Date 28.4.1961

Call No. 5935 / G. 2. 1 / Mis.

गदाधरपद्धतौ आचारसारः ।

द्वितीयखण्डः ।

श्रीगदाधरराजगुरुप्रणीतः ।

एसियाटीकसोसाइटीनामिकायाः सभाया-

अनुमत्या

श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रनिवासिना

पण्डितश्रीसदाशिवमिश्रेण

संस्कृतः ।

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्तिना

संस्कृतयन्त्रे मुद्रितः ।

एसियाटीकसोसाइटीनामिकाया सभाया प्रकाशितम् ।

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

DEPARTMENT OF CHEMISTRY

LABORATORY OF PHYSICAL CHEMISTRY

CHICAGO, ILL.

1925

RECEIVED

APRIL 10 1925

BY

LIBRARY

OF THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1925

PREFACE.

In these days of elaborate enquiry and learned research our Sanskrit lore which was gradually sinking into dark oblivion, is now coming to light through the liberal patronage of Government and arduous efforts of many private individuals. We are highly indebted to the Asiatic Society which has done incalculable good in this direction and if the Society continues working for some years to come all our Sanskrit Shastras are likely to be revived. About 25 years ago Dr. Rajendra Lal Mittra L. L. D. C. I. E. deputed one of the travelling Pandits of the Society, Pandit Ramnath Tarkaratna to visit Orissa for collecting Sanskrit works. Again in 1894, the Society engaged Pandit Benod Behari Bhattacharjya for the same purpose. I had the honour and pleasure of accompanying the learned Pandit in his travel and did all I could to help him in collecting many invaluable works which the Society had not found else where. Hence my connection with the Society and my acquaintance with their worthy Phylological Secretary, Māhāmahopādhyāya Haraprasad Sastri, through whose kindness, I was honoured with the work of editing *Gadadharpadhati*, a big Smṛiti code of excellent merit written by Gadadhar Rajguru. The entire work divided into five parts viz. Achār Sār, Dāna Sār, Sudhi Sār, Brata Sār and Kāla Sār has already been printed and published by the Asiatic Society. The present volume now printed and published is Achār Sār. Kāla Sār deals with the determination of the appropriate and auspicious

time for the performance of several rites and ceremonies which form the daily religious duties of a devout Brahmin. For what is Hindu life but a routine of religious practices duly observed in right moment and in right order. Achār Sār deals with the several religious rites as well as the manner in which one should take his meals, sleep etc during a day i. e. 24 hours. The arrangement of their subjects is strictly logical, their language chaste, and style lucid. A superficial reader will, I dare say, bear testimony to the vast erudition and rare originality of their author. Gadadhar Padhati is not certainly a very ancient work. Its author lived not more than 170 years ago. We learn from the work itself and from the geneology of his

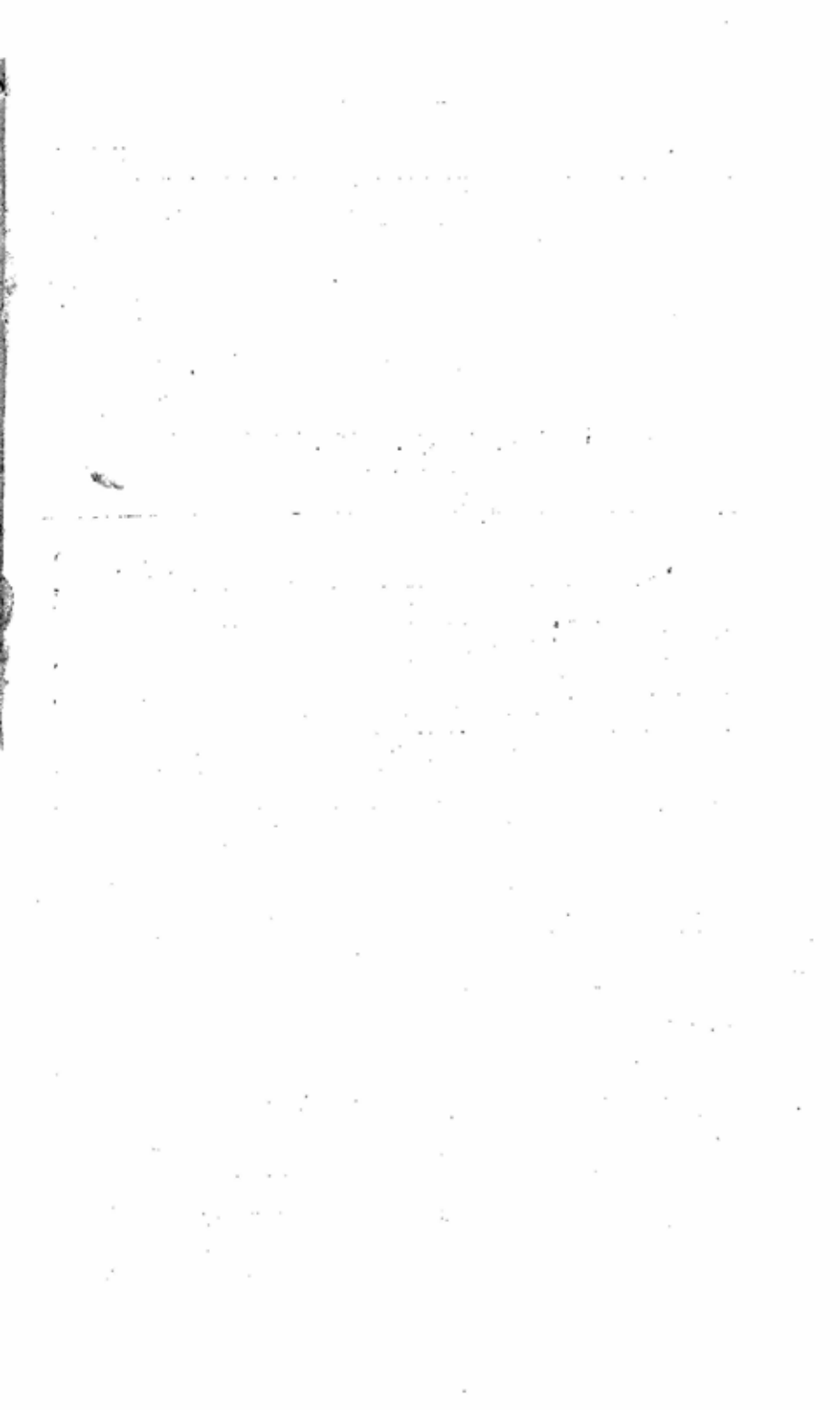
* कृष्णात् कौशिक-वाजपेयि-तुलसीवंशात् बृहत्संखिता-
 श्रीतिथ्यन्यकृतः स रायगुरुरित्यासीत् वदान्यामयीः ।
 पुत्रः शारदराजपेयमस्त्रकटु विद्वान् हरेकृष्णभू-
 नाथश्रीमहिषी-गुरुर्हलधराभिख्योऽप्यजो यामकत् ॥
 वेदान्तादिसमस्तशास्त्रनिलयो नीलास्वरख्योऽनुज-
 स्तस्य आर्त्तवरोऽतिदैवविदभूत्साहित्यविद्यार्थवः ।
 स द्वैयाकरणस्य नोतिनिपुणः श्रीनीलशैलेशित्त-
 र्मज्ञानसुखोत्सवानवयवस्तोत्रं च योऽवर्णयत् ॥
 धीरेशान् स्ववितीर्णदापितमहासत्शासनेषूत्तमान्
 संस्थाप्याध्वरिणो विधाय धनदप्रख्यान् द्विजांस्तान् व्यधात् ।
 प्राज्यं प्राप चतुर्भूसादिकमहायज्ञेषु सन्तोषयन्
 विप्रादीनपि राजसूयजनितं यौधिष्ठिरं यो ययः ॥
 यो नीलास्वरराजगुरुर्ध्वभिधया ख्यातः क्षितौ श्रीहरे-
 कृष्णाख्यजितिपेश्वरेभपतिना शिष्येण सम्मानितः ।
 सौवर्ण्योऽबुचलदयाच्युतपदाम्भोजाङ्गकृष्णातप-
 त्पाणेन द्विपचामरप्रभृतिभिश्चात्मोयचित्रैः परैः ॥

family that the author was the son of Nilamber Rajguru, the preceptor of Harakrushna Dev, a king of the Gajapati Dynasty* of Orissa, who reigned from 1714 to 1718 A. D. His uncle Haladhar Rajguru received from the said king grant of land, a very large Brahmin village about 4 miles off Puri, called Harekrushnapur. His mother Janaki is said to be an accomplished lady of very high repute.

In Conclusion, I beg leave to observe that *Gadadhar-padhati* is the last and best known Smriti for recognising and regulating the manners and customs of the Hindus in Orissa. Of all the local Smritis used in Orissa this work is mostly accepted and is considered to be of highest authority. The object of the Society in publishing this valuable work will be fulfilled if it help the Hindus in solving the social problems of the Hindu life. I must express my gratefulness to the Raja of Khalikota in the Gaujam district for his kindness in supplying me from his library with a copy of Achār Sār which I could not get elsewhere.

यज्वा यज्ञरसो यमेश्वर इति भ्राता दृष्ट्यशित-
 स्तं नीलाम्बरनामकं च पितरं श्रीजानकीं मातरम् ।
 नत्वा राजगुरुर्गदाधरसुधीक्षं कालसाराभिधं
 ग्रन्थं प्रारभते विलोक्य यस्मिन् निःसंशयाः सृजनाः ॥

* Gajapati is the same as the Ganga Dynasty. The founder of this dynasty was Chauraganga Dev who was a native of Orrissa and is represented as the son of Gokarneswar near Mahendra Hills in the southern part of Orissa.—Vide Madala Panji of the Puri Jaganath Temple and Gangavansamcharita, a historical drama in Sanskrit.

गदाधरपद्धतौ आचारसारः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अशेषवर्णाश्रमधर्मवृद्धये
शरीरिमात्रस्य च शीघ्रमुक्तये ।
निजालये श्रीपुरुषोत्तमाह्वये
दधद्वपुर्दार्ढ्यमयं महः अये ॥

रचितजननिकायाभीष्टदानैकदक्षः
क्षपयतु विमलायाः सानुकम्पः कटाक्षः ।
स्मृतिनिकरगभीराम्भोधिमध्वार्थरत्ना-
नयनकृतिविधाने नूतनयत्नेऽन्तरायम् ॥

कृष्णात् कौशिकवाजपेयि-तुलसीवंश्याद् बृहत्पण्डितात्
नीतिग्रन्थकृतः स रायगुरुरित्यत्राधिकारौ सुधीः^१ ।
पुत्रः शारदवाजपेयमखकृद् जातो हरेकृष्णभू-
नाथश्रीमहिषीगुरुर्हलधराभिख्योऽग्रजो ग्रामकृत् ॥
वेदान्तादिसमस्तशास्त्रनिलयो नीलाम्बराख्योऽनुज-
स्तस्य स्मार्त्तवरोऽतिदैवविदभूत्साहित्यविद्यार्णवः ।

सद्वैयाकरणश्च नीतिनिपुणः श्रीनीलशैलेशितु-
 मञ्चस्नानमुखोत्सवानवयवस्तोत्रं च योऽवर्णयत् ॥
 धीरेशान् स्ववितीर्णदार्पितमहासच्छासनेषूत्तमान्
 संस्थाप्याध्वरिणो विधाय धनदप्रख्यान् द्विजांस्तान् व्यधात् ।
 प्राज्यं प्राप चतुर्मुखादिकमहायज्ञेषु सन्तोषयन्
 विप्रादीनपि राजसूयजनितं यौधिष्ठिरं यो यशः ॥
 यो नीलाम्बरराजगुर्व्वभिधया ख्यातः क्षिति श्रीहरे-
 कृष्णाख्य-क्षितिपेश्वरेभपतिना शिष्येण सम्मानितः ।
 सौवर्णीडुचतुष्टयाच्युतपदाम्भोजाङ्गकृष्णातप-
 त्राणेन द्विपचाभरप्रभृतिभिद्यात्मीयचिह्नैः परैः ॥
 यज्वा यच्चरभो यमेश्वर इति भ्रात्रा बृहत्पण्डित-
 स्तं नीलाम्बरनामकं नृपशुभं तातं प्रसूं जानकीं ।
 नत्वा राजगुरुर्गदाधरसुधीराचारसाराभिधम्
 ग्रन्थं प्रारभते विलोक्य यमिमं निःसंशयाः स्युर्जनाः ॥

इह खलु विष्ण्वाराधनमेव परमपुरुषार्थस्तच्च आचारवत एव
 सिध्यतीति, आचारसाराभिधो ग्रन्थः प्रारभ्यते ।

विष्णुपुराणे,—

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्तत्तोषकारकः ॥

अत्र वर्णाश्रमाचारस्य कालोपजीवनेन प्रवृत्तत्वात् आदौ कालो
 निरूप्यते । स च कालो द्विविधः । नित्योजन्यश्चेति । तत्र

कालकालापरनामा ईश्वर एव नित्यकालः । तथा च तैत्तिरीय-
शाखायां नारायणीये ।

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि ।

कला मूहर्त्ताः काष्ठाश्च अहोरात्रश्च सर्वशः ॥

अर्द्धमासाश्च ऋतवः संवत्सराश्च^१ कल्पिताः । इति

कूर्मपुराणेऽपि,—

अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽक्षयः परः ।

सर्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्वात्मत्वान्महेश्वरः ॥

तथा तत्रैव,—

परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः ।

कालेनैव च सृज्यन्ते स एव यसते पुनः ॥

श्रुतिश्च । “स विश्वकृत् विश्ववेदात्मा योऽभिन्नः कालकालोऽगुणी
सर्वविद्यः प्रधानं क्षेत्रज्ञ इति । निर्गुणः संसारमोहस्थितिवन्ध-
हेतुरिति ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

भूतानामन्तककालः कालोऽन्यः कलनात्मकः ।

तस्मात् जन्यकालस्य वासुदेवादीनामपि कलनात् कालः परमेश्वरः ।

तस्य सर्वकर्मरन्ध्रे स्मर्त्तव्यत्वात् तन्निरूपणम् । तथा च स्मरति ।

सर्वेषु कालेषु समस्तदेशेष्वशेषकार्येषु तथेश्वरेश्वरः ।

सर्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिर्ममास्तु माङ्गल्यविवृद्धये हरिः ॥

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिकम् ।

न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥ इति ।

परमेश्वरस्य निर्गुणत्वात् कथं तस्य स्मरणमित्याकांक्षाया-
माह ।

नित्यो जन्यश्च कालौ द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः ।

सोऽवाङ्मनसगम्योऽपि देही भक्तानुकम्पया ॥ इति

वाशिष्ठरामायणे कालस्वरूपं यथा,—

खड्गपाशधरः श्रीमान् कुण्डली कवचान्वितः ।

ऋतुषट्कमयोदारवक्त्रषट्कसमन्वितः ॥

मासद्वादशकोद्दामभुजद्वादशकोदुभटः ।

स्वाकारसमया वद्धा वृतः किङ्करसेनया ॥

इत्यादि यद्यप्यस्ति, तथापि भक्तानुजिष्टक्षया स्वीकृतनानामूर्त्ति-
स्तस्य नानामूर्त्तिस्मरणम् ।

तथा च भगवद्गीतायाम्,—

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चिषुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामिव विदधाम्यहम् ॥

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमौहते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान् ॥

यजन्ते सात्विका देवान् यच्चरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ इति

अत एव लोकेऽप्याविद्वदागोपालं सर्वेऽपि स्वेच्छया एकैकां देवता-
मुपासते । तथा च मायाया अपि ईश्वरात्मकत्वात् ।

नानाविधशक्तिमयी सा जनयति कालतत्त्वमेवादी ।

भाविभवद्भूतमयं कलयति जगदेष कालोऽतः ॥

इति भोजराजशैवागमसंग्रहवचनेऽपि कालस्य मायाकार्यत्वं सङ्गच्छते । अत्र स्वरूपार्थे मयप्रत्ययः । आरब्धकर्मान्तेऽपि ईश्वर-स्मरणं । न्यूनं सम्पूर्णतां यात्वित्युक्तेः । तत्समर्पणं भगवद्गीतायाम् ।

यत्करोषि यदस्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥ इति ।

पूर्ववदत्रापि च यो यां देवतामुपास्ते, स तत्र समर्पयेच्चैव कश्चिद्विरोधः । देवीपूजादौ तथा शिष्टानां समाचाराच्च ।

नित्यकालजन्यकालोत्पत्तिमाह मनुः ।

कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ।

सृष्टिं ससर्जं चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥ इति ।

श्रुतिस्तु पूर्वमुदाहृतैव । तत्र जन्यकालेषु निमेषादिपरार्द्धान्तेषु संवत्सरः प्रधानं, अन्ये गुणभूताः । “सोऽकामयत द्वितीयो मम आत्मा जायेतेति मनसा वाचं मिथुनं समभवत्तदेतामाश्रितः संवत्सरोऽभवत्” इति श्रुतेः ।

एवं नानासमुत्थानाः कालाः संवत्सराश्रिताः ।

अणुशश्च महच्छश्च सर्वे समवयन्ति तम् ॥ इति स्मृतेश्च ।

कालस्य जन्यत्वपक्षे चिरञ्चिप्रप्रत्ययोपाधिद्वारेण कलयति आक्षिपति इत्यर्थः । एवं सामान्यविशेषकालौ निरूपितौ । संवत्सरादि-कालविशेषास्तत्कृत्यानि च अस्मत्कृते कालसारे द्रष्टव्यानि । प्रकृतमनुसरामः । तत्रादौ वर्णनिरूपणम् ।

ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णा स्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।

इति यद्यपि याज्ञवल्क्यादिभिश्चत्वारो वर्णा विभक्ताः, तथापि “नन्दान्ताः क्षत्रिया गताः” इत्यादिवचनात् यथाकथञ्चित्समाधानेऽपि क्षत्रियाणां वैश्यानाञ्च बहुपुरुषीयशूद्रसम्बन्धेनैव शूद्रत्वादेव ब्राह्मणशूद्रावेव वर्णौ कलौ । यद्यपि ब्रह्मचारि-गृहि-वानप्रस्थ-भिन्नरूपाश्चत्वारः आश्रमास्तथापि “देवरेण सुतोत्पत्तिर्वानप्रस्था-श्रमग्रहः” इत्याद्युक्ता “कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्याना-हुर्मनोषिणः” इति सारसंग्रहवचनात् ब्रह्मचारिगृहस्थसत्रासि-रूपास्त्रय एव आश्रमाः कलौ । तत्राश्रमधर्मस्वरूपं निरूप्यते ॥

“आदौ गुरौ वसेत् । द्वितीयमायुषोऽर्धभागं कृतादारो गृहे वसेत् । वने वसेत्प्रजेत्” । इति विधिचतुष्टयम् । तत् यथाग्नि-नादधीतेति विधिविहिताधानजन्यात्मनिष्ठसंस्कारः आहिताग्नित्वं स च प्रशान्ताग्नेरपि तिष्ठति । तत् संस्कारवन्तमेवाधिकृत्य आहिताग्निर्नानृतं वदेत् इत्यादयो धर्माः । एवं गुरौ वसेदिति विधिवशाद् गुरौ वक्ष्यामीति यः सङ्कल्पः, तज्जन्यसंस्कार एव ब्रह्मचारित्वम् । तमधिकृत्यावकीर्णपञ्चादयो धर्मा विधीयन्ते । तस्यावधिः समावर्त्तनम् । एवं दारकरणोत्तरं गृहे वक्ष्यामीति यः सङ्कल्पः तज्जन्यसंस्कारविशेष एव गार्हस्थ्यम् । अत एव पत्नीमरणेऽपि संस्कारमत्त्वाद् गृहस्थ इति तस्य गृहस्थधर्माधि-कारः किन्तु पत्नीसहायसाध्यकर्मस्वेवानधिकारः । तस्य

चावधिर्वानप्रस्थाश्रमपरिग्रहः । एवं वने वत्स्यामीति यः सङ्कल्प-
स्तज्जन्यसंस्कारविशेष एव वनस्थत्वमिति तद्वन्तमेवाधिकृत्य
अफालकृष्टाशनोर्द्ध्वरेतस्वादयो धर्मा विधीयन्ते इति गृहस्थतन्त्र-
स्यानधिकार एव । एतेन वानप्रस्थाश्रमो नाम वनवासादयो
धर्मा एवेति कैश्चिद्विहितं, तन्निरस्तमेवेत्यनुसन्धेयम् । एवं प्रव्रजि-
ष्यामि, इति यः सङ्कल्पः, तज्जन्यसंस्कारविशेष एव पारिव्रज्यम् ।
तद्वन्तमेवाधिकृत्य यतिधर्माः । तदुच्यते ।

सिद्धमन्नं गृहस्थाय वानप्रस्थाय गोरसम् ।

यतये काञ्चनं दत्त्वा नरकं प्रतिपद्यते ॥

इत्यादीनामव्यवस्था स्यात् । स्नातकस्यापि गुरुगृहे वसतोऽव-
कीर्णप्रायश्चित्तापत्तेः । समावर्त्तनानन्तरं तु दारकरणपर्यन्तमना-
श्रमित्वम् । तस्यैव तथैवानाश्रमे वास इति उपपातकित्वम् ।

“अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः” ।

इति दक्षोक्तिरपि तत्परैव । तस्य तु उपनयनात् पूर्वमिव
केषुचित्कर्म्मसु स्नातकधर्म्मेष्वधिकारः ।

इत्याश्रमस्वरूपनिरूपणम् ।

तत्र गृहस्थधर्म्मास्तदितरधर्म्माश्चास्मत्कृते संस्कारसारे सवि-
शेषतया द्रष्टव्याः । ऐकाग्र्यम्यं तु प्रत्यक्षविधानात् गृहस्थस्येत्युक्तवता
च गौतमेन गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धत्वमुक्ताश्रमान्तराणां स्मार्त्त-
त्वेन दीर्घत्वमुक्तम् । तन्नित्याचारो लिख्यते । तत्राचारप्रशंसा ।

पराशरः,—चतुर्णामपि वर्ष्णानामाचारो धर्म्मपालनम् ।

आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्म्मः पराश्रुखः ॥

आचारात्प्रभते ह्यायुराचारादौष्मिताः प्रजाः ।
 आचाराद्धनमाप्नोति ह्याचारो हन्यलक्षणम् ॥
 आचारात् पूज्यते लोक आचारात् यश आप्नुयात् ।
 आचारो हन्यकल्याणि आचारात् कुलवान् भवेत् ॥
 दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।
 दुःखभागी च सततं व्याधितोऽप्यायुरेव च ॥
 कुक्षितश्च सदा लोके विप्रो गतिविवर्जितः ।
 आचारहीनः पुरुषो हीनो हीनां गतिं लभेत् ॥

मनुः,—आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त्त एव च ।
 तस्मादस्मिन् समायुक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ॥
 आचाराद् विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते ।
 आचारेण तु संयुक्तः सम्पूर्णफलभाग् भवेत् ॥
 एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम् ।
 सवस्य तपसो मूलमाचारं जगदुः परम् ॥

आचारस्यापि कर्ममूलत्वात् कर्मप्रशंसा ।

मात्स्ये,—

ज्ञानयोगसहस्राब्दि कर्मयोगः प्रशस्यते ।
 कर्मयोगोद्भवं ज्ञानं तस्मात् तत् परमं पदम् ॥
 कर्मज्ञानोद्भवं ब्रह्म न च ज्ञानमकर्मणः ।
 तस्मात् कर्मनियुक्तात्मा तत्त्वं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥

तथा,— देवानाञ्च मनुष्याणां पितॄणां चैव सर्वदा ।

दृष्टिं करोति बहुलां कर्म कुर्वन् यथोदितम् ॥

सामान्येनाह मनुः,—

यद् यत्परवशं कर्म तत् तद् यत्नेन वर्जयेत् ।

यद्यदात्मवशं कर्म तत्तत् सेवेत यत्नतः ॥

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतत् विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ॥

यत्कर्म कुर्वत इति शास्त्रविरुद्धमित्यर्थः ।

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाश्रयन् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

इति तदुक्तेः ।

शास्त्रविरुद्धेष्वपवाद उक्तो याज्ञवल्क्येन ।

कर्मणा मनसा वाचा यत्नादर्थं समाचरेत् ।

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ॥

अत एव पुण्यपापविवेकवचने विश्वामित्रः ।

यमार्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिभिः ।

स धर्मो यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते ॥

आगमवेदिभिः क्रियमाणमिति सम्बन्धः । इति

तत्र,—

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिष्ययेत् ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेः गुरुशिष्या धर्मशास्त्रेभ्यः कर्मानुष्ठानम् ।

तत्र धर्मप्रमाणानि मनुराह,—

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥

तथा,—

श्रुतिस्मृत्युचितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।

इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥

तथा च मनुयाज्ञवल्क्यौ,—

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रन्तु वै स्मृतिः ।

ते सर्वार्थेष्वमीमांसे ताभ्यां धर्मौ हि निर्वभौ ॥

योऽवमन्येत ते तूभे हेतुशास्त्राश्रयाद्विजः ।

स साधुभिर्वहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥

तथा च मनुः,—

अर्थकामेष्वसत्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात् तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ॥

उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनोषिभिः ॥

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्वथा वर्त्तते यन्न इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥

यथा,— यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रममागतः ।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ।

ऋग्यजुःसामाथर्वरूपसत्तुर्विधो वेदः । अखिलः साङ्गः । अङ्गानि तु ।

शिखा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्द एव च ।

ज्योतिःशास्त्रञ्च वेदानां षडङ्गानि प्रचक्षते ॥

कल्पपदेन स्मृतिः मन्वादीनां धर्मशास्त्रम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

वक्तारो धर्मशास्त्राणां मनुर्विष्णुयमोऽङ्गिराः ।

वशिष्ठदक्षसंवर्त्तशातातपपराशराः ॥

आपस्तम्बोशनोव्यासाः कात्यायनवृहस्पती ।

गौतमः शङ्खलिखितौ हारीतोऽत्रिरहं तथा ॥

अहं याज्ञवल्क्यः । अयं तु अष्टादशस्मृतिवक्तृभ्योऽभ्यधिकः ।

अष्टादशस्मृतिवत् मन्वणीतधर्मशास्त्रं अध्येतव्यमित्यर्थः । तथा

उपाष्टादशस्मृतिवत्ततः । तत्र शङ्खापस्तम्बाभ्यां प्रचेता उक्तः । तत्र

यमस्मृतौ । देवल-सुमन्तु-जैमिनि-जमदग्नि-प्रजापति-विश्वामित्र-

पैठीनसि-पितामह-बौधायन-ह्यगलेय-जावाल-च्यवन-मरीचि-

कश्यप-नारद-दत्ताः । एते षट्त्रिंशत् ।

मन्वादिस्मृतयो यास्तु षट्त्रिंशत् परिकीर्त्तिताः ।

इति भविष्यपुराणोक्तेः । योगियान्नवल्कर-वृहन्मनु-वृहशता-
तप-प्रभृतीनि तैरेव कृतानि । एतत्-व्यतिरिक्ता याः स्मृतय-
उपलभ्यन्ते शिष्टपरिगृहीताः शुनःशेफ-शुनःपुच्छ-काष्णीजिनि-
व्याघ्र-कण्व-जातूकर्ण-लोगाक्षि-व्याघ्रपाद-गर्ग-गार्ग्य-नाडीजङ्घ-
पुलस्त्य-पुलह-भृगु-गौतम-शौनक-यज्ञपार्श्व-वैजवाप-शाठ्यायन-
भौष-शौनक-भस्मक्रतु-ऋष्यशृङ्ग-गोभिलाश्वलायनप्रणीता-स्तासा-
मपि तथा स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेन भविष्यपुराण एव परिगणितानि ।
शीलं श्रुति-स्मृति-प्रत्यक्षदृष्टनिषेधव्यतिरिक्तनिषेधपरिपालनं
स्वभावकृतम् । यथा भोजनव्यतिरेकेण मया उदकं न पेयमित्यादि ।
एतदभिप्रेत्य यान्नवल्केनोक्तम् ।

“सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्” इति ।

सम्यक् सङ्कल्पजः काम इति सङ्कल्पो निवृत्तसङ्कल्पः । तज्जन्यकामो
निवृत्तीच्छा । यत्तु भारते ।

अद्रोहः सर्वभूतानामित्यादि शीललक्षणम् ।

यच्च हारौतेनोक्तम् । ब्राह्मणता, देवपितृभक्ततेत्यादि तत् सर्वसुप-
लक्षणमित्यवधेयम् । सतां शिष्टानामाचारः श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्ष-
दृष्टव्यतिरिक्तधर्मानुष्ठानम् । यथा कङ्कणबन्धनादि । आत्मतु-
ष्टिश्च विकल्पविषये । यथा

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाग्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

इत्यादौ इच्छैव नियामिका । निर्वभौ निःशेषेण प्रकाशङ्गतः ।
उदिते इत्यादि दृष्टान्तः । सूर्यनक्षत्रवर्जितः कालः, समयाध्युषितः

अरुणकिरणवान् काल उदितः । प्रविरलतारकोऽनुदितः कालः ।
तत्र परस्परविरुद्धकालश्रवणेऽपि सर्वथा विकल्पेन यज्ञोऽग्निहोमः
प्रवर्त्तते । “उदिते होतव्य” मित्यादिवाक्यं वैदिकश्रुतिः ।

जावालिः,—

श्रुतिस्मृतिविरोधे च श्रुतिरेव बलीयसी ।

अविरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत्सदा ॥

तुल्यबलयोः श्रुत्योः स्मृत्योर्वा विरोधे गौतमः । “तुल्यबलविरोधे
विकल्प” इति ।

यान्नवल्कारः,—

पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

मनुः,—

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

अथशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ।

अथशास्त्रम्, नीतिशास्त्रम् ।

भविष्यपुराणे,—

अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा ।

विष्णुधर्माणि शास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥

कार्ष्णिश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।

सौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥

जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ।

विष्णुधर्मोत्तरं विष्णुधर्मस्य भेद इति न पृथक् निर्दिष्टम् ।

भविष्यपुराणे तथा स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेन विष्णुरहस्यशिवरहस्यादिकम् । पारस्करादिगृह्यसूत्राणि पञ्चरात्राणि च परिगृहीतानि । “श्लोकाः सूत्राणि” इति काण्वपाठाः । तत् स्मृत्यन्तरे श्लोक इति प्रामाणिकानां लिखनं प्रमाणम् ।

प्रतिकञ्चुकरूपेण पूर्वशास्त्रार्थगोचरम् ।

यदन्यत् कुरुते तस्य धर्मं प्रत्यप्रमाणाता ॥

इति भट्टाचार्यादिभिरुक्तत्वात् पौरुषं स्मृतिवाक्यसदृशं वाक्यान्तरं स्मृतिवाक्यपर्यालोचनात् पूर्वं न प्रमाणं ततः परं प्रमाणमेव । यथा कालमाधवीयकारिकादि ।

योगियाज्ञवल्क्यः,—

साङ्ख्ययोगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

अतिप्रमाणान्येतानि हेतुभिर्न विरोधयेत् ॥

साङ्ख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते ।

हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः ॥

पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् ।

यच्च भट्टाचार्यैः साङ्ख्य-योग-पञ्चरात्र-शाक्य-निर्यन्य इत्याद्युदाहृत्याप्रमाणमध्ये गणितं तद्देवविरोधोपक्रमात् वेदविरुद्धवामाचारादिपरं पञ्चरात्रपरमेव । साङ्ख्ययोगस्य तु वैधर्हिंसानिषेधप्रतिषेधप्रतिपादनांशेन वेदविरोधादेव तदङ्गे^१ नाप्रामाण्यपरम् ।

ॐकाराधिकारे योगियाज्ञवल्क्यः,—

पञ्चरात्रे स्थितो ह्येष भगवद्वाचकः स्मृतः ।

पञ्चरात्रार्थकुशलो मातृचक्रविशारदः ॥

स भवेत् साधकश्चेष्ट इति पञ्चरात्रस्य प्रामाण्यमुक्तवानिति सर्वांशे
तस्याप्रामाण्यम् ।

वराहपुराणे,—

सुक्ता तु मम शास्त्रं वै शास्त्रमन्यत्^१ प्रभाषते ।

तथा,— मम शास्त्रं वहिष्कृत्य अस्माकं यः प्रपद्यते ॥

इति भागवतापराधे गणितं लक्ष्मीधरैः । मम शास्त्रं मदुक्तं पञ्च-
रात्रं शास्त्रमिति व्याख्यातं स्मृतिप्रामाण्यप्रसङ्गे भट्टाचार्यैः । एतेन
सासुद्रिकवास्तुविद्यादि व्याख्यातमिति वास्तुविद्याप्रामाण्यम् ।

वराहपुराणे वास्तुविद्यारूपघटनागमप्रामाण्यमुक्तम् । तेन
हयशीर्षमयसंघहादिघटनाशास्त्राणि पीरपेया अपि प्रपञ्च-
सारशारदादिमन्त्रागमाश्च पञ्चरात्रत्वेन महाजनपरिश्रुताः^२ सर्व-
देशीयाविगीताचारविषयाः प्रमाणान्येव ।

पुराणानि यथा,—

ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ।

तथान्यत् नारदीयञ्च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ॥

आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं स्मृतम् ।

दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् ॥

(१) मम शास्त्राणि शास्त्रमन्यत् ।

(२) महाजनपरिश्रुताः ।

वाराहं द्वादशैव स्कान्दश्चैव त्रयोदशम् ।

चतुर्दशं वामनञ्च कौर्मं पञ्चदशं स्मृतम् ॥

मात्स्यञ्च गारुडश्चैव ब्रह्माण्डञ्च ततः परम् ।

तथा,—

नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्तिकीयेन वर्ण्यते ।

नान्दीपुराणं तस्मिन् नन्दाख्यमिति चोच्यते ॥

तच्च स्कान्दैकदेशः ।

यत्र शास्त्रं पुरस्कृत्य भविष्येऽपि कथानकम् ।

प्रोच्यते तत् पुनर्लोके शास्त्रमेव मुनिव्रतैः ॥

एवमादित्यसंज्ञा च तत्रैव पठ्यते तथा^१ ।

अष्टादशेभ्यस्तु^२ तथा पुराणं यत्तु दृश्यते ।

विजानौध्वं मुनिश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम् ॥

यथा कालिकापुराणादीति लक्ष्मीधरः । तेन भगवत्या इदं
भागवतं कालिकापुराणमिति^३ ये वदन्ति ते निरस्ताः । यद्यपरं
प्रसिद्धभागवतभिन्नं पुराणान्तरं भागवतं शङ्कन्ते, यच्च वायुपुराण-
देवीपुराणादि तदस्येतिषु अन्तर्गतम् । भविष्योत्तरं भविष्यपुराण-
स्यैकदेशः । कूर्मपुराणे, उपपुराणान्यष्टादशोक्तानि ।

अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कल्पितानि^४ वै ।

अष्टादशपुराणानि श्रुत्वा संक्षेपतो द्विज ॥

(१) परिवाच्यते ।

(२) पृथक् ।

(३) कथितानि ।

इत्युक्त्वा गणितम् । नारसिंहं, नन्दिपुराणं, शिवधर्माख्यं,
दुर्वासःपुराणं तदष्टादशोपपुराणान्तर्गतमेव । न्यायपदं न्याय-
वैशेषिकपरम् । मीमांसापदेन पूर्वोत्तरमीमांसे । धर्मशास्त्रादी-
न्युक्तानि ।

मनुः,—अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥

धर्मेणाराधितो यैस्तु वेदः सपरिवृंहणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेया श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः । ॥

दशावरा वा परिषद् यं धर्मं परिकल्पयेत् ।

बहुभावापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ।

एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद्विचक्षणः ॥

स विज्ञेयः परो धर्मी नाज्ञानामुदितोऽशुतैः ।

प्रत्यक्षमनुमानञ्च शाब्दञ्च विविधागमः ॥

त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥

तथा,— आर्षे धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

तर्कोऽत्र मीमांसा ।

तथा दक्षः,—

उक्तं कश्चिन् क्रमो नोक्तो न कालः स्वत एव हि ।

द्विजानान्तु हितार्थाय दक्षस्तु स्वयमब्रवीत् ॥

प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद्विजेन दिने दिने ।
 तत्सर्वं सम्प्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् ॥
 उदयास्तमयं यावत् न विप्रः क्षणिको भवेत् ।
 नित्येनैमिक्तिकैर्युक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः ॥
 स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः ।
 अज्ञानादथवा लोभात् स तेन प्रतितो भवेत् ॥

तथा,—

दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।
 द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥
 षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् ।
 विभागेष्वेषु यत्कर्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥
 नैमित्तिकानि कार्याणि निपतन्ति यदा यदा ।
 तदा तदा तु कार्याणि न कालसु विधीयते ॥

यत् उक्तं कर्म मन्वादिभिः । क्रमकालावपि नोक्तावेव । ततो
 दक्षः कालं क्रमं च स्वयमब्रवीत् । “दिवसस्याद्यभागे तु” इत्या-
 दिना, तद्वक्ष्यमाणकर्मणां क्रमो विधीयते । “द्वितीये च तथा भागे
 वेदाभ्यासो विधीयते” इत्यादौ वक्ष्यमाणवचनैः क्रमवतां स्वरूपमव-
 गम्यते । वक्ष्यमाणवचनैः कालविधिरपि । नित्यकर्मणामष्टधा-
 विभागिनैव काल उक्तः । “नैमित्तिकेषु कार्येषु” न कालसु
 विधीयते” इति न. तेषु कालनियमः । तत्तत्पतनायैव^१ तेषां

करणं । अत्र दिवसस्याद्यभाग इति वचनात् । उदयास्तमयं
यावदिति वचनाच्च दिवसस्यैवाष्टधा विभागः । न तूषःकाल-
प्रदोषप्रवेशेनाष्टधा विभागः ।

अष्टमे लोकयात्रा तु वह्निःसन्ध्या ततः परम् ॥

इति अष्टमभागानन्तरं सन्ध्याया उक्तेः । प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यमिति
वचनेन सर्वेषामेवादावेव प्रतिज्ञानात् ।

“उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं तत्र विधीयते”

इति उषःकालादिषु कर्मविधानं प्रतिज्ञातमित्यवधेयम् । एवं
च सति “यामद्वयं शयान इति अष्टधाभागभिन्नाया रात्रेः कर्म-
कथनमपि सङ्गतम् । तेन दिवसस्याद्यभाग इत्यत्र दिवसशब्दो-
ऽजहत्स्वार्थलक्षणाया उषःकालादिप्रदोषपर्यन्तपर इति केषां-
चिन्मतं निरस्तम् ।

तत्र निमित्तोद्देशेन विहितं कर्म नैमित्तिकम् । तन्मध्ये
नियतनिमित्तकं यत्तन्नित्यमुच्यते । “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्”
“अहरहः सन्ध्यामुपासीत” इत्यादि नित्यं नियतनिमित्तत्वात् ।
एवममावास्याश्चाहजन्माष्टम्येकादशीव्रतादीनि नित्यानि । सर्वा-
ण्येतानि तत्र तत्र वक्ष्यन्ते ।

तत्र संग्रहकारिका,—

नित्यं सदा यावदायुर्वीप्सायोगः फलाश्रुतिः ।

प्रत्यवायोऽनुकल्पश्चेत्यष्टौ नित्यत्वबोधकाः ॥

गृहदाहे क्षामवत्या यजेत, रविसंक्रमणे स्नायात्, इत्यादीनि
नैमित्तिकानि अनियतनिमित्तत्वात् ।

भविष्यपुराणे,—

फलं विनाप्यनुष्ठानं नित्यानामिष्यते स्फुटम् ।
 काम्यानां स्वफलार्थं तु दोषपातार्थमेव^१ तु ॥
 नैमित्तिकानां करणे त्रिविधं कर्मणां फलम् ।
 क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ॥
 अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्यते ।
 नित्यक्रियां तथाचान्ये अनुसङ्गफलाश्रुतिम्^२ ॥

फलं विना स्वर्गादिकाम्यफलं विना । विद्यमानादियज्ञानां यथा
 पापक्षयार्थं नैमित्तिकानामप्यत्र नैमित्तिकपदं निमित्तविहितत्व-
 साम्यान्नित्यनैमित्तिकोभयपरम् । क्षयं केचिदुपात्तस्येति उपात्तदु-
 रितक्षय एव फलम् ।

गौतमः,—

अशक्तौ मनसाप्येनमाचारमनुपालयेत् ।

सामर्थ्यं तु,—

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेऽनुवर्त्तते ।

न संपारयिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥

इति न्यायान्न फलं न वा प्रत्यवायपरिहार इति मण्डनाचार्याः ।

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्येतादृशो मतः ॥

(१) दोषपातार्थमेव च ।

(२) अनुसङ्गफलाश्रुतिम् ।

प्रारब्धे काम्येऽङ्गहानौ तु यस्तूपेत्य न यथार्थं करोति, असमाप्तौ विरमेत् : तत्रान्वेयोविधिश्चान्द्रायणं चेति^१ । काले प्रारब्धस्य देवात्कालातिक्रमेऽकालेऽपि समापनम् । काम्येष्वेवाधिकारिता । योगियाज्ञवल्करः,—

अज्ञानादथवा भोहात् प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विणोः संपूर्णं स्यादिति स्मृतिः ॥

स्कान्दे,— यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।

न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥

अन्यत्र,—

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥

इदं सामान्यतः ।

यत्र यत्र विशेषस्तु तत्र तत्र च वक्ष्यते ।

तत्र नित्यकर्मणां नानाफलसम्बन्धेऽपि सर्वेऽविशेषादिति जैमिनीययोगसिद्धाधिकरणन्यायेन एकस्मिन् प्रयोगे एकमेव फलम् ।

नित्यकाम्यकर्मणोः, काम्ये कृते नित्यमनुष्ठितं स्यात् इति न्यायेन सकृदेवानुष्ठानम् । सर्वकर्मरश्मे प्रणवोच्चारणं यथाह,

आपस्तम्बः,—

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥

त्रिमात्रसु प्रयोक्तव्यः कर्म्मरन्ध्रेषु सर्वशः ।
 तिस्रः सार्द्धास्तु कर्त्तव्या मात्रास्तत्त्वार्थचिन्तकैः ॥
 देवावाहनकालेषु' पुतं कुर्यान्न संशयः ।

तद्वचनं कालनिरूपे लिखितम् । तत्र रात्रेऽथतुर्यप्रहरे शयना-
 दुत्थानम् । तत्रादौ नारायणं नमस्कुर्यात् ।

वामन पुराणे,—

सर्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शिवम् ।
 नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्म्माणि कारयेत् ॥

अपवित्रः पवित्रोवा इत्याद्युक्तेः ।

अन्यत्र, यथाशक्तिकृतेरङ्गैरपि नित्यं प्रसिध्यति ।
 सर्वाङ्गानां तु संपत्तौ काश्यपेवाधिकारिता ।
 नमोऽस्तु प्रियदत्तायै तव चेति दिने दिने ॥
 भूमिमाक्रम्यते प्रातः शयनादुत्थितश्च यः ।

स सर्वकामलसाक्षात् सुखं याति यमालयम् ॥

इति मन्त्रं पठित्वा शय्यायां उत्थाय भूमौ पादौ न्यसेत् ।

“रात्रिवासः परित्यज्य गुरुं तत्रैव चिन्तये”दिति
 ब्रह्मवैवर्त्तीक्षेप वक्षान्तरं परिधाय लालादि प्रोक्ष्य पादप्रचा-
 लनाचमनादिशुद्धिं विदध्यात् । तदनन्तरम्,—

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
 चक्षुरन्मोलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

इति पठित्वा मनसा गुरुं नमस्कुर्यात् ।

अपवित्रः पवित्रोवा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।

यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं सवाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥

इत्युक्तेः विष्णुस्मरणेनैव शुचित्वं संपाद्य वस्त्रान्तरपरिधानं विनापि
नामकीर्त्तनं कुर्वन्ति ।

शयनादुत्थितो यस्तु कौर्त्तयेन्मधुसूदनम् ।

कौर्त्तनात्तस्य पापानि नाशमायान्धशेषतः ॥

इति वचनान्मधुसूदननामकीर्त्तनं कुर्यात् ।

यदुत्साहादिकं कर्म यत्त्वया^१ प्रेरितो हरे ।

करिष्यामि त्वदाज्ञायामिति विज्ञापनं मम ॥

साधु वासाधु वा कर्म यद् यदाचरितं मम ।

तत्सर्वं भगवन् विष्णो गृह्णाणाराधनं परम् ॥

प्रातः प्रबोधितो विष्णो हृषीकेशेन यत्त्वया ।

यद् यत्कारयसीशान तत्करोमि तवाज्ञया ॥

त्रैलोक्यचैतन्यमयादिदेव,

श्रीनाथ विष्णोः भगवन् प्रसीद ।

प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं

संसारयात्रामनुवर्त्तयिष्ये ॥

संसारयात्रामनुवर्त्तमानं

तवाज्ञया श्रीनृहरेऽन्तरात्मन् ।

सर्वातिरस्कारकलिप्रमाद-

भयानि मां नाभिभवन्तु भूमन् ॥

जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-

र्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ।

केनापि देवेन हृदिस्थितेन

यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करिष्ये ॥

इति करिष्यमाणसर्वकर्मणां भगवत्समर्पणम् ।

दक्षः,—

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।

इति वाक्याद्देदोऽभ्यासनीयः ।

ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत धर्मार्यौ चानुचिन्तयेत् ।

चिन्तयेत् कायक्लेशांश्च वेदतत्त्वार्थमेव च ॥

ब्राह्मे मुहूर्त्ते रात्रेः पश्चिमौ याम इति स्मृतिरब्रमालायाम् ।

तथाचाङ्गिराः,—

उत्थाय पश्चिमे यामे रात्रेराचम्य चोदकमित्यादि ।

रात्रे सुरीययामस्य मुहूर्त्तौ यस्तृतीयकः ।

स ब्राह्म इति विज्ञेयो विहितः संप्रबोधने ॥

इति अशक्तस्य पक्षान्तरम् ।

विष्णुपुराणे,—

ब्राह्मे मुहूर्त्ते स्वस्थे च मानसे मतिमान्वृष ।

विशुद्धचिन्तयेद्धर्ममर्थं तदविरोधिनम् ॥

अपीडया तयोः कामम् ॥ इति तत्र किञ्चिद्देदाभ्यासस्यानु-

ष्ठानार्थं धर्मार्थकामान् सोपायान् परस्परविरोधेन विचिन्त्य
वेदतत्त्वार्थस्य ब्रह्मणो ध्यानं कार्यम् । अतएव ब्रह्मणोऽयं ध्यानौ-
पयिक इति ब्राह्मसंज्ञा । निराकारध्यानाशक्तस्य विष्णोर्ध्यानम् ।
शक्तेन योगाभ्यासोऽपि कार्यः ।

इज्याचारदमाहिंसाज्ञानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मी यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेः,—

सततं कीर्त्तयन्ती मां यजन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥

इति भगवदुक्तेः ।

यन्नामकीर्त्तनं पुंसां विलायनमनूत्तमम् ।

मैत्रेयाशेषपापानां धातूनामिव पावकः ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेश्च । तथा,—

यस्मिन्न्यस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यश्चिन्तने ।

विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ।

सुक्तिं चेतसि यः स्थितो 'नु सुधियां पुंसां ददात्यन्वहम् ।

किं चित्रं यदघं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्त्तिते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥

विष्णुधर्म,—

नामसंकीर्त्तनं विष्णोः क्षुब्धस्खलितादिषु^१ ।
 यः करोति महाभाग तस्य तुष्यति केशवः ॥
 कले दीपनिधे राजवस्ति ह्येको महान् गुणः ।
 कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं विशेत् ॥

विष्णुपुराणे,—

अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्त्तिते सर्वपातकैः ।
 पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहवत्सै मृगैरिव ॥
 कचिच्च । सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।
 वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥
 तेन भक्तिश्रद्धातिरेकेणापि नामकीर्त्तनमात्रादेव पापक्षयः ।
 यावज्जीवं प्रणवमथवा व्याहरद्भौद्भौयं वा ।
 याजुर्वेद्यं वसतिमथवा वारणस्यां विदध्यात् ॥
 त्यक्त्वा लज्जां कलिकलुषमलच्छेदकानीरयेद्वा ।
 विष्णोर्नामान्यनिशममृतप्राप्तिरेषा चतुर्धा ॥
 इति, ईरयेदुच्चारयेत् । अत्र नामकीर्त्तनस्य मुक्तिहेतुत्वं
 सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पादकत्वेन ।
 चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्त्तयेत् ।
 नाशौचं कीर्त्तने तस्य स प्रवित्रकरो^२यतः ॥

(१) क्षुब्धप्रस्खलितादिषु ।

(२) वाराणस्याम् ।

इति वचनात् । अशौचेऽपि नामकीर्त्तनम् ।

नारसिंहे,—

इति संकीर्त्तिते विष्णोर्नारकैर्भक्तिपूर्व्वकम् ।

नारक्यो यातनाः सर्वास्तेषां नष्टाश्च तत्क्षणात् ॥

अत्यन्ताशुचीनां नारकिनामपि अधिकारः ।

यद्वा नृसिंहकल्पे,—

यदि स्यादशुचिस्तत्र स्मरेन्मन्त्रं न उच्चरेत् ।

मनो हि सर्व्वजन्तूनां सर्व्वदैव शुचि स्मृतम् ॥

लेपाद्यशौचे सूतकादौ चैवेति व्यवस्था । व्रतेन नाशुचिर्देवर्षि-
पितृनामानि नतूच्चरेदिति लेपाशौचविषयम् । तथा च,

“सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्व्वकर्म्मसु” इत्युक्तदोषप्रसङ्गो
ऽपि नास्ति ।

श्रीषधे चिन्तयेद्विष्णुं भोजने च जनार्दनम् ।

शयने पद्मनाभञ्च मैथुने च प्रजापतिम् ॥

संग्रामे चक्रिणं देवं प्रवासे च त्रिविक्रमम् ।

नारायणं तनुत्यागी श्रीधरं प्रियसङ्गमे ॥

दुःस्वप्ने स्मर गोविन्दं विपत्तौ मधुसूदनम् ।

कानने नरसिंहं तु पर्व्वते रघुनन्दनम् ॥

जलमध्ये वराहं च पावके जलशायिनम् ।

मायासु वामनं देवं सर्व्वकार्ये च माधवम् ॥

इति षोडश नामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।

सर्व्वकार्य्यमवाप्नोति विष्णुलोकं स गच्छति ॥

एवमादीनां तत्कालविधानादेव नाशौचदोषः ।

तन्नास्ति कर्मजं लोके वाचं मानसमेव च ।

न क्षीयते कलौ यत्तु गोविन्दनामकीर्तनात् ॥

सकदुच्चारयेद्यस्तु जगन्नाथेति हेलया ।

ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥

जगन्नाथेति यन्नाम कीर्त्तयिष्यन्ति ये नराः ।

अपराधशतं तेषां क्षमिष्ये नात्र संशयः ॥

एवमादीनि विष्णुनामानि बहुकीर्त्तनीयानि तथा यो देवो
यस्येष्टः स तन्नामकीर्त्तनमृषिकीर्त्तनमपि कुर्यात् । ब्राह्मे सुहर्त्ते
बुध्येत स्मरेद्देववरानृषीनित्युक्तेः । तद्विस्तरभयान्न लिख्यते ।

तदेव नामकीर्त्तनरूपाणि स्नानसन्ध्याद्यधिकारसंपादन-
नपेक्षणात् शयनादुत्थानमात्रेण कर्त्तव्यानि । यानि तु स्तोत्र-
रूपाणि जपरूपाणि वा प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यत्वेन विहितान्यपि
तानि स्नातोऽधिकारी भवति देवे पैत्र्ये च कर्मणि । सन्ध्याहीनो-
ऽशुचिर्नित्यमित्यादिवाक्यात् सन्ध्योत्तरकार्याणि ।

उत्थानानन्तरमात्रकर्त्तृत्वे तु लेपाशौचापनयनवस्त्रपरिवर्त्तनादि-
व्यवधानस्यापि दोषत्वापत्तेः । न हि तादृशसन्देहव्युदासाय पृष्ठ-
सवनोयेन^१ यजेन्नित्यादि, कालाशौचाद्यनादरेणानन्तर्यमाद्रियते ॥

(१) सन्देहानिरासाय पृष्ठाहवनीयेन ।

अथ प्रातःकाले दर्शनीयादर्शनीयानि ।

कात्यायनः,—

पापिष्ठं दुर्भगां मद्यं नग्नमुत्कृत्तनासिकम् ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत्कालेरूपलक्षणम् ॥

श्रोत्रियं सुभगाङ्गाञ्च अग्निमग्निचितं तथा ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्मः स प्रसुच्यते ॥

कल्यमुत्थाय यो मर्त्यः संस्पृशेद्गां घृतं दधि ।

सर्वपाञ्च प्रियङ्गुञ्च कल्मषात् स प्रसुच्यते ॥

प्रातरुत्थायेति वचनात् स्पर्श उषसि स्नानाद्यनपेक्षेति केचित् ।

वसुतसु स्नानादिशुद्धानन्तरं स्पर्शनम् । तथाचारस्य दर्शनात् ।

एतदस्मत्पितामह-कृष्णवृहत्पण्डितमहापात्रकृते नीतिरत्नाकरे
लिखितमनुसन्धेयम् । विष्णुपुराणे,—

प्रभाते मैथुने होमे प्रस्त्रावे दन्तधावने ।

स्नानभोजनजप्येषु मौनं चैवाष्टकर्म्मसु ॥

कर्म्मोपयुक्तपठनीयवाक्यव्यतिरिक्तशब्दानुच्चारणं मौनशब्दार्थः ।

मौनकालमाहाचार्यः,—

सन्ध्ययोरुभयोर्यज्ये भोजने दन्तधावने ।

पितृकार्ये च दैवे च तथा भूत्रपुरीषयोः ॥

ततः कल्यं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर ।

नैर्ऋत्यामिषुविद्मपमतीत्याप्यधिकं भुवः ॥

मैत्रं विद्धिसर्गः । मित्रोऽपानि समाश्रित इति वाक्यात् । अत्र देशकालनियमः पुरुषार्थोऽपि नित्यकर्ममध्यपाठात्, दुरितक्षय-फलकः न, परिसंख्यातदोषदुष्टत्वात् । अतएव देवलेन,—

सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः ।

विष्णुत्रयमुत्सृजेन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत् ॥

इति सन्ध्याकाले निषेधः स्मर्यते । एवं चान्यकालेकरणे दोषभावः । सन्ध्यायामप्यावेगे कार्यम् । स्थानाच्चैव मलाशुभता-इति शब्दाशयाख्यस्थानच्युतस्यावेगकरत्वेनाशौचापादकत्वात् । नाशुचिः क्षणमपि तिष्ठेदिति शौचस्य विधेयत्वेनावेगे सति सन्ध्यायामुत्सर्गस्य विहितत्वान्न निषेधविषयत्वम् । आपस्तम्बः दूरादवस्थाने मूत्रपुरीषे कुर्यात् दक्षिणां दिशं गत्वेति शेषः । अस्तमिते वह्निर्ग्राममारादवस्थाने मूत्रपुरीषे वर्जयेत् । आरादूरे ।

मनुः,—

तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठं पत्रं लोष्ट्रं तृणानि च ।

नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥

विष्णुपुराणे अयज्ञीयैस्तृणैरित्यादि ।

दिवा सन्ध्यासु कर्षस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ च दक्षिणामुखः ॥

हारीतः,—घ्राणास्ये वेष्टयित्वा मूर्ध्नि ग्रीवायामासज्य दक्षिणबाहुपार्श्वे कमण्डलुमाधायोत्सर्गं कुर्यात् । घ्राणास्यदेष्टुनं वस्त्रादिना । संस्थानवहवः यद्येकवस्त्रो यन्नोपवीतं कर्षं दत्वा, एतेनात्र उत्तरीयनियमः । मेह्नोत्सर्गावुभौ ।

वायुपुराणे,—

शुष्केस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा पत्रैर्वृणुदलेन वा ।
मृक्षमयैर्भाजनैर्वापि अन्तर्वाय वसुन्धराम् ॥

यमः,—

प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वार्द्धे अपराद्धे पराङ्मुखः ।
उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः ॥

अत्रेयं व्यवस्था ।

देवलवचनात् त्रिमुहूर्त्तात्मकप्रातःसायंकालयोर्दक्षिणामुख-
त्वम् । यमस्मृतेः त्रिमुहूर्त्तादूर्ध्वं पूर्वार्द्धघटिकादये प्रत्यङ्मुखत्वम् ।
पूर्वार्द्धत्रिमुहूर्त्ताधोघटिकादये प्राङ्मुखत्वम् । रात्रौ दक्षिणा-
मुखत्वमित्यादि ।

यान्नवल्करः,—

न प्रत्यग्न्यर्कगोसोमवाय्वग्भः स्त्रीद्विजन्मनः ।
एतेषामुत्सर्गोऽभिमुखवर्ज्यः ।
यमः, प्रतपस्थानमेव च ।

मनुः,—

ह्यायामान्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।
यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणवाधभयेषु च ॥
न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मानि न गोव्रजे ।
न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ॥
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।
ससत्त्वेषु च शर्त्तेषु न च गच्छन्नपि स्थितः ॥

गमननिषेधात् प्रह्वस्यापि निषेधः, उपविष्ट एव कुर्यादित्यर्थः ।

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।

पुनः पर्वतमस्तकनिषेधो दोषातिशयार्थः,

देवलः,—

वापीकूपनदीगोष्ठचैत्याश्रयः पथिभस्मसु ।

अग्नौकाम्ये श्मशाने वा विण्मूत्रं न समाचरेत् ॥

चैत्यो ग्रामप्रसिद्धो वृक्षः, काम्यः कमनीयप्रदेशः ।

यमः,—

पल्लवानि तडांगानि नदीप्रस्रवणानि च ।

न च गोमयभस्मानि फालकृष्टं च वर्जयेत् ॥

तुषाङ्गारकपालानि देवतायतनानि च ।

राजमार्गश्मशानानि क्षेत्राणि च खलानि च ॥

उपरुद्धो न सेवेत छायां दृश्यं चतुष्पथम् ।

दृश्यं शोभितम् ।

उदकं चोदकान्तं च पन्थानं परिवर्जयेत् ।

वर्जयेत् वृक्षमूलानि चैत्यश्वभ्रविलानि च ॥

राजमार्गचतुष्पथनिषेधो दोषातिशयार्थः ।

हारीतः,—

न चत्वरोपहारयोर्मूत्रपुरीषे कुर्यात् ।

न तीर्थे न शस्यपूर्णे न यज्ञभूमौ यज्ञीयानां वृक्षाणामधस्तात् ।

तीर्थं जलावतरणमार्गः ।

वशिष्टः, नोप्तेन शाहलोपजीव्यक्यायासु ।

शादलो हरितस्निग्धो भूप्रदेशः,^१ स्वां छायां प्रतीति शेषः ।

नोषरे न पराशुचौ तथा नाकाशे । आकाशे अट्टालिकादौ ।

यथाकाशः स्मृतो भीमस्तस्मान्नासंवृतं क्वचित् ।

कुर्यान्मूत्रं पुरीषं वा न भुञ्जीत स्वपेन्न च ॥

इति वायुपुराणवचनादसंवृतदेश एव आकाशः ।

आपस्तम्बः,—

स्वाच्च न मेहेत, न सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्यात्, स्वां छायां प्रतीति शेषः ।

विष्णुपुराणे,—उत्सर्गे वै पुरीषस्य मूत्रस्य च विसर्जने ।

तिष्ठेन्नातिचिरात्^२ तत्र न च किञ्चिदुदीरयेत् ॥

यमः,—न पश्येदात्मनः शक्तम् ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणांस्तथा ।

एतच्च शीचानन्तरं,—

दृष्ट्वेतानशुचिर्नित्यमग्निः प्राणानुपस्पृशेत् ।

गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥

इति अशुचेः ।

सूर्यादिदर्शने मनुना प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात्, कामतोऽधिक-
प्रायश्चित्तम् ।

तैलाभ्यङ्गे तथा वान्ते मेषुने क्षुरकर्मणि ।

मूत्रोच्चारं नरः कृत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

इति शिष्टाः ।

शौचम् ।

याज्ञवल्करः,—

गृहीतशिश्नश्चोत्थाय सृङ्गिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।

गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्त्रितः ॥

देवसः,—

अशौचान्नोत्सृजेच्छिन्नं प्रस्त्रावोच्चारयोः स्वयम् ।

अन्यत्रोपविश्य शौचं कुर्यादित्यर्थः, शिश्नधारणं वामहस्तेनैव,
धर्मविहङ्गिणं हस्तमित्याद्युक्तेः ।

हारीतः,—

गुदं लोष्ट्रेण प्रसृज्य शृङ्गकाष्ठेन वा ।

आपस्तम्बः, अश्मानं लोष्ट्रमाद्रौषधीन् वनस्पतीन् दूर्वामाच्छिद्य
मूत्रपुरीषयोः शोधनं वर्जयेत् । गौतमेन, पर्णेन निघर्षणं निषिद्धम् ।

व्यासः,—अश्मशूलफलाङ्गारैरुन्मृज्यान्नास्थिवर्हिषा ।

एवं शृङ्गकाष्ठेन गुदमार्जनं, तदभावे, अश्मशूलफलाङ्गारास्थि-
कुशाद्रौषधिवनस्पतिदूर्वालोष्ट्रव्यतिरिक्तेन द्रव्येण, तदभावे लोष्ट्रेण
गुदमार्जनं ।

लोष्ट्रस्य विहितनिषेधात् विकल्पः ।

ब्राह्मे,—उद्धृतोदकमादाय सृत्तिकां चैव वाग्यतः ।

उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ॥

आहरन् सृत्तिकां विप्रः कूलात्मसिकतात्तथा ।

नाखुक्तष्टान्न वल्मीकान्न फालान्न च कर्दमात् ॥

न मार्गान्नोपराच्चैव शौचशिष्टात्परस्य च ।

कुर्यादित्यत्र शौचमित्यर्थः^१ ।

विष्णुपुराणे,—मृदन्तर्जलात्तथा,

शौचावशिष्टां शौचार्थं न दद्यात् लेपसम्भवाम् ।

अन्तःप्राग्वपन्नां^२ च हलीत्खातां च पार्थिव ॥

शातातपः,—शुची देशे तु संग्राह्या शर्कराश्च विवर्जिताः ।

रक्ता गौरास्तथा खेता मृत्तिकास्त्रिविधाः स्मृताः ॥

न मृदं नोदकं चापि निशायां न च गोमयं ।

न गोमूत्रं प्रदोषे च गृह्णीयाद्बुद्धिमान्नरः ॥

अशुद्धिशङ्कायां तु शिष्टाः,

अष्टाङ्गलानि खानित्वा उद्धरेत्तु मृदं ततः ।

वामहस्तेनाधःशौचं कार्यम् ।

तथाच शिष्टाः,—

धर्मविद्वत्क्षिणं हस्तमधःशौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोधयेत् ॥

परं तु वालुकामयादिदेशे सर्वथा मृत्तिकाऽसम्भवे शौचलोपापत्तौ
गुणलोपेन मुख्यस्य चेति—

यस्मिन् देशे च यत्तोयं या भूमिर्या च मृत्तिकेति ।

मन्वादुक्त्यनुरोधाच्च यथाकथञ्चित् मृत्तिकामात्रं ग्राह्यम् ।

मनुः,— एकालिङ्गे गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दश ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥

शङ्खः,— तिस्रस्तु सृत्तिका देया कृत्वा नखविशोधनं ।

दक्षः,— अर्द्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा सृत्तिका भवेत् ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धार्द्धप्रमाणतः ॥

लिङ्गेऽप्यत्र समाख्याता त्रिपर्वी पूर्यते यया ।

आर्द्रामलकमानेन सृदं गात्रविशोधनम् ॥

इति शेषसृत्तिकापरिमाणं तावन्मात्रम् ।

दक्षः,— न्यूनाधिकं न कर्तव्यं शीचं शुद्धिमभीप्सता ।

एतत्क्षेपापगम एव ।

लेपानपगमे तु देवलः,—

यावत्साध्विति मन्येत तावत् शीचं विधीयते ।

प्रमाणं शीचसङ्ख्याया न शिष्टैरनुमन्यते ॥

एवमन्यान्यपि वचनानि समाधेयानि ।

मूत्रशीचे दक्षः,—

एकालिङ्गे तु सव्ये त्रिरुभयोर्मृद्वयं स्मृतम् ।

मूत्रशीचं समाख्यातं शुक्रे तु द्विगुणं स्मृतम् ॥

सव्ये वामे त्रिः । उभयोर्हस्तयोः । अत्र पादयोरनुक्तावपि पूर्व्ववत्
त्रयं त्रयम् । एतावन्मूत्रोत्सर्गशीचप्रमाणानि । तदपेक्षया शुक्रोत्सर्ग-
शीचं द्विगुणम् ।

मनुः,— एतत् शीचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां स्याच्चतुर्गुणम् ॥

दक्षः,— यदुक्तं तु दिवाशीचमर्द्धं रात्रौ विधीयते ।

आतुरस्य तदर्द्धं स्यात् तदर्द्धं तु पथि स्मृतम् ॥

आतुरोऽत्र जलसंसर्गवर्द्धिष्णुरोगी, एतद्विष्मूत्रोत्सर्गनिमित्तं,
विष्मूत्रलेपे तु मृज्जलाभ्यां शुद्धिः, न सङ्ग्रानियमः^१ ।

तथाच मनुः,—

विष्मूत्रोत्सर्गशुद्धयर्थं मृदाय्यादेयमर्थवत् ।

दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ॥

तथा,— वसाशुक्रमसृग्भज्जामूत्रविट्कर्णविट्-नखाः ।

श्लेष्माशुदूषिकास्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

घृणां क्रमेण चैतेषां शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ।

मृद्वारिणा तु पूर्वेषामितरेषां तु वारिणा ॥

इति वाक्यात्ममाचारः ।

अत्र विशेषः यमेनोक्तः,—

मूत्रे तिस्रः पादयोस्तु हस्तयोस्तिस्र एवच ।

मृदः पञ्चदशामध्ये हस्तादीनां विशेषतः ॥

एतदात्मीयमूत्रादिस्पर्शशौचमुदाहृतम्^२ ।

देवलः,—

देशकालं तथात्मानः द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपस्थिता^३मवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥

(१) पादयोर्द्वे मृहीत्वा च ।

(२) उत्सर्गकालादन्यत्र परकीयेषु कथ्यते ।

परस्य शोणितस्पर्शैरेतोविष्मूत्रजे तथा ॥

चतुर्णामपि वर्णानां द्वाविंशन्मृत्तिकाः स्मृताः ।

(३) उपपत्तिः ।

यस्मिन् देशे कृतं शौचं वारिणा तत्तु शोधयत् ।
न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य सृत्तिकां यो न शोधयेत् ॥

ब्रह्मवैवर्ते,—

न यावदुपनीयन्ते द्विजाः शूद्रास्तथाङ्गनाः ।
गन्धलेपक्षयकरं तेषां शौचं विधीयते ॥

न सङ्ग्रानियम इत्यर्थः ।

विष्णून्त्रोत्सर्गार्थमुपविष्टस्य तदकरणे वृद्धपराशरः,—

उपविश्य तु विष्णून् कर्तुरस्तं न विन्दते ।
स कुर्यादर्द्धशौचं तु स्वस्य शौचस्य सर्वदा ॥

अत्रोद्धृतोदकासम्भवेऽनुद्धृतेनापि ।

शिष्टाः,— कुर्यादनुद्धृतेनापि यदि निर्जन्तुकं जलम् ।

वितस्तिमात्रं सन्त्यज्य कुर्यात् शौचं जलाशयात् ॥

क्वचिच्च,—अरत्निमात्रं सन्त्यज्य कुर्याद्धारिण्यनुद्धृते ।

क्षिप्त्वाऽग्नावशुचिद्रव्यं तथैवाभ्यसि वा पुनः ॥

मासमात्रं कुर्यादिति गुरुदोषाज्जले शौचोदकपरिहाराय
यत्नः कार्यः, मृत्समयकमण्डलुसम्भवेऽप्येतन्न कार्यं ।

हारीतः,—

तिसृभिः पादौ प्रक्षाल्य गोमयेन सदा कमण्डलुं परिसृज्य
पूर्ववदुपसृश्य आदित्यं सोममग्निं वीक्षित ।

शङ्खलिखितौ,—

आचम्य ईशानं मनसा ध्यायेत्,—ईशानोऽत्र सर्वेशो विष्णुः
स्मृत्वा विष्णुं सनातनमिति वा ।

ब्रह्मवैवर्ते,—

कृत्वा शौचमिदं विप्रो मुखं प्रक्षालयेत् सुधीः ।

मेधातिथिः,—आकारनिमित्तः,—कमण्डलुशब्दो न जातिनिमित्तः,
तेन सुवर्णरजतताम्रादिनिमित्तकानां कमण्डलूनां तत्तज्जातीय-
शुद्धिः कार्य्या, ब्राह्मोक्तेः, विष्णुस्मरणं विष्णुमूर्तशुक्रशीचाङ्गं
नाचमनाङ्गं, सोमादिवीक्षणं यथासम्भवं, इति शौचम् ।

अथाचमनम् ।

देवलः, शौचलक्षणमित्याहुर्मृदम्भोगोमयादिभिः ।

लेपे स्नेहे च गन्धे च व्यपकृष्टे सुदूरतः ।

पञ्चादाचमनं वापि शौचार्थं वक्ष्यते विधिः ॥

गोमयेन शरीरोपघाते शुद्धिर्वाच्या, एतेन आचमनान्तरमेव
कर्म्मार्हतालक्षणं शौचं भवति ।

देवलः,—प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेत् शनैः ।

उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः ॥

दैवकर्म्मार्हञ्जाचमनाङ्गपादप्रक्षालने प्राङ्मुखत्वमुदङ्मुखत्वं वा पित्राच-
मनाङ्गं पादप्रक्षालने दक्षिणामुखत्वं वा । प्रत्यक्पादावनेजन-
मिति आपस्तम्बोयं आचमनार्थक्रियमाणव्यतिरिक्तविषयम् ।

तथा,—इत्येवमङ्गिराजानु प्रक्षाल्य चरणी पृथक् ।

हस्ती चामणिवन्ध्याभ्यां पञ्चादासीत संयतः ।

शिखां बद्धा वसित्वा वै निर्णिक्ते वाससी शुभे ॥

तुणीं भूत्वा समाधाय नोदच्छन्न विलोकयन् ।

उदच्छन् उत्तिष्ठन् विलोकयन् दिश इति शङ्खस्मृतेः ।

न गच्छन्न शयानश्च न चलन्न परान् स्पृशन् ।

न हसन् नैवमात्मानं^१ न वीक्षयन् न लोकयन् ॥

कम्पमानः संस्कृ^२ त्यात्मानं हृदयं वीक्षयन्निति स्वार्थे णिच् ।

केशान्नीविमधःकायमस्पृशन् धरणीमपि ।

अथातः प्रथमात्तीर्थाद्द्विषाक्षिः पिदेत् समम् ।

अशब्दमनवस्त्रावमवहिर्जान्व^३ बुहुदम् ॥

प्रथमात्तीर्थाद्वाह्यादित्यर्थः ।

द्विस्ततोऽङ्गुष्ठमूलेन परिसृज्यात्ततो मुखम् ।

नाग्राङ्गुल्या न घृष्टैर्वा परिसृज्यात् कथञ्चन ॥

आपस्तम्बः,—

तिष्ठन् प्रह्वो वा नाचामेत् ।

मरीचिः,—भुक्तासनस्थोऽप्याचामेन्नान्यकाले कदाचन ।

व्यासः,—शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकक्षशिखोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

तथा विना यज्ञोपवीतेनेत्यादि ।

सोपानोक्तो जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा नरः ।

उष्णीषवानाचामेद्वस्त्रेणावेष्ट्य वा शिरः ।

(१) न हसन् नैवाकलयन्मात्मानं न विलोकयन् । आकलयन् कम्पमानः ।

(२) कम्पमानः आत्मानम् ।

(३) अवहिर्यान्वबुहुदम् ।

गौतमः,—

वाग्यतो हृदयं स्पृश्यंस्त्रिषुतुर्वाप आचमेत् ।

त्रिषुतुर्वेति भावशुद्धरपेक्षया, हृदयगामिनी रपः ।

भविष्ये,—समौ च चरणौ कृत्वा तथा बद्धशिखौ नृप ।

घनाङ्गुलिकरं कृत्वा एकाग्रः सुसमाहितः ॥

नारसिंहे,—

दक्षिणं तु करं कृत्वा गोकर्णकृतिवत् पुनः ।

त्रिःपिवेद्वीक्षितं तोयमास्थं द्विः परिमार्जयेत् ॥

भरद्वाजः,—तोयं गृहीत्वा दक्षिणेन तु,

मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठे तु शेषेणाचमनं चरेत् ।

दक्षः,—

संघृत्वाङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

संयताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्थ' मेवमुपस्थशेत् ॥

आपस्तम्बः,—

त्रिरोष्ठौ परिमृजेदित्येके । सकृदुपस्थशेद्विरित्येके । दक्षिणेन

पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रियाणि उपस्थशेत्, पादौ

शिरश्च प्रोक्षयेदित्यन्वयः । सकृदुपस्थशेदोष्ठाविति सम्बन्धः ।

ओष्ठस्पर्शानन्तरं, दक्षः,—

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुः श्रोत्रे पुनः पुनः ॥

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां हृदयं तु तलेन वै ।

सर्वाभिस्तु शिरः पञ्चाङ्गाङ्ग चाग्नेय संस्पृशेत् ॥

प्रदेशिनी, तर्जनी ।

नाभिस्पर्शनानन्तरं व्यासः,—

पुनरपञ्च संस्पृशेत्, हृदयस्पर्शनान्तरं चाक्षालम्बादुदकस्पर्शनम् ।

भविष्ये,—यद्भूमावुदकं वीर समुत्सृजति मानवः ।

वासुकिप्रमुखान्नागान् तेन प्रीणाति पार्थिव ॥

शिष्टाः,—तावन्नोपस्पृशेद्विद्वान् यावत् सव्येन संस्पृशेत् ।

मनुः,— ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ॥

कायत्रैदेशिकाभ्यां वा न पैत्रेण कदाचन ।

कायत्रैदेशिकाभ्यां वेति उत्तरं, ब्राह्मणतीर्थे व्रणादिदोषसत्त्वे बोध्यम् ।

अपः पाणिनखस्पर्ष्टाः पिवेदाचामति द्विजः ।

सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमृषिरब्रवीत् ॥

इति वचनान्नखस्पर्शपरिहारः कार्यः, वृहच्छ्रद्धोक्तेन्द्रियस्पर्शनं नास्मद्देशे आद्रियते । कमण्डलुस्पर्शनं सोमतीर्थेनेति हारीतवचना-
दुद्धृतोदकेन कमण्डलुगृहीतेनाचमने सोमतीर्थाख्येन करमध्येन,
कमण्डलुशब्दश्च संस्थानवचन इत्युक्तं, तेन ताम्रपात्रादिभ्योऽपि ग्रहणे तथा मन्तव्यम् ।

अतएव स्मृतिः,—

कांस्थेनायसपात्रेण त्रपुसीसकपित्तलैः ।

आचान्तः शतकृत्वोऽपि नैव शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

कांस्थादिपात्राणामाकारेण कमण्डलुत्वेन प्रसङ्गे निषेधः ।

अन्यथा प्रसङ्गाभावात् ।

आचामेदित्यनुवृत्तौ शङ्कलिखितौ,—उद्धृतपरिपूताभिरङ्गिर-
वेक्षिताभि'रबुद्बुदाभिः शूद्राश्चैकपाश्यावर्जिताभिर्नाचामेत्,
परिपूताभिरिति अपद्रव्यनिरासेन, अवेक्षिताभिरिति दिवा ।

रात्रौ तु यमः,— रात्राववेक्षिते नैव शुद्धिरुक्ता मनौषिभिः !

आपस्तम्बः,—

भूमिगतास्त्रपस्त्राचम्य प्रयतो भवति । प्रयत आचामेत् ।

एतेन स्वयमहतेन आचमनं न शुद्धिहेतुः ।

वशिष्ठः,—तस्मादुदकपाणिभ्यां परिसृज्य कमण्डलुं ।

कृत्वा चावश्यकार्याणि आचामेत् प्रयतस्ततः ॥

पर्यग्निकरणं ह्येतन्मनुराह प्रजापतिः ।

ततः कमण्डलोः । आपस्तम्बः,—न वर्षधारास्त्राचमेत्, तथा
प्रदरोदके, तस्माभिश्चाकारणात् प्रदरः स्वयं दीर्घो भूभागः, अकार-
णात् व्याधिव्यतिरेकेण ।

आतुराणां स एवाह,—

उदकेनातुराणान्तु तथोष्णेनोष्णपायिनाम् ।

वशिष्ठः,—

प्रदरादपि आपस्तदर्पणसम्बन्धाः स्युर्न वर्षरसदुष्टा याः

स्युरशुभागमाः ।

बौधायनः, पादप्रक्षालनोच्छेपेण नाचामेत्, यद्वाचामेत् भूमौ
स्त्रावयित्वाचामेत्,

आपस्तम्बः,—

नाम्मुदकशेषेण वृथा कर्माणि कुर्यात् । आचामेद्वा पाणि-
संक्षुब्धोदकेन नाचामेत्, अग्निपर्युक्षणार्थीपात्तजलशेषेण ।

यान्नवल्करः,—

हृत्कण्ठतालुगाभिसु यथासङ्गं द्विजातयः ।

शुद्धेरंस्त्री च शूद्रश्च सक्तत्-सृष्टाभिरन्ततः ॥

अन्तत इति श्रोष्ठग्रन्ते ।

हृत्पादानां परिमाणमाहोशनाः,—माषमञ्जनमात्रा हृदयङ्गमा
भवतीति ।

ब्राह्मे,—स्त्रीशूद्राधिकारि,—क्षालनाच्च करोष्ठयोः ।

शूद्राधिकारि गौतमः,—आचमनार्थं पादप्रक्षालनमेवैके ।

देवलः,— रितोऽमृतशक्तोच्चे भोजनेऽध्वपरित्रये ।

शौचमेवं विधं प्रोक्तमिह चान्यत्र वर्तते ॥

शौचमत्राचमनं, उक्तैतत्पञ्चकातिरिक्तनिमित्ते किञ्चिदङ्गरहित-
मप्याचमनं सगुणं भवति, केवलं शिरःकण्ठप्रावरणमुक्तकक्षशिख-
सयज्ञोपवीतत्वपादशौचानामावश्यकत्वं, उक्तपञ्चनिमित्ते सर्वाङ्गा-
दरः । अन्यत्र शक्तौ रात्र्यामपि एतद्वचनात् किञ्चिदङ्गरहितानुष्ठाने-
ऽप्यवैगुण्यम् ।

अथाचमननिमित्तानि ।

आचमनं त्रिविधं शुद्धार्थं नैमित्तिकापरसंज्ञं पुरुषार्थं कर्माङ्गं चेति ।

ब्राह्मे, — चुते श्लेष्मपरित्यागे धीते वा भक्षिते सति ।

अववर्णस्य संलापे स्वप्ने वा दन्तधावने ॥

आचम्य प्रयतो भूत्वा ततः शुद्धो भवेन्नरः ।

धीते पीते ।

अववर्णः चाण्डालादिः ।

हारौतः, रथ्यामाक्रम्य कृतमूत्रपूरीषोभोक्ष्यन् वा पाणिपादं
प्रक्षाल्य वाचामेत् ।

पैठीनसिः, उच्छिष्टरेतो मूत्रस्पर्शे उत्सृज्याचम्य प्रयतो भवति,
त्रिः प्रक्षाल्य च तं देशं, तं देशं उच्छिष्टादिलिप्तम् ।

बौधायनः,—नीवीं विश्वस्य परिधायोपसृशेत् ।

वायुपुराणे, निष्ठीविते तथाऽभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।

उच्छिष्टस्य च सम्भाषादशुच्यप्रयतस्य वा ।

सन्देहेषु च सर्वेषु शाखां मुक्त्वा तथैव च ॥

विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपसृशेत् ।

सन्देहे आचमनं कृतं न वा, आचमननिमित्तं न वेति च ।

तथा,— उच्छिष्टस्य च संस्पर्शे दर्शने वान्धवासिनाम् ।

मनुः,— अध्येष्यमाणश्चाचमेत् ।

आपस्तम्बः, श्वावातपर्यन्तावीष्टौ उपसृश्या । श्वावातपर्य-
न्तावलोमकौ,

यमः,—उत्तीर्थोदकमाचम्य अवतीर्थ्य उपसृशेत् ।

उत्तीर्थ्य जलान्निष्क्रम्य, अवतीर्थ्य जले प्रविश्य, नोत्तरेदनुपसृश्या,
उत्तरेत् सन्तरेत् ।

देवलः,— यदम्भः शौचनिर्मुक्तं क्षितिं प्राप्य विनश्यति ।

प्रक्षाल्याशुचिलिप्तं च स्पृष्ट्वा चैव विशुद्धयति ॥

शौचनिर्मुक्तं शौचस्थानादन्यत्र गतम् ।

सम्बर्त्तः,— चर्मारं रजकं वेणुं धीवरं नटमेव च ।

एतान् स्पृष्ट्वा नरो मोहादाचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

आपस्तम्बः,—

सिंहाणिकाद्यालम्भे लोहितस्य केशानामग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य
स्त्रियाद्यालम्भे महापथं गत्वाऽमेध्यं चोपस्पृश्याप्रयतञ्च मनुष्यं नीविं
च परिधायोपस्पृशेत् आर्द्रं वा शक्तदोषधिं भूमिं वा, अमेध्यं
चतुर्विधम् ।

देवलः,— दूषितं वर्जितं दुष्टं कश्मलञ्चेति लिङ्गिनाम् ।

चतुर्विधममेध्यं स्यात् सर्व्वं व्याख्यायते पुनः ॥

शुच्यप्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।

अभक्ष्याभीज्यापेयानि वर्जितानि^१ प्रचक्षते ॥

त्यक्ताः पतितचाण्डाला ग्रामकुक्कुटसूकरौ ।

श्वा च नित्यं विवर्ज्याः स्युः षडेते धर्म्मतः समाः ॥

सव्रणः सूतिका सूतीमत्तोन्मत्तरजस्वलाः ।

मृतबन्धुरशुद्धश्च वर्ज्याश्चाष्ट स्वकालतः ॥

नेत्राश्रुविप्रुषः केशा निरस्तं नखलोम च ।

आर्द्रचर्म्मासृगित्येतत्-दुष्टमाहुर्मनीषिणः ॥

मानुषास्थि शवं विष्ठारेतोमूत्रार्तवानि च ।

कुण्ठपः पूयमित्येतत् कश्मलं समुदाहृतम् ॥

दूषिते प्रोक्षणेनापि शुद्धिरुक्ता विधानतः ।

दुष्टे मार्जनसंस्कारैः कश्मले सर्वथा भवेत् ॥

लेपापकर्षणादिभिः । यथोक्तशुद्धेः पूर्वं संस्पर्शनमाचमननिमित्तं
सत्रणोऽत्र कुष्ठभगन्दरादिरोगयुक्तः । न क्षतव्रणादियुक्तः इति
बहवः । सूती प्रसवकारयित्रौ । मत्तो मादकभक्षणेन । उन्मत्तः
उन्मादरोगी, मृतवन्मुर्मृतकाशौची । एषां यथोक्तशुद्धेः पूर्वं
स्पर्शनमाचमननिमित्तम् ।

दत्तलग्नाधिकारे देवः,—

न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः ।

भवेदशीचमत्यर्थं तृणवेधाद्व्रणे कृते ॥

रुधिरस्य मुखप्रवेशे अत्यन्ताशीचात् ।

देवः,—

ततः शरीरश्रोत्रेभ्योमलनिःस्यन्दबिस्त्रवात् ।

अन्नादीनां प्रवेशाच्च स्यादशुद्धिर्विशेषतः ॥

तथा,—

शीचलक्षणमित्याहुर्मुदम्भोगोमयादिभिः ।

लेपस्त्रेहे च गन्धे च व्यपकृष्टे सुदूरतः ॥

पश्चादाचमनं चेति शौचार्थं कथ्यते विधिः ।

शरीरश्रोत्रेभ्यः शरीरक्लिद्रेभ्यः, मले द्वादशविधं पूर्वोक्तम्,
निःस्यन्दोलालादिः, तयोर्विस्त्रवः स्थानाच्चलनम्, अन्नादीनां

प्रवेशो मुखद्वारा, तेन भोजनादावशुद्धिराचमनेनोपोह्यते, तत्र शुद्धार्थाचमननिमित्तानि स्वीयविण्मूत्ररितसामुत्तर्गस्पर्शनञ्च । अशौचजलतदारद्रभूस्पर्शनं, चतुर्विधामेध्यस्पर्शनम् ।^१ निर्लीमोष्ठादि-देशस्पर्शनम्, उच्छिष्टन्नाह्वणस्पर्शनम्, बुद्धिपूर्वकातिचुद्रनिःस्नेह-मानुषास्थिस्पर्शनम् ।

चाण्डालादिस्पृष्टस्याबुद्धिपूर्वकस्पर्शनम्, अमेध्यलिप्तप्रदेशस्य त्रिः-प्रचालनपूर्वकम्, आचमननिमित्तम्, अस्थिसञ्चयनोर्द्धं रोदनम्, जलाशयप्रवेशोत्तरणे भुक्तमात्रवमनम्, चण्डालोदक्यासूतकीपति-तश्वतत्स्पृष्टदर्शनम्, रज्वाकर्दमस्पर्शनम्, परकीयद्वादशविधम-लस्पर्शनम्, भासकाकवलाकावानरमार्जारखरोद्वृषसूकरकुक्कुट-वराहचेलनिर्णोजकरजकचर्मकृतव्याधकौवर्ततैलकृतसुराविक्रयिनट-नपुंसकवेश्यानां स्पर्शनम् ।

नाभेरूर्ध्वं करौ मुक्ता यदङ्गमुपहन्यते ।

तत्र स्नानमधस्तात् चालनेनैव शुध्यति, इति, वचनादुत्तमाङ्गे स्नानमधिकम् ।

एवं च, एभिर्यदङ्गसंस्पृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु ।

इत्यत्र शिरःपदं नाभ्यूर्ध्वभागपरमेव । तथाचमनं कृतं न वेति सन्देहः, आचमननिमित्तं न वेति सन्देहश्च, एतानि शुद्धार्थाचमन निमित्तानि ।

(१) चुतं, स्नेहसत्यागः, भोजनपाने, चण्डालादिभाषणमिथ्याभाषणपरुषभाषण-निद्रा दन्तधावनवस्त्रपरिवर्त्तनरथ्याक्रमणानि । द्वादशमलानां स्वस्थानात्प्रच्यवनम् । मानुषेतरनिःस्नेहपञ्चनखास्थिस्पर्शनम् । पञ्चनखास्थिस्नेहस्पर्शनम् ।

अथ पुरुषार्थाचमननिमित्तानि, अमकृतविकृतश्वासः, ब्राह्मण-
स्पर्शनम्, अग्निस्पर्शनम्, गोस्पर्शनम्, लोद्वादिरहितस्य हस्तस्य
दक्षिणं प्रत्युद्यमः, पादक्षालनं, शिखावन्धनं, नौविश्रंसनं, वस्त्र-
परिधानं, यज्ञोपवीतवहिःकरणं, स्नानं, भोजनारम्भः ।

उच्छिष्टदोषरहितताम्बूलादिभक्षणं, शयनारम्भः, श्मशाना-
क्रमणं, अभ्यङ्गः,
श्मशानाक्रमणं, अभ्यङ्गस्याशुचिकरत्वे मानाभावादेवात्राचमनं
पुरुषार्थः । श्मशानाक्रमणं नाशुद्धिकरम् ।

महाभारते,—

न च मेध्यतरं किञ्चित् श्मशानादिह विद्यते । इति ।
एतेषु निमित्तेष्वचमनस्योपात्तदुरितक्षयः फलम् । क्रियाङ्गाचमनं
सामान्यतः ।

क्रियाञ्च कुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः । इति,
वायुपुराणोक्तं, विशेषतश्च, प्राणस्यायमनं कृत्वा आचमेत् प्रयतो-
ऽपि सन्नित्यादौ सन्ध्यान्तर्गतप्राणायामस्य निमित्तत्वम् ।

तत्त्वसारसंहितायाम्,—

अर्चयित्वा महेशानमनाचम्य क्रियान्तरम् ।
कुर्वन् किल्बिषमाप्नोति सत्यमौखरभाषितम् ॥

तथा,—

आदित्यञ्च गणाध्यक्षं क्षेत्रपालञ्च पार्वतीम् ।
आराध्याचमनं कार्यं सुधिया कर्मसिद्धये ॥

लङ्घयित्वा च निर्माल्यमेतेषां त्रिदशाधिप ।

सद्य आचमनं कार्यं कर्मान्तरविशुद्धये ॥

इत्यादौ कर्माङ्गाचमनम् ।

तथा,—

आङ्गे पिण्डदानादौ कर्माङ्गमाचमनम् । अतएव पैतृके दक्षिणा-
मुख इति पादप्रक्षालने दिक्षुखनियम उक्तः । शुद्धार्थाचमनमेव
कर्माङ्गं न पृथक्कर्माङ्गमाचमनम् ।

अथ द्विराचमननिमित्तानि ।

याज्ञवल्क्यः—

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्ते रथोपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचम्य वासोऽन्यत् परिधाय च ॥

आपस्तम्बः । भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेत् । द्विः
परिसृजेत् । सकृदुपसृशेत् । भोजनपूर्वार्थाचमने द्विः परिमार्जन-
नियमः । अन्यत्र द्विस्त्रिर्वा । ओष्ठस्पर्शनमात्रं सकृत् । अन्यत्र
सकृत्त्रिर्वा । कलिलकासश्वासरथ्याचत्वरश्मशानाक्रान्तिष्वचान्तः
पुनराचामेत् । कलिलं कठिनं, श्लेष्मा, श्वासोव्यायामादिकाले
विकृतः, चत्वरं भूतादीनां बलिदानस्थानम् ।

शङ्खलिखितौ, मूत्रपुरीषष्ठीवनादिषु शक्तवाक्याभिधाने पुन-
रुपसृशेत् । शक्तं परुषं आदिपदं शक्तोत्सर्गस्याप्युपलक्षणम् ।
द्विराचमनाधिकारे वशिष्ठः, ओष्ठौ संस्पृश्य च तथा यत्र स्या-
तामलोमकौ, स्नागं पानं क्षुतं स्वापः । भोजनान्तः, रथोपसर्पणं,

वस्त्रपरिधापनं, भोजनारम्भः, कठिनश्लेष्मात्यागः, कासः, विक्षत-
श्वासः, चत्वरक्रमणं, श्मशानाक्रमणं मूत्रपुरीषोत्सर्गः, ष्ठीवनं,
परुषवाक्याभिधानं, शुक्रोत्सर्गः, इत्यष्टादशद्विराचमननिमित्तानि ।
शुद्धर्थे नैमित्तिके च यथासम्भवं, द्विराचमनेऽपि सकृदेवेन्द्रियस्पर्शनं
कार्यं न द्विः । द्विराचमनेऽपि सर्वोपेतत्वादिविचारः पूर्ववत् ।

अथाचमनानुकल्पः, आपस्तम्बः, स्वप्ने 'सर्वथौ सिंहाणिकास्रा-
वालम्भे लोहितस्य केशानां अग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्भे
महापथं गत्वाऽमेध्यं चोपसृष्ट्याप्रयतमानुषम् । नीवीं च परिधाय
अप उपसृशेत् ।

आर्द्रं वा सकृतोषधिं भूमिं वा उक्तनिमित्तेष्वाचमनासम्भवे
आर्द्रगोमयस्पर्शनम् । तदभावे आर्द्रदणस्पर्शनम् । तदसम्भवे
भूस्पर्शनम् ।

पराशरः,—

क्षुते निष्टीवने चैव दन्तस्त्रिष्टे तथा नृते ।

पतितानाञ्च सन्नाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥

प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे सन्तीति मनुरब्रवीत् ॥

आदित्यीवरुणः सोमोवायुरग्निस्तथैव च ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥

तद्वाक्यशेषात् सर्वत्राचमननिमित्ते दक्षिणकर्णस्पर्शनमनुकल्पः ।

14289

एषु च निमित्तेषु अवश्यमनुकल्प इति वाक्यान्तरेण च आचमन-
स्यैव विधानात् । दन्तस्त्रिष्टे चाचमनविध्यभावात् कर्णस्पर्शनं
मुख्यम् ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

क्षुत्वा निष्ठीव्य वासश्च परिधायाचमेत् बुधः ।

कुर्यादाचमनं स्पर्शं गोष्ठस्याकंदर्शनम् ॥

कुर्वीतालम्भनं वापि दक्षिणश्रवणस्य तु ।

अविद्यमाने पूर्वोक्तेरुत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥

क्षुत्निष्ठीवनवस्त्रपरिधानेषु प्रथमकल्प आचमनं, तदसम्भवे
गोष्ठस्पर्शनम् । तस्याप्यसम्भवे सूर्यदर्शनम् । तदसम्भवेऽपि
दक्षिणकर्णस्पर्शनम् ।

क्षुते निष्ठीवने सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।

कर्मस्थ एषु नाचामेदक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥

इति रत्नाकरलिखितवाक्यात् कर्ममध्ये एषु कर्णस्पर्शनं मुख्यः कल्पः ।

स्मृत्यन्तरे,—

गङ्गा वै दक्षिणे कर्णे नासिकायां हुताशनः ।

उभावपि च स्पर्ष्टव्यौ तत्क्षणादेव शुद्ध्यति ॥

एतदुक्तनिमित्तादन्यत्राचमनानुकल्परूपम् ।

अथाचमनापवादः ।

अत्राङ्गिरसौ, मधुपर्कं च सोमे च अशु प्राणाहुतिषु च ।

नोच्छिष्टसु भवेद्विप्रो यथात्रेव्वचनं तथा ॥

अत्रापि स्विति प्राणाहुतिसाहचर्यादापोशनपरमिति लक्ष्मीधरः ।
तदन्यजलपाने त्वाचमनम् ।

शातातपः,—

दन्तलग्ने फले मूले भक्ष्यस्नेहे तथैव च ।

ताम्बूले चेक्षुदण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

फले मुखशुद्ध्यर्थे कटुतिक्तकषायादौ, अत्र शुद्ध्यर्थमाचमनं नास्ति ।
नैमित्तिकं स्यादेव । अतएव भट्टाः, परस्मृष्टताम्बूलभक्षणं
तदवसाने'नाचमनं च दुराचार इत्याहुः ।

गौतमः, दन्तस्निष्टे दन्तधावनादन्यत्र जिह्वाभिर्मर्शनात् प्राक्
चुतेरित्येके । चुतेरास्यास्त्राववत् निगिरन्नेव तच्छुचिः । अन्यत्र
जिह्वामर्शनात् यावज्जिह्वया दन्तेभ्यो तत्तद्भेदो नोपलभ्यते इत्यर्थः ।

सत्यजिह्वाभिर्मर्शने यावन्न च्यवते तावच्छुचिरित्येके मन्यन्ते ।
चुतेरास्यास्त्राववत् लालावत् निगिरन्नेव तच्छुचिः ।^१

आचान्तस्य यदवशिष्यते मुखे दन्तलग्नातिरिक्तमपि तदपि
निगिरन्नेव शुचिरित्यर्थः ।

पैठीनसिः, भूमिगता विन्दवः परामृष्टाः पूताः, विप्रुषः शुद्धाः,
द्विरोमक्लिन्नेष्वाचामेत् । विन्दवः आचमनविन्दवः, परामृष्टाः

(१) तदवसानानाचमनम् ।

(२) देवलः—भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् । दन्तलग्नमसंज्ञार्थं
लेपं मन्येत दन्तवत् ।

वशिष्टः,—न प्रसृत्युगतोलेपः अशुचिरित्यर्थः । यच्चाप्यन्तमुखे आचान्तस्त्राव-
शिष्टं निगिरन्नेव तच्छुचिः ।

सृष्टाः, पूताः न प्रत्ययहेतवः, अङ्गपतिता अपि रोमहयार्द्रभाव-
मापादयितुं समर्था एवाचमननिमित्तं भवति ।

याज्ञवल्करः,—

मुखजा विप्रुषोमेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।

श्मश्रु चास्यगतं दन्तस्त्रिष्टं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥

मुखविप्रुषः श्लेषविन्दवः, श्मश्रु चास्यप्रविष्टमुच्छिष्टं न करोति,
दन्तसक्तं चान्नादिकं स्वयमेव च्युतं त्यक्त्वा शुचिर्भवति, अच्युतं
तदन्तसमं तथाच पूर्वोक्तनिगिरणमनेन विकल्पत इति
विज्ञानेश्वरः ।

मनुः,—

स्पृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।

भूमिगास्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतोभवेत् ॥

अन्याचमनार्थं जलं ददतोयेऽम्बुविन्दवः पादौ स्पृशन्ति ते शुद्ध-
भूगतेनाम्बुना तुल्या इति क्लृप्तकभट्टः । विस्तरस्तु अस्मत्कृते
शुद्धिसारे च द्रष्टव्यः ।

बृहस्पतिः,—

प्रचरन्नन्नपानेषु यदोच्छिष्टमुपस्पृशेत् ।

भूमौ निधाय तद्रव्यमाचान्तः प्रचरेत्पुनः ॥

अरण्येऽनुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि ।

कृत्वा मूलपुरीषे तु द्रव्यहस्तो न दूष्यति ॥

शौचं तु प्रथमं कुर्यात् पादौ प्रक्षालयेत्ततः ।

उपस्पृश्य तदभ्युक्ष्य गृहीतं शुचितामियात् ॥

मनुः,— उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

एतदन्नव्यञ्जनादिव्यतिरिक्तद्रव्यविशेषमिति विश्वरूपः । इत्या-
चमनप्रकरणम् ।

अथ दन्तधावनम् ।

नरसिंहपुराणे,—

मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तस्माच्छुष्कमथार्द्रं वा भक्षयेत् दन्तधावनम् ॥

खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च वटस्तथा ।

तिन्तिडीवेणुपृष्ठश्च आम्रनिम्बौ तथैव च ॥

अपामार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोदुम्बरस्तथा ।

नारदः,—

एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्म्मणि ॥

दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् ।

आम्रपलाशविल्वानामपामार्गशिरीषयोः ।

वदरस्य कदम्बस्य करवीरकरञ्जयोः ॥

सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ।

कटुतिक्तकषायाद्या धनारोग्यमुखप्रदाः ॥

अष्टाङ्गुलेन मानेन तत्प्रमाणमिहोच्यते ।

प्रादेशमात्रमथवा तेन दन्तान् विशोधयेत् ॥

अत्र भक्षयेदिति भक्षणधर्मप्राप्तार्थं तेनाद्यन्तयोर्द्विराचमनम् ।

आचमनस्य भोजनाङ्गत्वं भोजनप्रकरणलेख्यम् ।

कात्यायनः,—

नारदाद्युक्तवार्त्तयमष्टाङ्गुलमपाटितम् ।
 सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण प्रधापयेत् ॥
 उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
 आयुर्वलं यशोवर्धः प्रजापशुवसूनि च ।
 ब्रह्मप्रज्ञां च मेधाश्च तन्नो धेहि वनस्पते ॥

इति काष्ठाभिमन्त्रणम् ।

विष्णुः,—

न दक्षिणापराशामुखः । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा वटाशनाकर्णखदिर-
 करञ्ज-करवीरसर्जारि-मेदापामार्गमालतीककुभ'विस्वानान्यतमं
 कषायं कटुतिक्तं वा कनीनिकास्थौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलं,
 प्रातर्भुक्त्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम् ।

हारीतः,—

काले पालाशकोविदारक्षेष्मातकतिस्वकशाकवृक्षनिर्गुण्डीशिखण्डी-
 वेणुवर्जं प्लक्षमासकवदरीकरञ्जशम्यशनकानीत्येके । दधित्य-
 हरितक्याश्वकर्णशालाशनकानीत्यपरे । विस्वखदिराम्बपालाश-
 शिरीषापामार्गाणामन्यतममनाद्र्द्रम् । नातिशुष्कं नातिस्थूल-
 मपोथिताग्रं अनोष्ठग्रन्थुदङ्मुखो वा वाग्यत आसीनोदन्तकाष्ठं
 भक्षयेत् । काले उषःकाले तिस्वकः विस्वकः । शाकवृक्षः

शागवन इति प्रसिद्धः । शिखण्डी मयूरशिखा । दधित्यः कपित्यः,
एके अपरे, इत्युभयत्रापि वर्जयित्वेति शेषः, पालाशः आम्रातक-
वृक्षः, आर्द्रं सद्यच्छिन्नं ततोऽन्यदनार्द्रं अपोयिताग्रमीषच्चूर्णिता-
ग्रम्, अनोष्ठग्रन्थि, दन्तधावनकाले ओष्ठसमीपग्रन्थिरहितम् ।

विष्णुः, न पलाशं दन्तधावनं स्यात् ।

न श्लेष्मातकारिष्टविभीतकधवधन्यनवर्जितम् ।

न कोविदारशमीपीलुपिप्पलेङ्गुदगुग्गुलुः ॥

न वन्धुकनिर्गुण्डीशिग्रुतिष्यतिन्दुकः ।

न पारिभद्रास्तिकामोचकशान्मलीषणवर्ज्यम्, मधुरं नार्द्रं नोर्द्ध-
शुष्कं न शुषिरं न पूतिगन्धं, न पिच्छिलं, दन्तकाष्ठं, भक्षये-
दित्यर्थः । धन्यनः, धमनः, पीलुः, गुडफलं, पारिभद्रः, पालधुया-
इति प्रसिद्धः ।

स्मृत्यन्तरे,—

गुवाकतालहिंतालास्तथा ताली च केतकी ।

खर्जूरं नारिकेलं च सप्तैते तृणराजकाः ॥

तृणराजपलाशैश्च न कुर्याद्दन्तधावनम् ।

इष्टकालोद्गपाषाणैर्नखैरङ्गुलिभिस्तथा ॥

मुक्ता चानामिकाङ्गुष्ठौ वर्जयेद्दन्तधावनम् ।

अत्र ये क्षीरकण्टकितित्तकटुकषाया अपि निषिद्धास्तेषां विहित-
निषेधे विकल्पापत्तेः पर्युदासाद्यतिनिधित्वेनाप्युपादानम् ।

आसनं शयनं यानं पादुके दन्तधावनम् ।

वर्जयेद्भूतिकामस्तु पालाशं नित्यमात्मवान् ॥ इति—

वाक्वाक्वायक्षीरिणोऽप्यस्य न प्रतिनिधित्वमपि ।
महाभारते,—प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मुखञ्च सुसमाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वन्तरालतः ॥
क्षीरिणोत्तक्षगुल्माद्वा भक्षयेदन्तधावनम् ।
त्याज्यं सपत्रमन्नातमूर्द्धशुष्कं च पाटितम् ॥
त्वग्विहीनं ग्रन्थिमुखं तथा पालाशशिंशपम् ।
ऋजुं वितस्तिमात्रं च कीटादिभिरदूषितम् ॥

पारस्करः,—

दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि, अन्नाद्यायेति मन्त्रः, तेन दन्त-
धावनाङ्गं, परिजप्य च मन्त्रेणेति काल्पायनोक्तौ काष्ठसंस्कारत्वेन
मन्त्रजपविधिरिति भिन्नार्थत्वादनयोः समुच्चयः आयुर्व्वलं यशो-
वर्च इत्यादिमन्त्रलिखितः ।

अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमोराजाय मागमत् ।

समे मुखं प्रमार्ज्यते यशसा च वलेन च ॥

इति पारस्करसौत्रोमन्त्र इतिद्वयं पठनीयम् ।

विष्णुः,—

प्रक्षाल्य भङ्क्त्वा तज्जङ्घात्शुचौ देशे प्रयत्नतः ।

भारते—पतितेऽभिमुखे सम्यग्भोज्यमाप्नोत्यभीक्षितम् ॥

ऐश्वर्य्यभङ्गमाप्नोति क्षिते तदशुचौ भुवि ।

नरसिंहपुराणे—

प्रतिपद्दर्शपङ्कटीषु नवम्यां चैव सत्तमाः ॥

दन्तानां काष्ठसंयोगोदहत्यासप्तमं कुलम् ।

महाभारते,—

भक्षयेत् शास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि च वर्जयेत् ॥

तानि विष्णुपुराणे—

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

पर्व्याख्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥

स्मृत्यन्तरे—

आहे जम्मादिने चैव विवाहे सुखदूषिते ।

व्रते चैवोपवासे च वर्जयेत् दन्तधावनम् ॥

न भक्षयेद्दन्तकाष्ठमेकादश्यां नरेश्वर ।

आदित्यदिवसे चैव तस्मादेनोमहङ्गवेत् ॥

तथाच—

आह्वादिभोजनोत्तरदन्तधावनस्य सुखार्थदन्तधावनस्यापि निषेधो भोगत्वात् ।

सर्वभोगविवर्जित इति वचनात् ।

व्रतोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ।

गायत्र्याः शतशः पूता अपः प्राश्य विशुद्धयति ॥

अत्र अङ्गवैगुह्येऽपि धर्मः, नित्यकर्मान्तरवदशक्तिकृताङ्गहानेऽपि-
फलोदयात्, काष्ठान्तरेण जिह्वोल्लेखः, तोयगण्डूपैर्बहुशो सुख-
क्षालनं, दन्तकाष्ठप्रत्यस्नातत्वेन गण्डूषकरणे सकृदेवाभिमन्त्रणं,
द्वादशगण्डूषाणामेकसाधनत्वात्,

पैठीनसिः,—

अलाभे वा निषेधे वा काष्ठानां दन्तधावनम् ।

पर्णेन वा विशुद्धेन जिह्वोन्नेखं समाचरेत् ॥

स्मृत्यन्तरे,—

कुङ्कुमपिण्डोर्नवम्यां वै पक्षादौ दन्तधावनम् ।

पर्णेन्यत्र काष्ठैस्तु जिह्वोन्नेखः सदैव हि ॥

व्यासः,—

अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।

अपां द्वादशगण्डूषैर्विदध्यादन्तधावनम् ॥^१

एवमादिषु पर्णगण्डूषयोर्विकल्पः, पर्णपक्षेणोहः, तस्यापि वृक्षज-
त्वात्, अतएवास्मदेशे सर्व्वदा आम्नपत्रेणैव दन्तधावनसमाचारः,
निषिद्धदिनेऽप्यदुष्टत्वात्, गण्डूषकरणपक्षे, धान्यमसीत्यत्र रतसेमां
समसीतिवत् बहुजलगण्डूषे इत्यूहः कार्य्यः, सुमुक्षोरग्निहोत्राद्यनु-
ष्ठानवत्, आयुरादिमन्त्रोक्तकामनारहितस्यापि मन्त्रः पठनीयः ।

विष्णुपुराणे,—

स्नाचान्तश्च ततः कुर्यात्पुमान् केशप्रसाधनम् ।

आदर्शाञ्जनमाङ्गल्यदूर्वाद्यालम्भनानि च ॥

देवीपुराणे,—

नेत्राञ्जनं निषेवेत दन्तधावनपूर्व्वकम् ।

(१) न रात्रिवासः स्नाद्यादिति ब्रह्माण्डे तावत् वस्त्रान्तरपरिधानमुक्तम् ।
तत् पुरीषीत्सर्गशौचानन्तरवस्त्रान्तरपरिधानेनैव चरितार्थम् ।

मनुः—

मैत्रं प्रसाधनं चैव दन्तधावनमञ्जनम् ।

पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम् ॥

अञ्जनं सौवीराञ्जनमिति लक्ष्मीधरः, वैद्यशास्त्रोक्तमञ्जनग्रहणञ्च,
स्नातकधर्मत्वान्नित्यम् ।

इति दन्तधावनप्रकरणम् ।

अथ प्रातःस्नानम् ।

न रात्रिवासः स्नायादिति ब्रह्माण्डे यद्वस्त्रान्तरपरिधानमुक्तं तत्
पुरीषोत्सर्गशौचानन्तरवस्त्रान्तरपरिधानेनैव चरितार्थम् ।

विष्णुः,—

प्रातःस्नाय्यारुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।

कात्यायनः ।

यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे चैतदमन्त्रवत् ॥

अल्पत्वाद्दोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्म्मणः ।

प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥

यथाहनीति मध्याह्नस्नानेऽतिकर्त्तव्यतातिदेशः, दन्तान् प्रक्षाल्येति
दन्तधावनस्य प्रायत्यार्थत्वात्दन्तधावनानन्तर्यं प्रातःस्नानस्योक्तं,
अनातुरः स्नानवर्द्धिष्णुरोगरहितः, गृहे चेदिति तत्प्रातःस्नानं
उपप्लवादिना गृहे क्रियते चेत् तदा स्नानाङ्गमन्त्ररहितस्नानम्,
अन्तर्जलजपमन्त्रसु तोयकुम्भेनाभिषिच्यमानस्यापि स्यादेव, तत्र
युक्तिरग्रे वाच्या ।

दक्षः,—

लालास्त्रेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ।

अत्यन्तमलिनः कायो नवक्लिद्रसमन्वितः ॥

स्त्रवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ।

अस्नात्वा नाचरेत्कर्म्म जपहोमादि कञ्चन ॥

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभम् ।

सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥

दृष्टं मलापनयनद्वारा शरीरशुद्धिः, अदृष्टं नित्याचरणात्पापक्षयः,

विष्णुः,—

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिचोदिते ॥

अलक्ष्मोः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्व्विचिन्तितम् ।

अस्मात्त्रेणाभिषिक्तस्य नश्यन्तीति च धारणा ॥

याम्यं हि यातनादुःखं प्रातःस्नायी न पश्यति ।

नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः ॥

कालकर्णी दुःसहदुरिता बालविधवा वा, दुर्व्विचिन्तितं स्वानिष्ट-

चिन्तनं, अस्मात्त्रेण उद्धृतानुद्धृतसाधारणेन,

व्यासः,—प्रातः संक्षेपतः स्नानं होमार्थं तद्विधीयते ।

सृन्मात्रविधिनिष्पाद्यं मध्याह्ने तत्सुविस्तरम् ॥

होमार्थं विस्तराभावस्यार्थवादत्वान्निरग्नेरपि प्रातः संक्षेपविधिः ।

एवं प्रातरुक्तसंक्षेपविधिर्मध्याह्नेऽप्यशक्तस्य । एवं काम्येऽपि तीर्थ-

स्नानादौ संक्षेपविधिरनुकल्पः ।

अनुकल्पस्याप्यतिदेशात्, काम्ये तु विशेषः शक्तस्य प्रातः संक्षेपेण

करणेन न फलं, नित्ये तु शक्तावपि संक्षेपेण नित्यकरणे प्रत्यवा-

ग्राभाव एव, न पापक्षयरूपं फलम् ।

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते ।

न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलमित्यभिधानात्,
तथाच स्मृतिः,—

स्नातस्य वज्रितसेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं लभेत् ॥

योगियाञ्जवल्काः,—

उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥

उषसि अरुणोदये, सन्ध्यायां सूर्योदयात् प्राक् एवञ्च उदिते
रवावित्यनुकल्पः ।

शङ्खः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोडशस्नानं प्रकीर्त्तितम् ॥

अस्नातसु पुमान्मार्हो जप्याग्निहवनादिषु ।

प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्यस्नानं प्रकीर्त्तितम् ॥

आपस्तम्बः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्तत्र अङ्गत्वेन तु निश्चितम् ॥

इति वचनान्नित्ययोः प्रातःस्नानमध्याह्नस्नानयोः काम्यतीर्थादि-
स्नाने च स्नानाङ्गतर्पणम् । न तु क्रियाङ्गमलापकर्षणस्नानयोः,
स्नानदेशादिविचारोमाध्याह्निकस्नानप्रकरणे लेख्यः, परकृततडाग-
सप्तपिण्डानुद्धृत्य जलं प्रविशेत् ।

कूपतडागातिरिक्तपरक्तजलाशये पञ्च मृत्पिण्डान्, परक्तकूपे
पिण्डत्रयं, केषाञ्चिन्मते जलकुम्भवयमात्रोद्धरणं, सेतुजले पिण्ड-
त्रयं, कुम्भवयोद्धरणञ्च, इत्याद्यपि तत्र लेख्यम् ।

बौधायनः, श्मशानमापोदेवगृहं गोष्ठं यत्र च ब्राह्मणाः,
अप्रक्षाल्य पादौ नान्तःप्रवेष्टव्यम् ।

तथान्निः, पादौ प्रक्षालयेदिति । इदमनुवृत्तस्नानाङ्गं, स्नानाङ्ग-
तर्पणञ्च अङ्गत्वादेव स्नानसमकालं कर्त्तव्यम् । तदसम्भवात्तत्पूर्वं
पश्चाद्वा कर्त्तव्यम् । तत्र साक्षिवचनाभावात् स्नानसमनन्तरमेव
कार्यम् ।

किञ्च स्नानस्य कर्माधिकारसम्पादकत्वमपूर्वद्वारकं, अपूर्वञ्च
तर्पणाद्यङ्गसहितात् स्नानान्न स्नानमात्रात्, तेन सन्ध्याधिकार-
सिद्धयर्थं स्नानं तर्पणं च कार्यम् ।

स्मरन्ति रत्नमालायाम्,—

आचम्य प्रयतः पूर्वं स्नानं प्रातः समाचरेत् ।

स्नात्वा संतर्पयेद्विद्वान् ऋषीन् पितृगणांस्तथा ॥

आचम्य प्रयतो नित्यं पुनराचम्य वाग्यतः ।

संमार्ज्यं मन्त्रैरित्यादिना तर्पणानन्तरं सन्ध्याकरणस्य वाचनिक-
त्वात् । इदञ्च स्नानाङ्गतर्पणं शिरःस्नातस्यैव, सर्व्वाङ्गजलसंयोगस्यैव
स्नानशब्दार्थत्वमिति वक्ष्यते ।

तथाच मार्कण्डेयपुराणे,—

शिरःस्नातसु कुर्वीत देवं पैत्रमथापि वा ।

यत्तु वामनपुराणे—

कृत्वा शिरःस्नानमथाङ्गिकं वा संतर्प्य तोयेन पितॄन् मनुष्यानि ।
तदनुवादित्वाच्छिरःस्नानपक्षे संतर्प्येत्येवं परम् ।

जावालः, स्नानप्रकरणे,—

नार्द्रमेकं च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ।

पद्मपुराणे,—

अनुवृत्तैरुवृत्तैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत् ।

तीर्थं प्रकल्पयेद् विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥

नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः ।

दर्भपाणिसु विधिना ह्याचान्तः प्रयतः शुचिः ॥

चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ।

प्रकल्पयावाहयेद्भङ्गामिभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥

विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।

पाहि नस्त्वेनस स्तस्मादाजन्ममरणान्तकात् ॥

तिस्रः कौट्योऽर्धकीटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।

दिवि भुव्यन्तरीक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ॥

नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ।

नन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्वकायासि वासिता ॥

विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी^१ ।

अम्बा^२ च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥

(१) लोकनिवासिनी ।

(२) ज्येष्ठा ।

एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ।

भवेत् सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपद्यगामिनी ॥

सप्तवाराभिजमेन करसंपुटयोजितम् ।

मूर्ध्नि कुर्याज्जलं भूयस्त्रिचतुः पञ्च सप्त वा ॥

स्नानं कुर्यान्मृदा तद्वदामन्त्रं तु विधानतः ।

अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विशुक्रान्ते वसुन्धरे ।

मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥

उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ।

नमस्ते सर्वलोकानां प्रभवारिणि सुव्रते ॥

इति मन्त्रं समुच्चार्य गङ्गेऽत्रागच्छेत्यावाहनम् । तीर्थेषु स्नाने न गङ्गावाहनं, न नदीषु नदीं ब्रूयादिति निषेधात् ।

विस्तरस्तु माध्याह्निकस्नानप्रकरणे लेख्यः । अयं विधिर्वैदिक-मन्त्ररहितत्वात् सर्ववर्णसाधारणः संचिंसद्य । अस्य विधे-र्माध्याह्निकस्नानपरत्वेऽपि अनुकल्परूपत्वमेव, तेन प्रातःस्नाने दक्षस्मृत्या समकल्पत्वान्नानुवादरूपता ।

एवञ्च मज्जनस्य प्राक्षिकत्वान्न स्नानशब्दार्थत्वं, किन्तु सर्वाङ्ग-जलसंयोग एव स्नानम्, अनुद्धृतेरुद्धृतेरेति एकस्य स्नानपद-स्यानुद्धृतपक्षे मज्जनपरत्वेन मुख्यत्वमुद्धृतपक्षे गौणत्वमिति विरो-धात् । तेन सर्वाङ्गजलसंयोग एव स्नानशब्दार्थः, अन्तर्जलजपश्च-तोयकुम्भेनाभिषिच्यमानस्य स्यादेव । अनुद्धृतपक्षे इत्युक्त्वा च जले नाभिप्रमाणे मन्त्रपूर्वकमिति ब्राह्मवचनान्नाभिमात्रजले स्नानम् ।

संक्षेपमाह योगी याज्ञवल्क्यः,—

स्नानमन्तर्जलञ्चैव मार्ज्जनाचमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥

अघमर्षणसूक्तेन त्रिराहुत्तेन नित्यशः ।

अन्यान् वा वारुणान् मन्त्रान् कामतः सम्प्रयोजयेत् ॥

पूर्वप्रतिपन्नपदार्थानुवादेन मन्त्रविधानात् पाठक्रमादर्थक्रमो बल-
वत्तर इति न्यायाच्च पूर्वं एव क्रमः । तथाच तीर्थावाहन-
जलालम्भनान्तर्जलजपमञ्जनानि षट् ।

असामर्थ्यान्न कुर्याच्चेत्, तत्रायं विधिरुच्यते ।

इति प्रथमतोऽभिधाय नित्यश्च इत्यभिधानात् प्रातःस्नाने नित्यं
संक्षेपविधिर्माध्याह्ने विस्तरासामर्थ्यं सत्येवेति वाक्यार्थः, तेन
निरग्नेरपि प्रातः संक्षेपविधिरिति सिद्धम् ।

त्रिराहुत्ताघमर्षणस्नानविधिर्माध्याह्निके लिख्यः । अन्यवारुण-
मन्त्रपक्षेषु अत्र षड्वारुणपक्षो लिख्यते । वहिरेव जलेन
देहक्षालनं, मृदा त्रिःपादप्रक्षालनं, आचमनं, वस्त्रद्वयधारणं,
पवित्रोपग्रहधारणं शिखायज्ञोपवीतानुसन्धानं जले प्रवेशः ।
उद्धृतोदकपक्षे प्राङ्मुखतया उदङ्मुखतया वीपवेशनं, त्रिमात्रप्रणवो-
च्चारम् । इमं मे इति मन्त्रस्य प्रजापतिः ऋषिः गायत्रीच्छन्दः
वरुणो देवता तीर्थावाहने विनियोगः । “इमं मे वरुण शुधी हव-
मद्या च मृत्यु त्वा मवस्य राचके” अनेन तीर्थावाहनम् । तत्त्वा
यामीति मन्त्रस्य प्रजापतिः ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दः वरुणो देवता
जलाभिमन्त्रणे विनियोगः । तत्त्वा यामि ब्रह्मणा बन्ध्यमानः

तदाशास्त्रे यजमानो हविर्भिः अहेलमानो वरुणोह वोध्य ऋणं
समान आयुः प्रमोषीः ।

अनेन मन्त्रेण जलस्यावर्त्तनरूपमभिमन्त्रणम् ।

उरुंहीति मन्त्रस्य, शुनःशेफ ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, वरुणोदेवता
जलपाने, विनियोगः,

उरुं हि राजा वरुणश्चकार

सूर्याय पन्था मनवे^१ तवाउ ।

अपदे पादाप्रतिधातवेक

रूपवक्ता हृदयाविधि^२श्चित् ॥

अनेन जलपानं, द्विराचमनम् । योऽर्ध्वन्तमित्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापतिः
ऋषिः, गायत्रीछन्दः, वरुणोदेवता मार्जने विनियोगः । योऽर्ध्वन्तं
जिघांसति तमभ्यु^३मिति वरुणः, परो मत्तः परस्वा । अनेन
मार्जनम् । धाम्न इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापतिःऋषिः सुष्टेत्यन्तं यज्ञः,
यदाहुरिति गायत्रीछन्दः, वरुणोदेवता, अन्तर्जलजपे विनियोगः,
धाम्नोधाम्नो वरुणं स्ततोवरुण नोमुञ्च ।

यदाहुरन्नया वरुणेति शपामहे ततो वरुण नोमुञ्च, अनेन
जले निमज्ज्य जपः । उदुत्तमित्यस्य मन्त्रस्य, शुनःशेफऋषिः,
त्रिष्टुप्छन्दः, वरुणोदेवता, स्नाने विनियोगः । उदुत्तमं वरुणपाश-
मंस्सदबाधमं विमध्यम^४यथाय, अथावयमादित्य व्रते तवानागसो-

(१) मन्त्रे ।

(२) विधि ।

(३) तमभ्यसीति ।

ऽदितये स्याम, इति मज्जनम् । विष्णुस्मरणं सर्वस्नानेषु । स्नानं प्रवाहाभिमुखस्य प्रवाहाभावे सूर्याभिमुखस्य । तत्र जलएव स्थित्वा माध्याह्निक वक्ष्यमाणविधिना वस्त्रनिष्पीडनान्तं स्नानाङ्ग-
तर्पणं यद्यपि प्राप्तं, तथापि, सन्ध्याहोमकालविलम्बशङ्कया संक्षेपतर्पणम् ।

तथाच ब्रह्माण्डपुराणे,—

स्नात्वा तु विधिवन्नातईद्यात्त्रीनुदकाञ्जलीन् ।

सव्येन चोपवीतेन मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगदेतच्चराचरम् ।

मया दत्तेन तोयेन दृष्यत्वेतच्चतुर्विधमिति ॥

इमं मन्त्रं प्रत्यञ्जलि पठित्वा देवतीर्थेन सव्यस्य जलाञ्जलित्रय-
दानम् । स्नानानन्तरं पैठीनसिः, अन्तरुदक-आचान्तोऽन्तरेव शुद्धो
भवति, ब्रह्मरुदक आचान्तोवह्निरेव शुद्धो भवतीति तस्मादन्तरिकं
वह्निरेकञ्च कृत्वा पादमाचामेत्,

शङ्खः, अनेन विधिना स्नात अन्मध्ये स्नानवाससा ।

परिवर्जितवासाद्येत्तीर्थतीरमुपस्पृशेदिति ।

स्नानाङ्गतर्पणादौ स्नानवस्त्रस्य न परित्यागः । विष्णुः, सोष्णीषे
धीति ब्राह्मसी त्रिभयात् नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् । अत्र उष्णीषधारणं
शिरोजलनिर्णेजनार्थं, तथाच द्रोणपर्वणि शुधिष्ठिरस्नाने ।

राजहंसनिभं श्लाघ्यमुष्णीषं शिथिलापितम् ।

जलक्षयनिमित्तं वै त्रेष्टयासि स्वमूर्धनि ॥

तेनाङ्गेभ्य इति शिरोभिन्नाङ्गविषयं, हारीतः, स्नात्वा न गात्र-
मवसृज्यात्, एतच्च स्नानाङ्गम् ।

तथा,—

स्नातोऽङ्गानि वस्त्रेण पाणिना वा न मार्ज्जयेदिति वस्त्रपाख्यो
रुद्देश्य विशेषणत्वादविवक्षा, तेन वस्त्रान्तरेणापि प्रकारान्तरेण वा
मार्ज्जने स्नानवैगुण्यं नाधर्म्यः ।

यत्तु,—

हस्तेन मार्ज्जिते गात्रे स्नानवस्त्रेण मार्ज्जिते ।

शुनोच्छिष्टं भवेद्गात्रं पुनःस्नानेन शुद्ध्यतीति ॥

तद्ग्रीवादिनाऽसहिष्णोरर्थप्राप्ते मार्ज्जने स्नानवस्त्रहस्तनिषेधपरम्,
इति प्रातःस्नानम् । अतः स्नानाङ्गानि, वीधायनः, न नग्नः
स्नायात् । स्नानाधिकारे जावालः,—

नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ।

तथाच,—नग्नः कौपीनवासा वा दिवासाः स्नाति यो नरः ।

वृथा स्नानफलं तस्य निराशाः पितृदेवताः ॥

इति अधोवस्त्रद्वित्वे बोध्यम् । शङ्खलिखितौ, अनश्नन्ननग्नः
स्नायात्, नाप्सु मेहनोद्धर्षणं कुर्यात् न पादेन पाणिना वीदक-
मभिहृत्यात् न स्त्रवन्तीं वृथातिक्रमेदनवसिच्य, अमेध्योदकं परि
हरेत, अल्पोदके न स्नायात्, न समुद्रोदकमवगाहित । अनश्नन्
ताम्बूलादिकमभक्षयन् स्नायादित्यर्थः, 'मेहनं मूत्रोत्सर्गं, अङ्ग-
प्रक्षालनार्थं उद्धर्षणं जले न कुर्यात्, अनवसिच्य, तर्पणमकृत्वा,
नदीमतिक्रम्य न गच्छेत् । एतच्च तर्पणकाले दृष्टार्थत्वात्, अमेध्यो-

दकपरिहारः । सर्वजलकार्थेषु नाल्पीदके स्नायात्, प्रभूतोदक-
संभवे । समुद्रोदकं नावगाहितं न बहुतरं गच्छेत् ।

योगी याज्ञवल्करः ।

पादेन पाणिना वापि यच्च वस्त्रेण चोदकम् ।

न हन्यान्न च बाधेत न च प्रक्षोभयेत्तथा ॥

न कुर्यात् कस्यचित् पीडां कर्मणा मनसा गिरा ।

आचरन्नभिषेकं तु कर्माण्यन्यानि नाचरेत् ॥

अन्यानि पूर्वोक्तानि पादघातप्रभृतिपरपीडापर्यन्तानि नाचरे-
दिति लक्ष्मीधरः । एतदपि स्नानाङ्गम् ।

देवलः,—

न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वते न च पर्वतम् ।

नान्यं प्रशस्येत् तत्रस्थस्तीर्थेष्वायतेनेषु च ॥

तथा, न चत्वारोपहारयोः स्नायात्, चत्वरं पक्ष्यादिबलिदान-
स्थानं, उपहारः द्वारसमीपम् ।

बौधायनः,—

श्मशानमापोदेवगृहं गोष्ठं यत्र च ब्राह्मणाः ।

अप्रक्षाल्य पादौ नान्तः प्रवेष्टव्यम् । तथा त्रिः पादौ प्रक्षालयेदिति
इदमनुद्धृतस्नानाङ्गम् ।

विष्णुः,—न स्नानवर्णकयोरग्रं प्रयच्छे दन्यत्र देवगुरुब्राह्मणेभ्यः ।

स्नानं स्नानसाधनं कुशादि, वर्णकं, सुगन्धिद्रव्यम् ।

शङ्खः,—

उदकस्य प्रदानार्थं स्नानशटीं न पीडयेत् ।

योगी याज्ञवल्करः,—

यावद्देवानृषींश्चैव पितॄंश्चैव न तर्पयेत् ।
तावन्न पीडयेद्वस्त्रं येन स्नातो नचोदके ॥
येन वस्त्रेण स्नातस्तर्पणात्पूर्वं तद्वस्त्रं न पीडयेत् ।

एतदपि स्नानप्रकरणात्तदङ्गम् ।

नारसिंहे,—

नद्यां स्नवत्सु च स्नायात् प्रतिस्त्रोतः स्थितोद्विजः ।
तङ्गागादिषु तोयेषु प्रत्यर्कं स्नानमाचरेत् ॥

योगी याज्ञवल्करः,—

नरादापः प्रसृता वै तेन नारा इति स्मृताः ।
अयनं तस्य ताः पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥
यो हि व्रतानां तपसां यमस्य नियमस्य च ।
भोक्ता च यज्ञतपसां यो योगी ध्येय एव च ॥
स्मरेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु ।
प्रायश्चित्तेषु सर्व्वेषु दुष्कृतान्मुच्यते पुमान् ॥
प्रमादात् कुर्व्वतां कर्म प्रचवेताध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति स्मृतिः ॥

एवञ्च सर्व्वस्नानाङ्गभ्रंशे प्रायश्चित्तमिदं, विशेषेणात्राभिधानात्,
अन्यकर्मभ्रंशेऽपि वाक्यसंयोगात् ।

यत्तु, बौधायनः, नाप्सु सतः प्रयमनं विद्यते, न वाससः
पल्ललनं नोपस्पर्शनं, यद्युपरुद्धाः स्युरेतेनोपतिष्ठते, नमोऽग्नयेऽसु
सते नम इन्द्राय नमो वरुणाय नमो वारुण्यै नमोऽङ्गारः । प्रयमणं

प्लवनं, वासःपल्लवनं वासोमलचालनं, उपस्पर्शनं देहमलचालनम् ।
अज्ञानाद् यदि प्लवनादिभिरेभिराप उपरुद्धाःस्युः, तदैतत् क्रियत-
इत्यर्थः, इति स्नानकालीनान्याङ्गानि ।

स्नानासामर्थ्यं योगी यान्नवल्काः,—

असामर्थ्यात् शरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादयः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

आपोहिष्ठेति वै मात्रं सृदालम्भस्तु पार्थिवम् ।

आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥

यत्तु, सा उपवर्षेण स्नानं तद् दिव्यमुच्यते ।

वारुणञ्चावगहन्तु मानसं विष्णुचिन्तनम् ।

कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तुल्यफलं स्मृतम् ।

मानसं प्रवरं स्नानं केचिदिच्छन्ति सूरयः ।

आत्मतीर्थप्रशंसायां व्यासेन गदितं यथा ॥

आपोहिष्ठेति मार्जनमन्त्रोपलक्षणम् । सर्वं तुल्यफलमिति । यद्यपि
वारुणं मुख्यं, मन्त्रस्नानादिकमपि तदसम्भवे तत्कार्यकारित्वा-
त्तुल्यफलम् । आत्मतीर्थप्रशंसायाम् ।

आत्मा नदीसङ्गमपुण्यतोया सत्यङ्गदा शीलतटा दयोन्मिः ।

तत्रावगाहं कुरु राजपुत्र न वारिणा शुद्धयति चान्तरात्मा ॥

इति व्यासवाक्यम्, तेनैतद्वाक्यशेषादब्रह्माकारान्तःकरणरूप-
निराकारविष्णुचिन्तनं मानसं, साकारचिन्तनं तदसामर्थ्यं ।
वशिष्टः,—खस्थितं पुण्डरीकाक्षं मन्त्रमूर्त्तिं प्रभुं स्मरेत् ।

तत्पादोदकधाराञ्च निपतन्तीं स्वमूर्धनि ॥

चिन्तयेद्ब्रह्मरन्ध्रेण प्रविशन्तीं स्त्रिकां तनुम् ।

तया संचालयेत्सर्व्वमन्तर्देहगतं मलम् ॥

इदं ज्ञानवरं मन्त्रज्ञानाच्छतगुणं स्मृतम् ।

एवञ्च मानसं सर्व्वोत्कृष्टमिति, तदसम्भवेऽनुकल्पान्तरं, तत्र
ब्राह्मापरनामकं मन्त्रज्ञानं,

यथा योगी याज्ञवल्करः,—

शन्न आपसु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम् ।

एतैश्चतुभिर्ऋद्ध्मन्त्रैर्मन्त्रज्ञानमुदाहृतम् ॥

अथ भौमज्ञानं यथा, अङ्गप्रोञ्जनादि कृत्वा गङ्गासृत्तिकादिना
सर्व्वोङ्गलेपनम् । तत्र मन्त्रः,—

अनेनैव वराहेण उद्धृतासि वरप्रदे ।

कृष्णेनास्तिष्ठकार्य्येण चक्रहस्तेन विष्णुना ॥

धरणि त्वं महाभागे भूमिस्त्वं धनुरव्यये ।

लोकानां धरणि त्वं हि सृत्तिके हर पातकम् ॥

मनसा कर्मणा वाचा वरदे वारिजक्षणे ।

त्वयाहतेन शापेन जीवामस्त्वत्प्रसादतः ॥

अयं मन्त्रो यद्यपि यज्ञवराहदंष्ट्रोद्धृतमृदालम्भे स्मृतः तथाप्यत्राति-
देशेन प्रवर्त्तते ।

वराहदंष्ट्राभिन्नाया धराया सृत्तिकां द्विजः ।

मन्त्रेणानेन योविभ्रन्मूर्ध्नि पापात् प्रमुच्यते ॥

आयुष्मान् बलवान् धन्यः पुत्रपौत्रप्रतिष्ठितः ।

क्रमाद्भुवि दिवं प्राप्य कर्म्मन्ते मोदते सुरैरिति ॥

काम्यो यो मृदालम्भः, स सन्ध्योत्तरं कार्य्यः । आग्नेयं यथा, तच्च भस्मना कार्य्यम् । तत्र मुख्यं गार्हपत्यभस्म, तदभावे स्मार्त्तभस्म, तदभावे पञ्चब्रह्मसाधकं भस्म । न सर्व्वथा लौकिकम् ।

एवं संस्काररहितं न तु आह्वं कथञ्चनेति निषेधात् ।
मन्त्रस्तु ।

आग्नेयमग्निलिङ्गेन मन्त्रेण स्नानमाचरेत् ।

वायव्यं वायुलिङ्गेन दिव्यं सौरिण सर्व्वदा ॥

इति वाक्ये—भस्मस्नाने आग्नेयमन्त्रः ।

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयमपाऽरेताऽसि
जिन्वतीत्यनेन सर्वाङ्गे भस्मसंयोगः कार्य्यः । अथ वायव्यं,
गोक्षुरोद्धूतरजसा वायुप्रचलितेन सर्वाङ्गे संयोगः ।

तत्र मन्त्रः,—

वातो वावो मनोवा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः ।

तेऽग्रेस्त्वमयुञ्जः स्तस्मिन् जवमादधुः ॥

अथ दिव्यस्नानं, तच्च अनभ्रवृष्टौ निरावरणस्यावस्थानम् । तत्र कृत्तिकादिविषमपर्यायायुग्मर्त्तेशु दिग्गजोज्झितं गङ्गाजलमिति बुद्धिः कार्य्या । रोहिण्यादिषु युग्मनक्षत्रेषु सूर्य्यरश्मिभिरानीतं गङ्गाजलमिति बुद्धिः कार्य्या ।

उदुल्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृशे विश्वाय सूर्य्यं इति मन्त्रमुच्चार्य्य अनभ्रवृष्टिमध्ये निरावरणोऽवतिष्ठते ।

अथ मानसस्नानं, विष्णुपदं यद्यपि शुद्धचैतन्ये लाक्षणिकमेव तथाप्यविद्योपहितव्यापकत्वगुणपुरस्कारेण ब्रह्मण्येव मुख्यं, साकारे-

ऽपि गौणमेवेति, साकारनिराकारयोः गौणत्वाविशेषेऽप्याकतीर्थ-
प्रशंसायां व्यासेन गदितं यथेतिवाक्यशेषात् ।

तेन निराकारस्यैव व्यासवाक्ये कीर्त्तनात् ब्रह्माकारान्तःकरण-
वृत्तिरेव मुख्यं मानसं स्नानं, तदसम्भवे चतुर्भुजाद्याकारविशिष्टस्य
स्मरणं तस्यैव स्वरूपमिति । यद्वा अविद्याकल्पितव्यापकत्वगुण-
विशिष्टचैतन्यमेव मुख्यार्थत्वाच्चेयमिति ।

यत्तु आकाशस्थमन्त्रमूर्त्तिविष्णुध्यानपूर्वकं तत्पादगलिता-
मृतधारां ब्रह्मरन्ध्रेणान्तः प्रविष्टां विचिन्त्य तेन सर्वदेहक्षालन-
चिन्तनं तन्मन्त्रोपासकानां मानसस्नानम् । जावालः,—

अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मणाम् ।

आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः ॥

इति स्नानद्वयम् । तथा,—

नाभेरधः प्रविश्याप्सु कटिं प्रक्षाल्य मृज्जलैः ।

जलाद्रङ्कपटेनाङ्गशोधनं कापिलं विदुः ॥

एतदपि शिरःस्नानासम्भवे, एतदसम्भवेऽङ्गप्रोच्छनं कुर्वन्ति,
इमान्यपि लालास्त्रेदादिलेपाप्रायत्यनिर्हरणार्थत्वेन प्रातःस्नाना-
शक्तौ अनुकल्परूपाणीति बोध्यम् । इति प्रातःस्नानं साङ्गं
निरूपितम् ।

अथ वस्त्रपरिधानम् ।

याज्ञवल्करः,—

स्नात्वैवं वाससी धीते अक्षिन्ने परिधाय च ।

अभावे धीतवस्त्रस्य श्राणक्षीमाविकानि च ॥

कुतपं योगपट्टं वा द्विवासा येन जायते ।

धीतं कार्पासं, शणसूत्रभवं श्राणं, अतसीभवं क्षौमम् । गौतमः,
वासांसि श्राणक्षौमवीरकुतपाः सर्व्वेषां, कार्पासं वाविकृतं काषाय-
मप्येके धार्थ्यं ब्राह्मणस्य । वीरं कुशादिनिर्मितं, कुतपः पार्व्वतीय-
ह्यागरोमनिर्मितः, कषायस्य निषेधो वक्ष्यते । आपस्तम्बः,
आविकं सार्व्ववर्णिकम् ।

मनुः,—

न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ।

जावालिः,—

नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ।

तथा परधृतं वर्ज्जयेत्, तदप्यसम्भवे धीतं सदा आह्वमिति
वक्ष्यते ।

तथाच, शुक्लं स्वयं चालितं शुष्कं अजीर्णं परिदध्यात्, वस्त्रं,
अधोनाभ्यां उपरि जान्वाच्छादयौत इति वचनान्नातोन्मूलमिति,
किञ्चिदाधिक्ये न दोषः ।

वामे पृष्ठे तथा नाभौ कञ्चत्रयमुदाहृतम् ।

त्रिभिः कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥

तेन वेष्टितवस्त्रस्य प्रत्यक्प्रान्तं पृष्ठे, मध्यं वामकट्यां, प्राक्प्रान्तं नाभौ, वस्त्रं देहान्तराले प्रवेशयेत्, एतदेवोक्तम् ।

परिदध्यादवहिः कक्षानिवद्धा ह्यासुरी भवेत्, एकदेशवह्निर्भावि-
ऽपि दोषः, पूर्वसदृशं वस्त्रं उत्तरीयञ्च कुर्यात् । उत्तरीयवस्त्रञ्च
समाख्यया उत्तराङ्गाच्छादकं, तदेकदेशाच्छादनेऽप्यविरुद्धमेव ।
आपस्तम्बः, नाधोवस्त्रैकदेशेनोत्तराङ्गं च्छादयेत्, प्रतिनिधित्वेन
प्राप्तस्यापि निषेधः ।

यत्तु गृह्यं, एकञ्चेत् पूर्वस्यैवोत्तरवस्त्रं च्छादयीतेति तत्समावर्त्त-
नाङ्गमेव, तेन वस्त्रासम्भवे प्रतिनिधिरूपेण क्षीमाजिनवस्त्रलादि-
ग्रहणम् ।

अत्र च आपस्तम्बः,—

देवागारे तथाश्राद्धे गवाङ्गोष्ठे तथाऽध्वरे ।

सन्ध्ययोरुभयोः साधुसङ्गमे गुरुसन्निधौ ॥

अग्न्यगारे विवाहे च स्वाध्याये भोजने तथा ।

उदरेद् दक्षिणं पाणिं ब्राह्मणानाञ्च सन्निधौ ॥

इति उत्तरीयवस्त्रस्यापि यज्ञोपवीतवद्धारणम् । तथा च सव्येऽंशे
उत्तरीयं निधाय दक्षिणं बाहुं उत्तरीयादहिः कुर्यादित्यर्थः ।
श्राद्धञ्चापसव्यं वासो यज्ञोपवीते कृत्वेति पित्रे नियमः, देवेऽर्था-
देव सव्ये धारणं, अन्यकर्मस्वनियमः ।

शातातपः,—

सव्यादंशात्परिभ्रष्टं कटिदेशे धृताम्बरम् ।

एकवस्त्रं विजानीयाद्देवे पित्रे च कर्मणीति ॥

लिङ्गात्सर्वदा सव्यांशे उत्तरीयधारणम् । नित्यमुत्तरीयं वासः
कार्थ्यमपिवा, सूत्रमेवोत्तरीयार्थं इति सूत्रमात्रं उत्तरीयार्थं
विहितं तथापि ।

यज्ञोपवीते द्वे धार्य्ये श्रौतस्मार्त्तेषु कर्मसु ।

तृतीयश्चोत्तरीयार्थे वस्त्रालाभे तदिष्यते ॥ इति,

वचनादविरोधाच्च यज्ञोपवीतलक्षणोपेतं सूत्रमुत्तरीयं प्रत्याम्ना-
तत्वेन धार्य्यम् । तस्य यज्ञोपवीतत्वात्त्यागेनैव वस्त्रवत्कार्य्यकारि-
त्वान्न वस्त्रमन्त्रेणाभिमन्त्रणं, किन्तु यज्ञोपवीतमन्त्रेण,

होमदेवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजो वाचनिके जपे ॥ इति,

यत्र यत्र एकवस्त्रनिन्दाकल्पितविधिना द्वितीयवस्त्रमुत्तरीयं
कर्माङ्गत्वेन विधीयते तत्कार्य्येऽपि यज्ञोपवीतं विधीयते ।

एवञ्च, न भार्यादर्शनेऽश्रियान्नैकवासा न संस्थित इति भोजना-
दावपि तथैव बोध्यम् । तस्मात् नित्यधारणं पापक्षयरूपफलं,
कर्मोपकारश्चेति तस्येति बोध्यम् । यस्तु,

नैकवासा जपेन्मन्त्रं बहुवस्त्राकुलोऽपि न । इति

न वासोभिः सहाजस्त्रमिति जपस्नानकालयोर्बहुवस्त्रनिषेधः, तत्र
वस्त्रान्तरसत्त्वेऽपि यज्ञोपवीतस्य वस्त्रत्वाभावान्न बहुवस्त्रत्वदोषः ।
निष्पीड्य स्नानवस्त्रमित्यादौ स्नाने एकवस्त्रप्रतीतावपि होम-
देवार्चनाद्यास्त्रिति आद्यपदेन स्नानेऽप्युत्तरीयं विहितमेवेति न
कश्चिद्दोषः । तत्र वस्त्रस्य नवत्वे अभिमन्त्र्य दध्यात् ।

तत्र परिधानमन्त्रो यथा,—

परिधास्ये यशोधास्ये दीर्घायुत्वाय जरदष्टि रश्मे ।

शतञ्च जीवामि शरदः सुवर्चा रायस्पोषमभिसंव्ययिष्ये ॥

पूर्वधृते मन्त्राभावः, नवत्वे उत्तरीयमन्त्रो यथा,—

यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्पती ।

यशो भगश्च मा विदद्यशोमा प्रतिपद्यताम् ॥

नवोष्णीषमन्त्रो यथा,—

युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान् भवति जायमानः ।

तं धोराः स कवय उन्नयन्ति स्वाध्यायो मनसा देवयन्तः ॥

इति वस्त्रधारणम् ।

वस्त्रपरिधानानन्तरं योगि-याज्ञवल्करः,—

प्रक्षाल्योरु मृदाद्भिश्च हस्तौ प्रक्षाल्य वै तथा ।

स्नात्वा संगृह्य वासोऽन्यं जंघे संशोधयेन्मृदा ।

उरु जंघाक्षालनं वारुणस्नाने गुदजलसंसर्गशोधनार्थम् ॥

तथा च पराशरः,—

अपवित्रीकृते ते तु कौपीनच्युतवारिणा ।

कौपीनतोऽपानतश्चूतेन वारिणेति लक्ष्मीधरव्याख्या । तत्र वस्त्रा-

दीनां ग्राह्यत्वाग्राह्यत्वं तच्छुद्धिश्च विचार्यते ।

नारसिंहपुराणे,—न रक्तमुल्लं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते ।

उल्लं अधोनाभ्या उपरि जान्वाच्छादयौतेति यत्रमाणादधिकं

तथा नोत्तरीयाऽधोवाससोः विपर्ययासं कुर्यात्, न रात्रिवासो

दिवा परिदध्यात्, रात्रिवासःपदेन शयनकालीनवस्त्रम् ।

महाभारते;—

अन्यदेव भवेद्वस्त्रं शयनीये सदैव हीति ।

तथा सर्वरागान् वाससि परिवर्जयेत्, कृष्णञ्च स्वाभाविकम् ।

तथा,—

नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

शंखः,—

नीलीरक्तं परीधाय भुक्त्वा स्नानार्हकस्तथा ।

त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याच्छिष्ट्वा शुक्ललतास्तथा ॥

स्नानार्हकश्च चण्डालादिस्पृष्टः, नीलवासोधारणेऽधिकदोष इत्यर्थः ।

स्मृत्यन्तरे,—

नक्षः काषायवासाः स्यात् नग्नः कौपीनवानपि ।

नग्नो द्विगुणवासाः स्यान्नग्नश्चार्द्धपटस्तथा ॥

अकक्षोऽनुत्तरीयश्च नग्नो वर्ज्यो विवस्त्रवत् ॥

ब्रह्माण्डे,—

पितृदेवार्चने होमे कुर्यात्कार्पासमंशुकम् ॥

क्षौमं वा वल्कलं वापि न कौशेयं कदाचन ॥

नोत्तरीयमधः कुर्याद्रात्रिवासो दिने तथा ।

न रात्रिवाससा स्नायाद्वाचं नोन्मार्जयेत्तथा ॥

बौधायनः,—

काषायवासाः कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् ।

न तद्देवगमं भवति, हव्ये कव्ये तथा हविः ॥

ब्राह्मे,—

प्रत्यहं चालयेद्वासो दैवे पित्रेऽपि कर्म्मणि ।

इति पूर्व्वधृते केवलाम्बुचालनेन शुद्धिः । प्रत्यहमिति पूर्व्वधृत-
विषयमेवेति बोध्यम् । अन्यथा एकस्य वस्त्रस्य बहुवारं परिधाने
चालनं वित्तापि शुद्धिः स्यात् । नचेष्टापत्तिः नाप्रचालितमिति-
शास्त्रेण तन्निषेधात् । तद्वचनं च, नाप्रचालितं पूर्व्वधृतं वासो
विभ्रयात् । इति वाक्यं यत्र गृहस्थधर्म्मप्रकरणे आम्नातं तत्रैव
वस्त्रद्वयपरिधानं विहितं, तस्मात् चालनं कर्म्माङ्गमेव । अन्यथा
फलकल्पनगौरवापत्तिः । तेन शीतवारणाद्यर्थे वस्त्रान्तरे नायं
नियम इति प्राचीनाः । वस्तुतस्तु पूर्व्वपरिहितं वासः प्रचाल्यैव
विभ्रयादिति वचनान्तरे परिहितपदादधोवस्त्रपरमेव चालनम् ।
एतत्समानार्थत्वात् पूर्व्वधृतमित्यपि अधोवस्त्रपरम् । तेनोत्तरीयस्य
न प्रत्यहं चालनम् । एवमुत्तरीयस्य सीवनेऽप्यदोषः नग्नः स्यूत-
पटस्तथेति नग्नपदोपादानादधोवस्त्रस्यैव सीवने दोषः । अतो
नवोत्तरीयस्य सीवनमाचारो न विरुद्धः । किन्तु जीर्णवस्त्रस्य
अधोवस्त्रोत्तरीयसाधारण्येन निषेधात् जीर्णोत्तरीयस्य सीवनमनु-
चितम् ।

महाभारते,—

स्वयं धौतेन कर्त्तव्याः क्रियाः सर्वा विपश्चिता ।

न निर्णेजकधौतेन नाहतेन कदाचन ॥

इति स्वधौतस्य कर्म्माङ्गत्वेन विधौ निर्णेजकधौतस्य प्रसङ्गा-
भावात् तन्निषेधो नित्यानुवादस्तुत्यर्थः । न च प्रतिनिधित्वेन प्राप्तस्य

निषेधः, वाक्यभेदापत्तेः । नापि पुरुषार्थवस्त्रधारणे निषेधः,
वाक्यभेदादेव । कारुहस्तः सदा शुचिरिति दोषाभावाच्च ।

केवलं रजकधीतवस्त्रपरिधानेन कर्मवैगुण्यं पुत्रादिधीत इव
स्वधीतत्वाभावान्नाधर्मः ।

यत्तु भट्टैः, रजकधीतं गर्हभारुद्धवस्त्रपरिधानमध्ये गणितं
तद्गर्हभस्पर्शदोषमभिप्रेत्य, गर्हभस्यासृश्यत्वात् । नचासृश्यस्पर्शने
पुरुषस्यैव दोषो न वस्त्रस्येति वाच्यं चण्डालादिसृष्टवस्त्रस्य पुरुषवदेव
दुष्टत्वोक्तेः ।

तदुक्तं भट्टैः,—

पुरुषस्य सचेलस्य स्नानं यस्माद्विधीयते ।

तस्मात् पुरुषवद्वस्त्रं न गवाश्वादिवन्मतमिति ॥

केवलं मूत्रपुरीषादिलेपान्नलेपानुच्छिष्टलेपान् व्रते सलेपान्
प्रक्षाल्याचम्य प्रयतो भवतीति आपस्तम्बवचनादन्नपदस्य मूत्र-
पुरीषपदसाहचर्येणाभोज्यान्नपरत्वाद्भजकान्नलिप्तं धीतं न ग्राह्यम् ।

वस्त्रादीनामन्योपघाते देवलः,—

श्रीर्णकौशेयकुतपपटुक्षीमदुकूलकाः ।

अल्पशौचा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः ॥

पट्टमत्रांशुपट्टं, सश्रीफलैरंशुपट्टं इति याज्ञवल्क्योक्तेः, कौशेयपदेन
पट्टप्राप्तेः, पट्टोपादानस्य द्विरुक्तत्वापत्तेश्च । क्षीमपदस्याप्युपलक्षणं,
समानयोनित्वात् । पुनःसोऽपि ।

अत्यन्तं मलिनं पूर्वमङ्गिः क्षारैर्विशोधयेत् ।

वृहस्पतिः,—

वस्त्रवैदलचर्मादेः शुद्धिः प्रक्षालनं स्मृतम् ।

अतिदुष्टस्य तन्मात्रं त्यजेच्छित्त्वा तु शुद्धये ॥

देवलः,— तान्येवामेध्यलिप्तानि क्षालयेत् साधकैः स्वकैः ।

धान्यकल्कैस्तु फलजै रसैः क्षारानुगैरपि ॥

तानि और्णादिकानि ।

विष्णुः,— अत्यन्तोपहतं सच्च क्षालनेन यत्र विरज्यते तच्छिन्द्यात् ।

शिष्टाः,— तद्वन्निर्मात्यसंस्पृष्टवस्त्राणां क्षारवारिणा ।

देवलः,—

तूलिकामुपधानञ्च रक्तपुष्पाम्बरं तथा ।

शोषयित्वातपे किञ्चित् करैः संमार्जयेन्मुहुः ॥

पञ्चाञ्च वारिणा प्रोक्ष्य नियुञ्जीत स्वकर्माणि ।

तान्यप्यतिमलिष्ठानि यथावत्परिशोधयेत् ॥

पुष्परक्तमिति हरिद्रारक्तस्य उपलक्षणम् । रागद्रव्याणि प्रोक्षितानि शुचीनोति शङ्खवचनात् । एतच्च रागलोपभयात्, अतएव माञ्जिष्ठ-
रागादौ क्षालनमेवेति विज्ञानेश्वरादयः । कार्पासतन्तुक्रतं वस्त्रं
दुकूलादिशब्दवाच्यम् । कौशेयं कृमिकोशोत्थं तसरिपट्टादि । और्णं
अविलोमक्रतं कम्बलादि । अंशुपट्टं वल्कलतन्तुक्रतम् । अतसी-
तन्तुक्रतं क्षीमं तद्देशान्तरीयमिति विज्ञाः ।

याज्ञवल्करः,—

सोषरोदकगोमूत्रैः शुद्धयित्वाविककौशिकम् ।

सथोफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपस्तथा ॥

उपरमृत्तिकासहितेन गोमूत्रेणोदकेन वा इत्यर्थः । बहुवचनं
पञ्चादप्युदकप्राप्तार्थम् । श्रीफलं बिल्वम् ।

उशनाः, पट्टादेश्च शुद्धान्तरमाह, कौशियानां गौरसर्षप-
कल्केनेति ।

याज्ञवल्करः, सगौरसर्षपैः क्षीमं शुद्धतीत्यनुवर्त्तते । गौरः
श्वेतसर्षपः । क्षीमवदेव शाणस्य समयोनिनित्वाच्छुद्धिरिति विज्ञा-
नेश्वरादयः । नववस्त्रमण्डस्यर्शे त्वविगानं समाचारप्रमाणकमिति
प्राचीनाः ।

अङ्गिराः,—

शौचं सहस्ररोम्नां वाप्यर्केन्दूनाञ्च रश्मिभिः ।

रेतःसृष्टं श्वसृष्टमधिकञ्च प्रदुष्यति ॥

शयनाशनयानानि रौमाणानि च यानि तु ।

वस्त्राण्येतानि सर्वाणि संहितानि प्रचक्षते ॥

रौमाणानि कम्बलादीनि संहितानि शयनाशनयानानि च
वाखादिभिः शुद्धतीति रुद्रधरः । पूर्वोपभुक्तमपि आसनादिवस्त्रं
वायादिभिः शुद्धतीत्यवगम्यते, अन्यथा पूर्वोक्तशुद्धीनां वैयर्थ्यं
स्यात् । तथा शय्यावस्त्रस्यार्ककिरणादिभिः शुद्धिः, स्नापणव
नान्यकर्म्मणि ।

मृत्तिकाशतधीतेन रात्रिवासो न शुद्धतीति शास्त्रात् ।

अन्यदेव भवेदुवस्त्रमित्यादि महाभारतोक्तौ शयनकालीनवस्त्र-
यथेष्टाचारवस्त्रयोः कर्मणि निषेधाच्च । परकीयवस्त्रपरिधानविषये
गीतमः, निर्णेज्यादशक्तौ ।

ब्राह्मे, सर्वं विष्णूत्रशुक्रैश्च दूषितञ्च मृदम्बुभिरिति उक्तत्वात्
कल्पाद्यसम्भवे मृज्जलाभ्यामपि पट्टादीनां शुद्धिः ।

नीलीरक्तवस्त्रनिषेधेऽपवादमाह, स्मृत्यन्तरे ।

कम्बले पट्टवस्त्रे च नीलीरागो न दुष्यति ।

स्त्रीणां क्रीडार्थसंभोगे शयनीये तथैव च ॥

स्त्रीधृता शयने निली ब्राह्मणस्य न दुष्यति ।

नृपस्य वृद्धौ वैश्यस्य पर्व्ववर्जं न दुष्यति ॥

प्रसङ्गाच्चर्मवालयोरपि शुद्धिर्लिख्यते ।

चेलवच्चर्मणां शुद्धिः,

कृष्णाजिनानां बालैर्वा बालानां मृद्भिरम्भसा । काश्यपः,
दृतीनां रञ्जनात् शुद्धिः । दृतिः चर्मकोषः, रञ्जनं काषायद्रव्येण
शोधनम् । गृह्यपरिशिष्टे,—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नेयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ।

चर्मग्रहणं तद्विकाराणां वरत्तादीनामुपलक्षणमिति विज्ञानेश्वराः ।
एवं सर्व्वत्रापि विकृतिषु प्रकृतिशुद्धिरेवेति उपरिष्ठादधोऽप्यव-
गन्तव्यम् । इति वस्त्रादिशुद्धिः ॥

यज्ञोपवीतस्यावश्यकत्वं तत्प्रकारश्च लिख्यते, कात्यायनः,—

सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन तु ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम् ॥

श्रुतिः,—

यज्ञोपवीतीत्येवाधीयेताध्यापयेद् याजयेद् यजेच्च ।

मनुः,— कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्ध्वतं त्रिवृत् ।

त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन तस्यैकोग्रन्थिरिष्यते ॥

कात्यायनः,—

ऊर्द्धं तु त्रिवृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।

त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्त्रिवृता ग्रन्थिना युतम् ॥

पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।

यज्ञोपवीतं तदुज्ज्वलं नातिह्रस्वं नचोच्छ्रितम् ।

वामावृत्तं त्रिगुणं कृत्वा, दक्षिणावृत्तं नवगुणं कुर्यात्, तदेव च त्रिरावृत्तं चोपवीतं वामस्कन्धे धृतं नाभिपृष्ठवंशयोर्द्ध्वतं यथा कटिपर्यन्तं प्राप्नोति तावत्परिमाणं कार्यमित्यर्थः ।

आपस्तम्बः, उपासने गुरुणां ब्रह्मनामतिथीनां होमे जप्ये कर्मणि भोजने आचमने च यज्ञोपवीती स्यात् ।

निगमपरिशिष्टे, वामस्कन्धे यज्ञोपवीतं दैवे प्राचीनावीतीति इतरथा पितृयज्ञे नाभ्यादिकण्ठावसक्तमभिचारि निवीतं आपृष्ठ-देशावलम्बं ग्राम्यधर्मेषु । कण्ठपदं लक्षण्या स्कन्धपरं, द्विस्कन्धावसक्त इत्यर्थः । ग्राम्यधर्मो मैथुनम् ।

गोभिलः दक्षिणबाहुमुद्धृत्य सव्येऽंशे प्रतिष्ठापयति, दक्षिणं कक्षमवलम्बं भवति, एवं यज्ञोपवीती भवति सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽंशे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्बं भवति । एवं प्राचीनावीती भवति ।

मनुः—

निवीती कण्ठसज्जने ।

ब्रह्माण्डे,—

यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि ।
 तृतीयमुत्तरीयार्थेऽप्यभावे' परिकल्पयेत् ॥
 उपाकर्मणि जन्मर्त्ते च्छिन्ने चैव विशेषतः ।
 गुणहेदे विवाहे च नूतनत्वं प्रकल्पयेत् ॥
 नोपवीतं शिरः कुर्यान्न च नाभौ प्रधारयेत् ।
 अपसव्यं न कुर्वीत न हि कायादहिर्नयेत् ॥
 मलापकर्षणे तैले मैथुने पितृकर्मणि ।
 अत्र कुर्यादहिर्नयं नान्यत्रेत्यब्रवीन्मुनिः ॥

नवयज्ञोपवीतधारणे ब्रह्मोपनिषदुक्तमन्त्रः,—

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं ब्रह्मस्य यत्सहजं पुरस्तात् ।
 आयुष्यमग्रं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमसु तेजः ॥
 अयं मन्त्रस्तु पृथगुत्तरीयार्थतृतीययज्ञोपवीतग्रहणेऽपीति उत्तरीय-
 वस्त्रधारणप्रस्तावे उक्तं, तस्य उत्तरीयार्थत्वेन भिन्नं आचमनं
 कार्यम् ।

मनुः,—

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
 अण्डे प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥

तस्मात्त्यक्तस्य पुरातनस्य जले निक्षेपः कार्यः । तथा, मेखलादण्डा-
जिनाद्यवघाते त्रय्या हुत्वा यथार्थमुपेयात् । अवघातः पादमार्गेण
निःसरणं, त्रयी च ऋक्त्रयं तुभ्यन्तामङ्गिरः ।

पुनर्भानुः,—

अग्ने व्रतपत इति ऋक्त्रयम्^१ । इति यज्ञोपवीतविधिः ।

(१) अग्ने व्रतया इति ऋक्त्रयम् ।

अथ तिलकधारणम् ।

स्नातश्चतिलकं हृद्यं नित्यं कुर्याद्विशांपते ।

प्रियङ्गुचन्दनाभ्यां वा विल्वेन तगरेण वा ॥

तथा,— अशुचिर्वाप्यनाचारः पापं वा यदि चिन्तयेत् ।

शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्राङ्कितो नरः ॥

तथा च शौचसम्पादकत्वेन सर्वकल्माङ्गफलवत्त्वात्पुरुषार्थम् ।

यच्छरीरं मनुष्याणामूर्ध्वपुण्ड्रविवर्जितम् ।

द्रष्टव्यं नैव यत्किञ्चित् श्मशानसदृशं हि तत् ॥

जर्द्धपुण्ड्राङ्कितो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ।

सामान्यतस्तु, उत्तमोमध्यमोहीनश्चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैः क्रमात् ।

वर्त्तिदीपाकृतिः कार्या वेणुपत्राकृतिस्तथा ।

पद्मस्य सुकुलाकारं कुमुदस्योत्पलस्य च ॥

अथवा,

ललाटे दण्डवत् कुर्यात् हृदये कमलाकृतिम् ।

वेणुपत्राकृतिं वाह्योः कुर्यादन्यत्र दीपवत् ॥

इत्याकाराणि ।

तथा,— गङ्गासृत्तिकया चैव स्नात्वा कुर्यात्तिलकम् ।

चन्दनेन सदा वापि कुर्यात्पञ्च ललामकम् ॥

ललाटकण्ठद्वयाङ्गोः सर्वकल्मषनाशनम् ।

ललाटे वासुदेवाख्यं कण्ठे विष्णुमयाव्ययम् ॥

प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च वाह्योर्हृदि तथाच्युतम् ॥

पाद्मे — ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियाणां तथैव च ।

वैश्यादीनां तथा विप्रः शूद्रादेर्मण्डलाकृति ॥

महाभारते,—

जाङ्गवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्ध्ना विभर्त्ति यः ।

विभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥

विष्णुधर्म,—

तुलसीकाष्ठसम्भूतचन्दनेन विलेपनम् ।

तथा,— चन्दनं धूपशेषश्च सर्व्वपापापहारकम् ।

तद्भूपोपयुक्ताग्निभस्म तद्वार्य्यम् । एतदपि तिलकरूपत्वेऽप्य-
विरोधात्तिलकार्थे ग्राह्यम् ।

स्कान्दे,—

योधारयेद्धारवतीसमुद्भवां सदा पवित्रां कलिकल्मषापह्नां ।

नित्यं ललाटे हरिमन्त्रसंयुतां यमं न पश्येद्यदि पापसंयुतः ॥

अह्ना न हिंसन्ति न रक्षसां गणा यक्षाः पिशाचोरगभूतदानवाः ।

यस्यान्तकाले खग गोपीचन्दनं वाङ्मोर्ललाटे हृदि मस्तके च ॥

प्रयाति लोकं कमलालयाप्रभोः स बालघाती यदि ब्रह्महा नरः ।

योमृत्तिकां द्वारवतीसमुद्भवां करे समादाय ललाटपट्टके ॥

करोति नित्यं तनुशुद्धिहेतोः क्रियाफलं कोटिगुणं लभेत सः ।

क्रियाविहीनं यदि मन्त्रवर्जितं अर्द्धाविहीनं यदि भक्तिवर्जितम् ॥

कृत्वा ललाटे यदि गोपीचन्दनं करोति तत्कर्म सदाक्षयं बुधाः ।

सत्यतपाः, गोमतीतीरसम्भूतां गोपीदेहसमुद्भवाम् ॥

मृदं मूर्ध्नि बहेद्यस्तु सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।

तुलसीप्रक्रमे,—

तन्मृदाचरितं पुण्ड्रं ललाटे सर्वसिद्धिदम् ॥

सुसुक्ष्मं सदा कुर्यात्प्रदेशिन्या यथाक्रमम् ।

सर्वान् कामानभिलषन् सदानामिकया बुधः ॥

इति वाक्यदर्शनात्प्रदेशिन्या अनामिकया वा आह्वम् । यदि आसां
मृत्तिकाणां सौकर्यार्थं एकीकरणेन तिलकधारणं तदा न
कश्चिद्विरोधः ।

पादाकृतिं हरेः पुण्ड्रं धारयेच्छिद्रसंयुतम् ।

स याति वैष्णवं स्थानं यन्नैरपि सुदुर्लभम् ॥

नासिकामूलमारभ्य केशान्तं धारयेद्बुधः ।

मध्ये छिद्रं तत्र कृत्वा वैष्णवो विष्णुलोकभाक् ॥

इदं तु वैष्णवेन कार्यं गोदीहनवत् फलार्थम् । दीपशिखाद्याकारस्तु
चमसवन्नित्यः । तत्र ललाटे सच्छिद्रपादाकारोऽन्यत्र दीपशिखा-
द्याकार एवमेव समाचारः । सामर्थ्ये तु,

ललाटे केशवं विद्यान्नारायणमथोदरे ।

माधवं हृदये चैव गोविन्दं कण्ठकूपके ॥

उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णवे नम उच्यते ।

तत्पार्श्वे बाहुमूले तु स्मरन्मधुसूदनम् ॥

त्रिविक्रमं कर्णपार्श्वे वामे कुक्षौ तु वामनम् ।

श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशं तु कण्ठके ॥

पृष्ठतः पद्मनाभं तु दामोदरं ककुब्दपि ।

लक्ष्मीं वक्षःस्थले देवीं वासुदेवं च मूर्धनि ॥

नामानि द्वादशैतानि नमस्कारयुतानि च ।

प्रयुञ्जीत हरिं ध्यात्वा वासुदेवेति मूर्धनि ॥

इत्येवं विहितस्थानमन्त्राणि । अत्यन्ताशक्तौ,—

ललाटे वासुदेवाख्यं कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् ।

नाभौ नारायणं स्मृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

एवं,— नारायणायुधैर्युक्तं कृत्वात्मानं कलौ युगे ।

कुरुते पुण्यकर्माणि मेरुतुल्यानि तानि तु ॥

चक्राङ्किततनुर्भूत्वा यः श्राव्यं कुरुते नरः ।

तत्सर्वं प्रतिगृह्णाति गयायां च गदाधरः ॥

इति सर्वकर्मभूतानि फलातिशयार्थं शङ्खचक्रादिधारणं अङ्गभूतं,

वचनान्तरात् पुरुषार्थं च । तथाच स्मृतिः,—

नारायणायुधैर्निर्णयं भूषितो यस्य विग्रहः ।

पापकोटिप्रयुक्तस्य तस्य किं कुरुते यमः ॥

यत्तु निषेधवचनं पठति,—

एकजातिरयं धर्मी न द्विजातिः कथञ्चन ।

इति तत्र एकजातिः शूद्रस्यायं धर्मश्चक्रादिधारणमित्यर्थः ।

द्विजातिपदमत्र चतुर्वैश्वपरं, तथा च न चतुर्वैश्वयोश्चक्रादि-
चिह्नधारणं, ब्राह्मणानां तु तद्वारणस्य विहितत्वात् ।

तथाच,

उपवीतादिवह्न्यर्थाः शङ्खचक्रादयः सदा ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य च तद्भवेत् ॥

चक्राङ्किततनुर्विप्रो भुङ्क्ते यस्य च वैश्वमनि । इति ।

तल्लेखनं च--

विलिखेद्देवचिह्नानि तुलसीगोपिकामृदा ।

इति वचनात् तुलसीमृत्तिकया गोपीचन्दनेन वा ।

कृत्वा काष्ठमयान् विम्बान् कृष्णचिह्नैश्च चिह्नितम् ।

यथाङ्गयति चात्मानं तत्समो नास्ति वैष्णवः ॥

यच्च,--

शङ्खं चक्रञ्च यः कुर्यान्मृदा कार्णायसेन च ।

स शूद्रवद्वहिः कार्यः सर्वस्मात् द्विजकर्मणः ॥

अत्र कार्णायससाहचर्यान्मृत्पदं विम्बपरं, तेन कृत्वा काष्ठमयं विम्बमिति विहितकाष्ठमयविम्बाभावे प्रतिनिधित्वेन प्राप्तयोः मृन्मयलोहविम्बयोर्निषेधः । तेन ताम्बादीनां प्रतिनिधित्वेन करणे न दोषः ।

दक्षिणे तु करे विष्णोर्विभ्रयाद्वै सुदर्शनम् ।

सव्ये शंखन्तु विभ्रयादेवं ब्रह्मविदो विदुः ॥

शङ्खोपरि कृते पद्मे प्रत्यङ्गं दक्षिणे करे ॥

वामे गदाधरश्चक्रे वासुदेवः स्वयम्भवेत् ॥

इति वचनादुभयत उभयं धार्यं, न च विकल्पः, एकार्थज्ञानात् ।

सर्वाङ्गं चिह्नितं यस्य नारायणकरायुधैः ।

वैष्णवत्वं कृतं तस्य पापं न प्रविशेद्बुद्धि ॥

इति सर्वाङ्गेऽपि धारणम् । तत्र मन्त्रः,

पाञ्चजन्य निजध्वानध्वस्तपातकसञ्चय ।

ब्राह्मि मां पापिनं घोरं संसारार्णवपातनम् ॥

सुदर्शन निजज्योतिर्ध्वस्तपातकसञ्चय ।
 अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥
 संसारभयभीतानां योगिनामभयङ्करः ।
 पद्महस्तेन यो देवो योगेशस्तं नमाम्यहम् ॥
 ब्रह्माण्डभुवनारम्भमूलस्तम्भगदाधर ।
 कौमोदकी करे यस्य तं नमामि गदाधरम् ॥

अथ कृष्णमुद्रा,—

कृष्णनामाङ्किता मुद्रा अष्टाक्षरसमन्विता ।
 शंखाक्षयमुधैर्युक्ता स्वर्णरौप्यमयी तथा ॥
 यस्य पुंसः नित्यं तत्समो नास्ति वैष्णवः ।
 कृष्णमुद्राप्रयुक्तश्च करोति पित्रदेवतम् ॥
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कृतं भवति चाक्षयम् ।
 दर्पणे मुखमालोक्य कुर्यात्तिलकधारणम् ॥

सर्व्वथा उदके न पश्येत्, तत्र प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् । इति तिलक-
 धारणम् ॥

(१) सर्व्वम् ।

अथ मालाधारणम् ।

रुद्राक्षं धारयेन्नित्यं सन्ध्यादिषु च कर्मसु ।

अरुद्राक्षधरो भूत्वा यद्यत्कर्म च वैदिकम् ॥

करोति जपहोमादि तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ।

इति । सर्वकर्मसु एतद्धारणं नित्यम् ।

शिष्टाः—

पुण्यानां परमं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।

रुद्राक्षधारणं श्रेष्ठमिहलोके परञ्च च ॥

मूर्खो वाऽप्यन्यजातो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।

रुद्राक्षं धारयेद्यसु स रुद्रो नात्र संशयः ॥

इति फलश्रुतेः संयोगपृथक्त्वन्यायेन काम्यं च ।

धारणस्थानम् ।

हस्ते वाहौ तथा कर्णे रुद्राक्षं मूर्द्ध्नि धारयेत् ।

अवध्यः सर्वभूतानां रुद्रवह्निचरेद् भुवि ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः स गच्छति परां गतिम् ।

यज्ञोपवीतस्थानं च विप्राणां धारणं हितम् ॥

दशकोटिगुणं पुण्यं धारणात्प्रभवति जपे ।

अत्र विप्राणां यज्ञोपवीतस्थाने धारणं जपाश्रयं, चतुर्दशकोटि-
गुणफलरूपकाम्यफलार्थम् । तेन पुरुषार्थधारणे जपेऽप्युक्तकामनां
विना धारणं न यज्ञोपवीतस्थाननियमः ।

अत्र विशेषः,—

यावत् षोडशवक्त्रान्तमेकवक्त्रादितः स्थिताः ।

दुर्लभस्वेकवक्त्रस्तु तथैकादश षोडश ॥

त्रिचतुःपञ्चमुखाः सुलभाः शेषाश्च मध्यमाः ।

एकवक्त्रः शिवः साक्षाद्ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

भक्तरन्ध्रनकाले तु स्थाव्यूर्ध्वं स्थाप्यते यदि ।

अग्निस्तन्धस्तदा नूनमेकवक्त्रस्य लक्षणम् ॥

स्त्रोतसि प्रतिस्त्रोतश्च स च याति मुहुर्मुहुः ।

स च यावच्छरीरस्थस्तावन्मृत्युर्न बाधते ॥

दिवक्त्रो गोवधं हन्यात्त्रिवक्त्रः स्त्रीवधं तथा ।

चतुर्वक्त्रो नरवधं मोचयेन्नात्र संशयः ॥

अगम्यागमनञ्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणम् ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥

षड्वक्त्रं कार्तिकीयस्तु धारयेद्दक्षिणे भुजे ।

ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥

सप्तवक्त्रमैश्वर्यदं महापातकनाशनम् ।

जीवेद्वर्षशतं सायमष्टवक्त्रस्य धारणात् ॥

नश्यन्ति सर्वपापानि न विघ्नः कुत्रचिद्भवेत् ।

नववक्त्रं वामबाहौ धारणं मुक्तिदं मतम् ।

लक्षकोटिसहस्रञ्च ब्रह्महत्यां करोति यः ॥

तत्सर्वं दहते शीघ्रं दशवक्त्रस्य धारणात् ।
 तथैकादशवक्त्रस्य शिखायामिव धारणात् ॥
 सर्वे दुष्टाश्च नश्यन्ति वाजिमेधसहस्रकम् ।
 तथा द्वादशवक्त्रस्य कण्ठदेशे च धारणात् ॥
 न चैवाग्निभयं तस्य न च व्याधिः प्रवर्त्तते ।
 गोमेधफलसौभाग्ये हिंसापापक्षयस्तथा ॥
 तत्त्रयोदशवक्त्रस्य कण्ठदेशे च धारणात् ।
 सर्वकर्मफलवाप्तिः सर्वपापक्षयस्तथा ॥
 वक्त्रं चतुर्दशं तस्य पुण्येन प्राप्यते यदि ।
 धारयेत् सततं मूर्ध्नि सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 अमन्त्रधारणादेषां गुणा एते प्रकौर्त्तिताः ।
 समन्त्रं धारयेद्यस्तु फलं वक्तुं न शक्यते ॥

एवञ्चामन्त्रधारणेऽप्युक्तफलसिद्धिः ।

यत्तु, विना मन्त्रेण यो धत्ते स याति नरकं ध्रुवम् । इति
 तत्समन्त्रकविधिप्ररोचनार्थममन्त्रकनिन्दारूपमेव, उदितहोम-
 प्रशंसार्थमनुदितनिन्दा यथा ।

प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदया जुह्वति येऽग्निहोत्रम् ।
 इति । तदुक्तं न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते अपि तर्हि
 सुखं स्तोतुम् । अमन्त्रधारणेऽपि प्रतिष्ठा कार्या ।

सा चैवं,—

पञ्चामृतं पञ्चगव्यमघोरञ्च तथा मनुः ।

एतैः प्रतिष्ठा रुद्राच्चे धारयेत्तु जपेच्च तान् ॥

अघोरमन्त्रेण पञ्चामृतपञ्चगव्याभ्यां स्नापयित्वा धारयेत्, जपेऽक्ष-
मालां वा कुर्यादित्यर्थः । समन्त्रकधारणपद्मे, हूं, क्लीं, मित्यादि
मन्त्रोऽन्यत्र द्रष्टव्यः । तथा,—

रुद्राक्षान् कण्ठदेशे दशनपरिमितान् मस्तके विंशती द्वे

षट्षट् कर्णोपकर्णे करयुगलगतान् द्वादश द्वादशैव ।

वाङ्मोरिन्दोः कलाभिः पृथगभिगदिता ह्येकमेकं शिखायां

वक्षस्यष्टाधिकं यः कलयति शतकं स स्वयं नीलकण्ठः ॥

अथ पद्माक्षधारणम् ।

तदपिकर्माङ्गं पुरुषार्थञ्च ।

तथाच शिष्टाः,

पद्माक्षं धारयेन्नित्यं विशेषेण जपादिषु ।

अश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥

ये शङ्खचक्रपरिचिह्नितबाहुमूलाः

कर्णावसक्तसरसीरुहबीजमालाः ।

ये वा ललाटफलकोक्षसदूर्ध्वपुण्ड्रा-

स्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥

अथ धात्रीफलधारणं,—

धात्रीफलकृतां मालां कण्ठे वहति मानवः

सोऽश्वमेधायुतं पुण्यं यामे यामे लभेन्नरः ॥

इति वचनात् फलार्थमेव ।

(१) कण्ठावसक्त ।

अथ तुलसीमालाधारणम् ।

अत्र शिष्टाः,

तुलसीकाष्ठमालायाः भूषितः पुण्यमाचरेत् ।

पितॄणां देवतानाञ्च कृतं कीटिशुणं भवेत् ॥

इति वचनाद् यत्र कापि धारणं कर्माङ्गं शिरसि बाहौ च
धारणं फलार्थम् ।

तुलसीकाष्ठसम्भूतं शीर्षे बाहौ च भूषणम् ।

वहते यस्तु वै मर्त्यो देहे तस्य सदा हरिः ॥

इतिवचनात् तच्च विष्णवे समर्प्य धार्थ्यम् ।

निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।

वहते यो नरो नित्यं तस्य वै नास्ति पातकम् ॥

तथा,—

तुलसीकाष्ठमालां तु कण्ठे लग्नां वहेतु यः ।

अशुचिर्व्याप्यनाचारो मामेवैति न शंसयः ॥

स्तान्दे च,—

तुलसीकाष्ठसम्भूता माला धार्या मया सदेति ।

चन्द्रशर्भणा प्रतिज्ञानात् वैष्णवेनावश्यं धार्या ।

अधारणे च दोषः—

धारयन्ति न ये मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।

नरकान्न निवर्त्तन्ते दग्धाः कीपाग्निना हरिः ॥

अथ विष्णुनिर्भाल्यधारणम् ।

तदपि धर्माचरणे फलार्थम् ।

यः कृत्वा तुलसीपत्रं शिरसा विष्णुतत्परः ।

करोति धर्मकार्येण फलमाप्नोति चाक्षयम् ॥

इति वचनात्, पुरुषार्थं च फलश्रवणात् ।

विष्णुमूर्द्धि स्थितं पुष्पं शिरसा यो वहेन्नरः ।

अपर्युषितपापः स्याद् यावद्व्युगचतुष्टयम् ॥

विष्णोरङ्गात्परिभ्रष्टं मालतीकुसुमं खग ।

यो धारयति शिरसा सर्वधर्मफलं लभेत् ॥

यस्य नाभिस्थितं पुष्पं मुखे शिरसि कर्णयोः ।

तुलसीसम्भवं नित्यं तीर्थैस्तस्य मखैश्च किम् ॥

तुलसीदलमालां तु कृष्णोत्तीर्णां वहेत्तु यः ।

पत्रे पत्रेऽश्वमेधानां दशानां लभते फलम् ॥

अहोरात्रे स्थितं यस्य तुलसीदलसम्भवम् ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥

इति वचनात् अहोरात्रधारणे मूत्रपुरीषकालेऽपि धार्यम् ।

द्रोणाजपत्रं श्रीवृक्षपत्रं मूर्द्धि न धारयेत् ।

न च जिघ्रेन्न चाक्रामेत्तद्बीजं न च भक्षयेत् ॥

स्कान्दे च, निर्भाल्यं शिरसा धार्यं त्वदीयं सादरं मया इति

वैष्णवप्रतिज्ञालिखनात्तेनावश्यं धार्यम् ।

अथ शिखावन्धनम् ।

कात्यायनः,—

सदोपवीतिना भाव्यं सदा वक्षशिखेन तु ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

इति शिखावन्धनं कर्माङ्गम् । अतएव कात्यायनः,—

स्नाने वक्षशिखीत्यनुवादः । एवञ्च सति,—

गङ्गायां भास्करे क्षेत्रे मातापित्रो मृतेऽहनि ।

मुण्डनं चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः ॥

वर्ज्जयित्वा गयाक्षेत्रं विशालां विरजां तथा ।

इत्यत्रापि शिखावर्ज्जनमेव मुण्डनम् ॥

अतएव कात्यायनः,—

केशश्मश्रू वपते वाऽशिखमिति । सर्व्वदेशेष्वेवमेव समाचारः ।
अशिखं शिखां वर्ज्जयित्वेर्थः । अतएव नीचकेशनखश्मश्रुः । क्लृप्त-
केशनखश्मश्रुरिति मनुयान्नवल्कलौ । स्नातकधर्मत्वेन केशनीच-
त्वार्थं वपने कर्त्तव्ये । शिखावर्ज्जमित्येव कार्य्यम् । क्लृप्तेत्यत्र कल्पनं
छेदनमिति मेधातिथिः ।

यत्तु दानधर्मे,

केशश्मश्रू धारयतामग्न्या भवति सन्ततिरित्यत्र अवपनं काम्यं,
ब्रह्मचर्यादिष्ववपनं तत्रोक्तैः ।

तिथिविशेषादौ क्षौरनिषेधः ।

स्रद्धाशतातपः,—

षष्ठ्यष्टमौ अमावस्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

एषु सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे ॥

वामनपुराणे,—

क्षौरश्च रिक्तासु परिवर्जयेत् ।

तथा क्षौरं शुक्रे वर्ज्यम् ॥

तथा क्षौरं विशाखासु अभिजित्सु वर्ज्यम् ।

देवकार्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिच्छये ।

क्षौरकर्म न कुर्वीत जन्ममासे न जन्मभे ॥

अथ सुवर्णकुशादिधारणम् ।

लघुहारीतः,—जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

अशून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

स्वर्णरौप्यबहुत्वमवयवापेक्षम् । कुशे स्वतो बहुत्वम् । वाक्यान्तरात्
हस्तद्वयगतत्वाच्च । अत्र न स्वर्णमनग्रं धारयेदिति पर्युदासादग्रं
शुभमेव स्वर्णं कर्माङ्गम् । अनग्रधारणे त्वङ्गवैशुष्यं नाधर्मः ।

कालिकापुराणे,—

कायस्थेन तु हेन्ना च कर्म यत्कुरुते नरः ।

आचरेत्तस्य तत्पापं वज्रलेपं भविष्यति ॥

अनामिकायां तद्वार्यं दक्षिणस्य करस्य च ।

लेन अनामिकाव्यतिरिक्तस्वर्णधारणे^१ तस्य गौरवं बहुप्रायश्चित्ताप-
नोद्यं भवति । शुभे रौक्मे च कुण्डले इति मनूक्तकुण्डलद्वयधार-
णम् । वह्निर्माल्यं धारयेदन्यत्र रुक्ममय्या इति वशिष्ठोक्तस्नातक-
धर्मरुक्ममालाधारणं, गुरुणाऽनुज्ञातोऽलङ्कारादीन् गृह्णीयात् ।

यथार्थं चैतानि विभ्रयादिति हारीतोक्तेः । पापाचरणकाले
परिहार्यम् । अनामिकायाः प्रथमं पर्वं स्वर्णेन पूरयेदिति वाक्य-
दर्शनात्प्रथमपर्वस्थाने स्वर्णं धार्यम् ।

तथा,—तर्जनो रूप्यसंयुक्ता हेमयुक्ता त्वनामिका । इति-

वाक्यात्सप्ताचाराच्च तर्जन्यां रजतधारणम् ।

सर्वालङ्कारधारणे मन्तः, यथा, अलङ्करणमसि भूयो अलङ्करणं मे
भूयादिति, नवरत्नयुक्तमुद्रिकाधारणं काम्यमेवेति न लिखितम् ।

अथ कुशधारणं, तद्विचारश्च ।

कात्यायनः,—

हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाञ्चयज्ञियाः ।

समूलाः पितृदेवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः ॥

ऋत्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च वर्हिषः ।

दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मसु ॥

यज्ञीयाः दर्शादियज्ञार्थाः । पाञ्चयज्ञीयाः पञ्चयज्ञार्थाः,
कल्माषाः, कृष्णपाण्डुराः, कृष्णा वा वर्हिषिवद्यास्तरणादि कुशे
दीर्घत्वविधेस्तदन्यत्र प्रचरणेऽनुष्ठाने ऋत्वाः । यत्र कर्मविशेषे
दर्भविशेषा हरितादयो विहिताः ।

अतः सन्ध्यादिकर्मसु दर्भमात्रं पवित्रञ्च यथोक्तलक्षणं सन्ध्या-
प्रकरणे उक्तम् । अतः,

सव्यः सोपग्रहः कार्यो दर्चिणः सपवित्रकः ।

इति कात्यायनीयाभिधानात् तथाविधकुशमात्रं ग्राह्यमित्यर्थः,
आदिपदेन यज्ञपित्रव्यतिरिक्तकर्मणि, ऋत्वं अरत्नौन्यत्वं,
दीर्घत्वं तदधिकत्वं आद्ये तु गोकर्णमात्रत्वं ऋत्वं ।

गोकर्णदीर्घहरिताः आद्ये साग्राः समूलकाः ।

इति वायुपुराणात्,—

अत्र प्रतिपर्वं लुनातीति श्रुतेः, पित्रव्यतिरिक्ते सनाभिदलग्रहणं,
पित्रोऽप्युपमूलोच्छेदितं भवतीति पिण्डपितृयज्ञे च महापितृयज्ञे
च श्रुतेर्वाजसनेयिनां मूलसमीपे छिन्नस्य ग्रहणं, समूलस्य पित्रे
ग्रहणं शाखान्तरीयविषयम् ।

शिष्टाः,— अनन्तशयनादूर्ध्वं न पठेत्सप्तमं क्रतुम् ।

छेदनं वह्निरिधानां नारोहेच्चर्मपादुके ॥

नकारः, काकाच्चिगोलकन्यायेन उभयत्रापि अन्वेति ।

तत्रापवादमाह, मरीचिः,—

मासे नभस्वमावास्या तस्यां दर्भोच्चयोमतः ।

अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

नभस्यामावास्या कृष्णपक्षादिमासाभिप्रायेण, अत्र छेदिता अयात-
यमा इत्युक्तेः हरिस्वापमध्येऽन्यतिथौ छेदिता यातयामा इत्युक्तं
भवति ।

अत्र केचित्, हरिशयनमध्ये छेदननिषेधस्यातिक्रमे किमनिष्ट-
फलमित्याकांक्षायां तत्र छेदितानां यातयामत्वं दोषः कल्पते,
भाद्रामावास्यादित्रयानामयातयामत्वविधानसामर्थ्यात् ।

अतएवास्मद्देशे चातुर्मास्यदिनकुशैः सद्य एव कर्म कुर्वन्ति
न दिनान्तरे ।

शिष्टाः,—

संग्रहाद्वत्सरं यावत्शुद्धिः स्याद्विभवर्हिषाम् ।

अतः परं न गृह्णीयाद्यज्ञादौ जपकर्मणि ॥

गृह्यपरिशिष्टं,—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्वा ब्राह्मणा हविरन्नयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

ये तु पिण्डास्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।

अमेध्याशुचिलिप्ता ये तेषां त्यागो विधीयते ॥

लघुहारीतः,—

चितौ दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।

स्तरणासनपिण्डेषु षट्कुशान् परिवर्जयेत् ॥

मूर्त्तोच्छिष्टे स्तृता ये च तेषां त्यागोविधीयते ।

शिष्टाः,—वल्मीकोदककायासु भूमिदग्धाश्च ये कुशाः ।

शूद्रोत्पाटितगोक्षुर्णा आप्नुताच्छेदिता नखैः ॥

ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृकर्मणि ।

ते त्याज्या इत्यर्थः ।

दर्भमात्रस्यायातयामत्वोक्तौ तत्रायमपवादः ।

लघुहारीतः,—

नीविमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये स्थिताः ।

पवित्रांस्तान् विजानीयादयथा कायस्तथा कुशाः ॥

तेन सव्यादिधृतस्य पवित्रोपग्रहादेर्हीमादौ विनियोगे अन्यत्र

उपयुक्तरूपनिरिष्टिकविनियोगो नैवेति सिद्धम् ।

कात्यायनः,—

अनन्तगर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ।

चतुर्दर्भपिञ्जलीरूपं पवित्रं, पत्रत्रयेण पवित्रमित्यादि सर्व्वे
सन्दिग्धप्रमाणकमनादृतञ्च ।

यत्तु पराशरः,—

स्नाने दाने जपे होमे देवे पित्रे च कर्मणि ।

सव्यापसव्यौ कर्त्तव्यौ सपवित्रकरो द्विजैः ॥

तत् यत्र क्रमंणि कुशमुष्टिधारणेऽनिर्वाहस्तत्रकुशवटोः कर्त्तव्य-
तायां सव्येऽपि पवित्रलक्षणलक्षितकुशद्वयेन वटुकरणपरं बोध्यम् ।

तथा च, भोजने वर्त्तुलं प्रोक्तमेवमाचमने स्मृतम् । इति
वटुपरं, तेन ग्रन्थिर्ग्रन्थस्य पवित्रस्य न तेनाचमनचक्षरेदिति निषेधो
ब्रह्मग्रन्थिविषयः ।

न भुञ्जीयान्नचाचासेद्ब्रह्मग्रन्थौ करे स्थिते । इति निषेधात् ।
शिष्टाः,—

संत्यज्य वैष्टरं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिर्गतम् ।

सक्त्यदक्षिणौक्त्य 'पवित्रमभिधीयते ॥

दक्षावर्त्तौ भवेद्ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ।

इति ग्रन्थिमार्गद्वयम् । अत्र सक्तदिति वचनाद्ब्रह्मग्रन्थिरूपता
नास्ति । द्विवेष्टने हि ब्रह्मग्रन्थिप्रसिद्धिः, तेन ब्रह्मग्रन्थिव्यतिरिक्त-
ग्रन्थियुक्तपवित्रद्वयं सन्त्यादिव्यतिरिक्तकर्माङ्गं वटुरूपमविरुद्धम् ।

यत्तु, उभाभ्यामपि पाणिभ्यां विप्रैर्दर्भपवित्रकौ ।

धारणीयौ प्रयत्नेन ब्रह्मग्रन्थिसमन्वितौ ॥ इति ।

तत्, ब्रह्मयज्ञे जपे होमे ब्रह्मग्रन्थिः विधीयते ।

इति विधौ कुत्र ब्रह्मग्रन्थिरित्यपेक्षायां हस्तद्वयपवित्रयोः ब्रह्मग्रन्थि-
परमिति न कुशवटुरूपेण सर्वाङ्गपवित्रे ब्रह्मग्रन्थिप्रसङ्गः । इति ।
शिष्टाः,— अनामिकायाः प्रथमं पर्व्वं स्वर्णेन पूरयेत् ।

द्वितीयं दर्भसंयुक्तं कार्य्यं विप्रेण नित्यशः ॥

(१) पावित्रम् ।

(२) ब्रह्मग्रन्थिविधिपरमिति ।

अग्रपर्वस्थिते दर्भे तपःसिद्धिः सदैव हि ।

मध्ये चैव प्रजाकामो मूले सर्वार्थसाधकम् ॥

इति मूले धारणपत्रः सर्वोदितः ।

कात्यायनः,—सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

सव्येः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥

इति सन्ध्योपक्रमाभिहितत्वात् सन्ध्याङ्गमेव । तत्रायमर्थः ।

अन्यत्र सव्यपाणावपि पवित्रं सन्ध्यायां तु सव्ये पाणौ वहवः कुशाएव । अतएव तस्य विवरणं सव्यः सोपग्रह इति ।

उप समीपे गृह्यन्ते मार्जनाद्यर्थमिति उपग्रहाः, तेन बहुकुश-
धारणं दृष्टार्थं च । दक्षिणः सपवित्रक इति दक्षिणे बहुकुशनिवृ-
त्त्यर्थं पुनर्व्यवनं, अत्र यद्यपि ब्रह्मयज्ञजपहोमेषु ब्रह्मग्रन्थियुक्त-
पवित्रस्य विशेषविधिः ।

तथापि, दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मसु । इत्थं
सामान्यतः आदिशब्दोपादानाद्ब्रह्मयज्ञादिष्वपि ब्रह्मग्रन्थियुक्तं
पवित्रद्वयं पवित्रोपग्रहरूपं तुल्यबलत्वाद्देवकल्पिकमेव । तेन
ग्रन्थिं विनापि पवित्रोपग्रहाभ्यां ब्रह्मयज्ञाद्यवैगुण्ये, केवलं
ब्रह्मयज्ञजपहोमव्यतिरिक्तेन ग्रन्थिप्रसङ्गः ।

अशून्यं तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः । इति वचनात्
करद्वयकुशधारणस्य कर्माङ्गत्वम् ।

आचमनेऽपि व्यासः,—

वामहस्तस्थिते दर्भे दक्षिणे नोदकं पिवेत् ।

रक्तपानसमं ज्ञेयं प्रायश्चित्तीयते द्विज ॥ इति वचनात् ।

केवलं वामहस्तगते कुशे न जलपानं कार्यम् ।

उभयत्र स्थिते दर्भे समाचामति यो द्विजः ।

सोमपानसमं ज्ञेयं भुंक्ते यन्नफलं तथा ॥

इति तस्यैव वचनात्, समाचाराच्च ग्रन्थिरहितकुशधारणं
मध्यमानामिकयोः ।

यत्तु कात्यायनसूत्रम्, साध्ये, हस्तैकसाध्ये कर्मणि वेदोप-
ग्रहः, अन्यत्र सोपग्रहः, कुशैरसक्तु । इति, असक्तु वेदस्फेषु
कुशोपग्रहविधिः । इदं पुरुषार्थमपि कुशधारणम् ।

कुशहस्तः सदातिष्ठेद् ब्राह्मणो दम्भवर्जितः । इति वचनात् ।
धारयेदित्यनुवृत्तौ मनुः,—

यन्नोपवीतं वेदश्च शुभे रौक्मे च कुण्डले । अत्र वेदः कुशमुष्टिः,
तद्वद्वयन्नादाविन्द्रियोपस्पर्शनं दर्भैरित्याद्युपयोगार्थं, तेन वामहस्ते
कुशमुष्टिः पुरुषार्थधारणे ।

इति कुशविचारः ।

अथ सन्ध्या ।

योगी याज्ञवल्करः,—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासननिर्णयम् ।

अहोरात्रकृतात्पापादयामुपास्य प्रमुच्यते ॥

दक्षः,—सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलमश्रुते ॥

हारीतः,—

पूर्वां सन्ध्यां सनत्तत्रासुपक्रम्य यथाविधि ।

गायत्रीमभ्यसेद्विद्वान् यावदादित्यदर्शनम् ॥

याज्ञवल्करः,—

यावन्तोऽस्यां विकर्मस्थाः पृथिव्यां वालिश द्विजाः ।

तेषां हि पावनार्थाय सन्ध्या सृष्टा स्वयम्भुवा ॥

सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाभ्युपासिता ।

जीवन्नेव स शूद्रत्वं नृतः श्वा चाभिजायते ॥

न तिष्ठति तु यः पूर्वासुपास्ते न च पश्चिमाम् ।

स शूद्रवद्विष्कार्थः सर्वस्माद्विजकर्मणः ॥

सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः स्मृताः ।

कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत् ॥

याज्ञवल्कराशातातपौ,—

गृहेषु प्राकृती सन्ध्या गोष्ठे शतगुणा स्मृता ।

नदीषु शतसाहस्रा अनन्ता शिवसन्निधौ ।

अनृतं मद्यगन्धञ्च दिवा मैथुनमेव च ॥

पुनाति वृषलस्थानं वह्निः सन्ध्याभ्युपासिता ।

प्राकृती एकगुणफला ।

योगी यान्नवल्करः,—

वृद्धिक्लासौ तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् ।

सन्ध्यामुद्धर्त्तमात्रं हि क्लासवृद्धौ तु सा स्मृता ॥

तथा,—सन्धी सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोदिते रवौ ।

बोधायनः,—

अनागतां तु यः पूर्व्यां नातिक्रान्तां तु पश्चिमाम् ।

सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः स्मृताः ॥

सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।

ब्रह्माण्डे,—

एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मणे चाप्यधिष्ठितम् ।

नास्ति यस्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥

योगी यान्नवल्करः,—

या सन्ध्या या तु गायत्री द्विधा भूत्वा प्रतिष्ठिता ।

सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासितः ॥

तथा स एव,—

त्रिंशत्कोट्यसु विख्याताः सन्देहा नाम राक्षसाः ।

प्राद्ववन्ति सहस्रांशमुदयन्तं दिने दिने ॥

अहन्यहनि ते नित्यं सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ।

अथ सूर्यस्य तेषां च युद्धमासीत्तुदारुणम् ॥

ततो देवगणाः सर्व्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।

सन्ध्येति तमुपासीनाः प्रक्षिपन्ति महज्जलम् ॥

ॐकारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

तेन दहन्ति ते दैत्या वज्रभूतेन वारिणा ॥

कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिः क्षिपेत्सन्ध्योर्द्वयोः ॥

मध्याह्ने तु सक्ततोयं क्षेपणीयं द्विजातिभिः ।

तं सूर्य्यं सन्ध्येति उपासीना जलं प्रक्षिपन्ति ॥

त्रयाणाञ्चैव देवानां ब्रह्मादीनाञ्च संगमः ।

सन्धिः सर्व्वसुराणां च सन्ध्या तेन उदाहता ॥

गरीयसी तु भूतानां तस्मात् पैत्री तनुर्हि सा ।

पैत्री पितृजननार्थं ब्रह्मणस्तनुः सन्ध्या ।

सन्धिते तु परे सूक्ष्मे निर्गुणे गुणबोधिनि ।

प्रधानपुरुषातीते सन्धिते सन्धिरुच्यते ॥

सन्ध्येति तमुपासीना इति यदुक्तं तस्यायं शेषः । परे सूक्ष्मे

अविद्याजीवभिन्ने निर्गुणे प्रपञ्चहीने गुणबोधिनि जनवर्गस्य

साक्षिणि परमात्मनि ब्रह्मबुद्ध्या सन्धिते, पुनश्च प्रसृतत्वादादित्य-

मण्डले एवंविधपरमात्मबुद्ध्या सन्धिते, सन्धिः सन्धिशब्दार्थः ।

स्वात्मानं सर्व्वसाक्षिणं निष्प्रपञ्चं ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा तदेव सूर्य्य-

मण्डलात्मकमिति बुद्धिः कार्य्या, एवं सन्ध्याशब्दार्थः ।

अतएवोक्तम् ।

सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजनात्मविदाः सदा ।

आत्मविदा ब्रह्मात्मैक्यज्ञानवतेति ।

एवञ्चाञ्जलिप्रक्षेपकाले तथा ध्यानं कार्यम् ॥

एवं सन्ध्याशब्दार्थः, तादृशध्यानसहितोऽञ्जलिप्रक्षेपः, गायत्री-
जपश्चेति द्वयं प्रधानम् । पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेदित्यादिना
जपेऽपि सन्ध्याशब्दप्रयोगात् ।

तथा, तत्र प्रथमम्—

अघमर्षणश्च ऋषिच्छन्दोऽनुष्टुप्तयैव च ।

देवताभाववृत्तं तु हयमेधनियोजनम् ॥

यथाऽश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदकः ।

तथाऽघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदकम् ॥

सिन्धुदीपं भवेदार्घं गायत्रीं छन्द एव च ।

आपसु दैवतं प्रोक्तं विनियोगासु मार्ज्जने ॥

सर्वत्र पावनं कर्म चाविविज्ञानासुदाहृतम् ।

कोकिलो राजपुत्रसु द्रुपदायार्घमुच्यते ॥

अनुष्टुभं भवेच्छन्द आपस्यैव तु दैवतम् ।

सौत्रामण्यामवभृथस्नाने च विनियुज्य च ॥

द्रुपदा नाम सा देवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।

अन्तर्जले चिरावृत्त्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥

सन्ध्यामुपासते यद्यद्यथावत्तां निबोधत ।

ईशानाभिमुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥

आचान्तः पुनराचामेदृतमित्यभिमन्त्र्य च ।

काल्पयानः,—

कस्मान्ते वारिणात्मानं परिक्षिप्य समन्ततः ।

शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः ॥

पुनर्योगी याज्ञवल्करः,—

विराट्त्वा तु सावित्रीं प्रणवं व्याहृतिस्तथा ।

मार्जनञ्च तथा कृत्वा आपोहिष्ठेति मार्जयेत् ॥

सार्द्धाष्टचं तु प्रक्षिप्य ऊर्ध्वं सार्द्धं तु विक्षिपेत् ।

अधोभागविस्मृष्टाभिरसुरा यान्ति संचयम् ॥

सर्व्वतीर्थ्याभिषेकश्च ऊर्ध्वं संमार्ज्जनाद्भवेत् ।

अधमर्षणसूक्तेन मार्जनं कारयेत्ततः ॥

शन्न आपस्तु द्रुपदा कामतः संप्रयोजयेत् ।

शन्न इति मार्जनं काम्यमपिकार्य्यम् ।

नरसिंहपुराणे,—

दर्भेषु दर्भपाणिः सन् प्राङ्मुखः सुसमाहितः ।

प्राणायामांस्तु कुर्वीत यथाविधि समाहितः ॥

तत्राचासनमन्त्रस्य मेरुपृष्ठ ऋषिर्भूतः ।

सुतलं^(१) कन्द इत्युक्तं श्रीकूर्मो देवतासने ॥

विनियोग इत्यर्थः; पृथ्वि त्वयेत्यासनानन्तरं प्रार्थनं सावित्रिक-
त्वादत्रापि कार्य्यम् ।

संवर्त्तः,— ओंकारस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते ।

गायत्री च भवेच्छन्दो नियोगः सर्व्वकर्मसु ॥

खं 'ब्रह्मेत्यादिब्राह्मणम् ।

व्याहृतोनाञ्च सप्तनामृषिश्चैव प्रजापतिः ।

गायत्र्युगुणिरुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ।

त्रिष्टुप् च जगतो चैव छन्दांस्येतानि सप्त वै ॥

अग्निर्वायुस्तथा सूर्य्यो बृहस्पतिरपाम्पतिः ।

इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ।

प्राणस्थायमने चैव विनियोग उदाहृतः ॥

भूरिति ऋग्वेदादित्यादिब्राह्मणं, स्मृतान्यत्र—

विश्वामित्र ऋषिः सूर्य्यो देवताऽग्निमुखं तथा^१ ।

छन्दस्तथा च गायत्री प्राणायामे नियोजनम् ॥

भूमिरन्तरीक्षं द्यौरित्यादि ब्राह्मणम् ।

अस्य प्रजापतिरृषिः शिरसो यजुरप्यथ ।

ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्च देवताः समुदाहृताः ।

प्राणस्थायमने चैव विनियोग उदाहृतः ॥

सशिरस्कान् त्रिः पठेदित्यादि ब्राह्मणं,

वशिष्ठाङ्गिर^२सोवाचस्यतिवौधायनास्तथा ।

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

(१) ब्राह्मेत्यादि ।

(२) सच्छन्दसा विना ।

(३) वशिष्ठाङ्गिरो वाचस्पति ।

त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

कात्यायनः,—

भूराद्यास्त्रिस्त एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

महर्जनस्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा ।

आपोज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवःस्वरिति शिरः ॥

प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः, प्रतिप्रतीकं प्रतिमहा-
व्याहृतीत्यर्थः ।

सप्तव्याहृतिभिः सार्द्धं दशौ कारसमायुतम् ।

शिरसा सहितां देवीं प्राणायामे नियोजयेत् ॥

पूरकः कुम्भको रेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणम् ।

रेचको दक्षिणेनोक्तः पूरकं वामतश्चरेत् ॥

नासयाकथ्य यद्वायो रोधः पूरक उच्यते ।

कुम्भो निश्चलनिश्वासो मुच्यमानस्तु रेचकः ॥

नाभौ विष्णुं चतुर्बाहुं श्यामं हृदि चतुर्मुखम् ।

अजस्थं रक्तगौराङ्गं ललाटे शुभ्रमीश्वरम् ॥

पूरकादिषु संचिन्त्य तेषु सायुज्यमाव्रजेत् ।

वायुपूरणादिसौकर्यार्थं नासिकाधारणं, यथा,

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च कनिष्ठाङ्गुलिनापि च ।

प्राणायामजपं कुर्यान्मध्यमां तर्ज्जनीं विना ॥

इति दक्षिणनासापीडनमङ्गुष्ठेन पूरके, अङ्गुष्ठेन दक्षिणनासापीडन-
पूर्वकं अनामिकाकनिष्ठाभ्यां वामनासापीडनञ्च कुम्भके, वाम-
नासापीडनमनामिकाकनिष्ठाभ्यां रेचके ।

व्यासः,—

आदानं रोधमुत्सर्गं वायोस्त्रिस्त्रिः समभ्यसेत् ।

इति पूरकादित्रयं त्रिवारमभ्यसेदित्यर्थः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

त्रिविधं केचिदिच्छन्ति तथैव नवधा परे ।

नवधा पूरकादित्रिरभ्यासेन, समाचारस्तु न नवधापक्षस्य किन्तु त्रिविधपक्षस्यैव ।

विष्णुपुराणे,—

प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते च यत् ।

प्राणायामः स विज्ञेयः सवीजोऽवीज एवच ॥

जपध्यानोपेतः सवीजः, तद्रहीतोऽवीजः, सन्ध्यायां सवीज एव, मन्त्रजपः प्राणरोधभङ्गप्रसङ्गात्मानसः, “शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जप इत्युक्तेः” अर्थचिन्तनं प्रणवव्याहृतिगायत्रीशिरसां ब्रह्मात्मानुसन्धानमेव ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

सावित्रयाश्चैव मन्त्रार्थं ज्ञात्वा चैव यथार्थतः ।

तस्यां यदुक्तं चोपास्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

तच्छब्देन तु यच्छब्दो बोद्धव्यः सततं बुधैः ।

उदाहृते तु यच्छब्दे तच्छब्दः स्यादुदाहृतः ॥

देवस्य सवितुर्यच्च भर्गमन्तर्गतं विभुः ।

ब्रह्मवादिन एवाहुर्वरेण्यं सोऽस्य धीमहि ।

चिन्तयामो वयं भर्गी धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

धर्मार्थकाममोक्षेषु बुद्धिवृत्तिः पुनः पुनः ।
 बुद्धेर्वीधयिता यश्च नित्यात्मा पुरुषो विराट् ॥
 सवितुस्तं वरेण्यं तु सत्यधर्माणमीश्वरं ।
 हिरण्यवर्णं पुरुषं ध्यायेतं विष्णुसन्निभम् ॥
 भ्राजते दीप्यते यस्मादुजगदन्ते दहत्यपि ।
 भ्राजते स्वेन रूपेण तस्मादुभर्ग इति स्मृतः ॥
 दीप्यते द्योतते यस्मात् क्रीडते द्योतते दिवि ।
 तस्माद्देव इति प्रोक्तः स्तूयते सर्वदैवतैः ॥
 स वेत्ता सर्वभावानां सर्वभावांश्च स्रूयते ।
 शयनात्पालनाच्चैव सविता तेन चोच्यते ॥
 वरेण्यं वरणीयं तु^१ जन्मसंसारभीरुभिः ।
 आदित्यान्तर्गतं भर्गः स्तूयते वै सुसुक्ष्मभिः ॥
 जन्ममृत्युविनाशाय दुःखस्य विविधस्य च ।
 ध्यानेन पुरुषो यश्च द्रष्टव्यः सूर्यमण्डले ॥
 प्राणस्थायमनं कृत्वा आचमेत्यणतोऽपि सन् ।

शङ्कः,—

उपस्थिततः पश्चान्मन्त्रेणानेन धर्मवित् ।
 अन्तश्चरति^२ भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ॥
 त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योती रसोऽमृतम् ।
 वाजसनेयिनामयमेव मन्त्रः,

(१) वरेण्यं वरणीयं तज्जन्म ।

(२) चरति ।

याज्ञवल्क्यः,—प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तृचेनाव्दैवतेन तु ।

आपोहिष्ठेत्यादिनेत्यर्थः ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

आपः पाण्योः समादाय त्रिः पठेद्रुपदामृचम् ।

तज्जलं मूर्द्ध्नि विन्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणां प्रयोगं च यथाविधि ।

सन्ध्यामुपासते यद्वदिति वाक्येन सन्ध्याङ्गत्वावगमात्फलश्रुतेरर्थ-
वादत्वं, “समुद्भृत्योदकं पाण्योर्जम्वा त्रिर्द्रुपदां क्षिपेदिति”

व्यासीक्तेश्च ।

काल्यायनः,—करेणोद्धृत्य सलिलं घ्राणमासज्य तत्र च ।

जपेदनायतासुर्वा त्रिः सक्तद्वाघमर्षणम् ॥

उत्थायार्कं प्रतिप्रोहेत्त्रिकेणाञ्जलिमभ्यसः ।

त्रिकेण प्रणवव्याहुतिगायत्र्यात्मकेन ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्र्य च ।

आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिःक्षिपेत्सन्ध्योर्द्वयोः ॥

अत्र सायं प्रातरञ्जलित्वयं तत्र प्रत्यञ्जलि मन्त्रपाठः ।

मध्याह्ने त्वेक एवाञ्जलिरिति व्यवस्था, अञ्जलिप्रक्षेपकाले
सन्ध्यास्वरूपध्यानं, तत्प्रकारश्च जपकाले वक्तव्यः ।

यत्प्रदक्षिणं प्रक्राम्य^१न्ति प्राप्मानमप्रधुन्वति, असावादित्यो ब्रह्मेति

श्रुतेरनेन प्रदक्षिणावर्त्तनं तत्रोद्यन्तमस्त्वयान्तमिति तैत्तिरीयश्रुति-
वाक्यशेषान्मध्याह्नप्रदक्षिणे असावादित्यो ब्रह्मेति पठनीयम् ।

मध्याह्नं प्रकृत्य योगी याज्ञवल्क्यः,—

अथोपविष्टेदादित्यमूर्ध्वं पुष्यान्वितं जलम् ।

प्रक्षिप्योदयमुदुलं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ॥

हंसः शुचिषदेतानि पावनानि शुभानि च ।

एतज्जपेदुर्ध्वाहुः सूर्यं वीक्ष्य समाहितः ॥

गायत्र्या च यथाशक्ति चोपस्थाय दिवाकरम् ।

सायं प्रातरुपस्थानं कुर्यात्प्राञ्चलिरानतः ॥

जर्द्धवाहुस्तु मध्याह्ने इति वाक्यदर्शनात्समाचारात्तथैव कार्यम् ॥

कात्यायनः,—

उदुलं चित्रं तच्चक्षुरुपस्थाय दिवाकरम् ।

वाङ्मनःकर्मजं पापं सर्वमेव व्यपोहति ॥

नारसिंहेऽपि,—

उदुलं च जपेन्मन्त्रं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ।

कात्यायनः—

तच्चित्रमुदयेनाथ उपतिष्ठेदनन्तरम् ।

सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः ॥

मध्याह्न उदये वापि विभ्राडादीच्छया जपेत् ।

तदसंसक्तपार्श्विर्वा एकपादाद्विपादपि ॥

कुर्यात्कृताञ्चलिर्वापि जर्द्धवाहुरथापि वा ।

इति वाक्यात् भूम्यलग्नगुल्फद्वयो भूम्यलग्नैकपादो भूमिलग्न-

पादार्धौ वा सूर्यमुपतिष्ठेत्, तच्चित्रमुदयेनाथ इत्यत्र तच्चित्रमुदये-
नेति कैश्चिद्ग्राह्यातं, तत् कल्पतरुविरोधादनादेयम् ।

ततो गायत्र्या ऋष्यादिकं स्मरेत् ।

स्मृत्यन्तरे--

विश्वामित्र ऋषि च्छन्दो गायत्री सविता तथा ।

देवतोपनये जप्ये गायत्र्या योग उच्यते ॥

सोऽहमस्मीति सच्चित् न्यासं कुर्यात्कराङ्गयोः ।

न्यासेन रहितं कर्म सर्वं गृह्णन्ति राक्षसाः ॥

ॐ क्तव्य भूर्भुवः स्वस्व गायत्र्याश्च पदत्रयम् ।

अङ्गुष्ठादिक्रमेणैव कुर्यात्करतलद्वयम् ॥

हृन्मस्तकशिखावर्म्भनेत्रास्तेषु च विन्यसेत् ।

अथ ध्यानम् ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

पूर्वा सन्ध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता ।

या भवेत्पश्चिमा सन्ध्या सा विज्ञेया सरस्वती ॥

रक्ता भवति गायत्री सावित्री श्वेतवर्णिका ।

कृष्णा सरस्वती ज्ञेया सन्ध्यात्रयमुदाहृतम् ॥

तस्याः संप्रदायसिद्धं स्वरूपम् ।

वालां विद्यात्तु गायत्रीं त्रीक्षणां चतुराननाम् ।

रक्ताम्बरद्वयोपेतामक्षसूत्रधरां तथा ॥

कमण्डलुधरां देवीं हंसवाहनसंस्थिताम् ।

ब्रह्माणीं ब्रह्मदैवत्यां ब्रह्मलोकनिसिनीम् ॥

मन्त्रेणावाहयेत् विद्वानायान्तीं सूर्य्यमण्डलात् ।

अथ मध्याह्नसन्ध्यायां सावित्रीं द्विजसत्तमः ॥

युवतीं शुक्लवर्णां च चारुरूपां चतुर्भुजाम् ।

शुक्लवासोद्वयोपेतां तार्क्ष्यकन्धरसंस्थिताम् ॥

शङ्खचक्रगदापद्मधारिणीं विष्णुदेवताम् ।

विष्णुलोकनिवासिनीं भायान्तीं सूर्य्यमण्डलात् ॥

एवं पश्चिमसन्ध्यायां वृद्धावस्थां सरस्वतीम् ।

कृष्णाङ्गीं कृष्णवसनां वृषारूढां त्रिलोचनाम् ॥

(१) मध्यमसन्ध्यायाम् ।

(२) निवासिनीम् ।

डमरुत्रिशूलहस्तां च रुद्राणीं रुद्रदैवताम् ।

कैलासनिलयां देवीमायान्तीं सूर्यमण्डलात् ॥

एवं सन्ध्याव्रजे क्रमेण ध्यानं कुर्यात्, असामर्थ्ये ध्येयः सदेति
साकारध्यानम् ।

यत्तु, योगी याज्ञवल्काः,—

ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवःस्वस्त्यैव च ।

गायत्रीं प्रणवं चान्ते जपे ह्येवमुदाहृतम् ॥

इति प्रणवान्तत्वं तत्सन्ध्येतरजपविषयम् ।

सन्ध्याविषये तु पुनः स एवाह,—

ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवःस्वस्त्यैव च ।

गायत्रीञ्च ततः पश्चात् सन्ध्याकाले जपेत्तृकम् ।

तथा,— एतदक्षरमेतां च जपन्वाहतिपूर्विकाम् ।

सन्ध्योरुभयोर्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥

इति वचनात्सन्ध्याकाले नान्ते ॐकारः कार्यः ।

याज्ञवल्काः,—

संख्यां प्राक् प्रातरेवेह तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् । जपन्नित्यनुषज्यते ॥

तेन सूर्योदायावधि जपः पूर्वसंख्या, तेन सूर्योदयात् पूर्वं
जपसमाप्ती प्रधानैकदेशलोपात्प्रत्यवाय एव ।

तत्काले कस्मान्तरऽप्यनधिकारः, सन्ध्याहीनोऽशुचिरित्युक्त-
न्यायात् ।

यत्तु, ब्रह्मचारी गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत् ॥

तदपि सूर्योदयावधित्वापरित्यागेनैव । यथा सूर्योदयपर्यन्ते शतसमाप्तिस्तथारब्धव्यम् । सूर्योदये शतमुदयोत्तरमपि समापनीयं, आश्विनेऽसमाप्ते सूर्योदयेऽप्याश्विनसमाप्तिवत्, दैवाच्छतसमाप्तौ सूर्यानुदये शतस्यावृत्तिः कार्या, सूर्योदयात्पूर्वम् आश्विनसमाप्तौ सूक्तावृत्तिवत् ।

दर्भहीना च या सन्ध्या यच्चदानं विनोदकम् ।

असंख्यातन्तु यज्जप्तं तज्जप्तं निष्फलं भवेत् ॥

इति वचनात् संख्या अवश्यं कार्या ।

साग्नेस्तु सूर्योदयात्पूर्वं होमविधानात् प्रातःस्नानसन्ध्योरधिकारसम्पादकत्वेन शयाने श्रीकामस्येति अरुणोदयात्पूर्वं सन्ध्याकरणेऽपि न दोषः । न चैव काले कृतायाः सन्ध्यायाः पुनः करणम् । न हि सोमान्ते कृता सायमाहुतिः पुनः स्वकाले क्रियते, नापि होमसमाप्त्यनन्तरं उदयपर्यन्तं पुनर्गायत्रीजपः कार्यः, साङ्गसन्ध्याकर्मनिष्पत्तौ होमाधिकारसम्पादकसन्ध्यापूर्वस्यानुत्पन्नत्वेन होमाधिकाराभावप्रसक्तेः, यद्यपि जपे शब्दार्थयोश्चिन्तनमुक्तं, तथापि जपशब्दबलाच्छब्दचिन्तनमेव प्रधानम् ।

अर्थ चिन्तनं त्वङ्गमेव ।

ध्यायेत्तु मनसा मन्त्रं जिह्वीष्ठौ नैव चालयेत् ।

नोच्चैर्जपं द्विजः कुर्याद्गायत्र्यासु विशेषतः ॥

इति गायत्रीव्यतिरिक्तवाचिको जपोऽल्पफलः, गायत्र्याः सर्वथा
न वाचिकः ।

तदेतत्सर्वं जपनिरूपणे वक्तव्यम् ।

तत्र विशेषः—प्रातरुत्तानपाणिः स्यान्मध्याह्ने समपाणिकः ।

अधोमुखकरः सायं वस्त्रावृतकरो जपेत् ॥

अक्षमालाभावे अङ्गुलिभिर्जपः कार्यः ।

स्मृत्यन्तरे,—

कर्मणा मनसा वाचा यद्रात्र्या कृतमेनसः ।

उत्तिष्ठन् पूर्वसंध्यायां प्राणायामैर्व्यपोहति ॥ इति ।

तिष्ठतः प्राणायामत्रयम् ।

एतत्सन्ध्याकर्मकालातिक्रमशङ्कायां जलमध्येऽपि कार्यम् ।

जले चार्द्रवाससो नियमः । सावित्रीजपसु स्थले कार्यः ।

नोदकस्यो जपेद्बिह्वान् सावित्रीं वेदमातरम् । इति वचनात्
स्थले चार्द्रवासो'निषेधः सामान्यशास्त्रम् ।

गायत्रीजपस्य जले निषेधो विशेष इति तदेव परिहार्यम् ।

न प्रातर्न प्रदोषो वा सन्ध्याकालो विपद्यते ।

मुख्यकालोऽनुकल्प्य सर्वस्मिन् कर्मणि स्मृतः ॥

इति वृद्धमनुवचनात् त्रिमुहूर्त्तात्मकः प्रातःकालोऽनुकल्पः, सायं त्रिमुहूर्त्तं, मण्डनादिभिः सजातीयकान्तरकालपर्यन्तं गौण-
स्योक्तत्वान्मध्याह्नसन्ध्यापर्यन्तं गौणकालत्वेऽपि निर्णीतत्वेऽपि सामा-
न्येनाभ्यनुज्ञानाद्विशेषो हि विशिष्यत इति न्यायेन त्रिमुहूर्त्तं व्याप्य
निर्दीप्तत्वं, तदूर्ध्वं फलात्पत्वं, मध्याह्नसन्ध्याकालादूर्ध्वं लोपएव ।

अयञ्चविशेषः ।

प्राक् पर्युदयतः सन्ध्यामुपासीत यथाविधि ।

उदिते तु जलं पीत्वा गायत्र्या दश मन्त्रितम् ॥

इति वचनात् दशवारजपजलपानरूपमुदयनैमित्तिकं सन्ध्याया-
अधिकमङ्गलम् । एतदपि अर्धप्रहरपर्यन्तं, अर्धप्रहरानन्तरन्तु स्नात्वा
एतत्प्रायश्चित्तं कार्यम् ।

तथाच,—

यामार्द्धमागते सूर्ये तथाचास्तमुपागते ।

विप्रः पतितसन्ध्यः स्यात् स्नात्वा सन्ध्यां समाचरेत् ॥

यामार्द्धमागते दिवा अस्तमनादूर्ध्वं च यामार्द्धमागते रात्राविति
सम्बन्धः, सायंसन्ध्यायाः प्रातःसन्ध्यापर्यन्तं गौणकालत्वेऽपि
त्रिमुहूर्त्तादूर्ध्वं वैगुण्याधिक्यात् फलात्पत्वं ।

मध्याह्नसन्ध्यायास्तु,—

अर्धयामादासायं सन्ध्या मध्याह्निकी स्मृता । इति ।

दक्षवचनाद्विशेषाभ्यनुज्ञानाद्विषाभावः ।

दशकृत्वः पिवेदापो गायत्र्या आहभुग्द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्धये तदनन्तरम् ॥

इति श्राद्धभोजनप्रायश्चित्तं न तु सन्ध्याङ्गं, तदभावे सन्ध्या-
वैगुण्यम् ।

सन्धोपासनहास्यौ च नित्यश्राद्धं विलुप्य च ।

होमश्च नैत्यकं शुद्धेन्द्राद्यत्रास्तु सहस्रकृत् ॥

एतद्गौणकालेऽप्यकरणे प्रायश्चित्तम् ।

सायमतिक्रमे रात्रुपवासः, प्रातरतिक्रमे दिवोपवास इति
प्रायश्चित्तम् ।

मनुः,—ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

दीर्घसन्ध्यत्वेमुदयानन्तरं जपस्य दीर्घकालव्यासरा ।

स्मृत्यन्तरे,—

आयाहि वरदे देवि तत्रचरे ब्रह्मवादिनि ।

गायत्रि हृन्दसां मातः स्वयं ब्रह्माप्यवाप्यतु ॥

इत्याह्वानं विसर्गोऽपि नमस्त्विति च तच्छृणु ।

उत्तरे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतवासिनि ॥

ब्रह्मणा समनुज्ञाते गच्छ देवि यथासुखम् ।

इत्यावाहनविसर्गमन्त्रावुक्तौ ।

व्यासः,—

ॐसूर्याय इति प्रातः सायं चैवाग्नये नमः ।

अग्निमान् ब्रह्मचारी प्रदद्यादुदकाञ्जलिम् ॥

इति जलाञ्जलिदानम् ।

समाचारात् प्रजापतये द्वितीयाञ्जलिम् ।

स्वाहाशब्दो नमःशब्दस्थाने समाचारादेव ।

अनग्निमानित्यविशेषोपादानादुत्सन्नाग्नेरपि ।

एवं सूर्योदयानन्तरं हंसः शुचिषदिति समाचारात् सूर्यार्घ्यं दद्यादिति केचित् ।

वस्तुतस्तु,—

यावन्न दीयते चार्घी भास्कराय महात्मने ।

तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्करं वा सुरेश्वरम् ॥

इति ब्राह्मवचनाद्विहित एव सूर्यार्घ्यः ।

प्रातःकाले च मध्याह्ने नमस्कुर्याद्विवाकरम् । इति वचनात्, नमः सवित्रे इति मन्त्रेण सूर्यं नमस्कुर्यात् ।

साग्निकस्तु गायत्रीजपानन्तरं हेमं दत्त्वा पश्चात् सूर्यार्घ्यं दद्यात् ।

विष्णुपुराणे,—

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेभ्यते ।

अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥

अत्र सूतकमृतकाशौचे पर्युदासः, विभ्रमातुरभयेषु यदर्थप्राप्तमकरणं तत्र दोषाभाव उच्यते, अत्र विभ्रमादावपि सम्भवे कर्त्तव्यम् ।

विभ्रमो भयं विनापि आकुलता ।

तस्मादष्टाक्षरं मन्त्रं मङ्गलैर्व्रतकर्षितैः ।

सन्ध्याकाले तु जप्तव्यं शतं चात्मविशुद्धये ॥ इति ।

तथा नरसिंहीपासकस्य,—

दशमात्रं जपेन्मन्त्रं नारसिंहं च सन्ध्ययोः ।

सर्वरोगविनिर्मुक्तः शतं वर्षाणि जीवति ॥

एतदुदयानन्तरं अर्घदानोत्तरं कार्यं, काम्यं नित्यस्य बाधकमिति
सूर्योदयात्पूर्वं कार्यमिति केचित्तत्र, सन्ध्यायां यानि कर्माणि
स्तोत्रपाठादीन्युक्तानि तेषामप्यत्र करणप्रसङ्गात्, तस्माद्धीमं कृत्वा
सूर्यार्घं दत्त्वा अष्टाक्षरजपः कार्यो न विलम्बेन ।

अथ सन्ध्यापद्धतिः ।

ईशानाभिमुखमुपविश्य दक्षिणहस्ते पवित्रं धृत्वा वामहस्ते कुशमुष्टिं
धृत्वा द्विराचमेत्, इन्द्रियस्पर्शनं त्रिमात्रप्रणवोच्चारणम् ।

विष्णुः—

अपवित्रः पपित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।

यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स वाङ्माभ्यन्तरः शुचिः ॥

इति नारायणस्मरणं कृत्वा मन्त्रस्नानं कुर्यात् ।

यथा—शन्न आपो धन्वत्याः शन्नः सन्तु^१ नूप्याः^२ ।

शन्नः समुद्रियापः^३ शमुनः सन्तु कूप्याः ॥

द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव ।

पूतं पवित्रेण वायवमापः शुन्धन्तु मैनसः ॥

आपोहिष्ठामयो भुवस्तान ऊर्जे दधातनः ।

महेरणाय चक्षसे यो वः शिवतमो रसः ॥

तस्य भाजयते हनः, उशतौरिव मातरः ।

तस्मा अरङ्गगमाममो^४ यस्य क्षयाय जित्वथ, आपो जनयथा चनः,
ऋतञ्च सत्यं चाभिवात्तपसोऽध्यजायत, ततो रात्रजायत, ततः
समुद्रोऽर्णवः समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरोऽजायत, अहोरात्राणि
विदधद्विष्वस्य मिषतो वशी सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वम-

(१) श— ।

(२) सन्वनूप्याः ।

(३) समुद्रप्रापः ।

(४) वो— ।

कल्पयद्दिवश्च पृथ्वीं^(१) चान्तरीक्षमथो स्वः, इति चतुष्टयेन मार्ज्जनरूपं मन्त्रस्नानं, एतस्य मार्ज्जनस्य स्नानानुकल्पत्वेन यथाकथञ्चिन्निर्वाहादृष्ट्यादिकं न कुर्वन्ति तदभावे फलाल्पत्वं, नतु फलवादः, एतद्वक्ष्यते ।

अथ सन्ध्याङ्गभूतजलचलुकपानं यथा,
अघमर्षणसूक्तस्य, अघमर्षण ऋषिः, अनुष्टुप् छन्दः, भाववृत्तं देवतं, अश्वमेधावभृथे विनियोगः, ऋतं च सत्यं चाभिधात्तपसो इत्यादिना दक्षिणहस्तघृतं जलचलुकमभिमन्त्र्य पिवेत्, हिराचमनं^(२), इन्द्रियस्पर्शनान्तं वारिणा देहवेष्टनं, ब्रह्मणे नम इति समाचारादत्र वदन्ति, ॐ भूर्भुवः, स्वः, तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्, इति त्रिवारमुच्चार्य सजलविन्दुभिः कुशाग्रैः एकवारमार्ज्जनम् ।

आपोहिष्ठेति मन्त्रस्य, सिन्धुद्वीप ऋषिः, गायत्री छन्दः आपो-देवता, मार्ज्जने विनियोगः, ता उपसृजतीत्यादि ब्राह्मणं, आपो-हिष्ठेत्यादि भाजयते हन इत्यन्तेन सार्धर्चेन कुशाग्रैर्भूमौ जलविन्दु-सेकः, उग्रतिरित्यादि चन इत्यन्तेन सार्धर्चेन शिरसि मार्ज्जनम् । पूर्ववत् अघमर्षणसूक्तस्य ऋथादिकं कृत्वा ऋतञ्च सत्यमिति सूक्तेन मार्ज्जनं, शन्न इति मन्त्रस्य, प्रजापतिः ऋषिः, अनुष्टुप् छन्दः, आपो देवता, मार्ज्जने विनियोगः ।

ॐ शन्न आप इत्यादि सन्तु कूप्या इत्यन्तेन मार्ज्जनं, द्रुपदादि-

(१) पृथिवीम् ।

(२) हिराचामेत् ।

वेति मन्त्रस्य, कोकिलोराजपुत्र ऋषिः अनुष्टुप् छन्दः आपो देवता सौत्रामण्यवभृथे विनियोगः, अवभृथमिष्टा यजन्तीत्यादि ब्राह्मणं, द्रुपदादित्यादिना मार्ज्जनम्, आसनं स्थिरीकृत्य कुशत्रयेण आस्तौर्यं स्वस्तिकपद्माद्यन्यतमेन आसनेनोपवेशनम् ।

आसनमन्त्रस्य, मेरुपृष्ठ ऋषिः, सुतलो^१ छन्दः, श्रीकूर्मो-
देवता, आसने विनियोगः, पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्वं
विष्णुना धृता, त्वं च धारय मां देवि पवित्रमासनं कुरु, इति
प्रार्थनं, ॐकारस्य ब्रह्मा ऋषिः, गायत्री छन्दः, अग्निदेवता,
सर्वकर्मभारम्भे विनियोगः ।

खं ब्रह्मेत्यादि ब्राह्मणं, सप्तव्याहृतीनां प्रजापतिः ऋषिः,
गायत्र्याणिगनुष्टुप्बृहतीपंक्ती^२त्रिष्टुप्जगत्त्र्यच्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या-
बृहस्पतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवा देवताः प्राणायामे विनियोगः, ॐ
भूरिति ऋक्वेदादित्यादि ब्राह्मणं गायत्र्याः विश्वामित्र
ऋषिः, गायत्री छन्दः, सविता देवता अग्निर्मुखमुपनयने
विनियोगः ।

भूमिरन्तरीक्षं द्यौरित्यादिब्राह्मणं, शिरसः प्रजापतिः ऋषिः
यजुः, ब्रह्माग्निवायुसूर्या देवताः, प्राणायामे विनियोगः, सशिर
स्कांस्त्रिः पठेदित्यादि ब्राह्मणं, चक्षुषी निर्मात्र वाग्यमनं कृत्वा
दक्षिणनासापुटं दक्षिणाङ्गुष्ठेन नीरन्ध्रं कृत्वा वामनासापुटे वाह्य-
वायुपूरणकाले ।

(१) द्रुपदादिति ।

(२) सुतन्त्रि ।

(३) पङ्क्ति ।

ॐभूः, ॐभुवः, ॐस्वः, ॐमहः, ॐजनः, ॐतपः, ॐसत्यं,
 ॐतत्त्ववितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्,
 ॐआपोज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् इति मन्त्रं मनसा
 जप्त्वा आकुञ्चनेन अपानमूर्द्धमाकथ्य मन्त्रार्थचिन्तनं, तटस्थस्वरूप-
 लक्षणाभ्यां ब्रह्म लक्षयित्वा स्वात्मनस्तेनाभेदो वाक्यार्थः, सवितु-
 र्जगत्कारणस्य देवस्य दीप्तिग्रात्मकस्य जडव्यावृत्तचेतन्यात्मकस्य
 स्वरूपं यद्भर्गः, भ्राजत इति स्वप्रकाशमित्यर्थः, राहोः शिर इति-
 वदभेदे षष्ठो, तस्माद्देवभर्गयोरैक्यमित्यर्थः, पुनः कीर्त्तनात्, वरेण्यं
 प्रार्थनीयमानन्दरूपमित्यर्थः ।

यः सविता नोऽस्माकं धियः बुद्धिवृत्तीः प्रचोदयात् प्रेरयेत् ।
 धर्मार्थकाममोक्षेषु तं धीमहि, स्वाभिदेन चिन्तयामः कीदृशं
 तद्भर्गः, ॐकारवाच्यपरिपूर्णचित्स्वरूपं भूरादिसप्तलोकात्मकं,
 ॐमित्यादीनां विशेषणत्वेन सम्बन्धः, भूरादीनां तत्राध्यस्तत्वेन
 तद्रूपं, आपो जलं ज्योतिरग्न्यादि तेजः रसः पृथ्वी अमृतं
 वाय्वाकाशरूपं, अमृतभूतद्वयञ्च ब्रह्मैव, तथा ब्रह्म वृहत्, यद-
 तिरिक्तं किमपि नास्तीत्यर्थः, पुनः कीदृशं भूर्भुवः स्वः ।

सत्वरजस्तमोमयब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।

ॐमित्यखण्डरूपपरामर्शाय, तथाचात्र भर्गदेववरेण्यपदभूरादिपदैः
 स्वप्रकाशचिदानन्दस्वरूपलक्षणमुक्तं, सवितुः पदशिरोमन्त्रैस्तटस्थ-
 लक्षणं, जगत्कारणत्वं प्रपञ्चाधिष्ठानत्वं चोक्तं, धीमहीतिपदेन

ब्रह्मजीवयोरैक्यमुक्तम्, अन्तिमोद्गारेण अखण्डरूपवाक्यार्थः उक्तः ।
ततो नाभिमध्यस्थनीलोत्पल'श्यामचतुर्भुजविष्णुध्यानं, एवमेकवारं
पूरकं कृत्वा कनिष्ठानामिकाभ्यां वामनासापुठं नीरन्ध्रं कृत्वा
अङ्गुष्ठेन दक्षनासापुठं नीरन्ध्रं कृत्वा गुदमूलाकुक्षनापानवायु-
मुत्तोष्य पूर्ववद्दशप्रणवसप्तव्याहृतिगायत्रीशिरसां एकवारजपेन
सम्पूर्णकुम्भवदवस्थानं, मन्त्रार्थब्रह्मजीवैक्यचिन्तनं पूर्ववत्, हृदये
रक्तगौराङ्गचतुर्मुखध्यानञ्च, कुम्भकं स्थिरीकृत्य दक्षिणाङ्गुष्ठत्यागेन
दक्षनासापुटेन वायुविरचनं शनैः शनैः पूर्ववद्दशप्रणवसप्त-
व्याहृतिगायत्रीशिरसां एकवारजपो मन्त्रार्थजीवब्रह्मैक्यानु-
सन्धानम् ।

ललाटे शुद्धस्फटिकसङ्काशं ह्यारूढमहेश्वरध्यानञ्च एष रीचकः,
एवं प्राणायामत्रयं कृत्वा—

अन्तःस्वरसि भूतेषु गुहायां विश्वती मुखः ।

त्वं यन्नस्त्वं वषट्कार आपोऽप्योती रसोऽमृतम् ॥

इति सकृदाचमनं, आपोहिष्ठेति ऋक्त्रयेण सशिरस्कंदेहप्रोक्षणं
समाचारादविरोधाच्च कुशैरेव, पाण्योर्जलमादाय द्रुपदा त्रिरा-
हृत्य तज्जलस्य शिरसि क्षेपः दक्षिणहस्ते जलचलुकं गृहीत्वा
नासायां संयोज्य अधमर्धणसूक्तस्य सकृज्जपः, गायत्री वालां
त्रिनेत्रा चतुर्वर्त्ता रक्तवर्णा रक्तवस्त्रद्वयोपेता ब्रह्माणी हंसवाहना
अक्षसूत्रकमण्डलुहस्ता ब्रह्मलोकादागत्य सूर्यमण्डले प्रविष्टा,

एषैव पूर्वसन्ध्येति ध्यानं, उत्थाय सूर्याभिमुखं प्रणवव्याहृति-
गायत्रीभिर्जलाञ्जलित्रयप्रक्षेपः ।

प्रत्यञ्जलि मन्त्रपाठः, असावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणावर्त्तनम्,
अथोपस्थानं प्राञ्जलिरानतः कुर्यात् ।

उदित्यमिति मन्त्रस्य, प्रस्तरं ऋषिः, गायत्री छन्दः, सूर्यो
देवता अग्निष्टोमे सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

सौरिभ्यामृग्भ्यामित्यादि ब्राह्मणं, उदृत्य जातवेदसं देवं
वहन्ति केतवः, दृशे विश्वाय सूर्यं, चित्रमिति मन्त्रस्य, कौत्स-
ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, सूर्योदेवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोतीत्यादि—
ब्राह्मणं, चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः
आप्राद्या वा पृथिवी अन्तरीक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्थुषश्च, उदय-
मिति मन्त्रस्य, प्रस्तरं ऋषिः, अनुष्टुप्छन्दः, सूर्यो देवता,
सौत्रामण्यवधये विनियोगः ।

तस्मा वै तम इत्यादि ब्राह्मणं, उदयं तम सस्फुरिस्वः पश्यन्ति
उत्तरं, देवं देवता सूर्यमग्न्योतिरुत्तमम् ।

तच्चक्षुरिति मन्त्रस्य, दध्याङ्गायर्व्वण ऋषिः, उष्णिक्छन्दः,
सूर्यो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः, तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्र-
मुच्चरत्, पश्येम शरदः शतं, जीवेम शरदः शतं शृण्वामः शरदः
शतं, इत्युपस्थानम् ।

अथ जपः ।

गायत्र्याः विश्वामित्र ऋषिः, गायत्री छन्दः, सविता देवता,
गायत्र्या जपकर्मारम्भे विनियोगः । सोऽहमस्मीति आदित्य-
मण्डलात्मकब्रह्माभिन्नत्वेन जीवब्रह्मणोरैक्यचिन्तनम् । ॐभूः अङ्गु-
ष्ठाभ्यां नमः, ॐभुवः तर्जनीभ्यां स्वाहा, ॐस्वः मध्यमाभ्यां वषट्,
ॐतत्सवितुर्वरेण्यं अनामिकाभ्यां हुं, ॐभर्गो देवस्य धीमहि
कनिष्ठाभ्यां बीषट्, ॐधियो यो नः प्रचोदयात् करतलकरपृष्ठा-
भ्यामस्त्राय फट्, ॐभूः हृदयाय नमः, ॐभुवः शिरसे स्वाहा,
ॐस्वः शिखायै वषट्, ॐतत्सवितुर्वरेण्यं कवचाय हुं, ॐभर्गो
देवस्य धीमहि नेत्राभ्यां बीषट्, ॐधियो यो नः प्रचोदयात्
करतलकरपृष्ठाभ्यां अस्त्राय फट्, एतौ करोङ्गन्यासी, पूर्ववद्-
गायत्रीं ध्यायेत् ।

गायत्रार्थध्यानासामर्थ्यादेव साकारध्यानमाचरन्ति । यथा,
ध्येयः सदा सवितुर्मण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्नि-
विष्टः, केयूरवान् भकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्यवपुर्धृत-
शङ्खचक्रः ।

अत्र गदापद्मयोरुपलक्षणं तेन शङ्खचक्रगदापद्मयुक्तभुजचतुष्टय-
इत्याहुः ।

आयाहि वरदे देवि त्र्यम्बकं ब्रह्मवादिनि ।

गायत्रि छन्दसां मातः स्वयं ब्रह्माप्यवाप्यतु ।

इति गायत्रीमाह्वय जपः । उत्तानपाणिरत्नमालया अङ्गुलिभिर्व्या

गणनया, ॐ भूर्भुवः स्वस्तस्ववितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि
धियो यो नः प्रचोदयात्, इति सूर्योदयपर्यन्तं शतमष्टोत्तरं
जपेत्, साग्निकसु होमकालानुरोधेन अष्टोत्तरशतमष्टाविंशति-
मष्टादश वा जपेत् ।

जपधर्मान् वक्ष्यमाणरीत्या कुर्यात्, जपसमाप्तौ जलचलुकं
गृहीत्वा प्रणवव्याहृतिगायत्रीरुच्चार्य,

उत्तरे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतवासिनि ।

ब्रह्मणा समनुज्ञाते गच्छ देवि यथा सुखम् ।

इति पठित्वा,

ॐ नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।

जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमोनमः ॥

आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।

सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥

केशवं प्रतिगच्छ, केशवं प्रतिगच्छ ।

ॐ नमो नम इत्युक्त्वा गायत्रौ नमोऽस्तु गायत्रि स्वस्थानं गच्छेति
विसर्जनं, तथैव तिष्ठन् प्राणायामत्रयं कुर्यात्, ॐ सूर्याय स्वाहा,
ॐ प्रजापतये स्वाहा इति निरग्नेर्ज्जलाज्जलिद्वयदानम् ।

सान्नेसु अत्रैव वक्ष्यमाणरीत्या होमः, सूर्योदयानन्तरं हंसः-
शुचिषदित्यस्य मन्त्रस्य, गोतमपुत्रो वामदेव ऋषिः, जगती-
छन्दः, सूर्या देवता, सूर्यार्घदाने विनियोगः, ॐ हंसः शुचिषदसु-

(१) गायत्रि स्वस्थानं गच्छेति विसर्जनम्, गायत्रि स्वस्थानं गच्छेति
विसर्जनम् ।

रन्तरीक्षसङ्घोता वेदिषदतिथिर्दुरीणसन्तृषदरसदृतसद्गोमसदवजा-
गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं वृद्धत्, इति सूर्यार्घदानं, गङ्गे स्वस्थानं
गच्छेति तीर्थविसर्जनमिति^१ केचित्कुर्वन्ति । नमः सवित्रे जगदेक-
चक्षुषे जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे
विरञ्चिनारायणशङ्करात्मने नम इति सूर्यं नमस्कुर्यात्, विष्णुः ।

इति सन्ध्याप्रकरणम् ।

दानधर्मैः,—वरुणं वायुमादित्यं पर्जन्यं जातवेदसम् ।

स्थानुं स्कन्धं^२ तथा लक्ष्मीं विष्णुं ब्रह्माणमेव च ॥

वाचस्पतिं चन्द्रमसमापः पृथ्वीं सरस्वतीम् ।

सततं ये नमस्यन्ति तान्नमस्याभ्यर्चं प्रभो ॥

इति नारदोक्तेरितान्नमस्कुर्यात्, विष्णुः, कृतसन्ध्यापासनञ्च पूर्वं
गुर्वभिवादनं कुर्यात् ।

ब्रह्माण्डे,—अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेवितम् ।

चत्वार्यस्यैव वर्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो धनम् ॥

अतिति^३ भगवान् विष्णुर्वाद्या^४ भौति शङ्करः ।

उभौ तौ पूजितौ तेन यः करोत्यभिवादनम् ॥

तथा,— यो भावयति यः सूते येन विद्योपदिष्यते ।

ज्येष्ठभ्राता च भर्ता च पश्येते शुरवः स्मृताः ॥

(१) तीर्थविसर्जनमपि ।

(३) अतिथि—

(२) स्कन्धम् ।

(४) वादरायामोति शङ्करः ।

तेषामाद्याः स्त्रियः पूज्यास्तेषां माता च पूजिता ।

तथा,—

उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।

अन्ये च, ज्येष्ठशालपुराणादि'वाचकज्ञानतपोब्रह्मबन्धुज्येष्ठप्रव्रजि-
तदीक्षिताः, दीक्षितश्च सोमक्रयोत्तरकालम् ।

मनुः,—

भ्रातुर्भार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाऽह्न्यह्न्यपि ।

विप्रोऽथ तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धयोषितः ॥

मातुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्याश्च स्वसर्थ्यपि ।

मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥

चाभिवाद्याः स्त्रियः सर्वा सुक्ता मातरमेव च ।

गुरुरपत्नी च युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ॥

मातुलांश्च पित्रव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरुन् ।

असावहमिति ब्रूयात्प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥

तेन ज्येष्ठेभ्योऽभिवादनम्,

कनिष्ठेभ्यो मान्येभ्यः प्रत्युत्थानम् ।

मान्याश्चैवैकहस्तेन कनिष्ठं नाभि केवलम् ॥

याज्ञवल्करः,—

विद्याकर्म्मवयोबन्धुवित्तैर्मान्या यथाक्रमम् ।

एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्द्धके मानमर्हति ॥

वार्धकमित्यत्र नवत्यधिकवयः ।

तत्राभिवादनक्रमः, मनुः,—

भोग्शब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।

नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ।

भोभावो भोग्शब्दः, अमुकशर्माहं भो अभिवादयामीति वाच्यम् ।

तथा,—

मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामही ।

वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्ते गुरवः स्मृताः ॥

माता मातामही गुर्वी पितृमाता सहोदरी ।

श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठी धात्री च गुरवः स्त्रियः ॥

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः सष्ट्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥

तथा,—

पुरस्तिष्ठन् दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्याञ्जलिं बद्धा
मुताक्षरं स्वनामोच्चार्याहं भो अभिवादयामीति वदन् ब्राह्मणो-
ऽभिवादयेत् ।

अञ्जली विशेषः, आपस्तम्बः, दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य
ब्राह्मणोऽभिवादयेत् ।

उरःसमं राजन्यो मध्यसमं वैश्यो नीचैः शूद्रो ग्राञ्जलिरिति ।

तथा—

अभिवादयेत् सर्वनाम्ना स्त्रियो राजन्यवैश्यौ च न नाम्ना
मातरमाचार्याश्च एके ।

बौधायनः—असावहं भो इति श्रोत्रे संस्पृश्य मनःसमाधानार्थ-
मधस्ताज्जान्वोः पदभ्याम् ।

गौतमः,—

पादोपसंग्रहणम्, समवायोऽन्वहम् ।

अभिगम्य तु विप्रोथः ।

विष्णुः,— जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् चेतसा पुण्यमर्जितम् ।

तत्सर्वं निष्फलं याति एकहस्ताभिवादनात् ॥

अजाकर्णेन विद्वांसं यतिं संपुटपाणिना ।

मूर्खं चैकहस्तेन कनिष्ठं नाभिवादयेत् ॥

केवलम्,—

ज्यायानपि कनीयांसं सन्ध्याकालेऽभिवादयेत् ।

विना शिथं च पुत्रञ्च दौहित्रं दुहितुः पतिम् ॥

तस्मात्,—

ज्येष्ठो यदि नमस्कुर्यात्कनिष्ठाय तयोः पुनः ।

जन्मप्रभृति यत्पुण्यमायुष्यैव प्रणश्यति ॥

इति संन्याकालेतरविषयम् ।

प्रत्यभिवादाने मनुः,—

आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ।

अकारसास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः मृतः ।

शर्मान्तस्य नामत्वात् शर्मापदमाकारान्तस्य मृतत्वम् ।

स हि नकारान्तशर्मपदस्य नकारात् पूर्वः ।

पाणिनिः,—वाक्यस्य टेः भुत उदात्त इत्युपक्रम्य प्रत्यभिवादेऽशूद्र-
इति प्रत्यभिवादाने शूद्रविषयेऽन्त्यस्वरस्य भुतत्वमुदात्तत्वं चोक्त्वात् ।

वशिष्ठः—

सन्त्यक्षरमप्रगृह्यमायवभावं च प्रतिपद्यत इति शेषः ।

चकारात् भुतः भुतः प्रगृह्या अचीति प्रगृह्यसंज्ञा 'भुतानामच्येव
परे नान्यत्र, तेनाप्रगृह्यसन्त्यक्षरस्य नामान्ते आय् आव् इति स्यात्,
एकारेकारयोराय् इति ओकारौकारयोराव् इति आयुष्मान्
भव सौम्य राज्ञे, आयुष्मान् भव सौम्य विष्णा उ^१ भुतत्वं
उदात्तत्वञ्च, अस्य मते शर्मपदं विहाय नामान्त्यस्वरभुतत्वम् ।

पुनर्वशिष्ठः,—

स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयादायुष्मानिति राज्ञि ।

वर्द्धतामिति वैश्ये तु शूद्रे त्वारोग्यमेव च ॥

यमः,—यत्सुखं त्रिषु लोकेषु व्याधिव्यसनवर्जितम् ।

यस्मिन् सर्वे स्थिताः कामाः सा स्वस्तीत्यभिप्रेक्षिता ।

स्वस्तीति प्रत्यभिवादनं ब्राह्मणे वैकल्पिकम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।

आशिषं कुरुते यस्तु स याति नरकं ध्रुवम् ।

तस्मात् पूर्वोभिवादी स्यान्नण्डालस्यापि धर्मवित् ॥

(१) भूतानाम्भोऽन्ते परे नान्यत्र ।

(२) हराऽय् ।

(३) विष्णाऽव् ।

गुरोस्तु विशेषः, आपस्तम्बः—, अत्रास्य पाणी संगृह्य
आशिष आशास्ते, पाणिग्रहणपूर्वकं प्रत्यभिवादनं, अन्येषां
नामोच्चारणमात्रम् ।

प्रत्यभिवादनानन्तरं मनुयमौ,—

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् ।

वेश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥

शूद्रं प्रति आरोग्यवचनस्य विहितत्वान्न प्रागाहारादृषलमभिभाषे-
तेति हारीतनिषेधस्याप्रवृत्तिः ।

आपस्तम्बः,—नासम्भाष्य ओत्रियं पथि व्रजेदरण्ये च स्त्रियम् ।

क्षत्रियस्त्रियुगं हन्ति वैश्यो हन्ति चतुर्युगम् ॥

हन्येकविंशतियुगं शूद्रो ब्राह्मणमब्रुवन् ।

त्रियुगं त्रिपुरुषं हन्ति नरके पातयति ।

अब्रुवन् सम्भाषणमकुर्वन्^१ ।

यत्तु अङ्गिराः,—प्रणाममगते शूद्रे स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

शूद्रोऽपि नरकं याति ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ॥

तदाशीर्वादमात्रोपलक्षणम् ।

यमः—अभिवादे तु यः पूर्वमाशिषं न प्रयच्छति ।

यदुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते ॥

तस्मात् पूर्वाभिभाषी स्याच्चण्डालस्यापि धर्म्मवित् ।

सुरां पिवेति वक्तव्यमेवं धर्म्मी न लुप्यते ॥

अत्र पूर्वाभिभाषी तु कार्यान्तरात् पूर्वम् अवश्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः,
न तु अभिवादनात् पूर्व^१ भ्रमः कार्यः ।

बृहस्पतिः,—

जपयज्ञजलस्थं च समित्पुष्पकुशानलान् ।

उदपात्रार्घ्यभैक्षान्नं वहन्तं नाभिवादयेत् ॥

ब्रह्माण्डे,—समित्पुष्पकुशाद्यम्बुतिलाक्षतसृत्पाणिकम् ।

जपं होमं च कुर्वाणं कदाचिन्नाभिवादयेत् ॥

शातातपः,—

पाषण्डं पतितं ब्राह्मं महापातकिनं शठम् ।

सोपानकं घृतघ्नं च नाभिवादेत्कथंचन ॥

धावन्तं च प्रसक्तं च मूत्रोच्चारकृतं तथा ।

भुञ्जानमाचमार्हं च नास्तिकं नाभिवादयेत् ॥

वसन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।

अव्यक्तशिरसं चैव स्नातं नैवाभिवादयेत् ॥

बृहस्पतिः,—

उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं ब्रह्मघातिनीम् ।

अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुद्धयति ॥

मनुः,—

यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

आपस्तम्बः,—

विषमगताया गुरवे नाभिवादयम् ।

अन्वारुह्य नाभिवादयेत्, तथा,—

प्रयतायाप्रयतो न प्रत्यभिवादयेत् ।

न च वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वा अभिवादयेत् ॥

अवहितपाणिर्वस्वन्तरासक्तपाणिः ।

शङ्खलिखितौ, नोदकुम्भोऽभिवादयेत्, उदकुम्भयुक्त इत्यर्थः ।
तथाच, न भैक्ष्यच्चरन् पुष्पाज्यपाणिर्वाऽशुचिर्न जपन् न देवपितृ-
कार्थं कुर्वन् । जपकाले गुर्व्वादिनमस्कारस्य विहितत्वान्निषेध-
स्तदन्यविषयः ।

ब्रह्माण्डे,—

देवालये सभामध्ये यज्ञे राजगृहेषु च ।

नमस्कारं प्रकुर्वीत प्रत्येकं नाभिवादयेत् ।

परिषन्मध्ये प्रत्येकं नमस्कारो निषिद्धः, समुदाये न स्यादेव ।

हारीतः,—

नान्येन कृतप्रणामोऽन्यमभिवादयेत् ।

‘अतएव गुर्व्वादिभ्यो पदोपसंग्रहरूपमभिवादनम् ॥

अन्येभ्यो मान्येभ्यो नमस्कारमात्रं, नमस्कारस्य वद्वान्जलेः
प्रह्वीभावो नमःशब्दोच्चारणं च ।

णमप्रह्वत्वे शब्दे इति स्मरणात्,

अभिवाद्यो नमस्कृत्यः पादयोर्वन्द्य एव चेति, शातातपेन पृथग्वा-
पदेशात्पादयोर्वन्दनं दण्डवत्प्रणामः ।

नमस्कारेऽपि सोपानत्कादिपर्युदासोऽभिवाद्यविशेषपर्यु-
दासश्च ।

अयञ्च विशेषः,—

उत्तमवर्णेन नाधमवर्णस्य नमस्कृत्तव्यम् ।

भविष्ये,—

ब्राह्मणं दशवर्षञ्च शतवर्षञ्च भूमिपम् ।

पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥

ब्राह्मणः सर्ववर्णानां स्वस्ति कुर्यादिति श्रुतिः ।

यदि विप्रः प्रमादेन शूद्रमप्यभिवादयेत् ॥

अभिवाद्य दश विप्रांस्ततः पापाग्रमुच्यते ।

ज्येष्ठं कनिष्ठो यो मोहात् स्वस्तिवाचं करोति वै ॥

ज्येष्ठस्य हरते सर्वं दुष्कृतं शतधा कृतम् ।

आपस्तम्बः,—

त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति ॥

त्रिवर्षज्येष्ठ इत्यर्थः, अतोऽल्पकाले ज्येष्ठत्वेन नमस्कारे न दोषो
न फलम् ।

कनिष्ठाभिवादाने दोषः,

गुर्वादीनां ज्ञातिसम्बन्धिवान्धवानां मुहूर्त्तेनापि ज्येष्ठत्वेऽभिवाद्यत्वं
नमस्कृत्यत्वञ्च ।

इति नमस्कारादिविधिः ।

तत्र,—

इमं मद्गति द्वाभ्यामुदकपात्रं प्रपूर्य्य च ।
 सोपानको गृहं गच्छेन्नस्पृशन् न वदन् क्वचित् ॥
 ततश्च पादौ प्रक्षाल्य द्विराचम्य गृहं गतः ।
 त्रिसन्ध्यं वाग्यतो वारि शस्त्रमादृत्य^१ शोधयेत् ॥
 भाण्डोपचारिभूगीहद्रव्यान् सपरितारकान्^२ ।
 बह्वपघातसम्भूतो दोष उत्पद्यते गृहे ॥
 शुद्धाते च^३ वह्निस्तोयैः शान्त्यर्थञ्च तदिष्यते ।

इति वचनात् ।

तेनोदकेन सर्वद्रव्यप्रोक्षणम् ।

पादप्रक्षालनाभावे वस्त्रपरिधाने च गृहप्रवेशे दोषो ब्रह्म-
 वैवर्त्ते,—

विना पादौ च प्रक्षाल्य स्नात्वा विशति मन्दिरम् ।
 तस्य स्नानादिकं नष्टं जपहोमादिकञ्च यत् ॥
 परिधाय स्निग्धवस्त्रं गृहक्षेत्रविशेद्गृही ।
 रुष्टा लक्ष्मीर्गृहाद्याति श्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

(१) युगमादृत्य ।

(२) सपरिचारकान् ।

(३) तद्वह्निस्तोयैः ।

अथ अग्निहोत्रविधिः ।

होमं वैतानिके कृत्वा स्मार्त्तं कुर्याद्विचक्षणः ।

स्मृतीनां श्रुतिमूलत्वात् स्मार्त्तं केचित् पुरा विदुः ॥

यत्तु,—

आवसथ्यमनादृत्य त्रेतायां यः प्रवर्त्तते ।

अनाहिताग्निर्भवति परिवित्तिश्च जायते ।

इति तदाधानपरमेव,—

सूर्येऽस्तशैलमप्राप्ते षट्त्रिंशत्त्रिभिरङ्गुलैः ।

प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासाच्च दर्शने ॥

इति प्रकाशमात्र एवाग्निहोत्रारम्भः ।

तथा च तत्काले उद्धरणं कार्यं, वाजसनेयिनां होमस्य अनु-
दिते विधानात्कांशभोजिन्यायेन श्रौतस्यानुदितहोम एव नियतः ।

उदिते जुहोतीति स्मृत्यन्तरे ।

प्रथमास्तमये पर्युदयश्च स्वर्गकाम्यशयाने श्रीकामस्य ।

मनुः,—

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्व्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

रात्रेः षोडशके भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते ।

कालं त्वनुदितं जानन् होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।

रविर्यावन्न दृश्येत समयाध्युषितञ्च तत् ॥

रेखामात्रञ्च दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् ।

उदितन्तं विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

हस्तादूर्ध्वं रविर्यावद्भूमिं भित्त्वा न गच्छति ।

तावद्धोमविधिः पुण्यो नान्यो ह्यदितहोमिनाम् ॥

यावत् सम्यग्विभाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्व्वतः ।

न च लौहित्यमभ्येति तावत्सायञ्च ह्ययते ॥

अत्र स्मृतिः,—

नाग्निहोत्रात्परो धर्मी नाग्निहोत्रात्परन्तपः ।

नाग्निहोत्रात्परं श्रेयो नाग्निहोत्रात्परा गतिः ॥

इत्याद्यग्निहोत्रं फलम् ।

तत्र स्वयं वा जुहुयादध्वर्युर्व्वेति विकल्पः, तत्र अध्वर्युकर्तृकत्वं, तदभावे स्वयं होमः, उपवसथे नियमः, दर्शपौर्णमासदिने^१ स्वयमेव जुहुयादित्यर्थः ।

स्वयं होमे फलं यत्तदन्यहोमे न विद्यते ।

इति स्मार्त्तविषयः,

सायं प्रातरग्निहोत्रे गार्हपत्याहवनीयस्योद्धरणमात्रमुदित-
मनस्तमितानुदितयोः ।

(१) दर्शपौर्णमासपूर्व्वदिने ।

(२) गार्हपत्याहवनीयस्योद्धरणमनस्तमितानुदितयोः ।

विहितकालाद्याक्भ्रान्त्या प्रातर्हीमानुष्ठाने न पुनः क्रिया ।
सायं होमे तु भ्रान्त्या प्राक्कालात् कृते काले पुनः क्रिया ।
अन्यत्र, —रजोनीहारधूमाभ्रशाखाद्यन्तरिते रवौ ।

सन्ध्यामुद्दिश्य जुहुयादुतमस्य न लुप्यते ॥

होमीयद्रव्याणि यथा, पयसा पशुकामः स्वर्गकामो वा, यवाग्वा-
ग्रामकामः, तण्डुलैर्वलकामः, दध्नेन्द्रियकामः, घृतेन तेजस्कामः,
एतानि संयोगपृथक्त्वेन नित्यानि च ।

पयोदधियवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः ।

सोमो मांसं तथा तैलमापश्चैव दशैव ह ॥

तत्र पयोहोमप्राशस्थं श्रुतेरेव गम्यते ।

पयसीदं सर्वं प्रतिष्ठितं सर्वं देवेभ्योऽन्नं प्रयेच्छति ।

स्मृतेश्च,—

पयस्यन्तर्हितं विश्वं पश्यन्नेवं पयो नरः ।

^१एकमेव तदादृत्य जगदात्मानमश्रुते ।

यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयतीति श्रुतेरेकाहिनापि
सायं प्रातः प्रयोगेण फलसिद्धिः ।

“स वै सायं प्रातश्च जुहोती”ति श्रुतेः,

“सायमादि प्रातरन्तमेकं कर्म प्रचक्षते ।”

इति स्मृतेश्च सायं प्रातरभ्यस्तमेवम्^२ ।

(१) एकयैव तदादृत्य ।

(२) सायं प्रातरभ्यस्तमेकं कर्म ।

द्रव्यं देशश्च मन्त्राश्च कर्त्ता कालस्तु शासनम् ।
 सायं यत्स्वीकृतं सर्व्वं प्रातस्तदनुवर्त्तते ॥
 नैव कन्या न युवती नाल्पविद्यो न वालिशः ।
 होता स्यादग्निहोत्रस्य नात्ती नासंस्कृतस्तथा ॥

अथ स्मार्त्तहोमः ।

तत्र दत्तः,—

सन्ध्याकर्मभावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।

स्वयं होमे फलं यत्तदन्यहोमे न विद्यते ॥

ऋत्विक् पुत्री गुरुभ्राता भागिनियोऽथ विट्पतिः ।

एतैरेव हुतं यत्तु तद्वुतं स्वयमेव तु ॥

विट्पतिर्जामाता, एवं च स्मार्त्तहोमे स्वयंकरणं मुख्यं, तदसम्भवे-
ऽन्येन करणं, कामं गृह्येऽग्नौ पत्नी जुहुयात्सायम्प्रातर्होमयोरिति
गोभिलवचनादयजमानाभावे पत्न्या अपि अधिकारः ।

शौनकः,—

पाणिग्रहणादिगृह्यं परिचरेत् पत्न्यपि कुमार्यन्तेवासी वेति,
कक्षन्तराभावे कुमार्या अप्यधिकारः ।

अनुपनीतस्य आर्त्विज्यानधिकारेऽपि वैदिकमन्त्रपदशून्यत्वा-
त्तदधिकारः ।

असमक्षं दम्पत्योर्हीतव्यं नर्त्विगादिना ।

यजमानप्रवासे पत्न्यां रजस्वलायां अगत्या अन्यस्य होमकरणम् ।

पुरास्तमयात्प्रादुष्कृत्य अस्तमिते जुहुयात् ।

पुरोदयात्प्रादुष्कृत्य उदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिः ।

प्रादुष्करणवेलाया अनुगुप्ता अप आहरेत् ।

मणिकाढा ।

हविषाग्नी जुहुयात्कृतस्याकृतस्य वा ।

अकृतं चेन्नृचात्प्रोदकं कृत्वा जुहुयात् ।

पयो दधि यवागूं वा पारस्करः,

दध्ना तण्डुलैर्वेति,

सप्तपत्नाः शुभा दर्भा ब्रह्मग्रन्थिसमन्विताः ।
उपयमनकुशाः प्रोक्ता अग्निकार्यादिकर्म्मसु ॥

पाण्याहुतिर्द्वादशपर्व्वपूरिका,
द्रव्यादिना चेत् सुवमात्रपूरिका ।
दैवेन तीर्थेन च ह्ययते हविः,
स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि पावके च ॥

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।
मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रः सोऽभिजायते ॥
करीषाग्नौ स जुहुयाद्विष'स्तन्यं करोति यः ।

इत्युक्तत्वात्काष्ठाधानं कर्त्तव्यम् ।

होमं करोति यो विप्रस्तुलसीकाष्ठवह्निषु ।
शतक्रतुसमं पुण्यं होता तत्फलमाप्नुयात् ॥
मुखेनैव धमेदग्निं मुखादेषोऽध्यजायत ।
नाग्निं मुखेनेति तु यत्त्वौकिके योजयन्ति तत् ॥
समिधश्च पलाशाश्चाश्वत्थान्यगोधप्लक्षवैकङ्कतोद्भवाः ।
काश्मर्य्योदुम्बरी वैल्बश्चन्दनः सरलस्तथा ॥
शालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति यान्निकाः ।
समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ॥

नाङ्गुष्ठादधिका कार्य्या समित्स्थूलतया क्वचित् ।

प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद्विशाखिका ॥

न वियुक्ता स्वचा चैव न सकीटा न पाटिताः ।

प्रागग्राः समिधो देया एतत्तृतीयकर्मस्वपि ॥

सर्वत्र होमेषु देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो मानससंकल्पो यजमाने-
नैव कार्य्यः ।

तथाच द्रव्यं,—इदमिति निर्दिश्य चतुर्थ्यन्तदेवतापदमुच्चार्य्य ।

स्वत्वनिवृत्तिसंकल्पः कार्य्यः, ऋत्विक्कर्तृत्वपक्षेऽपि प्रक्षेपसमकालं
यजमानेनैव कार्य्यः ।

त्यागस्य स्वत्वनिवृत्तिरूपस्य परेण कर्तुमशक्यत्वात् ।

न ममेति शब्दोच्चारणमापस्तम्बानां ज्ञानविशेषोत्पादनाय ।

तदुच्चारणं विनापि ज्ञानविशेषोपपत्तौ न तच्चादरः ।

अयं त्यागः पत्न्या अपि कार्य्यः, साधारणस्य द्रव्यस्य एकेन
त्यक्तुमशक्यत्वात्, धर्मं चार्थं च कामे च नातिचरितव्य इति
विवाहकाल एव द्रव्यसाधारणं प्रतिपाद्यते ।

तथा च पत्न्या अनुमतिमात्रेण तत्कर्तृकत्वसम्भवात् त्यागो-
पपत्तिः, तथा च पत्नी च ददातीति दीयमानमनुजानातीति
व्याख्यातं, तथा च प्रोषिते यजमाने प्रायश्चित्ताहुतीनां मन्त्रान्ते
प्रक्षेपसमकालं तेन कर्तुमशक्यत्वात् पत्नैव त्यागः कार्य्यः ।

यजमानस्य अनुज्ञादानेन तत्त्यागो कर्मसाङ्गुष्ठम् ।

अतएवोक्तं,—निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्पयत्विजन्तथा ।

प्रवसेत् कार्य्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं क्वचित् ॥

तथा मनसा 'नैमित्तिकं कर्म' प्रवसन्नाप्यतन्वितः ।

उपविश्य शुचिः पूर्वं यथाकालमुपाचरेत् ।

इति प्रवासे कर्मानुसन्धानं यजमानस्य फलाय भवति ।

अन्यथा यजमानः प्रोषितः पद्भ्यादद्या चेद्ग्नहोत्रादि अकृत-
मेव स्यात् ।

न च, द्वयोरप्यसमच्चं तु हुतमप्यहुतं भवेदिति वचनान्न
कर्मसिद्धिः । परिकल्प्यर्विजं तथेत्यनेन असमच्चहोमस्याप्यनु-
ज्ञानात् ।

तामवरुध्य यजेतेति रजस्वलां विहाय कर्माचरणात् पद्भ्यान्ववे-
क्षणाभावेऽपि कर्मसादृश्यम् । तत्र स्त्री चाविशेषादिति
सूत्रितत्वात् पद्भ्या अपि कर्तृत्वेन फलभागित्वं, न च व्यासज्यहृत्ति-
कर्तृत्वं द्वयोरपि फलभागित्वात् ।

पत्नी आज्यमवेक्षते यजमानो विष्णुक्रमणात् क्रम इति
दम्पत्योः सहाधिकारः ।

तथाच क्षौमे वसन्नावाधीयातामिति लिङ्गमुपपद्यते स्वर्ग-
कामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकाममुद्दिश्य यागविधानादुद्देश्यविशेषणस्य
अहैकत्ववदविवक्षितत्वात् पुंस्त्वैकत्वे न विवक्षिते पशुना
यजेतेत्यादौ पशोरेव यागकरणत्वेन विधानादुपादेयविशेषणत्वेन
पुंस्त्वैकत्वे विवक्षिते इति वैषम्यम्, अन्ये तु एकत्वं पुंस्त्वावरुद्धम्,

पुंसः सद्वितीयत्वं वारयति न तु स्त्रियाः ।

अतएव स्त्रियामेकत्वान्वयाभावेन अनेकस्त्रीकर्तृकत्वमप्येकस्मिन् प्रयोगे, एवञ्च यदा यजमानः प्रोषितोऽशौचं शृणोति तदा पत्नी गृहे—

आह्वादिकं करोति, तथा आह्वं सगुणमेव, पत्न्या गृहेऽशौच-
श्रवणे तत्सम्बन्धेन पाकस्य दुष्टत्वात् आह्वकरणम् ।

यजमानसु पश्चाद्वायव्यीजपरूपं वैश्वदेवलोपप्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

आह्वञ्चाशौचान्ते, एवञ्च बहुपत्नीकस्य, “ज्येष्ठा चेदग्निंसंयुक्ता-
गच्छत्यन्या यथारुचि” इत्युक्तत्वात् अन्यासां पितृगृहगमनमनुज्ञातं,
पत्न्याः प्रवासे पुनराधानकर्मविधानमेकपत्नीकपरम् । स्त्रीणां
सौभाग्यतो ज्यैष्ठ्यं विद्ययैव द्विजन्मनामित्युक्तत्वात्” ज्येष्ठत्वमपि न
ज्येष्ठभार्यापरम् ।

तथा,—

तत्र शक्ततरा पश्चादासामन्यतमा तु या,

उपेतानामन्यतमा गच्छेदग्निं न कामतः ॥

इति वचनादाधानकालस्थितानामेव या शक्ता सैवाग्नीन् परि-
चरेत्, एवञ्च बहुपत्नीकस्य एकस्याग्निहोत्रसन्निधाने अन्यस्याः
प्रवासे न दोषाय ।

केवलं प्रवसेत्कार्यवान् विप्र इति स्त्रीणां साक्षात् प्रवासानुक्तेः
प्रवसन् प्रवत्स्यन् वा वैश्वानर्या यजेतेति प्राक्प्रवासादागत्य वैश्वान-
नरी कार्या, पर्व्यातिक्रमे कृच्छार्धे, एवञ्च यजमानस्य ह्यथैव

न चिरमिति वचनाद्वृथाचिरप्रवासयोरितिः । पर्व्यातिक्रमे
कच्छाद्वेषः,

आहिताग्नेर्यजमानस्य भार्यान्तरपरिग्रहे पुनरन्वारम्भणीयानु-
ष्ठानम् ।

कृतान्वारम्भणी वापि कृतसोमोऽथवा द्विजः ।

अकृताधानसोमेज्यां पत्नीमेवानुवर्त्तयेत् ॥

न च “धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत, अन्यतराभावे कुर्वीत,
प्रागग्न्याधेया”दिति वचनादग्न्याधेयादूर्ध्वं विवाहनिषेधः, परि-
संस्थापत्तेः ।

किन्तु विवाहोत्तरमग्न्याधेयं कुर्यादित्यर्थः,
तथोक्तं,—सदारोऽपि पुनर्दारान् कथंचित्कारणान्तरात् ।

य इच्छेदाग्निमान् कर्त्तुं क होमोऽस्य विधीयते ॥

इत्याशङ्क्य स्वेऽग्नाविव भवेद्धोमो लौकिके न कथञ्चन ॥

इति ।

दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तिमतीं पतिः ।

आहरेद्विधिवद्दारानग्निंश्चैवाविलम्बयन् ॥

अतो यजमाननाशेन पत्न्या आधानप्रसक्तिः ।

‘अग्निहोत्रातिपत्तावाहुतिं जुहुयात् मनोज्योतिरिति ।

प्राणायामशतमेकरात्रात्, आषष्टिरात्रात्तिस्त्रोरात्रोरुपवसेत् ।

अत ऊर्ध्वं मासं वत्सरं प्राजापत्यम् ।

संवत्सरोत्सन्ने चाग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनराधानम्
अत्राप्याहुतिपूर्वकं कार्यम् । अत्र संवत्सरोत्सन्ने पुनराधान-
विधिनात् क्रियमाणान्नावग्निहोत्रलोप एव तत् ।

अरणिसत्व इति केचित्, अरणेरप्युत्सर्गं ।

अग्निहोत्रपरविध्याग्निं ब्राह्मणः काममोहितः ।

चान्द्रायणं चरेन्नासं वीरहत्यासमो हि सः ॥

स्मात्तान्द्युत्सर्गं तु,—

योऽग्निं त्यजति नास्ति क्वात् प्राजापत्यञ्चरेत्तु सः ।

होमद्वयात्यये दर्शपौर्णमासात्ययेऽपि च ।

पुनरेवाग्निमादध्यादिति भार्गवशासनम् ॥

संवत्सरं होमद्वयात्यय इति केचित्, अग्निहोमातिपत्तौ
प्रायश्चित्तसद्भावात् । इदञ्च मध्ये भोजने सति यदा तु होमकाले
होमाशक्तौ न भुङ्क्ते । तदा यावद्दिनं होमपातः ।

तावद्दिनमभुञ्जानः स्थित्वा तन्त्रेण सर्व्वहोमान् पक्षहोम-
वत्कुर्यात् । दर्शपौर्णमासात्यये च प्रज्ञातेष्वातिपत्तौ पथिकृद्दिधा-
नात् तदसम्भव एवेदं पुनराधानम् ।

दर्शं वा पौर्णमासं वा विलुप्योभयमेव वा ।

एकस्मिन् कृच्छ्रपादेन द्वयोरर्द्धेन शृङ्गति ।

एतत् श्रौतपरमेव, होमलोपे च, पक्षादिकर्मलोपे चैतदेव ।

अह्वयमानेऽनश्रं नयेत्कालं समाहितः ।

संपन्ने च यथा तत्र ह्येत तदिहोच्यते ॥

आहुतीः^१ परिसंख्याय पात्रे कृत्वाहुतीः सकृत्^२ ।

तन्त्रेण विधिवद्भुत्वा एतदेवापरा हुतिः^३ ॥

अयं अतिक्रान्तहोमप्रकारोऽविशेषात् श्रौतस्मार्त्तीभयपरः, आसाय-
माहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येति, आप्रातराहुतेः सायमाहुतिरिति^४,
आपौर्णमासाद्दर्शी नात्येति आदर्शात्पौर्णमास इति । मुख्यकाला-
सम्भवे गौणकाले कर्त्तव्यः ।

एवमागामियागीयपूर्वकालादधस्तनः ।

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः सर्वस्य कर्मणः ॥

इत्युक्तत्वात्, प्रातर्होमदर्शेऽध्योस्तकालातिक्रमे प्रारब्धस्य समाप-
नीयत्वात् अनादेशप्रायश्चित्तपूर्व्वं क्रियैव । तत्र दर्शेष्टेः कालान्तरे
करणेऽपि कात्यायनमते पितृयज्ञस्य^५ इध्यङ्गत्वात्कालान्तरेऽपि
तत्पूर्व्वं क्रिया, जैमिनिमते तु दर्श एव तत्क्रिया । तत्र त्वकरणे-
ऽक्रियैव* ।

(१) आहुताः ।

(२) पृथक् ।

(३) अपि ।

(४) सायमाहुतिर्नात्येति ।

(५) पिण्डपितृयज्ञस्य ।

अथ पक्षहोमविधिः ।

ऋषिभिर्वहुधा दृष्टमापत्कालेषु सर्व्वतः ।

विधानं पथहोमस्य ब्रूहि सग्यक् सुयाज्ञिक ॥

चतुर्दश चतुर्ग्राह्यः सकृद्रुन्नयनं ततः ।

एका समित्सकृद्धोमः सकृदेव निमार्जनम् ।

अपराग्नेर्यथा दृष्टश्चतुर्दशगुणो भवेत् ॥ इति ।

पक्षहोमे कृते पञ्चान्निर्वाणं तु यदा भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं तु कर्त्तव्यं शेषाहे तु यथाविधि ॥

आहिताग्नेः प्रवासविधिः । स्वयमुद्धरणम् ।

“नर्थ्य प्रजां मे पाही”ति गार्हपत्योपस्थापनं, “शंस्य पशून्मे पाही”ति आहवनीयस्य । “अथर्थ्य पितुं मे पाही”ति दक्षिणाग्नेः, उपस्थाय गमनं, वाग्विसर्जनं, प्रवासे यथाकालं याजमानं, अग्निहोत्रे-
ऽभ्युक्ष्णं, देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः ।

मन्त्रेणान्युपस्थापनं, प्रवसनकाले विहाराभिमुखोऽग्न्युप-
स्थानमन्त्रानुच्चरेदित्यापस्तम्बवचनात्, पुनरभ्युक्ष्णं, दर्शपौर्ण-
मासयोरुद्धरणादिसर्व्वपदार्थानुसन्धानं, व्रतग्रहणं प्राङ्मुखस्य,
प्रयाजानुमन्त्रणं, देवता उद्दिश्य द्रव्यत्यागः, “समिदसी”ति
जपः, पूर्णपात्रग्रहणं, दक्षिणावर्त्तनम्, प्रागगमनं, व्रतविसर्गः, एवं
चातुर्मास्येष्टिदैवादसन्निधाने वोढव्यं, न काम्येषु, देवात्प्रवासीप
स्थानमकृत्वा गमने, “इहैव सन् तत्र सन्तं त्वाग्ने हृदा वाचा
मनसा वा विभस्मि ।

त्रिरो मम सान्तं मा प्रह्मासौर्ज्योतिषा वैश्वानरेणोपतिष्ठते ।”
इत्याश्वत्थानोक्तमुपस्थानं कृत्वा याजमानं यथोक्तम् ।

प्रवेशविधिः,—सत्या वाग्यमनं, समित्पाणिर्गुरुदेवतादिसन्नि-
धिमप्यगत्वाऽग्न्यागारे प्रविश्य उद्धृत्य आहवनीयोपस्थानम् ।

“आगन्म विश्ववेदसमस्तभ्यं वसुवित्तमम्, अग्ने सम्नाडभियुक्त्वा
मभिसह आयच्छस्व,” गार्हपत्योपस्थानं, “अयमग्निर्गृहपतिर्गार्ह-
पत्यः प्रजाया वसुवित्तमः, अग्ने गृहपतेऽभियुक्त्वा मभिसह आय-
च्छस्व, दक्षिणाग्न्युपस्थानं, शाखान्तरीयमन्त्रेण,—

“अयमग्निः पुरिषो रयिमान् पुष्टिवर्धनः, अग्ने पुरीषाभि-
युक्त्वा मभिसह आयच्छस्व” तत्र उपविश्य आहवनीये समिध-
माधाय त्वणं प्रज्वाल्य तत्रैव प्रक्षेपः, एवं गार्हपत्ये दक्षिणाग्नौ च ।

तूष्णीं गार्हपत्यमुपस्थाय शंखोपस्थानं ततो दक्षिणाग्न्युप-
स्थानम् । अग्न्यागारान्निष्क्रम्य स्वगृहोपस्थानं, “गृहा मा विभीत
मा वेपध्वमूर्जं विभ्रत एमसि ।

उर्जं विभ्रदः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः ।
येषामध्येति प्रवसन् एषु सौमनसो बहुः ।

गृहानुपह्वयामहे ते वो जानन्तु जानतः ।

उपहृता इह गावः उपहृता अजावयः ।

अथोऽन्नस्य कीलाल उपहृतो गृहेषु नः” ॥

ततो गृहप्रवेशः, तत्रमन्त्रः,—

“क्षिमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवं शम्भं शंयोः शंयोः ।”

अथ स्मार्त्तपुत्रदर्शनजपादि ।

“अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥”

अथास्य मूर्ध्निमवजिघ्रति,

प्रजापतेष्टा हिङ्कारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषाऽमुकदेवशर्मन्
स जीव शरदः शतम् ।

गवां त्वा हिङ्कारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषा अमुकदेवशर्मन्
स जीव शरदः शतम् ।

त्रिः दक्षिणेऽस्यकर्णे जपति ।

“अस्मे प्रयंधि मघवन्नृजीषिन्निन्द्रायो विश्ववारस्य भूरे, अस्मे
शतं शरदो जीवसे धा ।

अस्मे वीरान् शश्वत इन्द्र शिप्रिन् ।”

वामेकर्णे,—

“इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तं दक्षस्य सुभगत्वमेस्मे,
पोषं रयोणामरिष्टिं तनूनां स्वाङ्गानं वाचः सुदिनत्वमङ्गाम् ।”

एवं प्रतिपुत्रं दर्शनादिजपान्तम् ।

दुहितृणां तूष्णीं मूर्ध्निवघ्राणम् । तद्दिने गृह्याणामहिंसनं
कामं श्वः ।

अत्र शिष्टाः,—

प्रवक्ष्यामीत्युपस्थाय वङ्गं न प्रवसेदयदि ।

आगत्योपस्थिद्विं तत्र प्राह कोषातकी श्रुतिः ॥

अथाग्निहोत्रप्रातःप्रयोगः, तत्र अध्यर्थ्युक्तर्चकपक्षे, उदयात् प्राक्
त्रिमात्रप्रणवमुच्चार्य यजमान उद्वरेति ब्रूयात् ।

ततोऽध्वर्युदक्षिण्या द्वागान्यागारं प्रविश्य,
गार्हपत्यादाहवनीयं दक्षिणाग्निं चोद्धरेत् ।

स्वयं करणपक्षे नोद्धरणं प्रैषः, यजमानस्यैव प्रवेशोद्धरणे, तत्र
आहवनीयखरे, कुशाः, गोमयं, वज्रं उदकं, इत्येतेषामुपकल्पनं,
खरमध्ये त्रिभिः कुशैः प्रदक्षिणं परिसमूहनं, उत्तरदेशे कुशप्रक्षेपः,
ततो गोमयेन त्रिःप्रदक्षिणमुपलेपनं वज्रेण उदक्संस्थं त्रिरक्षेखनं
यथोक्लिखितं उद्धृत्योत्तरदेशे पांशुप्रक्षेपः ।

त्रिरभ्युक्ष्णं, एवं दक्षिणाग्निखरेऽपि पञ्चभूसंस्कारः !

ततो गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य तस्मादेकदेशमुद्धृत्य ॥

आहवनीयखरं प्रति नयनं, ततः प्राङ्मुख उपविश्य पश्चात्पत्नी-
हस्ताभ्यामभिमुखमग्निस्थापनं, प्रत्यागत्य पुनर्गार्हपत्यादग्न्यु-
द्धरणं, दक्षिणाग्निखरं प्रति नीत्वा तत्पश्चात् प्राङ्मुख उपविश्य
दक्षिणाग्निखरे पूर्व्ववदग्निस्थापनं, यजमानस्य गार्हपत्यदक्षि-
णाग्न्योरन्तरां गत्वा गार्हपत्यं प्रदक्षिणीकृत्वा आहवनीयं दक्षिणतः
पीठे उपवेशनं, गार्हपत्यनैर्ऋते पत्न्या उपवेशनं, “वष्टिरसि वृक्ष
मे पाप्मानञ्च सत्येन मयि व्रतमिति” यजमानस्य जलपानं,
वाग्यमनं द्विराचमनम् ।

अथाध्वर्युकर्म ।

गार्हपत्यमुत्तरेण उदक्संस्थं पात्रासादनम् ।

स्वयं पक्षे तु यजमानस्याप्यत्रावस्थानं, कूर्चं, कुशाः आपः
स्थाली, आवज्योतनद्वयं, सुवः, सुक्, एका समित्, भक्षण-
पात्री, तिस्रः समिधः, अपरेणाहवनीयं कूर्चनिधानम् ।

तदुपरि कुशानामाहवनीयस्य त्रिभिस्त्रिभिः कुशैः प्रागुदमग्नैः
परिस्तरणं, ततो गार्हपत्यदक्षिणान्धोः क्रमेण परिस्तरणम् ।

गार्हपत्यं परिसमुद्ध गार्हपत्यपर्युक्षणं, ततो दक्षिणान्धेः,
गार्हपत्यादाहवनीयं यावदुदकधारानिनयनं, आहवनीयपर्युक्षणं,
दोहनपात्रीमादाय गोसमीपं गत्वा शूद्रभिन्नेन दोहनं, दोहन-
प्रभृति होमपर्यन्तं वाग्यमः, पूर्व्वेणाहवनीयमानीय दक्षिणत-
उत्तरतोऽङ्गाराणि निरुद्ध गार्हपत्येऽधिश्रयणम् !

तण्डुलस्य होमीयत्वे आहवनीयदक्षिणेनानयनं, घृतादेः पूर्व्वे-
णैव, त्वणेन दुग्धस्यावज्योतनं, जलसेकः, पुनरवज्योतनं^१, उत्तर-
तस्त्रिरुद्दासनं, तण्डुलादेरधिश्रयणाद्यभावः ।

सुक्सुवप्रतपनं, उदकस्पर्शनं, पाणिना हयोर्मूर्ज्जनं, उन्नया-
मीति प्रश्नः, यजमानस्तिष्ठन् ॐ उन्नयेति वदेत् ।

सुवेष्ट सुचि वारचतुष्टयग्रहणं, सुगदण्डोपरि समिधं दत्त्वा
गार्हपत्यादाहवनीयं प्रतिगमनं, मुखमात्रे धृत्वा मध्ये नाभिपर्यन्तं
नीत्वा पुनर्मुखमात्रे धृत्वापवेशनं उद्दिश्य जान्वाच्य“सूर्य्यज्योतिषं

त्वा वायुमतीं प्राणवतीं स्वर्ग्यां स्वर्गायोपदधामि भास्वतीं” इति समिदादानम् ।

इधे प्रदोसे होमः, सूर्य्योऽज्योतिर्ज्योतिः सूर्य्यः स्वाहेति सुचा होमः, इदं सूर्य्याय इति त्यागः, कूर्चे निधाय गार्हपत्यावेक्षणं, तूष्णीं उत्तराहुतिः, पूर्वापेक्षया भूयसी, इदं प्रजापतये इति याजमानम् ।

सुचि भूयिष्ठं शेषयित्वा सुचं द्विः प्रकम्प्य कूर्चे निधानं सुग-
ग्रोपमार्जनं, नमो देवेभ्य इति सुवागे न्युजपाणिना निमार्जन-
मुत्तरे स्वधा पिष्टभ्य इति दक्षिणतः उत्तानपाणिना निमार्जनम् ।
उदकोपस्पर्शनं, स्थात्याः सुवेण गार्हपत्ये होमः, इह पुष्टिं
पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजाः रमयतु प्रजापतिः, अग्नये गृहपतये
रयिमते पुष्टिपतये स्वाहा” इति, इदं अग्नये गृहपतये रयिमते
पुष्टिपतये तूष्णीं द्वितीयं, इदं प्रजापतये याजनं, “अग्नयेऽन्नादायान्न
पतये स्वाहेति ।

दक्षिणाग्नी” सुवेण, इदमग्नयेऽन्नादायान्नपतये,

तूष्णीं द्वितीयं, सुचमादायानामिकया प्राशनं द्विराचमनम् ।
पुनः सुचि गृहीत्वानामिकया प्राश्य द्विराचमनम् ।

शेषं भक्षणपात्रां कृत्वा तत्रस्थस्य लेहनम् ।

सुचि जलं कृत्वा “देवान् जिन्वेति” सुगग्रेण जलसेकः, “पितॄन्
जिन्वेति” दक्षिणतः, सप्तर्षीन् जिन्वेति” ऊर्ध्वमुत्क्षेपणं, चतुर्थं
कूर्चस्थाने निषिञ्चति ।

अग्नये पृथिवौचिते स्वाहा, पृथिव्यां अमृतं जुहोमि स्वाहा,

अमृतं अमृतं जुहोमि स्वाहा इति । कूर्चमाहवनीयस्य
पश्चात्कृत्वा, सुक्सुवयोः प्रतिकूर्चं^(१) निधानम् । “समिदसि
समिद्धो मेऽग्ने^(२) दीदिहि, समेद्धाते अग्ने दिद्या^(३) समिति गार्हपत्ये
समिदाधानं, ततो दक्षिणाग्नी, ततो आहवनीये, यजमानस्य
पयोहोमपक्षे वात्सप्रेणोपस्थानं यथोक्तं वैकल्पिकं, “भू भुवः स्वः
सुप्रजाः प्रजभिः^(४) भूयासं, सुवीरो वीरेः सुपोषः पोषै रिति” आह-
वनीयोपस्थानं, ततोऽग्नेन गार्हपत्योपस्थानं, तूष्णीमाहवनीयमुप-
स्थाय तदभिमुखं तत्समीपे उपवेशनं, गार्हपत्यसमीपे शयनमासनं
वा, अध्वर्युर्गार्हपत्यं प्रर्युक्ष्य ततोदक्षिणाग्निं तत आहवनीय-
पर्युक्षणं, नात्रोदक्षधारा, यजमानस्य “विद्युदसि वि मे पाप्मानं
जह्यपोऽवभृथमभ्युपैमि मयि सत्यं गोषुमे व्रत” मिति जलभक्षणं,
द्विराचमनम् ।

वाग्विसर्गः,

गार्हपत्यं प्रदक्षिणीकृत्याग्न्योरन्तराले निष्क्रमणम् ।

सुहृत्तं सभ्यसमीपे उपवेशनं माध्यंदिनश्रुत्या ॥

इन्द्रायाहवनीयाग्नये स्वाहा^(५), नलायान्वाहार्यपचनाग्नये नमः,
यमाय गार्हपत्याग्नये नमः, अनश्रत्सांगमनाय सभ्याग्नये नमः,
असत् पांसवाय नमः—

(१) प्रतथ ।

(२) दीदिहि ।

(३) दी ।

(४) प्रजाभिः स्वाम् ।

(५) नमः ।

इति पञ्चमन्त्रैराहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्याग्नीनां उद्धृत-
भस्मनद्योपस्थानं, भस्मसमीपे उपवेशनं, “हुत्वाग्नीन् सूर्य्यदैवत्यान्
जपेन्नन्वानि”ति वचनात् सूर्य्यमन्त्रत्रयजपो होमाङ्गं, न साय-
मनुपस्थायापरीत्या नमस्कृत्योपविशेत्तथा^१ प्रातरिति हारीत-
वचनात् त्रयाणामग्नीनां उपस्थानं प्रदक्षिणनमस्कारैः^२ ।

(१) आप्रातरिति ।

(२) प्रदक्षिणनमस्कारौ च ।

अथ स्मार्त्तहोमः ।

उदयात्पूर्वं यजमानः स्वयमेव आवसथ्याग्निसमीपे उपविश्य,
मणिकास्थेऽग्निगृहकार्यार्थजलपात्रे पर्युषितं जलं वहिष्कृत्य ।

“ॐ आपो रेवती क्षयथा हि व स्वः क्रतुञ्च भद्रं विभृथास्तञ्च,
रायञ्च स्य स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तदगृणुते वयोऽधात्” इत्यल्पी-
दकपूरणं, आपोहिष्ठेत्यादि आपोजन यथाचन इत्यन्ताभिस्ति-
सृभिः ऋग्भिः शेषं पूरयेत्, एतन्मणिकाधानकर्म निरग्निकेनापि-
कार्यं, जपयोग्युदकसंस्कारमात्रार्थत्वात्, अतएव गृह्ये शाला-
कर्मनान्तरमेतदुक्तम् ।

तेन शालाकर्म तत्सर्वसाधारणमेवैतदिति,

अतः, गृहे वसन् ऋचा स्पृष्टे कृत्वा स्वर्णकुशोदकम्,

उद्धृत्य मणिकाक्षीयं तेनाभ्युक्ष्णमाचरेत् ।

रक्षोघ्नांश्च जपेन्मन्त्रान् गायत्रीं वेदमातरम् ॥

अभ्युक्षयेत् स्मरन् विष्णुं पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ।

इति शिष्टाः ।

तत आसादनं, उपयमनकुशास्तिस्रः समिधः, मणिकोदकं
तण्डुलाः इत्यासाद्य उपयमनकुशानादाय समिधोऽभ्याधाय मणि-
काक्षिः पर्युक्ष्य द्वादशपर्वपरं तण्डुलानादाय, सूर्याय स्वाहा, इदं
सूर्याय, प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये, इति त्यागः, पत्नी
पुत्रकामा^१ पूर्वाह्णं जुहोति मन्त्रः ।

पुमांसी मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनावुभौ ।

पुमानिन्द्रश्च वायुश्च पुमान् संवर्त्ततां मयि ॥

पुनः स्वाहा द्वितीयां यजमान एव । इदं मित्रावरुणाभ्याम-
श्विभ्यामिन्द्राय वायवे, इदं प्रजापतये, समाचारादृचं वाच-
मित्यध्यायपाठेन शान्तिकरणम् ।

अथ भस्मधारणञ्च होमान्ति ।

कृत्वाग्निकार्यं यः कुर्यात्तलाटे तिलकं नृप ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः सुरलोके महीयते ॥

तथा,—

सितेन भस्मना कार्यं तलाटे च त्रिपुण्ड्रकम् ।

तथा,— दिनमेकं तु यो भस्म समन्त्रं धारयेन्नरः ।

सोऽग्निष्टोमफलं देवी लभते नात्र संशयः ॥

आयुष्कामो नरो राजन् भूतकामश्च वा पुनः ।

नित्यं वै धारयेद्भस्म मोक्षकामी च वा पुनः ॥

त्रिकालमपि यो नित्यं यावज्जीवं तु धारयेत् ।

भस्म मोक्षो भवेत्तस्य सत्यमेतन्मयोदितम् ॥

तथा,—

सितेन भस्मना कुर्यात्तलाटे यः त्रिपुण्ड्रकम् ।

तस्मै नारायणो देवः प्रदद्यात् परमं पदम् ॥

त्रिपुण्ड्रं न सृदा कार्यं भस्मना नोर्द्ध्वपुण्ड्रकम् ।

चन्दनोभयं कुर्यादिवमाह प्रजापतिः ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रोपरि त्रिपुण्ड्रं कार्यम्,—

ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा कुर्यादुभयमेववा ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रे त्रिपुण्ड्रं स्यात्त्रिपुण्ड्रे नोर्द्ध्वपुण्ड्रकम् ॥

तथा,— मध्याह्नलिचयेणैव स्वदक्षिणकरस्य तु ।

षडङ्गुलायतं पुण्ड्रं कुर्यात् सजलभस्मना ॥

मध्यमानामिकाङ्कुष्ठैर्ललाटे भस्मना कृतः ।

स त्रिपुण्ड्रो भवेत् शस्त्रो महापातकनाशनः ॥

इति ललाटे तर्जन्यङ्कुष्ठयोर्विकल्पः ।

यत्तु,—यतिः सार्वज्ञिकं स्नानमापादतलमस्तकम् ।

गृहस्थः पुरुषाकारैः स्नानं कुर्यात्त्रिपुण्ड्रकैः ॥

इति, तद्भस्मस्नानविषयम् ।

तत्र,—

श्रौतं भस्म द्विजा मुख्यं स्नात्तं गौणं प्रकीर्तितम् ।

भूद्गृहस्तस्थितं भस्म द्विजातिर्नैव धारयेत् ।

धारयेद्युर्विजास्तिर्यक् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ॥

पारस्करः,—

भस्मना ललाटे ग्रीवायां अंसद्वये हृदि कक्षपक्ष त्रयायुषं,
इति तिलककरणम् ।

प्रतिपात्रं समाचारात्,

त्रयायुषमिति मन्त्रेण द्विजैस्तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।

धार्म्यं प्रोक्तं द्विजश्रेष्ठ धार्मिकैर्वेदपारगैः ॥

तेनैकत्र कुतश्च एव मन्त्रः प्रयोक्तुमुचितो न खण्ड्यः ।

भविष्यपुराणे,—

उभे सन्ध्ये च यो विप्रो मौनमास्ते समाहितः ।

दिव्यवर्षसहस्रं तु ब्रह्मलोके महीयते ॥

उदयात् प्राक्तनी सन्ध्या 'घटिकाद्वयमुच्यते ।
सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ॥

इति मौनादिविषयं, सन्ध्या मुहूर्त्तमात्रमिति प्रकरणात्
सन्ध्याकर्मपरम्^१ ।

(१) घटिकाद्वयमुच्यते ।

(२) सन्ध्याकर्ममात्रपरम् ।

अथ जपदेशाः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

गृह्येष्वेकगुणं जप्यं नद्यां तु त्रिगुणं स्मृतम् ।

गवां गोष्ठे दशगुणमग्न्यागारे दशाधिकम् ॥

सिद्धक्षेत्रे पुण्यतीर्थे देवतायाश्च सन्निधौ ।

सहस्रशतकोटीनामनन्तं विष्णुसन्निधौ ॥

पञ्चरात्रे,—

पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहापर्वतमस्तकम् ।

तीर्थप्रदेशः सिन्धोश्च संगमः पावनं वनम् ॥

उद्यानानि विविक्तानि विल्वमूलं तटे गिरिः ।

तुलसीकाननं गोष्ठं वृषशून्यः शिवालयेः ॥

अश्वत्थामलकीमूलं गोशाला जलमध्यतः ।

देवतायतनं कूलं समुद्रस्य निजं गृहम् ॥

गुरुणां सन्निधानं च चित्तैकाग्रस्थलं तथा ।

प्रासनानि पञ्चरात्रे,—

सर्व्वसिद्धौ व्याघ्रचर्मं मोक्षसिद्धौ मृगाजिनम् ।

वस्त्रासनं रोगहरं वेत्रजं श्रीविवर्द्धनम् ॥

कौशेयं पुष्टिदं प्रोक्तं काम्बलं दुःखमोचनम् ।

अभिचारे कृष्णवर्णं रक्तं वज्रादिकर्मणि ॥

शान्तिके धवलं प्रोक्तं चित्रकं सर्व्वकर्मसु ।

स्तम्भने गजचर्मं स्यान्मारणे माहिषं तथा ॥

मेषचर्मं तथोच्चाटे खड्गजं वश्यकर्माणि ।
 विद्वेषे जाम्बुकं प्रोक्तं भवेद्गोचर्मं शान्तिके ॥
 वस्त्रासने च दारिद्र्यं दौर्भाग्यं दारुजासने ।
 धरण्यां दुःखसम्भूतिः पाषाणे व्याधिसम्भवः ॥
 लणासने यशोहानिः पल्लवे चित्तविभ्रमः ।
 दृष्टकायामथाधिः स्यादेतत् साधारणे जपे ॥
 कुशाजिनाम्बरेणाढ्यं चतुरस्रं समंततः ।
 एकहस्तं द्विहस्तं वा चतुरङ्गुलमुन्नतम् ॥

तथा,

स्वस्तिकं पद्मकं वीरं सिद्धं चेति चतुष्टयम् ।
 जपे प्रशस्तमित्युक्तमासनं मुनिसत्तमैः ॥
 जानूर्वीरन्तरं सम्यक् कृत्वा पादतलेऽन्तरे ।
 ऋजुकायः समासीनः स्वस्तिकं तदुदाहृतम् ॥
 चरणग्रे निधायोरुमूलयोरुपरि स्थितः ।
 अश्वीजासनसंयोगी विज्ञेयः संयतेन्द्रियः ॥
 एकपादमथैकस्निग्धं विन्यस्योरुणि संस्थितः ।
 इतरस्निग्धस्तथा चोरी वीरासनमुदाहृतम् ।
 मेढ्रादुपरि निक्षिप्य सव्यं गुल्फं तथोपरि ।
 गुल्फान्तरञ्च निक्षिप्य सिद्धासनमुदाहृतम् ॥

अथ अक्षमाला ।

योगी याज्ञवल्काः ।

स्फटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षैः पूतंजीवसमुद्भवैः ।
अक्षमाला प्रकर्त्तव्या प्रशस्ताह्युत्तरोत्तरा ।
कोट्यादिका भवेद्वृद्धिरक्षमाला जपादादिषु ॥
जपस्य क्रियमाणस्य तस्माच्छ्रेष्ठः परः परः ।
स्फटिकापेक्षया इन्द्राक्षैः कोटिगुणं फलम् ।
रुद्राक्षैः इन्द्राक्षादर्वुदगुणमित्यादिरूपेण ।

तथा,—

अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थरात्र पाणिना ।

शिवपुराणे,—

अङ्गुल्या जपसंख्यानमेकमेव गुणं स्मृतम् ।
रेखयाष्टगुणं विद्यात्पूतंजीवैर्दशाधिकम् ॥
शतं स्याच्छंखमालाभिः प्रवालैश्च सहस्रकम् ।
स्फाटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥
प्रज्ञाक्षैर्दशलक्षन्तु सौवर्णं कोटिरुच्यते ।
कुशग्रन्थरात्र च रुद्राक्षैरनन्तगुणितं भवेत् ।

अन्यत्र च, चतुर्वर्गसंख्ये पद्माक्षमाला शत्रुनाशाय वा अणिमा-
गुणप्राप्तये वा मोक्षाय च, सर्व्वकामाप्तये रुद्राक्षाणि मोक्षाय च,
स्फाटिकी मौक्तिकी च माला राज्यदा सौभाग्यदा च, पूतंजीव-
माला पुत्रदा च, कुशग्रन्थरा पापक्षयी मोक्षद, अरिष्टरूपमाला
शान्तिके ।

स्वर्णरजतमाला सर्व्वकामदा, प्रवालमाला धनलाभाय ।
मुक्ताभिश्च श्रीः, शंखैर्वा यशः, रत्नैर्विभूतिः अत्र प्रमाणवाक्यानि
विस्तरभयान्न लिखितानि ।

तथा,—

मेधां वीर्य्यं तथा तेजोलिप्सुभिस्ताम्रकेण तु ।

अष्टाक्षरे विशेषः, कुशवन्धैर्विप्रः, पूतंजीवैर्व्वैश्यः, पद्माक्षैः सर्व्वे ।
नारसिंहे, कोटिर्भवेत्तु रुद्राक्षपद्माक्षैः ।

वैष्णवे तुलसीमाला गजदन्तैर्गणेश्वरे ।

रुद्राक्षैस्त्रिपुरायाः, सारस्वते पद्मगैः प्रवालैर्वा, गर्दभाश्चन-
राणां दन्तैराभिचारिके, नीलसारस्वते महाशंखैः, सर्व्वत्र रुद्राक्षा-
दिभिर्मौंक्षाय ।

मातृकया मन्त्रसिद्धिः, अत्र च कोट्यादिका वृद्धिरिति
यान्नवल्कीयं गुणफलम् ।

अविरुद्धस्वर्गपापक्षयादिफलानां वृद्धिमभिप्रेत्य, अत्र कामना-
भेदेन व्यवस्थितानां न वृद्धिः, वृद्धेः सजातीयापेक्षत्वात् ।

भविष्यपुराणे,—

सर्व्वासामक्षमालानां जपे यत्फलमुच्यते ।

तत् फलं शतमादेयं जपेनाङ्गुलिपर्व्वभिः ॥

एतत् सर्व्वं मङ्गलामन्त्रपरं तत्प्रकरणादित्याहुः, अभावे त्वक्ष-
मालायाः कुशग्रन्थग्राथ पाणिनेत्यनुकल्पविधानात् ।

अत्राङ्गुलिजपादष्टगुणोरेखाभिर्जप, इति पाणिजपो द्वेधा । रेखा-
पदं चात्र पर्वपरमेव ।

अनामिकायामध्यादि मध्यादधःक्रमेण तु ।

तर्ज्जन्या आदिपर्वान्तमक्षमाला प्रकीर्त्तितेति स्मृत्यन्तरात् ।

रेखासु नैव सर्वासु न मध्यमाद्यपर्वणोरिति रेखानिषेधाच्च ।
तेनाङ्गुलिभिरविशेषात्पञ्चभिर्गणनं पर्वभिर्व्यायथोक्तं, मध्यमाद्य-
पर्वद्वयं मेरुः ।

तथा,—

अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चित्सङ्कोचयेत्तलमिति वचनादङ्गुलीनां
निःस्रन्वितां संपाद्य पर्वगणना कार्य्या ।

रुद्राक्षे विशेषः,

एकवक्त्रैस्त्रिवक्त्रैश्च चतुर्वक्त्रैश्च पञ्चभिः ।

षड्वक्त्रैर्व्याथ कर्त्तव्यं तस्मान्निम्नैस्तु वर्ज्येत् ॥

अनुलोमविलोमस्यैर्विन्दुयुग्मादृकाक्षरैः ।

सविन्दुकैः साष्टवर्गैः क्षणया वर्णमालया ॥

प्रत्येकं वर्णयुग्मन्वाः क्षणाः स्युः क्षिप्रसिद्धिवाः ।

अक्षमालाग्रथनं, कृतनित्यक्रियः, यथोक्तान्यक्षाणि कीटादिदोष-
रहितानि नातिस्थूलक्ष्णानि रुद्राक्षाणि कपिलानि वृत्तानि
दृढानि कर्कटसंयुतानि, अष्टोत्तरशतान्युत्तममानार्थं शतार्द्धमितानि
मध्यमे तदर्द्धमितानि कनीयसे, धर्मार्थं त्रिंशत् ।

मोक्षार्थं पञ्चविंशतिः, अभिचारे षोडश ।

पुष्ट्यर्थं सप्तविंशति, चतुःपञ्चाशता काम्यकर्म्मणि ।

अष्टोत्तरशतैः सर्वसिद्धिः । कचिच्च,
शतं वाथ तद्वै वा सर्वसाधारणे जपे ।

एतानि संपाद्य, सूत्रञ्च,

सर्वासामक्षमालानां सूत्रं कार्पासिकं स्मृतम् ।

शुक्लं कृष्णं तथा रक्तं शान्तिवश्याभिचारके ॥

पद्मसूत्रं पट्टसूत्रं क्षीमं कार्पासिकं तु वा ।

द्विजस्त्रीनिर्भितं सूत्रं त्रिगुणं त्रिगुणीकृतम् ॥

इति सूत्रं संपाद्य पञ्चगव्यैः सूत्रं अक्षांश्च प्रक्षाल्य नवभिः अश्वत्थ-
पत्रैर्निर्भिते पद्माकारे पात्रे स्थापयेत् प्रणवं शक्तिवीजं मातृकां
सूत्रे मणिषु च विन्यसेत् ।

मूलमन्त्रेण सूत्रमणिषु निजिष्टदेवस्य पूजनम् ।

तेनेव तिलसर्पिषा होमः । होमाशक्तौ द्विगुणो जपः । ततो ग्रथनम् ।

मुखे मुखं तु संयोज्य पुच्छे पुच्छं तु योजयेत् ।

एकैकमणिमध्ये तु ब्रह्मग्रन्थिं प्रकल्पयेत् ॥

इत्येवंरूपेण,

गोपुच्छसदृशी कार्या यद्वा सर्पाकृतिः शुभा ।

तत्सजातीयमेकं तु मेरुत्वेन प्रकल्पयेत् ॥

कालोत्तरे तु,

मेरुहीनाक्षमाला वा कर्त्तव्या च प्रयत्नतः ।

भवेत् शतगुणं पुष्पं न दीघो मेरुलङ्घने ॥

शान्तेऽपि,—समेरुं मेरुहीनं वा जप्यमन्त्रं तु कारयेत् ।

अथाक्षमालाप्रतिष्ठा ।

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पञ्चगव्येऽधिवासनम् ।

शुभदिने पञ्चगव्येन प्रोक्ष्य गन्धतोयेन प्रोक्षणम् ।

शुभपात्रेऽवस्थाप्य, कवचेनाऽवगुह्य धेनुमुद्रयाऽमृततीक्ष्णतयाऽस्त्रेण रक्षणम् ।

मूलमन्त्रस्याक्षमालायां न्यासः, तेनैव तत्रेष्टदेवपूजनं तिल-
सर्पिर्भ्यां होमः, होमाशक्तौ जपः,—

तत्त्वसारसंज्ञितायां,—

प्रतिष्ठामक्षसूत्रेषु रक्षाविद्यासु च शृणु ।

आलिख्य चतुरस्रं तु रजसा मण्डलं भुवि ।

पद्ममध्ये तु चालिख्य पूज्यास्योपरि विन्यसेत् ॥

सौवर्णं रजतं वान्यद्विपुलं पात्रमुत्तमम् ।

अन्यत्तान्त्रादि,—

प्रातस्तु यत्र तत्त्वं तेन च सर्व्या क्रिया भवेत् ।

यत्र तत्तत्त्वं या देवता तन्मन्त्रेण सर्व्ववक्ष्यमाणक्रिया ।

अस्त्रेण पूरयेत् पात्रं आलितण्डुलकैः शुभैः ।

अस्योपरि लिखेत् पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥

अश्वत्थस्य तु पत्राणि पद्मपत्रेषु विन्यसेत् ।

लिखितपद्माष्टपत्रेऽप्यष्टावश्वत्थपत्राणीत्यर्थः ।

तत्पुनर्गन्धपुष्पाद्यैः पूज्य तन्मध्यतो न्यसेत् ।

पञ्चरत्नानि हैमं वा अष्टपत्रं^१ ततो न्यसेत् ।

अभ्युक्ष्य मूलमन्त्रेण पुनः शुद्धोदकेन च ॥

संपूज्य मूलमन्त्रेण तत्त्वन्यासन्तु कारयेत् ।

प्रतिग्रन्थि 'प्रतिमणौन् त्रिःकृत्वो वैकशोऽपि वा ॥

सृशन् मन्त्रजपं कुर्यात् तत्त्वन्यासोऽयमौरितः ।

पुनः पञ्चोपचारेण पूज्यमुद्रां प्रदर्श्य च ॥

अक्षमालां समादद्याद्वर्त्मकामार्थमोक्षदाम् ।

मुद्राश्च तत्तद्देवतामुद्राः । अत्राप्यधिवासप्रवृत्तिः,

तद्विधिः, त्रिदिनं पञ्चदिनं वा पञ्चगव्ये ऽधिवास्य शुभदिने
त्रिः स्वस्ति वाच्यं^२ संकल्पः ।

उपलिप्ते चतुरस्रमध्ये यथोक्तं पद्मं लिखित्वा पद्माय नम-
इति पूजयित्वा तदुपरि सौवर्णं रजतं तदभावे ताम्बादिपात्रं
शुभैः शालितण्डुलैरस्त्रेणापूर्य शालितण्डुलोपरि सकर्णिकमष्टदलपद्मं
लिखित्वा

तत्पद्मपत्रेष्वष्टावश्वत्थपत्राणि विन्यस्य तत्पद्मं पद्माय नम इति
गन्धपुष्पाद्यैः पञ्चभिः संपूज्य पञ्चरत्नं सुवर्णं वा विन्यस्य तदुपर्यक्ष-
स्त्रं विन्यस्य^३ शुद्धोदकेन च क्रमाद्योक्ष्य तत्र मूलमन्त्रेणैष्टदेवं
संपूज्य प्रतिग्रन्थि प्रत्यक्षं सृशन् सकृच्चिर्वा मूलमन्त्रं जप्त्वा
तत्र पुनरिष्टदेवं पञ्चोपचारेः संपूज्य तन्मुद्राः प्रदर्शयेत्, ततोऽक्ष-

(१) प्रतिमणि ।

(२) स्वस्तिवाचसंकल्पः ।

(३) पञ्चगव्येन शुद्धोदकेन च क्रमाद्योक्ष्य ।

मालां गुरुहस्ते दत्त्वा गुरुदत्तां गृह्णीयात्, शान्तिकरणमर्द्धिद्रा-
वधारणञ्च ।

शैवे तु विशेषः,—

क्षालयेत् पञ्चगव्येन सद्योजातेन सज्जलैः ।

चन्दनागुरुगन्धाद्यैर्वामदेवेन घर्षयेत् ॥

धूपयेत्तामघोरेण लेपयेत् पुरुषेण तु ।

मन्त्रयेत् पञ्चमेनैव प्रत्येकं तु शतं शतम् ॥

मेरुञ्च पञ्चमेनैव मन्त्रेणैव च मन्त्रयेत् । इति ।

अत्र,—जीर्णे सूत्रे पुनः सूत्रे ग्रन्थित्वा च शतं जपेत् ।

नवे सूत्रे तथा जीर्णे सहस्रं जप उच्यते ॥

जपान्यकाले तां मालां पूजयित्वा तु गोपयेत् ।

अक्षमालाञ्च मुद्राञ्च गुरोरपि न दर्शयेत् ॥

प्रमादात् पतिते हस्तात् शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

तथा करभ्रंशे गन्धवारिणा क्षालनम् ।

गायत्रीं शतं जप्त्वा नमस्कृत्य स्थापनम् ।

अशुचिस्पर्शं तीर्थोदकेन क्षालनं, नोच्छिष्टेभ्यः स्पर्शः ।

स्त्रीणां हस्ते न कारयेत्, शूद्रस्पर्शं पुनः संस्कारः ।

आकाशे स्थापनं कुर्यादयदिद्वेत्परमां गतिम् ।

अङ्गुष्ठेन जपेज्जाप्यमन्यैरङ्गुलिभिः सह ॥

अन्याङ्गुलयः तर्जनीवर्जिता इति प्रपञ्चसारात् ।

अतएव,—

तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन जपं कुर्याच्च वाचिकम् ।

वाचिकजपस्यद्वेषोच्चाटनादिगतस्य तर्ज्जनीयोगोऽङ्गम् । कचिच्च,
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन विद्वेषोच्चाटने जपेत् । इति स्फुटं वाक्यम् ।

तथा,—

अङ्गुष्ठस्यामक्षमालां चालयेन्मध्यमाग्रतः ।

तर्ज्जन्या न स्पृशेत्सोऽयं मुक्तिदो गणनाक्रमः ॥

मुक्तौ मुक्तौ तथाकृष्टौ मध्यमायां जपेत् सुधीः ।

अनामिकाङ्गुष्ठयोगात् स्तम्भने, कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगान्मारणे ।

तथा,—

अनासाङ्गुष्ठमाक्रम्य जप्यं कुर्यात्तु मानसम् ।

मध्यमाङ्गुष्ठमाक्रम्य जपं कुर्यादुपांशुकम् ॥

अथ जपसाधारणधर्माः ।

नरसिंहपुराणे,—

य 'उच्चनीचस्वरितैः स्यष्टशब्दवदक्षरैः ।

मन्त्रमुच्चारयेद्वाक्तं जपयञ्जः स वाचिकः ॥

शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ प्रचालयेत् ।

किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ॥

धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात्पदम् ।

शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ॥

त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान्स्यादुत्तरोत्तरः ।

शब्दचिन्तनं जपः, अर्थचिन्तनं तदङ्गम् ।

मानसं द्वैधमुक्तं पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् ।

जिह्वया चिन्तयेन्मन्त्रं मनसा केवलेन वा ।

योमी याज्ञवल्क्यः,—

उपांशुजपयुक्तस्य संख्या शतगुणं भवेत् ।

सहस्रो मानसः प्रोक्तो यस्माद् ध्यानसमो हि सः ॥

अन्यत्र,— उच्चैर्जपाद्दिशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ।

जिह्वाजपः शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥

एवञ्च सति,—मानसः सिद्धिकामैस्तु पुष्टिकामैरुपांशुकः ।

वाचिको मारणे चैव प्रशस्तो जप ईरितः ॥

इति प्रशस्तपरं न व्यवस्थापरम् ।

योगी याज्ञवल्करः,—

न चक्रमन्न विहसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।
 'नापाश्रितो न जल्पंश्च न प्रावृतशिरास्तथा ॥
 न पदा पदमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ।
 नचासमाहितमना न च संश्रावयन् जपेत् ॥
 तिष्ठंश्चेद्दीक्षमाणोऽर्कं जपं कुर्यात् समाहितः ।
 अन्यथा प्राङ्मुखः कुर्याद्वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥
 प्राङ्मूलेषु कुशेष्वेवमासीनः स्वासने शुभे ॥
 ध्यायेत्तु मनसा मन्त्रं जिह्वीष्ठौ न तु चालयेत् ।
 न कम्पयेच्छिरोग्रीवं दन्ताग्रैव प्रकाशयेत् ॥

तथा,—

स्त्रीशूद्रपतिताञ्चैव रासभं च रजस्वलाम् ।
 जपकाले न भाषेत व्रतहीमादिकेषु च ॥
 तुष्णीमासीत च जपंश्चाख्ण्डालपतितादिकान् ।
 दृष्ट्वा तान् वार्युपसृश्याभाष्य स्नात्वा पुनर्जपेत् ॥
 आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।
 सौरान् मन्त्रान् यथोक्ताहं पावमानीश्च शक्तिः ॥
 यदि वाग्यमलोपः स्यात् व्रतादिषु कथञ्चन ।
 व्याहरेद्द्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥

कौर्मे,—

गुह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं भयात् ।

एकान्तेषु शुभे देशे तस्माज्जप्यं समाचरेत् ॥

अङ्गिराः, असंख्यातं तु यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ।

इति—जपसाधारणधर्माः ।

ऋष्यादिस्मरणविचारः ।

छन्दोऽनुक्रमण्याम्,—छन्दो दैवतमार्घञ्च विज्ञाय यत्किञ्चिज्जप-
होमादिकं करोति, तस्य फलमश्रुते, तथा कर्म्मरन्ध्रे मन्त्राणां
देवता वेदितव्या ।

योगी याज्ञवल्करः,—

आर्घं छन्दश्च दैवत्वं विनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

अविदित्वा तु यः कुर्यादयजनाध्यापनं जपम् ।

होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत् ॥

आपद्यते स्थाणुगतं स्वयं चापि प्रमीयते ।

यातयामानि छन्दांसि भवन्त्यल्पफलानि च ॥

'तेन छन्दोदैवतार्घविनियोगमात्रज्ञाने सम्पूर्णफलं न तु फला-
नुत्पत्तिः, स्थाणुगतेरापत्तिः, प्रमीतत्वञ्चार्थवादमात्रं,

ऋधिर्गुरुत्वाच्छिरसैव धार्यं छन्दोऽक्षरत्वाद्द्रसनागतं स्यात् ।

धिया वगन्तव्यतया सदैव हृदि प्रविष्टामनुदेवता^१ नु । इति
प्रपञ्चसारवाक्यस्य प्रस्थानान्तरत्वेऽपि समाचारादृष्यादिस्मरणकाले
शिरसि मुखे हृदि च हस्तन्यासः ।

(१) तेन छन्दोदैवतार्घविनियोगमात्रज्ञाने सम्पूर्णफलं तदज्ञानेऽल्पफलं, न तु
फलानुत्पत्तिः ।

(२) अनुदेवता इव ।

यत्तु तत्रैव,—

यस्तु जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दश्च दैवतम् ।

विनियोगं ब्राह्मणं च मन्त्रार्थज्ञानमेव च ॥

इति ब्राह्मणमन्त्रार्थज्ञानयोरपि ज्ञानमुपयोगित्वेनोक्तम् ।

तत्, त्रियं च लभते सोऽत्र धर्ममायुश्च विन्दति ।

दिव्यं वर्षसहस्रं तु स्वस्थाने ऋषिभिः सह ॥

संतिष्ठते तु तैः सार्द्धं तत्तुल्यश्चैव जायते ।

इति फलविशेषार्थमेव, यद्यपि ऋथादिज्ञानम्

क्रियारूपफलसाधनाय नाश्रयमपेक्षते ।

तदुक्तं,—

आत्मना ह्यक्रियारूपैर्गुणैराश्रियते क्रिया । इति ।

तथा, एवं पञ्चविधं योगं जपकाले' ह्यनुस्मरेत् ।

होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ॥ इति ।

फलार्थस्यापि ऋथादिपञ्चयोगज्ञानस्य जप्यादिकालएव कालः,—

तदुद्यथा, यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः ।

स सौरभेण स्तुविदितेति, क्रियारूपस्यापि सौरभस्य फल-

साधनायाश्रयानपेक्षणेऽपि वाक्योपात्तसोमाङ्गस्तुतिकालीनस्य फल-
साधनत्वम् ।

तत्र,— येन यदृषिणा दृष्टसिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।

मन्त्रेण तस्य तत्रोक्तमृषेर्भावस्तदार्थकम् ॥

कुन्दो मायत्रयाद्यक्षरविन्यासः, यं मन्त्रः प्राधान्येन वदति सा देवता ।

विनियोगस्तु,—

पुराकल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थ एव च ।

अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥

इति वचनात्, प्रस्तुते श्रौते स्मार्त्ते वा कर्मणि विनियोगः, न च पुराकल्प इति वचनात्, श्रौतविनियोगस्येव स्मार्त्तेऽपि स्मरणं, स्मार्त्तविनियोगस्यापि पुराकल्पे समुत्पन्नत्वात्, अनादित्वाविशेषात् । यत्तु तत्रैव वचनम्,—

अश्वमेधाऽवभृथे विनियोगस्य कथ्यते, इति तदुदाहरणमात्र-प्रदर्शनपरं, नहि दृष्टे सत्यदृष्टकल्पना, इति केचित् । बहवस्तु सम्बोपक्रमे, तैत्तिरीयश्रुतिगतगायत्रादिऋत्यादिकथने उपनयने विनियोग इति वचनाच्छ्रौतविनियोग एव विनियोग इत्याहुः ।

निरुक्तं यत्तु मन्त्रस्य समुत्पत्तिः प्रयोजनम् ।

अधिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मण्यञ्च विधीयते ॥

निरुक्तं निर्व्वचनं, अधिष्ठानं, आश्रयः, एतत्प्रत्येकयुक्तं वाक्यं ब्राह्मणं, एतज्ज्ञानमदृष्टार्थं मन्त्रार्थज्ञानं लिङ्गादेव कर्मार्हं, योगियाज्ञवल्करवचनस्यान्यपरत्वेऽपि ।

अविदित्वा तु मन्त्रार्थं यत्किञ्चित् कर्म नाचरेत्, इति स्मृत्यन्तरात्, न च श्रौतकर्मस्येव मन्त्राधिकरणोक्तनीत्या मन्त्रार्थ-ज्ञानोपयोगो न स्मार्त्तकर्मस्यपि, यथाकथञ्चित्कर्मस्मारकत्वं सर्व्वत्र कल्पनीयं, शन्नोदेवीरित्यस्य शनिपूजायां विनियोगे

अनेरस्मारकत्वेऽपि पूजाया फलशान्तिप्रकाशकत्वेन कर्मस्मारकत्व-
सम्भवात् ।

तेन मन्त्रार्थाज्ञाने वैगुण्यं स्यादेव ।

यच्च, याज्ञिकाः पठन्ति,

श्याते' लूने तथा छिन्ने सान्नाय्ये मार्त्तिके तथा ।

पञ्चान्मन्त्रः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः ॥ इति ।

नैतावता मन्त्राणामदृष्टार्थता किन्तु दृष्टार्थानां क्रियाणां खनना-
दीनां कार्यस्य पूर्वनिर्वृत्तत्वेऽपि कियदप्यंशमसिद्धं कर्तुं इदानीं
क्रिया तत्र मन्त्रस्य दृष्टार्थतैव ।

क्रियायाश्च सिद्धेऽपि कार्ये नियमादृष्टसिद्धार्थं पुनरनुष्ठानमिति ।

अथ प्रथमभागकृत्यं, तत्र सूर्याय दध्यक्षताञ्जलिदानादि
लिखितं तत्काम्यमिति नित्यां नाचरन्ति ।

विष्णुपुराणे,—

स्वाचान्तश्च ततः कुर्याद्भुक्तमङ्गलवीक्षणम् ।

आदर्शाञ्जनमाङ्गल्यदूर्वाद्यालम्भनानि च ॥

गुरवः पिष्टमाढविद्याप्रदप्येष्टभ्रातरश्च ।

मङ्गलान्याह नारदः,—

लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हृताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येन्नमस्तेदर्चयेच्च यः ।

प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथास्यायुर्न हीयते ॥

अञ्जनं सोवीराञ्जनादि माङ्गल्यानि दूर्वादीनि,
दूर्वा दधि सपिरथोदकुम्भं धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम् ।
मृद्गोमयं स्वस्तिकमक्षतानि लाजा मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च ।
श्वेतानि पुष्पाणि तथाशनिं च हुताशनं चन्दनमर्कविम्बम् ॥

अश्वत्यवृक्षं च समालमेत, आदित्यस्थालभ्रनासंभवादयथासंभव-
मिति बोध्यम् ।

ब्रह्माण्डे,—

दर्पणे वाथवा पश्येत्तस्मीवांस्तु भवेन्नरः ।
तथा तत्र ब्राह्मे च, स्वमात्मानं दृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम् ।
एतत्सर्व्वाधिकारिकं काम्यमपि नृपैरवश्यं कार्यमित्यस्मात्पिता-
महकृष्णवृहस्पतिगुह्यतमं ह्यपात्रे नीतिरन्नाकरे लिखितम् ।

ब्रह्माण्डे,—

अग्निचिकपिला साध्वी राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्येते तस्मात्पश्येत्तु नित्यशः ॥

तथा,—

निजायुर्वर्धनायैव तिलगोरोचना नृपः ।

अखण्डाक्षतदूर्वाष्टौ मृद्गीयात्थिरसि ध्रुवम् ॥

मनुः,—

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।

जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥

येषां स्तोत्राणां त्रिसन्ध्यं सन्ध्यादये वा प्रातर्वा सूर्योदये वा पाठः, तेषां प्रथमभाग एव पठनम् ।

शारदातिलके,—

द्विसहस्राधिका मन्त्राः खण्डशः शतधा कृताः ।

प्रातर्व्याः स्तोत्ररूपास्ते मन्त्रा एते यथा स्थिताः ॥

इति द्विसहस्राधिकाक्षराणां स्तोत्ररूपत्वमुक्तम् । इति, स्तोत्राणामपि यद्यपि मन्त्रत्वोक्तेः पुरश्चरणापेक्षास्ति तथापि “द्विसहस्रमितो मन्त्रः सकृज्जप्तो न सिध्यती”ति सकृज्जपमात्रमेव पुरश्चरणं, “एकदन्तं महाकायमि”त्यादि गणेशनामद्वादशकानां येषां कालो नोक्तस्तेषां द्विसहस्राक्षरत्वाभावेन स्तोत्रपरिभाषा-भावादुक्तनियमाभावात् पूर्वोक्त एव पाठः ।

एवं, “नमस्कृत्य महादेवं स्तोत्रेऽहन्तं विनायकमि”त्यादौष्वा-कृतविनायकस्तुतिः ।

“सूर्योदये यः सुसमाहितः पठेत् सुपुच्छलाभं धनसञ्चयानपी”-त्युक्तेः, “सूर्योऽर्यमा भगस्त्वष्टा” इत्यादि सूर्यनामाष्टशतस्य सूर्यो-दये पाठः ।

“विकर्त्तनो विवस्त्राश्चेत्या”दिशाम्बपुराणीयस्य सूर्यस्तवराजस्य सन्ध्याद्वयकालः स्फुट एव ।

प्रथमं च महादेवमित्यादि स्कन्दपुराणीयशिवनामद्वादशकस्य कालः स्फुटः, अत्र नामविशेषणत्वेन प्रथमान्तानामेव नपुंस-कलिङ्गत्वम् ।

तेन साकांचत्वाभावेन च नमामीत्यध्याहारो न कार्यः,

अच्युतं^१ केशवं विष्णुमित्यादिनामाष्टके ब्रह्मपुराणीये स्फुट एव
कालः, अत्रापि पूर्व्ववन्नपुंसकलिङ्गत्वम् ।

हरिमिति छान्दसोऽनुस्वारः ।

एवमन्यान्यपि वैष्णवशैवस्तोत्राणि पठनीयानि ।

शिष्टाः,—

गीतानामसहस्रं च स्तवराजो ह्यनुस्मृतिः ।

गजेन्द्रमोक्षणं चैव कृष्णस्यातीव दुर्लभम् ॥

अन्यत्र,—

स्थित्वा भित्त्वा जगत्सर्व्वमुषित्वा च चराचरम् ।

पापौघैर्लिप्यते नैव गीताध्यायी कथञ्चन ॥

गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।

गीताध्यायं पठेद्यस्तु श्लोकं श्लोकार्क्षमेव वा ॥

भवपाशविनिर्मुक्तो याति विष्णोः परं पदम् ।

आब्रह्मस्तम्भपर्य्यन्तं जगत्तृप्तिं करोति यः ॥

विश्वरूपकृताध्यायं विभूतिं यः पठेन्नरः ।

विभूतिर्विश्वरूपस्य ऊर्द्धमूलं तथैव च ॥

हृदये यस्य वर्त्तन्ते तस्य सन्निहितो हरिः ।

स्तोत्राणां परमं स्तोत्रं विष्णोर्नामसहस्रकम् ॥

सहस्रनामतुल्यं हि पावनं नैव दृश्यते ।

अष्टादशपुराणानां सारमेतद्धनञ्जय ॥

मयोद्धृत्य समाख्यातमेतन्नामसहस्रकम् ।

न शक्नोति यदा नित्यं पठितुं स्तवपञ्चकम् ॥

तदा नामसहस्रन्तु पठनीयं कलौ सदा ।

एवं,— भक्तिमान् यः सदोत्थायेति फलश्रुतेः

प्रातरुत्थाय नित्यं पठनीयम्,

विष्णोर्नामसहस्राख्यं पुराणेषु प्रतिष्ठितम् ।

यो नरः पठते नित्यं त्रिकालं केशवालये ॥

शिवालये पठेद्वापि तुलसीवनसन्निधौ ।

नरो मुक्तिमवाप्नोति प्रसादाच्चक्रपाणिनः ॥

आहमाङ्गल्ययात्रोत्सवादिषु ग्रहपीडादिषु च एतत्पाठस्यावश्यकत्वं,
काम्यत्वञ्च बहुपुराणेषु एतत्फलश्रुतौ च सिद्धमिति विस्तरभया-
द्वाक्यानि न लिख्यन्ते ।

यत्तु केचित्,—

नमो भगवते वासुदेवाय सर्वलोकगुरवे इत्यादि पठति, तद्वचनानां

महाभारतीयत्वाभावाच्चैव पठनमिति वहवः । तथाच, हरिवंशोक्त-

आर्यास्तवं प्रवक्ष्यामीत्यादि आर्यास्तवोऽपि पठनीयः स्तवराजश्च

शान्तिपर्व्वराजधर्म, आरिराधयिषुर्विष्णुमित्यादि भीष्मोक्तेर्ज्ञेयं,

अव्यक्तं शाश्वतं विष्णुमित्याद्यनुस्मृतिः गजेन्द्रमोक्षणश्च विष्णुधर्म,

ॐ नमो मूलप्रकृतये इत्यादिना नारदीयपञ्चरात्रोक्तं पूर्व्वस्थां

दिशि चाग्नये इत्यादि नरसिंहकवचमपि पठनीयं, ये त्वामार्थ्येति

दूर्गेति इत्यादि विष्णुपुराणीयार्यास्तवस्य द्वौ कालौ स्फुटी ।

तथाहि महाभारते भगवद्वचनम् ।

अद्वाधाननुसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयादित्युक्तेर्मोक्षार्थिनः
शुद्धिद्वारा मुक्तिफलम् ।

शुभलोकार्थिनः शुभलोकप्राप्तिः,

सोऽपीत्यपिशब्दाद्योऽधीते तस्य मोक्षादिकं सिद्धमेव, महा-
भारतीयमिदं स्तोत्रं विष्णुं विष्णुरित्यादि सर्वप्रहरणायुध इत्यन्तम् ।

तत्र वैशम्पायन उवाच,

श्रुत्वेत्यादि न ते यान्ति पराभवमित्यन्तमवश्यं पठनीयम् ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

ॐ सूर्यतनय इत्यारभ्य सावर्णिर्भविता मनुरित्यन्तस्य प्रत्यहं पाठः,
मम सन्निधिकारकमिति मुक्तिफलजनकत्वात् ।

अस्य स्तवस्य यत्कामनाविशेषेषु शाक्त्यादिषु च पठनं, तदेतत्
स्तोत्रे कल्पादिषु च सिद्धमेव, अत्रावेष्टिन्यायेन एकदेशस्यापि
फलसम्बन्धः ।

जन्मनां प्रादुर्भावानां कीर्त्तनं तदतिपादको ग्रन्थः ।

श्रुतं पापं हरति आरोग्यञ्च प्रयच्छति ।

युद्धचरितश्रवणं शत्रुभयं नाशयति, सुतयः श्रुताः शुभमतिं
प्रयच्छति । प्रादुर्भावश्रवणं पापानि नाशयति । एतद्विषये विस्तरस्तु
अस्मत्पितामहकृष्णवृहत्पिण्डतमहापात्रकृते नीतिरत्नाकरे द्रष्टव्यः,
यद्यप्यत्र प्रातःकालादिर्नावधार्यते तथापि देवकार्यस्य सर्वस्य
पूर्वाह्नः परिकीर्त्तित इति नरसिंहपुराणात् पूर्वाह्ने पाठो न्याय्यः ।

नक्तं स्तोत्रेषु पूजितमिति पञ्चरात्रवचनान्नक्तं पाठोऽपि नित्य-

सिद्धिरविरुद्धा, काम्यं तु पूर्वाह्न एव, अत्र केचित् येषां प्राति-
स्विककालिकविशेषो नास्ति तत्परमेतद्वचनमिति तन्नसम्यक्,
पूर्वाह्ने कदाचिदपठने सर्व्वस्तोत्रपाठसाधारण्येन नक्तकालस्य^१
प्राशस्त्योक्तेः,—

विष्णुपुराणीयनमस्ये सर्व्वभूतानां इत्यादिलक्ष्मीस्तवोऽपि
पठनीयः ।

पठ्यते येषु चैवैष गृहेषु श्रीस्तवो मुने ।

अलक्ष्मीः कलहाधारा न तेष्वस्ते कदादन ॥ इति फला-
भिधानात्,—

न विषं विषमित्याहुः ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ।

विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रिकम् ॥ इति

तथा,—व्याधितस्य कदर्थ्यस्य ऋणयस्तस्य सर्व्वदा ।

स्त्रीजितस्य च मूर्खस्य मरणान्तं हि सूतकम् ॥ इति ।

तथा,—ऋणानां चानपक्रिया इति च अशक्य ऋणापकरणशङ्कस्य
कर्मभानधिकारस्मरणात् ऋणशोधनार्थं मङ्गलस्तोत्रादीनि पठ-
नीयानि, एवं फलमपेक्ष्य अन्यान्यपि स्तोत्राणि पठितव्यानि, इति
स्तोत्रप्रकरणम् ।

अथ देवगृहसंमार्ज्जनादिदेवकार्याणि,
कल्पमेव समुत्थाय हन्याद्देवीं यथोदितां इति वराहपुराणवचनात्तत्र
कल्पप्रभृतिकालः, एवं कृते तु सन्ध्यादिकर्मसमाचरेत्, इति,
यत् देवकवाटोद्घाटनादिदेवकार्यानिस्तरं सन्ध्योक्ता, तद्गृहीत-

भागवतदीक्षाणां, स्मार्त्तानां सन्ध्याया अधिकारसम्पादकत्वात्
तत्सन्ध्यायोरुत्तरमेव ।

तत्र यमः,—देवमाख्यापनयनं देवागारसमूहनम् ।

आपनं सर्वदेवानां 'गोदानस्य समं स्मृतम् ॥

तथाच कवाटोद्घाटनदीपज्वालनदन्तधावनमुखप्रक्षालनमाख्यान-
घृततैलाभ्यञ्जनभूमीलेपनोदत्तनस्नान-गन्धचन्दनागुरुकर्पूर-कुङ्कुम-
तालवृन्तमयूरव्यजनपुष्पवस्त्रालङ्कारदानानि सर्वदेवानां कार्याणि ।

विस्तरस्तु पश्चाद्वक्ष्यते,—

प्रातः स्नात्वा शुचिर्भूत्वा कृतसन्ध्याजपस्ततः ।

यथोक्तन्यस्तमन्त्रः सत्रष्टोत्तरसहस्रकम् ॥

स प्राणायामकं कुर्यात्तदर्थं काग्रमानसः ।

एवमेव तथा सायं नित्यमेष विधिः स्मृतः ॥

नित्यजपेन सर्वपापक्षयः सर्वकामावाप्तिश्च,—

प्राणायामस,

रेचनं दक्षिणेनोक्तं पूरणं वामतश्चरेत् ।

जपारम्भे विधिर्ज्ञेयो विपरीतस्तु संस्तुतौ ॥

एवं प्रातः प्रणवजपः कार्यः, तथाच, प्रणवमन्त्रस्य, प्रजापतिः
ऋषिः, गायत्री छन्दः, परमात्मा देवता, प्रणवजपे विनियोगः, भूः
अङ्गुष्ठाभ्यां नमः, भुवः तर्जनीभ्यां स्वाहा, स्वः मध्यमाभ्यां वषट्,
महः अनामिकाभ्यां हुं, जनः कनिष्ठाभ्यां वौषट्, तपः अस्त्राय फट्,
इत्यङ्गन्यासः, भूः हृदयाय नमः, भुवः शिरसे स्वाहा, स्वः शिखायै

वषट्, महः कवचाय हुं, जनः नेत्राभ्यां वीषट्, तपः अस्त्राय फट्,
इति करन्यासः । प्रणवेन सर्वशरीरे व्यापकन्यासः, एवं करद्वये,
अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तेषु करद्वये युगपन्न्यासः, अकारं प्रथमे
पर्वणि, उकारं द्वितीये, मकारं तृतीये, सर्वाङ्गुलिव्यापकं प्रणवं
न्यसेत्, अकारं नाभौ, उकारं हृदि, मकारं मूर्द्धि ।

सर्वाङ्गे प्रणवम्,—

शरीरं प्रणवं ध्यात्वा तन्मध्ये परमात्मानम्

विचिन्त्य ब्रह्मकवचेन स्वदेहं परिवन्धयेत् ॥

भूरभ्यात्मने हृदयाय नमः, भुवः वाय्वात्मने शिरसे स्वाहा, स्वः-
सूर्यात्मने शिखायै वषट्, भूर्भुवः स्वर्गब्रह्मात्मने कवचाय हुं, सोमा-
त्मने नेत्राभ्यां वीषट्, सत्यात्मने अस्त्राय फट्, व्याहृतित्रयेण दिग्-
बन्धनं, एतद्ब्रह्मकवचं,

ध्यानं,

विष्णुं भास्वत्किरीटाङ्गदवलयगलाकल्पहारोदराङ्गि-

शोणीभूषं सवक्षीमणिमकरमहाकुण्डलामण्डिताङ्गं,

हस्तोद्यच्चक्रशङ्खाम्बुजगदममलं पीतकौशेयवासिं,

विद्योतद्भासमुद्यद्दिनकरसदृशं पद्मसंस्थं नमानि ॥

ततः प्रणवजपः ।

इति प्रणवजपविधिः ।

अथ अष्टाक्षरजपः ।

प्रातः प्रातः समुत्थाय कृतसन्ध्यजपः शुचिः ।

जपेदष्टसहस्रं वै नित्य एष विधिः स्मृतः ॥

यो मासं द्वापरे भक्त्या पूजयन् लभते फलम् ।

नमो नारायणेत्युक्त्वा तत्कलौ लभते फलम् ॥

अष्टाक्षरो महामन्त्रः सर्वपापहरः परः ।

सर्वेषां विष्णुमन्त्राणां राजत्वेन प्रतिष्ठितः ॥

कल्पतरौ अष्टाक्षरविधाने,

जपेत् सहस्रं नियतं शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

पादौ,—

अष्टाक्षरं हि मन्त्रेशं ये जपन्ति द्विजोत्तमाः ।

तान् दृष्ट्वा ब्रह्महा शुष्येत्ते यतो विष्णवः स्वयम् ॥

अस्य च वैदिकत्वान्न सिद्धादिचिन्ता, न वा दीक्षानियमः,

न वा पुरश्चरणनियमः, तथाच नारायणोपनिषत्,—

आत्मबोधोपनिषच्चप्रमाणं,

प्रपञ्चसारे,—

ऋषिरस्य मनोः साध्यनारायण इतीरितः ।

कन्दसु देवी गायत्री परमात्मा च देवता ॥

अथ क्रुद्धमहावोर द्विसहस्रपदीदकैः ।

उल्कैर्जातियुतैः कुर्यात् पञ्चाङ्गानि मनोः क्रमात् ॥

अष्टाक्षरेण व्यस्तेन कुर्यादाष्टाङ्गिकं सुधीः ।

सहस्रच्छिरःशिखावर्मनेत्रास्त्रोदरपृष्ठके ॥

तथा,—

अष्टाक्षरनारायणमन्त्रस्य, साध्यनारायण ऋषिः, देवौ गायत्री-
छन्दः, परमात्मा देवता, अष्टाक्षरनारायणमन्त्रस्य जपे विनियोगः,
ॐ क्रुद्धोक्ताय स्वाहा अक्रुद्धाभ्यां नमः, ॐ महोक्ताय स्वाहा
तर्जनीभ्यां स्वाहा, ॐ वीरोक्ताय स्वाहा मध्यमाभ्यां वषट्, ॐ
दुःश्लोकाय स्वाहा अनामिकाभ्यां हुं, ॐ सहस्रोक्ताय स्वाहा
करतलकरपृष्ठाभ्यां अस्त्राय फट् । इति करन्यासः ।

एवमङ्गन्यासः,

हृदयाय नमः, शिरसे स्वाहा, शिखायै वषट्, कवचाय हुं,
अस्त्राय फट्, इति विशेषः,

ध्यानं,—

अकौंघाभं किरीटान्वितमकरलसत्कुण्डलं दीप्तिराज—
त्लेयूरं कौस्तुभाभाशवलरुचिरहारं सपीताम्बरञ्च ।
नानारत्नांशुभिन्नाभरणशतयुतं श्रीधरास्त्रिष्टपाश्वर्यम्,
वन्दे दोःशङ्खचक्राभ्युत्तुहगदममलं विश्ववन्द्यं सुकुन्दम् ॥

ॐ नमो नारायणायेति अष्टाक्षरमन्त्रः, नमो नारायणायेति-
मन्त्रैकशरणा वयमिति वचनात् ।

मन्त्रार्थः,—

सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सर्व्वात्मा सर्व्वगो ध्रुवः ।

जगज्जन्मस्थितिध्वंसहेतुरेष महेश्वरः ॥

एवमेव संसृद्दिश्य मन्त्रो नारायणः सदेति सुरेश्वराचार्य्यरीत्या-
ज्ञातव्यम् ।

तस्यार्थः,—

ब्रह्मलोकानुग्रहार्थं गृहीतदेहो नारायणस्तस्मै नमस्कार इति ।
प्रपञ्चसारे, तारः शक्त्यर्थतया निर्दिष्टः सोऽहमर्थकः, पूर्णं, नारणः
प्रतिषेधार्थं मीकारश्चायमर्थको भवति, सलिलानलपवनधराः
क्रमेण नारायणाक्षराः प्रोक्ताः, चरमे च सुविभक्त्यर्थं^(१) दर्शित-
स्तदर्थार्थः ।

अयं जलतेजोवायुपृथ्व्यात्मकः प्रपञ्चो नास्ति सोऽहं ब्रह्म-
वाहमित्यर्थः, प्रयोगस्तु कल्पाद्यनुसारेण कार्यः ।

इत्यष्टाक्षरानुविधानम् ।

अथ द्वितीयभागकृत्यम् ।

दक्षः,—

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।

समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥

उपादानस्येति विशेषः, वेदस्वीकरणं वेदाध्ययनं, तद्रूपः प्रथमो-
वेदाभ्यासः ।

याज्ञवल्करः,—

यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥

वेदविचारो मीमांसाध्ययनं, तद्रूपो द्वितीयो वेदाभ्यासः ।

तदुक्तं,—

धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करुणात्मना ।

इति कर्त्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥

लघुभ्यासः,—

यथा पशुर्भारवाही न भारफलमश्रुते ।

द्विजस्तथा ज्ञानहीनो न वेदफलमश्रुते ॥

श्रुतं गरीयः सर्वेभ्यो वित्तादिभ्यो न संशयः ।

श्रुतादि चक्रिरे धर्मं योऽनूचानो स नो महान् ॥

समुचितं स्लोकमपि श्रुताधीतं विशिष्यते ।

श्रुतमत्र मीमांसा, अनूचानः साङ्गप्रवचनाध्यायी अर्थज्ञान-
वानिति यावत् इति लक्ष्मीधरः, तेन शिक्षादीनां षडङ्गाना-
मध्ययनं नित्यं, वेदमूलत्वात् स्मृतीनामपि ।

मनुः,—

अग्नेभ्यो अग्निनः श्रेष्ठा अग्निभ्यो धारिणो वराः ।

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्योऽध्यवसायिनः ॥

अध्यवसायिनोऽध्येतारः, १

(१) करुणात्मना ।

(२) अनुशातारः ।

मनुः,—

बुद्धिद्विकराण्याश्च धन्यानि च हितानि च ।

नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥

बुद्धिद्विकराणि वैशिष्टिकन्यायादीनि, धन्यानि नीतिशास्त्राणि,
वैदिका निगमानिर्धगुप्रभृतयः ।

तथा,—

आर्धं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

वेदार्थज्ञानाय विचारान्तःपातिन्यायाद्यध्ययनं

शङ्कलिखितौ,—

न वेदमधीत्य नान्यां विद्यामधीयीत, अन्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्य इति ।

अथाभ्यासरूपस्तृतीयो वेदाभ्यासः । अभ्यसनं अभ्यासो गुण-
नात्मकः, पारायणजपब्रह्मयज्ञादिसिद्धिहेतुर्वेदधारणफलार्थं क्रिय-
माण आनुसङ्गिकपापक्षयादिफलश्च ।

याज्ञवल्करः,—

वेदाभ्यासरतं शान्तं महायज्ञक्रियारतम् ।

न स्फुरन्ति^१ तु पापानि महापातकजान्यपि ॥

मनुः,—

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥

ननु वक्ष्यमाणब्रह्मयज्ञकरणेनापि अभ्यासस्य चारितार्थमस्तु

इति चेन्न, धारणेऽभ्यासस्य साधनत्वाद्धारणं विना ब्रह्मयज्ञाभावात्, किं च ब्रह्मयज्ञस्य प्रातर्होमानन्तरं तर्पणात्पूर्वं वैश्वदेवावसाने वा तैत्तिरीयश्रुत्या रात्रौ वा विधानेन कालभेदात् ।

अथ जपरूपश्चतुर्थी वेदाभ्यासः ।

मनुः,—

वेदमेवजपेन्नित्यं यथाकालमतन्वितः ।

तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ इत्यादि

अस्नाताशी मलं भुंक्ते अजपी पूयशोणितमिति जावाल्यादुक्त-
दोषवचनेन विहितस्य जपस्य नायं कालः ।

अङ्गश्चतुर्थभागे तु मुख्या भवति मध्यमा ।

नित्यत्वादन्यकालेऽपि सानुष्ठेया स्वशक्तितः ॥

इति ब्रह्मण्डपुराणोक्तेस्तस्य माध्याह्निककर्म्मणि वस्त्रनिष्पीडनानन्तरं विहितस्य ब्रह्मयज्ञरूपस्य जपस्य नायं कालः, किं तु पापक्षयफलकस्यायमेव द्वितीयभागः कालः, तथा पशुपुत्रादिकाम्यस्याऽपि, तत्रादौ प्रणवस्यैकान्तिकसच्चिदानन्दब्रह्मपरस्य जपः सर्वपापक्षयद्वाराऽन्तःकरणशुद्ध्यापादनेन मोक्षफलः कार्यः ।

तथाच यजुर्विधाने,—

ततः परमोकारकल्पं व्याख्यास्याम इत्यादि ।

ततोऽस्य सर्वे वेदा अधीता भवन्तीति च ॥

योगी याज्ञवल्करः,—

प्रणवो हि परं ब्रह्म तज्जपः सर्वपापहा ।
 ॐ कारायुतमभ्यस्य तदङ्गैव विशुध्यति ॥
 यत्तदा दशसाहस्रं जपमन्त्रहमाचरेत् ।
 तस्य द्वादशभिर्मासैः परं ब्रह्म प्रकाशते ॥
 शुचिर्वाऽप्यशुचिर्वापि प्रणवं यो जपेत्सदा ।
 लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥

अङ्गिराः,—

प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्युपस्थिताः ।
 वाङ्मयं प्रणवे सर्वमभ्यस्येत्प्रणवं ततः ॥
 प्रणवे नित्ययुक्तस्य व्याहृतिषु च सप्तसु ।
 त्रिपदायां च गायत्र्यां न भयं विद्यते क्वचित् ॥

योगी याज्ञवल्करः,—

अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः ।
 तस्योङ्कारस्मृतं नाम तेनाहृतः प्रसीदति ॥

स च गायत्रीजपो द्विविधः,—

प्रणवभूर्भुवस्वरिति व्याहृतित्रययुक्ततत्सवितुरित्यादि त्रिपदा
 गायत्रीत्येकः प्रकारः ।

स एव सन्ध्यासु इति सप्रमाणं प्राक् लिखितम् ।
 सप्तव्याहृतिदशप्रणवशिरःसाहित्येन द्वितीयः ।

शङ्खः,—

इति पवित्राण्यभिहितान्येतेभ्यः सावित्री विशिष्यते ।

नाघमर्षणादित्यादि च, ॐकारस्य प्रणवाख्या ।

ॐभूः, ॐभुवः, ॐस्वः, ॐमहः, ॐजनः, ॐतपः, ॐसत्यं इति

महाव्याहृतयः,—

आपो ज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवस्वरोम् ।

अत्र च भवति श्लोकः,—

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

ये जपन्ति सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् ॥

शतजप्ता तु सा देवी दिनपापप्रणाशिनी ।

सहस्रजप्ता सा देवी पातकेभ्यः प्रमोचिनी ॥

दशसाहस्रजाप्येन सर्वपातकनाशिनी ।

सुवर्णस्तेयकृद्भिप्रो ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥

सुरापश्च विशुध्यन्ति लक्षजापान्न संशयः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा कल्पं कल्पं समाहितः ॥

अहोरात्रकृतात्पापात्तत्तत्क्षणादेव मुच्यते ।

सव्याहृतिसप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश ॥

अपि भ्रूणहनं मासात्पुनन्यहरहः कृताः ।

अत्र गायत्र्यधिकारात् सव्याहृतिशिरःसहितदशप्रणवयुक्त-
गायत्र्याः प्राणायामः प्रतीयते ।

तथा,—

हस्तत्राणप्रदा देवी पततां नरकार्णवे ।

तस्मात्तामभ्यसेन्नित्यं ब्राह्मणो हृदये शुचिः ॥

गायत्रीजप्यनिरतं हव्यकव्येषु योजयेत् ।

तस्मिन् तिष्ठते पापमहिन्दुरिव पुष्करे ॥

सावित्रीजप्यनिरतः स्वर्गमाप्नोत्यनुत्तमम् ।

सावित्रीजप्यनिरतो मोक्षोपायश्च विन्दति ॥

तत्र न भयं विद्यते इत्यत्र नरकभयं संसारभयं नास्तीत्यर्थः,
इत्येकः प्रकारः ।

मनुयमी,—

ॐकारपूर्विकास्त्रिस्तो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥

योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतस्त्रितः ।

स ब्रह्मपरमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान् ॥

वायुभूतो लिङ्गशरीरनिष्ठः, खमूर्त्तिमानाकाशव्यापी,

पुनर्यमः,—

गायत्र्यास्तु परं नास्ति मीनात् सत्त्वं विशिष्यते ।

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ॥

गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

गायत्रीश्चैव वेदांश्च तुल्ययाऽतोऽत्यन्तप्रभुः ॥

एकतयतुरो वेदाः साक्षाच्च सपदक्रमाः ॥

एकतयैव गायत्री तुल्यरूपा तु सा मता ।

तत्र प्रणवव्याहृतित्रयसहितगायत्रीजपकथनात् ।

प्रणवाद्यतिसंरुद्धां जपेद्गाहृतिभिः सदा ।

गायत्रीं प्रणवश्चान्त इति वैकल्पपरमेव ।

अन्ते प्रणवोऽस्मिन् पक्षे वैकल्पिकः ।

मनुः,—

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य वहिरेतत्तिकां द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासात्त्वन्ते वा हि विमुच्यते ॥

अत्र यद्यपि वहिर्देशविशिष्टजपविधानाच्च गृहग्रामादीनां
सामान्यदेशानामिह प्रसङ्गः ।

तथापि असम्भवे अप्रावृत्तगृहैकदेशे जपमाचरन्ति
शिष्टाः ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

ॐकाराद्या त्रिरावृत्ता देवस्यारम्भाणि सदा ।

सप्तावृत्ता पुनर्व्वेदं दशभिः प्रापयेद्दिवम् ॥

विंशवत्सेन सा देवी नयते ह्रीश्चरालयम् ।

अष्टोत्तरशतं जप्त्वा तरते भवसागरात् ॥

सर्व्वेषामेव पापानां सङ्करैः समुपस्थिते ।

दशसाहास्रिकीऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं परमिति ॥

यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।

तत्र तत्र तिलैर्हीमो गायत्र्या जप एव च ॥

वायुमन्त्रो दिवा तिष्ठेद्रात्रीं नीरासु सूर्य्यदृक् ।

जप्त्वा सहस्रगायत्र्याः शुद्धिर्नृणावधादृते ॥

शतेन गायत्र्या स्नायात् शतमन्तर्जले जपेत् ।

अपः शतेन पीत्वा तु सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तथा,—

गोघ्नो पितृघ्नो मातृघ्नो ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

भ्रूणहा स्त्रीहारी च यश्च विप्रः सुरां पिबेत् ॥

गायत्र्याः शतसहस्रेण जप्येन तु भवेत् शुचिः ।

एवं याज्ञवल्कीयजपप्रयोगाणां व्याहृतित्रयविशिष्टगायत्रीजप-
विषयत्वं, शंखीक्तानां प्रणवयुक्तगायत्रीविषयत्वं, ये प्रयोगा-
एतदन्यतरलिङ्गशून्यास्तत्र द्वयोः कल्पयोर्विकल्पः ।

यथा,—

सर्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ।

दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं महत् ॥

गायत्र्याः शतसाहस्रो जपो नक्ताशिनो द्विज ।

वह्निःस्नातस्य तच्चैव सर्वकल्मषनाशनः ।

दशायुतानि जप्त्वा च हविष्याशी स मुक्तिभाक् ॥

गायत्र्यास्तु जपन् कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

लक्षजप्याङ्गायत्र्यास्तु सुरापानात् प्रमुच्यते ॥

पुनोति हेमहर्त्तारं गायत्र्याः लक्षसप्ततिः ।

गायत्र्या लक्षषष्ठ्या तु मुच्यते गुरुतल्पगः ॥

अत्र च गुणविशेषात् फलविशेषः ।

पापक्षयेऽप्यनुबन्धभेदाद्विशेषः ।

तथा यजुर्विधाने, अथातो गायत्रीकल्पं व्याख्यास्यामः,
उपोष्य पुष्येण स्निग्धलमुपलिप्य कुशेषूपविष्टो द्वावापृथिव्योः
सन्धिमीक्षमाणो जपेत् ।

ॐकारपूर्व्यां गायत्रीं जपेत्, यावत्कालं यथाविद्याकालं,
अग्निसुपसमाधाय चतुर्विंशत्याध्याहुतिसहस्राणि जुहुयात्
तत्सवितुरिति, समासहोमो दशायुतानि जप्त्वा सर्वपापैः प्रमु-
च्यते, अत्रोद्धारपूर्व्वगायत्रीमात्रस्य जपः ।

न व्याहृतिप्रवेशेन, यावत्कालं यथाविद्याकालमिति सिध्यर्थ-
जपपुरस्करणं सूच्यते ।

अहोरात्रोपोषितः साहस्रिकं होमं समाचरेत्, त्रिरात्रो-
पोषितो दशसाहस्रिकमित्यादि वक्ष्यमाणकालावच्छिन्नजपकल्प-
नम् । सर्वमन्त्राणां पूर्व्वसेवार्थं लक्ष्मयुतं सहस्रं शतमिति
सिध्यपेक्षाकार्थ्यमत्युपक्रमे विधानादुपाह्वम् ।

तथा,—

स्त्रीशूद्रसन्धाषणवर्जितरात्रमयुतं जप्त्वा विपापो भवति,
द्वितीयं विद्यार्थी, तृतीयमारोग्यकामः, चतुर्थं पुत्रकामः, पञ्चमं
धनकामः, षष्ठं प्राणकामः, सप्तमं सौभाग्यकामः, अष्टमं ब्राह्मण-
वर्जं सर्वे वर्णा वशीभवन्ति, नवमेन गायत्रीं सुरूपं पश्यति, दश-
मेन ब्रह्मलोकमवाप्नोति । अथातः काम्यहोमः, दूर्वाभायुस्कामः,
पशूनामुपधाते कुशान् जुहुयात् स्वरापगतये तु आम्बसमिधो
जुहुयात्, खदिरमन्नाद्यकामस्य, अपामर्गमर्घ्यकामस्य, पद्मानि
त्रीकामस्य, वासकपुष्पं कन्यार्थी, अक्रामित्वाण्यहोमात् परं
ब्रह्माधिगच्छति ।

प्राप्य देशं कालञ्च द्विजः सामर्थ्यमेव च ।

एकाहं ब्रह्मकूर्चाशी एकाहमेकभक्षकत्वात् ।

एकाहं ब्राह्मणान्नाशी गायत्रीजपमाचरेत् ।

शतं स्नात्वा तु गायत्र्याः शतमन्तर्जले जपेत् ॥

अपः शतेन पीत्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

गोघ्नश्चैव कृतघ्नश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥

भ्रूणहा रत्नहारी च यस्य विप्रः सुरां पिबेत् ।

अयान्यं याजयित्वा तु कृत्वान्यदपि पातकम् ॥

न सीदेत् प्रतिगृह्णानः पृथिवीमपि सागरम् ।

ये च केचिद्ग्रहा दुःस्थाः सौम्यास्ते स्युः न संशयः ॥

द्वितीयं विद्यार्थीत्यादिषु समुच्चयोऽयुतद्वयमित्यर्थः, एवं तृतीयादिषु,

शतं स्नात्वा तु गायत्र्या इत्यत्र गायत्रीकरणस्नानशतं वाक्यार्थः ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

ऋग्विधाने, शतेन गायत्र्याः स्नायादिति शतसंख्यकगायत्री-
जपकरणकमेव स्नानमिति कर्मभेदः ।

तेन द्वयोर्यावत् श्रुतेतिकर्त्तव्यतायोगेनानुष्ठानम् ।

गायत्र्या न्यासः, याज्ञवल्क्यः, प्रथमं प्रणवन्यासः, अकारं नाभौ,

उकारं हृदि, मकारं मूर्ध्नि विन्यस्य ब्रह्मरूपतयात्मध्यानम् ।

व्याहृतिन्यासः ।

भूः पादयोः, भुवः जानुनि, स्वः कव्यां, नाभिदेशे महः,

जनलोकं हृदये, तपः कण्ठदेशे, भ्रूललाटमध्ये सत्यं ।

गायत्र्यक्षरन्यासः ।

पादाङ्गुष्ठे तथा गुल्फे जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

जर्घ्वीर्गुह्येऽथ वृषणे पादौ नाभौ तथैव च ॥

जठरे स्तने च हृदये कण्ठे वक्त्रे च तालुके^१ ।
 ओत्रे चक्षुषि^२ भ्रूमध्ये ललाटे पूर्वके मुखे ॥
 याम्ये च पश्चिमे चैव उत्तरे च यथाक्रमम् ।
 अन्तिमं मूर्ध्नि विन्यस्य परं ब्रह्म स उच्यते ॥

पूर्वमुखं शिरसः पूर्वभागः, एवमन्यत् ।

अथ शिरोमन्त्रन्यासः ।

गुह्ये वक्षसि वक्त्रे च समीके हृदये तथा ।
 पायी नाभ्यां ललाटे च नवमं मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥
 समीकं कण्ठदेश इति केचित् । गले पृष्ठं समीकं वा ।
 इदं न्यासचतुष्कं च सकृन्न्यस्यति यो नरः^३ ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मसायुज्यमृच्छति ॥

अक्षरदेवताः—

अग्निं वायुस्तथा सूर्यो विष्णुर्यमो वरुणश्च ।
 बृहस्पतिश्चपर्जन्य इन्द्रो गन्धर्व एव च ॥
 पूषा मित्रावरुणौ च त्वष्टा च वसवस्तथा ।
 मरुतः सोमोऽङ्गिराश्च विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ॥

(१) तालुनि ।

(२) चक्षुषोर्मध्ये ।

(३) द्विजः ।

प्रजापतिश्च देवाश्च सरुद्रब्रह्मविष्णवः ।

अपकाले तु संयोज्य^१ तेषां सायुज्यतां व्रजेत् ॥

न्यासचतुष्कमक्षरदेवताचिन्तनं च काम्यमिति वदन्ति ।

यजुर्विधाने,—

अथ रक्षार्थं विद्याङ्गान्युच्यन्ते, मन्त्राणामिषत्वेत्यादिना^२ खं
ब्रह्मान्तानां, शिवसङ्कल्पो हृदयं, पुरुषसूक्तं शिरः, उत्तरनारायणं
शिखा, अप्रतिरथं कवचं, शतरुद्रीयमस्त्रं, शतरुद्रीयं रुद्राध्याय-
एव काम्यानां, वयं सोमेत्यनुवाकश्चीतेति रुद्राङ्गेऽधिकस्य
विधानात् ।

तथा प्रकारान्तरं, मनो ज्योतिः हृदयं, अथोध्यग्निः शिरः,
मूर्ध्नि दिवः शिखा, मर्माणि ते कवचं, मानस्तोकेऽस्त्रं, तथा
प्रणवो भूर्भुवःस्वरिति गृह्यदयादीनि^३, ॐ हृदयाय नमः, भूः शिर-
से स्वाहा, भुवः शिखायै वषट्, स्वः कवचाय हुं, ॐ भूर्भुवः स्वः
अस्त्राय फट् ।

एतच्च यजुर्विधानोक्तप्रयोगेषु नित्यमन्यत्र वैकल्पिकम् ।

गायत्रीमधिकृत्य तु योगी याज्ञवल्काः,—

प्रणवोभूर्भुवः स्वरित्यङ्गानि हृदयाय नमः ।

द्विधावर्त्य ततः पञ्चादार्घ्यं हृन्द्वा देवतमिति ॥

द्विधावर्त्तित्व्यस्तसमस्तरूपेण, समस्तेनास्तमित्यर्थः ।

(१) संचिन्त्य ।

(२) मन्त्राणामिषत्वेत्यादिना ।

(३) गृह्यदयादीनि ।

तथा,—

त्रातारमिन्द्रं, त्वन्नो अन्ने, सुगन्धपन्थां, अशुन्वन्तं' तत्त्वायामि ।
 आनोनिशुभिः, वयं सोम, तमीशानं. अस्मे रुद्रा, स्वीना-
 पृथिवीत्येतत्संपुटं जपकाले होमकाले रक्षां प्राच्यादिषु कुर्यात् ।
 योगी याज्ञवल्करः,—

प्रणवाद्यन्तसंरुद्धो जपो व्याहृतिभिः सह ।

प्रणवव्याहृतिभिः साष्टं स्वाहान्तं होमकर्म्मणि ॥

प्रतिलोमं प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताभिचारिके ।

तेन सभ्याव्यतिरिक्तजपे प्रणवाद्यन्तत्वं अत्रावाह्य यजुषामेन
 तेजोऽसीति विधानत इति याज्ञवल्करपाठेऽपि ओजोऽसीत्यादि
 मन्त्र एव तैत्तिरीयसिद्धौ ग्राह्यः, विसर्जनमन्त्रोऽपि तत्रैवोक्तः,
 सभ्यास्थाने^१ दर्शितौ, नमस्तस्य विसर्जयेदिति वचनादित्यत्र
 नमस्कारपूर्वता विहिता ।

तथा,—

श्वेतवर्णा समुद्दिष्टा कौशियवसना तथा ।

श्वेतैर्विलेपनैः पुष्पैरलंकारैश्च भूषिता ॥

आदित्यमण्डलान्तस्था ब्रह्मलोकस्थितायवा ।

अक्षसूत्रधरा देवी पञ्चासन्नगता शुभेति ध्यानभावश्यकं,
 अथाध्यापनरूपः पञ्चमो वेदाभ्यासः, दक्षवधने तद्दानं वेददानं
 अध्यापनमित्यर्थः ।

यद्यपि,

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्ययजमानः ॥

पश्यान्तु कर्माणामस्य क्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥ इति ।

अध्यापनस्य जीविकात्वमुक्तं न धर्मजनकत्वम् ।

तथा,—

शुश्रूषाविद्यान्तरप्राप्तिप्रत्युपकारादिकामनया क्रियमाणस्य धर्म-
जनकत्वे मानाभावः, तथापि सर्वथा दृष्टफलाभिसन्धानमन्तरेण
परोपकारबुद्ध्या क्रियमाणस्याध्यापनस्य ब्रह्मलोकादिफलार्थत्वं
बोध्यं तत्र पुत्राध्यापनं नित्यम् ।

तथा,—

तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोकमाहुः, तस्मादेनमनुशासतीति श्रुतेः ।

याज्ञवल्क्यः,—

कृतघ्नो ऽद्रोही मेधावी शुचिः कल्याणसूचकः ।

अध्याप्याः साधुशक्तास्तस्मैदा धर्मतस्त्वित् ॥

कृतघ्नः परोपकारघाता, अद्रोही प्रसिद्धः, शुचिः पातकादि-
रहितः, कल्याणसूचकः, शुभलक्षणयुक्तः ।

सा धूर्वाभिमिकः, शक्तो वेदाक्षरग्रहणधारणः ।

आप्तो हितैषी, स्वः स्वकीयो ज्ञात्यादिः ।

तथा वित्तदः स्वेच्छया न तु पणपूर्वम्,

मनुः,—आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।

शक्तोऽर्थदाता स्वः साधुरध्याप्या दश धर्मतः ॥

ज्ञानदो विद्यान्तरदाता ।

तथा,—

विद्यादानेन सुमति ब्रह्मलोके महीयते ।

विद्यादानात्परं दानं त्रैलोक्येऽपि न विद्यते ॥

तथान्यतः,—

ब्रौह्मादुरतिदात्राणि गावः पृथ्वी सरस्वतीत्यादिवचनात्
विद्यान्तरदानमपि तत्फलार्थं काम्यमिति अध्यापनान्तर्गतमेव ।

ब्रह्मस्यतिः—

एवं दण्डादिकैर्युक्तां संस्तुत्य तनयं पिता ।

वेदमध्यापयेद् यद्वाष्ट्वास्त्रं मन्त्रादिकं तथा ॥

मनुः,—

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।

प्राप्तापराधाख्याज्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

अत्र शिष्टाः,—

सृष्टमति योऽननुज्ञातः परस्मात्पठती द्विजः ।

ब्रह्मस्तेयेन संयुक्तः स याति नरकं ध्रुवम् ॥

यश्च श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वा शुभम् ।

अन्यस्य जनयेत्कीर्तिं गुरोः स ब्रह्मज्ञा भवेत् ॥

इति द्वितीयभागकृत्यं ।

अथ तृतीयभागकृत्यम् ।

दत्तः,—

तृतीये चैव भागे तु पोथवर्गार्थसाधनम् ।
माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ॥
अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोथवर्गं उदाहृतः ।
ज्ञातिर्वन्धुर्जनः क्षीणस्तथानाथः समाश्रितः ।
अन्योऽपि धनयुक्तस्व पोथवर्गं उदाहृतः ॥
ज्ञानविदुभूप्रदाः पुण्याः सर्वे पुण्याः शिलोदयाः ॥

भविष्यपुराणे,—

भास्करायतनाभ्यासे यत्तोयं 'पूर्वतः' स्थितम् ।
सूर्यगङ्गेति विज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ॥
शिवलिङ्गसमीपस्थं यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।
शिवगङ्गेति तद्विज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ॥

अत्र विशेषोपादानात् कृत्रिमस्यापि जलस्य सूर्यगङ्गात्वं
शिवगङ्गात्वं च, अत्र जलसामीप्यं-पुरस्थत्वं च ।

ब्रह्माण्डे,—

तत्र क्रतुशतं पुण्यं नदी यत्रोत्तरायते ।
तदा शतगुणं प्रोक्तं पश्चिमे शिवसंनिधौ ॥

योगी याज्ञवल्करः,—

त्रिरात्रफलदा नद्यी याः काश्चिदसमुद्रगाः ।

समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥

एवं,—

देवा'स्त्रिंशत्सहस्रं जलधिगतनदीस्नानमन्योन्यतुल्यम् ।

शिष्टाः,—

नदीस्नानमवाप्नोति स्नातः स्वे तु जलाशये ।

वाहुखाते जले स्नातो गङ्गास्नानमवाप्नुयात् ॥

अत्र नद्यादीनां संयोगपृथक्त्वन्यायेन गुणसम्बन्धः, भाष्यकारमते तस्मिंस्तु वर्त्तमाने तदाश्रितकामोऽपि प्रवर्त्तते इति नीत्या प्रातःस्नानेऽपि मध्याह्नस्नानोक्तानां नद्यादीनामिव गुणफलसम्बन्धः, स्नानं चाकृत्रिम इति नद्यानुवादो न कृत्रिमनिषेधः, अतएव स्वकारिते तु न विरोध इति लक्ष्मीधरः ।

अतएव भूमिष्ठमुद्यतात् पुण्यमिति कृत्रिमाकृत्रिमसाधारण्येन मार्कण्डेयादिभिरुक्तम् ।

याज्ञवल्करः,—

प्रभूते विद्यमाने वा उदके सुमनोहरे ।

नाल्पोदके द्विजः स्नायान्नदीं चोत्सृज्य कृत्रिमे ।

तथाच नद्यादौ वज्रदक्सम्भवे अल्पोदके न स्नानम् ।

एवं अकृत्रिमसम्भवे कृत्रिमे न स्नानम् ।

विष्णुः,—

परनिपानेषु न स्नायादाचरेद्वा पञ्चपिण्डानुद्धृत्यापि
आपदि जलान्तरासम्भवे—

मनुः,—

परकीयनिपानेषु न स्नायात्तु कदाचन ।
निपानकर्त्तुः स्नायात्तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥

योगी याज्ञवल्करः,—

परकीयनिपानेषु यदि स्नायात् कदाचन ।
सप्त पिण्डान् समुद्धृत्य ततः स्नानं समाचरेत् ॥

शंखलिखितौ,—

स्नायात्तडागोदकनिपानकूपेषु ।
सप्त पञ्च त्रीन् पिण्डान् उद्धृत्य देवपितॄंस्तर्पयेत् ॥

वीधायनः,—

स्रवन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
प्रातरुत्थाय कुर्वीरन् देवर्षिपितृतर्पणम् ॥
निरुद्धासु न कुर्वीरन्मशभाक् तत्र सेतुकृत् ।
तस्मात् परकृतात् सेतून् कूपांश्च परिवर्जयेत् ॥
उद्धृत्य वा त्रीन् पिण्डान् कुर्यादापत्सु नो सदा ।
निरुद्धासु तु मृत्पिण्डांस्त्रींस्त्रीनम्बुघटांस्तथा ॥

अत्रेयं व्यवस्था,—

परकृततडागेषु सप्तपिण्डोद्धरणं, कूपतडागातिरिक्तपरकृत-
जलाशये पञ्चमृत्पिण्डोद्धरणम् ।

परकृतकूपेषु पिण्डोद्वरणं प्रवहसेतुकरणाज्जलाधिक्यं यत्न
तत्र मृत्पिण्डोद्वरणं अम्बुघटत्रयोद्वरणञ्च ।

अत्र च,—

चतुर्विंशाङ्गुलैर्हस्तैश्चतुर्भिर्धनुरुच्यते ।

एकधन्वादितूर्यान्तं कूपमानमुदाहृतम् ॥

शतधन्वन्तरा वापी पुष्करिणी चतुर्गुणा ।

सहस्रेण तडागः स्यादयुतेन तु सागरः ॥

इत्युक्तलक्षणाः कूपादयः, एवञ्च परकृतेषु चतुर्दशेभ्यस्तद्वेषु
च निषेधपिण्डोद्वरणे ।

पिण्डोद्वरणं विधायत्वाह योगी याज्ञवल्करः,—

अनुवृत्त्य तु यः कुर्यात् परकीयजलाशये ।

तथा स्नानफलं तस्य कर्तुः पापेन लिप्यते ॥

तथाच पिण्डोद्वरणाभावे स्नानवैगुण्यात् पुरुषदोषाच्च तदुभय-
समाधानार्थं पिण्डोद्वरणं, केवलं जलान्तरासम्भवे परकृतजले
वैधस्नानकरणेन न स्नानफलं न वा पुरुषदोषपरिहारः ।

किन्तु शरीरशक्तिः, प्रत्यवायपरिहारश्च स्यादेव, स्नातस्य
वज्रितमेत्याद्युक्तेः, एवं संक्रान्तिग्रहणादिनैमित्तिकस्नाने बोध्यं,
कर्माङ्गस्नानस्य जलान्तरासम्भवे अवैगुण्यमेव । तत्र स्नानधर्मान-
तिदेशात् परकृतेऽपि स्नानस्वरूपनिर्व्याहृदवैगुण्यमेव ।

पुरुषार्थनिषेधातिक्रमे दोषः स्यादेव, स्वकृततडागादौ
विक्रयादिना परकीये कृते नदीसेतुभङ्गादिना परभूमौ गते जाते
तथा परकीयनिम्नभूमौ वर्षोदकपूर्णत्वे च जलस्य च परकीयत्वेऽपि

परकृतत्वाभावात् पिण्डोद्धरणं, अतएव स्नातस्य वञ्चितमेव तथैव
परवारिणेत्यत्र परवारिपदस्य परवारिकृत्रिममकृत्रिमं च परिणो-
पार्जितमिति लक्ष्मीधरव्याख्यानात् पिण्डोद्धरणम् ।

शरीरशुद्धिः प्रत्यवायपरिहारश्च स्याताम् ।

अत्र केचिन्नाचीनाः,—

परकीयपदस्याजहलक्षणया निपानकर्तृपरसम्बन्धिपरत्वं भवेत्,
जहलक्षणया परकृतमात्रपरत्वस्य न्याय्यत्वात् यत्क्रीतं परिगृहीतं
वा तच्चापि न निषेधपिण्डोद्धरण इति ।

योगी याज्ञवल्करः,—

न ग्राह्या स्थायता ह्यापो नद्याः प्रथमवेगिताः ।

प्रचोभिताश्च केनापि याश्च तीर्यादिनिःसृताः ॥

प्रथमवेगतानिषेधः शुष्कनदीविषय इति लक्ष्मीधरः, प्रचोभिताः
हस्तिमहिषादिना, तीर्यादिनिःसृतास्तीर्यादिच्छिन्नास्तीर्यगत-
त्वेनाप्रत्यभिज्ञायमानाः ।

कात्यायनः,—

यव्यह्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

समुद्रगाः साक्षात्प्रत्यभिज्ञायमानसमुद्रप्रवेशाः, यव्ये भासः ।

यत्तु,—भागीरथी च कालिन्दी नर्मदा च सरस्वती ।

विशोका च वितस्ता च गौतमी कृष्णवेणिका ॥

तुङ्गभद्रा भीमरथ्या तापी चैव पयोणिका ।

झादुशैता महानद्याः पापिनः पावयन्ति याः ॥

इति वचनात् समुद्रगापदं द्वादशमहानदीपरमिति तत्र । समु-
द्रगापदस्य प्रसिद्धयोग्यागेनाप्रसिद्धचिकल्पनायां मानाभावात् ।
तथा,—

आदौ कर्कटके नद्यः सर्वा एव रजस्वलाः ।

त्रिदिनं तु चतुर्थेऽङ्गि शक्तः स्युर्जाङ्गवी यथा ॥

इति पठन्ति तत्र गङ्गायाः द्वाष्टान्ततयोपादानान्यथानुपपत्त्या नित्य-
शुद्धत्वं सूचितम् ।

गङ्गा च यमुनाचैव प्लवङ्गाता सरस्वतीः ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसङ्गताः ॥

प्लवङ्गाता सरस्वती, कुरुक्षेत्रस्थिता सरस्वती ।

नदाः शोणनदादयः ।

कात्यायनः,—

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्त्राणि तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

जलान्तरासंभवे न रजोदोष इति कालादर्शकारः । अतएव न
दुष्टेत्तीरवासिनामिति मदनपरिजातघृता स्मृतिरपि तत्परैव, तेन
विशेषविधानादवैशुष्यम् ।

व्याघ्रपादः,—

प्रभावे कूपवापीनामन्येनापि समुद्धृते ।

रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्राम्यभोगो न दुष्यति ॥

अन्येनापि वटादिना,—

अन्यजैः खानिताः कूपास्तङ्गागा वाप्यः एव च ।

“एषु स्नात्वा च प्रीत्वा च प्रोजापत्यं समाचरे” दित्यापस्तम्बीय-
निषेधस्य पुरुषार्थत्वेऽपि परकृतत्वेन स्नानवैगुण्यमप्यस्ति ।

जलान्तरासम्भवे न स्नानफलं प्रत्यवायपरिहारः स्यादेव,
पुरुषार्थं प्रायश्चित्तं च कार्यम् ।

मनुः,—

न स्नानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिशि ।

न वासोभिः सहाजस्त्रं नाविज्जाते जलाशये ॥

कृतभोजनस्य यदृच्छास्नाननिषेधः, नित्यस्नानस्य प्राप्त्यभावां
चण्डालादिस्पर्शनिमित्तकस्यावश्यकर्तव्यत्वादिति मेधातिथिः ।

एवमातुरस्य महानिशायां अनवरतं च लौकिकमेव निषिद्धम् ।

अविज्जातत्वं गाधत्वेन निन्दितविषयत्वेन च ।

जावालिः,—

त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां च विशेषतः ।

शूद्रविट्क्षत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथंचन ॥

शूद्रादीनां यथाक्रमं रागप्राप्तस्य ।

शिष्टाः,—दशमी नवमी चैव तृतीया च त्रयोदशी ।

प्रतिपच्च विशेषेण स्नानमन्त्रं विवर्जयेत् ॥

द्वादश्यां कृष्णपक्षे तु न स्नातव्यं कथंचन ।

दर्शे स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतोः ॥

न वर्ज्यं तन्न वर्ज्यं तन्निमित्तान्तरसम्भवे ।

न स्नायादुत्सवेऽतीते माङ्गल्यादिनिवृत्त्य च ॥

अनुव्रज्य सुहृद्वन्धून् पूजयित्वेष्टदेवताः ।

भरणं पोथ्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।

नरकं पीडने तस्य तस्माद्यत्नेन संभरेत् ॥

स जीवति पुमानेको बहुभिर्योऽनुजीव्यते ।

जीवन्तोऽपि मृतास्त्वन्ये पुरुषाः स्त्रोदरश्वराः ॥

अर्थसाधनं धनार्जनं, दीनः समाश्रितः न तु संपन्न, आश्रितो-
ऽपि अभ्यागतः, सम्बन्धी ग्रामान्तरादागतः, ज्ञातिः पित्रवन्धुः,
वन्धुर्मातृवन्धुः, जनः आत्मजनः, अनाथः पित्रादिपोषकरहितः,
अत्र मात्राद्यग्न्यन्तानां कष्टायामापदि गर्हितेनाप्युपायेन पोषणी-
यत्वं, ज्ञात्यादीनां सम्भवे न गर्हितेन पोषणम् ।

गुरुन् भृत्यांश्चोज्जिहीर्षन्नश्चिन्थन् देवतातिथीन् ।

सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु दृष्येत्स्वयं ततः ॥ इति-

मनुवचनात्,—

न तु दृष्येत् प्राणयात्रामात्रं कुर्व्वदिव ।

तथा,—

श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ।

सीदता यत्कृतं पापं तेन पापेन लिप्यते ॥ इति

मार्कण्डेयपुराणाच्च, ज्ञातिसमानत्वात् मातृवन्धादीनामपि सम्भवे
पोथ्यवर्गत्वमवगम्यते, अतएव गुर्वादीनामपि प्रकारान्तरेण
वृत्तिसम्भवे न पोथ्यवर्गत्वं ।

गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।

आत्मनो वृत्तिसिद्ध्यर्थं गृह्णीयात् साधुतः सदा ॥ इति,

तैर्विना वा गृहे वसन्निति तेषां प्रकारान्तरेण वृत्तिसिद्धाविति-

भावः, वृत्तयो धनप्रतिग्रहविचारादयश्च वक्ष्यन्ते, इति तृतीयभाग-
कृत्यम् ।

अथ चतुर्थभागकृत्यम् ।

ब्रह्माण्डे,—

अङ्गचतुर्थभागे तु मुख्यं भवति मध्यमम् ।

तेन नित्यं सदा स्नानं कर्त्तव्यञ्च गृहाश्रितैः ॥

दक्षः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत्पुनर्भिद्यते त्रिधा ॥

मलापकर्षणं वाह्ये मन्त्रवत्तु जले स्मृतम् ।

सन्ध्यास्नानमुभाभ्यां तु स्नानदेशाः प्रकीर्त्तिताः ॥

शङ्कः,—

“मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गं पूर्वकं,” इति नित्यस्नानमध्ये
मलापकर्षणस्नानस्य गणनादस्य निरवकाशत्वेन गृहस्थकर्मत्वात्
तद्विरुद्धस्य ब्रह्मचारिधर्मस्याभ्यङ्गनिषेधस्यानतिदेशः ।

तथाच,—

तैलाभ्यङ्गं च ताम्बूलं मांसं कांस्ये च भोजनम् ।

ब्रह्मचारी यतिश्चैव विधवा परिवर्ज्येत् ॥ इति

वचनाद्गृहस्थस्याभ्यङ्गो न निषिद्धः तैलाभ्यङ्गस्य सर्वदा निषिद्धत्वे-
च्छट्म्यादिति विधिविशेषनिषेधस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गः ।

विष्णुपुराणे,—

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

पर्वाख्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥

तैलस्त्रीमांसभोगी च पञ्चस्वेतेषु पर्वसु ।

विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप ॥

अशेषपर्वस्वेतेषु तस्मात् संयमितैर्नरैः ।

भायं सच्छास्त्रवेदेज्यादानजप्यपरैः सदा ॥

वसुनो ब्रह्माण्डपुराणे,—

श्लेष्मवातहरं तैलं पित्तघ्नं घृतमुच्यते ।

अतस्त्रैलेन स्नातव्यं ब्राह्मणेन स शु'हापुनरिति विधिः स्पष्टः ।

अत्र तैलपदस्य तिलभवस्त्रेहे मुख्यता, सार्धपादौ च कात्यायनीयस्य

तैलप्रत्ययानुशासनस्य महाभाष्यकृता गौणप्रयोगेण प्रत्याख्यानात्सा-

र्धपैरण्डस्त्रेहादौ मुख्यतैलत्वाभावात् तैलनिषेधे तन्निषेधः ।

तथाच प्रचेताः,—

तैलाभ्यङ्गनिषेधे च तिलतैलं निषिध्यते ।

तस्मात्पक्वतैलं गन्धतैलं सार्धपं पुष्पवासितम् ॥

वर्ज्याहेष्वप्यदुष्टं स्याद्रव्यान्तरयुतं तथा ।

इत्यादि वाक्येषु सार्धपपदोपादानं, पक्वतैलाभ्यनुज्ञायां दृष्टान्तार्थम् ।

एवं वामनपुराणीये चित्राहस्तश्रवणर्क्षेषु तैलमिति

निषेधेऽपि वीध्यं ।

वृद्धशातातपः,—आसप्तमं कुलं हन्ति तैलग्रहणमष्टमी ॥

यमः,—

आसप्तमं कुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गे चतुर्दशी ॥

तथा,—

षष्ठीषु तैलं मलमष्टमीषु ।

इत्यादौ दोषातिशयात्मे ह्मात्रनिषेधः ।

वामनपुराणे,—

नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेच्च, अत्रापि सर्वस्नेह-

निषेधः, नन्दाः, प्रतिपत्षष्ठेः कादश्यः ।

यत्र तैलोपभोगस्तत्र भक्षणस्यापि निषेधः ।

तथापि सार्धपादितैलकृतपूपादौ न निषेधः ।

पूर्वोक्तयुक्ते,—

सप्तम्यां तैलसंस्पर्शादिष्टा भार्या विनश्यतीत्यत्र तैलस्य भक्षण-
मपि निषिद्धम् ।

मोहाव्यतिपदं षष्ठीं कुहंरिक्तां तिथिं तथा ।

तैलेनाभ्यञ्जयेद्यस्य चतुर्भिः परिहीयते ॥

चतुर्भिरायुःप्रज्ञायशोवलेः, तेन चतुर्थीनवम्योरपि निषेधः ।

पितृश्राद्धे प्रगे स्नाने द्वादश्येकादाशीषु च ।

सुरास्नानसमं तैलं तस्मात्तैलं विवर्जयेत् ॥

प्रगे प्रातःकाले ।

गारुडे,—

उपोषितस्य व्रतिनः कृत्तकेशस्य नापितैः ।

तावच्छ्रीस्तिष्ठति प्रीता यावत्तैलं न संस्मरेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,—

हृत्तापकीर्त्तिमरणं धर्ममारोग्यमेव च ।

दारिद्र्यं सर्वकामाप्तिरभ्यङ्गे भास्करादिषु ॥ इति

रविकुजगुरुशुक्रवारिष्वपि निषेधः ।

समाचारस्तु स्त्रीणामेव वारवर्जनविचारो न पुंसाम् ।

यत्तु चिन्तामणौ,—

पञ्चमी दशमी चैव पूर्णिमा च त्रयोदशी ।

एकादशी द्वितीया च द्वयोरपि च पक्षयोः ॥

अभ्यङ्गस्नानपानाद्यैर्योऽत्र तैलं निषेधते ।

चतुर्णां तस्य वृद्धिः स्याद्वनापत्यवलायुषां ॥

पूर्णिमायामपि धनादिकामस्य विधिवलान्निषेधाभावः, निषेधस्तु निष्कामस्य, तत्र चित्रादिनक्षत्रयोगेऽपि विहितत्वादेव न दोषः, पर्वणि तु विशेषमांसभक्षवत् ।

तथाच शिष्टाः पठन्ति,—

दशम्यां तैलमसृष्ट्वा यः स्नायादविचक्षणः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रश्ना यशोवलम् ॥

तदुपासनमात्रे नित्यव्रतसिद्ध्या काम्यव्रतानुष्ठानाभावे बोध्यं ।

देवलः,—

शिरोऽभ्यङ्गावशेषेण तैलेनाङ्गं विलेपयेत् । नेति सम्बन्धः, शिरः-

कार्थ्यार्थं पृथगेव तैलमित्यर्थः, तिथिनक्षत्रयोस्त्रैलादिनिषेधस्तु

तद्व्याप्तिमात्र एव, निषेधस्तु नित्यव्रतमात्रमपेक्षते इति

स्मृतेः ।

संक्रान्ती तु तदवच्छिन्नाहोरात्रे, संक्रान्तिसमयस्याति-
सूक्ष्मत्वेन दुर्लक्षत्वात्तदवच्छिन्नाहोरात्रस्यैव ग्रहणात् । अतीताना-
गते पुण्ये इत्यादि वचनानां तु दानविषयत्वमेव न तैलस्त्रीमांस-
वर्जनविषयत्वम् ।

पुण्यं नाम विहितविधिर्द्वैत इति निषेधस्य पुण्यत्वाभावात् ।

सर्व्वदा च तिलैः स्नानं पूण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिरिति वचना-
न्निषेधाभावाच्च तिलपिष्टेन सर्व्वदिने न दोषः ।

यत्तु चिन्तामणौ,—

तथा सप्तम्यभावास्यासंक्रान्तिग्रहणेषु च ।

धनपुत्रकलत्रार्थी तिलपिष्टं न संस्पृशेत् ॥ इति,

तथा सर्व्वदा स्नानविधिपुण्यतावाक्यवलाद्भनपुत्रकामस्य काम्यो-
निषेधः ।

यत्तु,—

प्रतिपद्यनपत्यस्य द्वितीयायामपत्नीकः ।

दशम्यामधनं सर्व्वं हन्ति तत्र त्रयोदशी ॥

तदारोग्यस्नानविषये राजमार्त्तण्डे उपसंहारात्तत्परमेव, सर्व्वदा
पुण्यतावचनादेव ।

शिष्टाः पठन्ति,—

श्रीकामः सर्व्वदा स्नानं कुर्यादामलकैर्द्विजः ।

तुष्यत्यामलकैर्बिष्णुरेकादश्यां विशेषतः ॥

गङ्गास्नानाधिका धात्री प्रोक्ता माधववासरे ।

विघ्नानि नैव जायन्ते धात्रीस्नानेन वै नृणाम् ॥

अत्र विशेषः,—

नवम्यां दर्शसप्तम्यां संक्रान्तौ रविवासरे ।

चन्द्रसूर्योपरागे च स्नानमामलकैस्त्वजित् ॥

एतच्च श्रीकामनाभावेऽवगन्तव्यं,—

इदञ्च मलापकर्षणस्नानस्यावश्यकत्तव्यत्वात् तैलनिषेधदिने
तिलपिष्टेनामलकपिष्टेन बहिरुद्धृतीदकेन मलापकर्षणस्नानं कृत्वा
माध्याह्निकस्नानारम्भः कार्यः ।

चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि स्नानश्चाकृत्रिमे जले ॥

तत्र स्नानदेशः, मनुः,—

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्त्रवणेषु च ॥

देवखातत्वं भुवनेश्वरे विन्दुऋदादौ,

तडागः सहस्रधन्वन्तरिमितः, सहस्रेण तडागः स्यादिति-
वचनात् ।

सरांसि इन्द्रद्युम्नाक्षीदप्रभृतीनि,

गर्त्ताण्डुगपरिशिष्टे,

धनुःसहस्राण्यष्टौच गतिर्यासां न विद्यते ।

न तां नदीशब्दवद्वा गर्त्तीस्ताः परिकीर्त्तिताः ॥ इति,

शङ्कः,—

सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

स्नानमेव क्रिया यस्मात् स्नानं पुण्यफलं स्मृतम् ॥

स्नानमेव क्रियेति मध्याह्नस्नानस्य षोढास्नाने क्रियापदवाच्यत्वा-
दित्यर्थः ।

मार्कण्डेयः,—

भूमिष्ठमुबृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकं ।

ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलम् ॥

तीर्थं तोयं ततः पुण्यं महानद्यम्बु पावनम् ।

ततस्ततोऽपि गङ्गाम्बु पुण्यं पुण्यस्ततोऽम्बुधिः ॥

महानद्यनन्तरं, साधुपरिगृहीतमिति,

शङ्कः,—

सर्वं प्रस्रवणाः, अत्र सुखार्थस्नानस्यैव निषेधो न त्वदृष्टार्थस्य ।
तदुक्तं,

भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यं नैमित्तिकं न तु ॥

आपस्तम्बः,—

शिरोमज्जनमप्सु वर्जयेदस्तमिते च स्नानम् ।

प्रातःस्नानप्रकरणे नित्यं नैमित्तिकमित्यादिनित्यस्नानं प्रकीर्तित-
मित्यन्तं लिखितम् ।

तदनन्तरं शङ्कः,—

चण्डालचितियूपादि सृष्ट्वा स्नातां रजस्वलाम् ।

स्नानार्हसु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ।

पुण्यस्नानादिकं यत्तु दैवन्नविधिचोदितम् ॥

तदि काम्यं समुद्दिष्टं ना कामस्तत्प्रयोजयेत् ।

जमुकामः पवित्राण्यर्चयिष्यन् देवतापितृन् ॥

स्नानं समाचरेद्यसु क्रियाङ्गं तत्प्रकीर्तितं ।

मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकं ॥

सरित्सु देवखातेषु तडागेषु सरसु च ।

स्नानमेव क्रिया यस्मात् स्नानात्पुण्यफलं स्मृतं ॥ इति

तत्र,

प्रातःस्नानं नित्यकृतं, मध्याह्नस्नानं चोच्यते, क्रियास्नानं चात्रभागे चोच्यते, कर्माङ्गस्नानं तत्कर्माङ्गस्नानं कच्छाद्यङ्गत्रिवण-
स्नानादीत्युक्तम् ।

मलापकर्षस्नानं मलक्षयहेतुत्वान्नादृष्टार्थं । नात्रैतिकर्तव्यता-
पेक्षया, पुण्यस्नानादिकाम्यस्नानमपि दृष्टार्थत्वादेव नेति कर्तव्यता-
पेक्षं, यत्तु तीर्थादिषु काम्यस्नानं तददृष्टार्थत्वादितिकर्तव्यतापेक्षं
सत् प्रातःस्नानवद्वाचनिकातिदेशाभावेऽपि चोदनालिङ्गातिदेशे-
नैव मध्याह्नस्नानधर्मान् गृह्णाति ।

तथा ब्राह्मे,—

कृत्वाग्राहैदिकैर्मन्त्रैरभिषेकं च मार्जनमित्यादि समुद्रस्नाने-
लिङ्गदर्शनं, यत्तु, ग्रहोपरागसंक्रान्त्यलभ्ययोगादौ नैमित्तिकं
स्नानं तदप्यदृष्टत्वादेव तीर्थस्नानवत्सधर्मकं ।

तथाच,—

एवमादिकाम्ये ब्रह्मपुराणीयतर्पणविधिः सधर्मकत्वे लिङ्गं,
यत्तु चण्डालादिसंश्लेषनिमित्तं स्नानं तत्र नेतिकर्त्तव्यता ।

तथाच,—

अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते अशुक्रमणि मैथुने ।

‘दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते ॥

अजीर्णेऽभ्युदितेऽशुद्धोद्वारादिनाभिव्यक्ते, एतच्चोत्तरकालस्नान-
प्राप्त्यर्थमजीर्णावस्थायां स्नाननिषेधात् स्नानमात्रमदृष्टार्थेति-
कर्त्तव्यतारहितं ।

आपस्तम्बः,—

अस्पृश्यस्पर्शने वान्ते अशुपाते क्षुरे भगे ।

स्नानं नैमित्तिकं कार्यं देवपितृविवर्जितं ॥ इति,

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते ।

तर्पणं तु भवेत्तत्र अङ्गत्वेन विनिश्चितं ॥ इति,

ब्रह्मपुराणविहितस्य तर्पणस्याभावेनादृष्टार्थेतिकर्त्तव्यतामात्रवृत्ति-
बोधयति ।

तथाच योगी याज्ञवल्क्यः,

तुष्णीमेवावगाहेत् यदा स्यादशुचिः पुमान् ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत् ॥

(१) दुःस्वप्ने दुर्बलस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते ।

(२) शरीरशुद्धिकत्वात् ।

इह मध्याह्नस्नानप्रकरणावाधाय स्नानं विधिवदाचरेदिति मध्याह्न-
स्नानानुवादः, तुष्णीमेवावगाहेतित्येतावद्विधीयते, अनुवादप्रयोजन-
श्चाशुचेर्मन्त्राद्युच्चारणानधिकारात् स्पर्शननिमित्तस्नानस्य मध्याह्न-
स्नानेन सह तन्स्नानुष्ठानं नास्तीति ज्ञापकं, अतएव प्रातः-
स्नानस्यापि दृष्टादृष्टकरत्वेन शरीरशुद्ध्यर्थत्वान्माघवैशाखादि-
काम्यस्नानं न प्रातःस्नानेन सह तन्स्नेणानुष्ठेयं भवतीति केवलं
सन्ध्यातः पूर्वमेव पृथगनुष्ठेयं तद्विस्तरसु वैशाखमासकृत्ये काल-
सारे द्रष्टव्यः, तस्माच्चण्डालादिस्पर्शननिमित्तशुद्ध्यर्थस्नाने धर्मा-
पेक्षा, नात्र नद्यादिनियमः, उद्धृतेनानुद्धृतेन वा सर्वाङ्गजलयोग-
रूपस्नानपदार्थानुष्ठानरूपमात्रमेव, एवंमलापकर्षणे काम्यपुष्पादि-
दृष्टार्थस्नाने च बोध्यम् ।

तथाच शङ्कः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

तीर्थाभावेऽपि कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदके ॥ इति,

एवं कर्माङ्गस्नानस्यादृष्टार्थत्वेऽपि तत्र तर्पणविध्यभावलिङ्गेन
न स्नानेति कर्त्तव्यतानिर्देशः ।

ब्रह्माण्डे तु,—

मृते जन्मनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

असृश्वस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

अत्र व्याधिवृद्धाशङ्कया वृद्ध्यादिकालदोषेण जलाशयगमनासामर्थ्ये

सर्वाङ्गसंयोगक्षमजलासम्भवे वा मन्त्रस्नानादयोऽनुकल्पाः, प्रातः-
स्नानं विधायान्ते च,

एष वो विहितः कृत्स्नः स्नानस्य परमो विधिः ।

गुणाश्च तस्याचरणे दोषास्तस्यानिषेवणे ॥

इत्युपसंहृत्य,—

असामर्थ्यात् शरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादयः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

इति स्नानानुकल्पविधेः प्रातःस्नानवन्माध्याह्निकस्नानेऽप्यविशे-
षात् प्रवृत्तेः ।

सन्ध्याप्रकरणे च, उभे सन्धेय च स्नातव्यमित्युक्त्वा,

कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति यदा ह्यसौ ।

तदा ज्ञात्वा ऋषिभ्यस्तु मन्त्रैर्दृष्टन्तु मार्जनं ॥ इति

सन्ध्यासादगुण्ये स्नानफलेऽनुकल्पत्वेनोक्तं ।

अप्रायत्वे समुत्पन्ने स्नानमेव समाचरेत् ।

इति चण्डालादिस्पर्शे स्नानमेव, तत्र निष्कर्षः, कर्मसादगुण्यं स्नानेन
मार्जनाद्यनुकल्पेन वा, अप्रायत्वनिवृत्तिस्तु स्नानादेव, लाला-
दिलेपाशुद्धौ स्नानेन चालादिना वा ।

योगियान्नवल्कीये,—

अम्भोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्व्ववर्णिकम् ।

मन्त्रवत् प्रोक्षणं वापि द्विजातीनां विशिष्यते ॥

तर्पणन्तु शुचिः कुर्यादित्यत्र शुचिर्मन्त्रस्नानादिनाऽपीति लक्ष्मी-
धरः, काम्यनैमित्तिकस्नाने तु नानुकल्पप्रवृत्तिः, तत्राप्रायत्व-

निमित्तान्युच्यन्ते, गौतमः पतितचण्डालसूतिकोदकाश्वसृष्ट-
स्पर्शने सचेलोदकोपस्पर्शनात् पूतो भवति ।

अत्र उपस्पर्शनं स्नानं सचेल इति लिङ्गात्, अत्र तु सृष्टिपरं
श्वसृष्टिपरमित्येके, अन्ये त्वेकपदोपात्तत्वादविशेषात् सर्वत्र
सम्बन्ध इत्याहुः, अत्र वर्त्तमानचण्डालसृष्टस्य स्पर्शने स्नानं ।
अतीतचण्डालादिस्पर्शस्याक्तस्नानस्य स्पर्शने तु—

शातातपः,—

अशुचिं संस्पृशेद्यसु एक एव स दुष्यति ।

तं स्पृष्ट्वान्यो न दुष्येत सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

देवलः,—

उपस्पृश्याशुचिसृष्टं तृतीयं वापि मानवः ।

तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥

चण्डालः प्रथमस्तत्स्पर्शी द्वितीयः, तत्स्पृष्टस्पर्शी तृतीयः, अतः-
अतीतचण्डालस्पर्शस्य द्वितीयस्पर्शं यदाचमनं तदाकामतः,
कामतसु तत्रापि स्नानमेव,

तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यसु स्नानं तस्य विधीयते ।

जङ्घमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥ इति,

स्मृत्यन्तरादित्याहुः, श्वसृष्टस्पर्शं त्वकामतोऽपि स्नानं, दोषगुरुत्वा

(१) न तु पूर्वेषां सूत्रेषां तु वारिणा ।

(२) दुष्यति ।

(३) दुष्येत ॥

दित्यवधेयं, गुरुत्वं च वक्ष्यमाणच्यवनस्मृतौ पृथक् निर्देशात्,
शवस्सृष्टशब्दस्य तत्रातीतशवस्पर्शनद्रव्यपरत्वात् ।

वौधायनः, चण्डालेन सहाध्वगमने सचेलीस्नानम् ।

तेन सहैककार्येणाध्वगमनं,

यस्तु ह्यायां स्वपाकस्य ब्राह्मणोऽप्यधितिष्ठति ।

सचेली जलमाप्नुत्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ।

आपस्तम्बः,

एकशाखां समारुढश्चण्डालादिर्भवेद्यदि ।

ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितामियात् ॥

एकशाखाग्रहणमेकावयवाद्युपलक्षणं, अनेकीद्वार्ये दारुशिले
भूमिसमे इति वचनादनेकपुरुषवाह्यावयविवरं,

चण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ।

गोवालव्यजनादर्वाक् सचेली जलमाविशेदत्यन्तसान्निध्ये स्नानम् ।

तेन, युगं च द्वियुगं चैव त्रियुगं च चतुर्युगम् ।

चण्डालपतितोदक्यासूतिकानामधःक्रमादिति युगादिदेशपरि-
हारीक्तावपि तन्मध्यगमनं न स्नाननिमित्तं । षडशीत्यङ्गुलयुगं ।

पराशरः,—

चैत्यवृक्षचितिर्यूपश्चण्डालः सोमविक्रयी ।

एतांस्तु ब्राह्मणः सृष्ट्वा सचेली जलमाविशेत् ॥

चितियूपयोः कर्मसमाप्ती स्पर्शनं स्नाननिमित्तं । वार्त्तिके तु,
कर्ममध्ये-वैधस्पर्शभिन्नस्पर्शे स्नानमित्युक्तम् । च्यवनः, स्नानं प्रेतधूम-
देवद्रव्योपजीविनं ।

ग्रामयाजिनं चितिकाष्ठं, मद्यं मद्यभाण्डम् ।
सन्नेहमनुष्यास्त्रिशवस्पृष्टं महापातकिनं शवं स्पृष्ट्वा सचेलमभ्योऽव-
गाह्य उत्तीर्यार्घ्यग्निमुपस्पृशेत् ।

गायत्र्यष्टशतं जपेत्, घृतं प्राश्य पुनःस्नात्वा हिराचमेत् ।

इदं कामकृतेऽभ्यस्तेऽग्न्युपस्पर्शनादिकमधिकम् ।

देवद्रव्योपजीवौ, देवतायै दत्तस्य हिरण्यादेरपहारेण जीवति यः ।

तथा,—

देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।

असौ देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ॥

स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत् ।

कालिकापुराणे,—

स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा आप्नोतः शुचिः, इदं वैधनिर्माल्य-
ग्रहणव्यतिरिक्तपरम् ।

स्मृतिः,—

शैवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा वैडालव्रतनास्तिकान् ।

विकर्म्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सचेलो जलमाविशेत् ॥

शैवपाशुपतपदं वामशैवपाशुपतपरं ।

योगी याज्ञवल्करः,—पाशुपतस्य प्रामाण्योक्तेः ।

कौर्म,—

अन्यानि चैव शास्त्राणि लोके संमोहनानि च ।

वेदवादविरुद्धानि मयैव कथितानि च ॥

“वामं पाशुपतं शैवं दक्षिणे चैव भैरवं” इतिप्रमाणस्य पृथक् निर्देशात् ।

मनुः,—

अनुगम्येक्षया प्रेतं ज्ञातिसन्नातिमेव वा ।

स्नात्वा सचेलं सृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

शुद्धात्यनुवृत्तौ, विष्णुः, सर्वस्यैव हि प्रेतस्य बान्धवैः सहाश्रुपातं कृत्वा स्नाने, अकृतेऽस्थिसंचयने सचेलस्नानेन ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

अभोज्यसूतिकाषण्डमार्जारखुखकुक्कुटाः ।

पतिता विडचण्डालमृतहाराश्चधर्मवित् ॥

संसृज्य शुद्धाति स्नानादुदक्याग्रामशूकरौ ॥

अत्र मार्जारपदं स्थिरस्थित मार्जारपरम् । मार्जारचक्रमे शुचिरिति स्मृत्यन्तराचक्रमणे मार्जारस्पर्शे न स्नानम् ।

आखुपदं कुक्कुटपदसमभिव्याहाराद्वाग्याखुपरम् ।

एवं मार्जारमूषिकाशनशयम्बुविप्रुषो नित्यं मेध्या इति ।

मार्जारमूषिकस्पर्शं कर्म कुर्वन्नपः सृशेत् ।

विशुध्यत्युपवासेन पुनः कृच्छ्रेण चैव हि ॥

आरण्यकुक्कुटवराहस्पर्शं स्नानं, स्मृत्यन्तरात् खरोद्वस्पर्शं स्नानं ।

अत्र विशेषमाह शातातपः—

रजकचर्मकारश्च व्याधजालोपजीवकौ ।

चेलनिर्णैजकश्चैव नटः शैलूषकस्तथा ॥

मुखे भगस्तथा वेष्टा वनिता सर्ववर्णगा ।

चक्री ध्वजी वडगात्री ग्राम्यकुक्कुटशूकरौ ॥

एभिर्यदङ्गं संस्पृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु ।

तोयेन क्षालनं कृत्वा आचान्तः शुचितामियात् ।

शिरोवर्जमिति शिरःपदं करव्यतिरिक्तमानाभ्यूहभागपरमित्युक्त-
मेव, अत्र खकुक्कुटवराहाणामत्यन्तामेध्यत्वादकामतोऽधमाङ्गस्पर्शं
आचमनं, कामतस्तु स्नानमेव ।

विष्णुपुराणे, उदक्यासूतिकाशान्ध्यावसायिसृतहारस्पर्शं स्नात्वा
द्वादशवारमृद्वहणं मैथुने वमने चेत्युक्तं ।

व्यासः,—

भासवानरमार्जारखरीष्टाणां शुनां तथा ।

शूकराणाममेध्यं च स्पृष्ट्वा स्नायात् सचेलकं ॥

सप्तहारीतः,—

श्वविष्टां काकविष्टां च कंकटध्ननरस्य च ।

अधोच्छिष्टस्तु संस्पृश्य सचेलो जलमाविशेत् ॥

नरविष्टा परकीया च, अधोच्छिष्टः, मूत्रपुरीषशुक्रोक्षर्गेणाशुद्धः ।

शंखः,—

रथ्याकर्ममतोयेन पावनाद् येन वाप्यथ ।

नाभेरुद्धं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति ॥

ब्राह्मे,—

उच्छिष्टेनाथ विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।

उभौ ज्ञानं प्रकुरुतः सद्य एव समाहितौ ॥

तथा,—

पलाण्डुलशुनस्पर्शे स्नात्वा नक्तं समाचरेत् ।

मनुः,—वान्तो विरक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत्

आचामेदेव भुक्त्वा न्नं ज्ञानं मैथुनिनं स्मृतम् ॥

भुक्त्वा न्नं वान्त इत्यर्थः, तेन सद्यो वान्ते आचमनमात्रं, मैथुनं ऋतौ ।

ब्राह्मे,—

मानुषास्थि तु संस्पृश्य दग्धं सस्नेहमेव वा ।

स्नायाद्वा संस्पृशेत् सूर्यं पश्येद्विष्णुमनुस्मरेत् ॥

मानुषास्थिग्रहणमभक्ष्यपञ्चनखास्थिपरम् ।

शुत्यन्तरसम्वादात्, देवलः,—

मानुषास्थिवसां विष्ठामार्त्तवं मूत्ररितसौ ।

मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत् ॥

स्नात्वापमृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत् ।

तान्येव खानि संस्पृश्य पूतः स्यात्परिमार्जनात् ॥ चालनात् ।

विष्णुः,—

नाभेरधस्तात्पद्माङ्गुलीनायकैर्मलैः सुराभिर्मयै-

र्वीपहतो मृत्तोयेन तदङ्गं प्रक्षाल्य तदेनसः' शुद्धिर्भवति ॥

अत्यन्तोपहतस्य तदङ्गं मृत्तोयैः प्रक्षाल्य स्नानेन ।

चक्षुष्यपहते उपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्धो भवति ।

दशनोपहतस्य, प्रवाहुर्हस्तः, अत्यन्तोपहतः ।

नाभ्यूर्ध्वकायः स्पृष्टः,

अङ्गिराः,—

इन्द्रियेषु प्रविष्टं स्यादमेध्यं यदि कर्हिचित् ।

मुखेऽपि संस्पृश्य गतं तत्र स्नानं विशोधनम् ॥

विशोधनं इन्द्रियमुखप्रक्षालनं स्नानं च कार्यम् ।

हारीतः,—स्नातः शुद्धो भवति अजीर्णवान्तश्मश्रुकर्मायोनिपशु-
दिवामैथुनगमने च ।

सुसुन्तुः,—अनुदकमूत्रपुरीषकरणे, नखकेशरुधिरप्राशने सद्यः
स्नानं घृतकुशहिरण्योदकप्राशनम् ।

लघ्वापस्तम्बः,—

यद्विष्ठितं काकवलाकिकाभ्याममेध्यलिप्तञ्च भवेच्छरीरम् ।

ओचे मुखेन प्रविशन्तु सम्यक् स्नानेन लेपोपहतस्य शुद्धिः ॥

काकवलाकिकाभ्यां यस्योपरि विष्ठा कृता तत् शरीरममेध्य-
लिप्तं स्नानेन शुद्ध्यति ।

ओत्रमुखप्रवेशे गुरुप्रायश्चित्तं, अत्र पादेतराङ्गेन श्मशानस्पर्श-
सम्बन्धरपर्यन्तं नित्यकस्माकारिस्पर्शे स्नानं स्मृत्यन्तरात्, कृष्णा-
जिनदानग्राहिस्पर्शे स्नानं,

अस्पृशोऽसौ द्विजो राजन् चितियूपसमी हि सः ।

इति यूपसाम्येन निन्दनात्, ग्रामयाजकस्य स्पर्शे स्नानं स्मृत्य-

न्तरात्, चिताधूमस्पर्शं च, पुत्रजन्मस्नाननिमित्तं वन्धुमरणञ्च,
ग्रहणमुक्तयोरपि स्नाननिमित्तत्वं,

यत्तु चण्डालादिस्पर्शं पुनर्मन्त्रं जपेत्, महाव्याहृतिभिः समा-
ज्याहुतीर्जुहुयादिति तत्कामतोऽभ्यासे,

स्मृत्यन्तरेऽस्थिचयनात् पूर्वमावान्ववरोदने स्नात्लोपोष्य शुद्धिः,
शूद्रे विरात्रेण,

पराशरः—

अस्तङ्गते यदा सूर्ये चण्डालपतितं स्त्रियं ।

सूतिकां स्पृशतश्चैव कथं शुद्धिर्भविष्यति ॥

स्नानमाचमनं प्रोक्तं दिवोद्धृतजलेन च ।

दिवोद्धृताभावे तु,—

जातवेदाः सुवर्णञ्च सोममार्गस्तथैव च ।

ब्राह्मणानुमतेनैव स्पृष्ट्वा त्वाचम्य शुद्ध्यति ॥

अग्निस्पर्शकाशानां एकं स्पृष्ट्वा ब्राह्मणानुज्ञया जलमुद्धृत्य स्नाया-
दित्यर्थः ।

अत्र हेतुमाह, “आचान्तमनुगर्त्तञ्च निशि स्नानं न विद्यते” ।
अनुगर्त्तं भूमिष्ठजले स्नानं, आचान्तमाचमनञ्च निशि न विद्यत-
इत्यर्थः ।

अत्रापवादः,—

अधीवायुसमुत्सर्गे ग्रहासेऽनृतभाषणे ।

मर्ज्जारमूषिकस्पर्शे आकृष्टे क्रोधसम्भवे ॥

निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्पः स्पृशेत् ।

शिष्टाः,—

विष्णुालयसमीपस्थान् विष्णुसेवार्थमागतान् ।

चण्डालपुङ्गवान् वापि स्पृष्ट्वा न स्नानमाचरेत् ॥

इदञ्चोत्सवादौ बहुजनसङ्गुले,—

तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ।

नगरे ग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टं न दुष्यति ॥

स्पृष्टमस्पृष्टमिति स्पृष्टास्पृष्टं,

आचारपक्षवे,—

कुण्डे मञ्चे शिलापृष्ठे नौकायां गजवृक्षयोः ।

संग्रामे संक्रमे चैव स्पर्शदोषो न विद्यते ।

स्मृतिः,—

वाक्प्रशस्तं चिरातीतमनेकान्तरितं लघु ।

शुद्धमित्यर्थः, चिरातीतं उच्छिष्टभाण्डखर्परादिकं शुद्धं मार्गा-
दिस्थं न स्पर्शने स्नाननिमित्तम् ।

अनेकपरम्परया चण्डालादिस्पर्शनं न स्नाननिमित्तं, एकान्त-
रिते स्नानमित्युक्तमेव, लघु उच्छिष्टान्नवाप्यतत्स्पृष्टमारुतास्पृष्टा-
ग्निधूमादिकं नाशुद्धम् ।

तथा,—

मच्चिकासन्ततिधारा, सन्ततिः सन्तन्यमानं दृणादि धारा,
जलक्षीरवृतादेः पात्रादधः पतति तलेऽमेध्यसंस्पृष्टाऽपि पात्रं नरं
वा न दूषयति ।

तथा,—

पादुके वापि गृह्णीयादसृज्यस्पर्शवारणे ।

तथा,—

सप्तरात्रोषितां विष्टां वशिष्ठः प्राह सृत्तिकां ।

इदञ्चाप्रत्यभिज्ञायमाने गन्धाद्यभावे च बोध्यम् ॥

तथा,—

रथ्याकईमतोयानि नावः पन्यास्तृणानि च ।

मारुतेनैव शुद्धयन्ति पक्केष्टकचित्तानि च ॥

तथा,—

पादौ शुची ब्राह्मणानां इति, पदा स्पृष्टञ्च कामत इत्युक्ता
शुद्धेरपवादः, इत्यादि वाक्यानां आचारोपष्टम्भान्महाजनपरि-
ग्रहाच्च प्रामाण्यं, इति नैमित्तिकस्नानादि ।

अथ जलशुद्धिः,

विष्णुः,—

भूमिष्ठमुदकं शुद्धं विलम्बेणा यत्र गौर्भवेत् ।

अव्याप्तं चेदमेध्येन तद्ददाकाशसंस्थितम् ॥

याज्ञवल्करः,—

शुचि गोदसिक्तोत्तमं प्रकृतिस्थं महीगतं ।

प्रकृतिस्थं रूपरसान्तरमनापन्नं, महीगतं शुद्धभूमिगतम् । आका-
शस्थमपि गोदसिचमच्चेत् शुद्धमाचमनार्हम् ।

दिवा सूर्यांशुभिस्तप्तं रात्रौ नक्षत्रमारुतैः ।

सन्ध्ययोरप्युभाभ्याञ्च पवित्रं सर्व्वदा जलम् ॥

इति यमवचनमनुपहतविषयम् ।

देवलः,—

उद्धृता अपि शुध्यन्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धृताः ।

एकरात्रोषिता आपस्त्याज्याः शुद्धा अपि स्वयम् ॥

पर्युषिते हारीतः,—

सुराधाने तु यो भुंक्ते अपः पर्युषिताः पिवेत् ।

शङ्खपुष्पाविपक्वेन त्रहं क्षीरेण वर्त्तयेत् ॥

विष्णादिपादोदकं पर्युषितं अपि ग्राह्यं प्रसादत्वात् ।

पादोदकञ्च निर्माल्यं नैवेद्यञ्च विशेषतः ॥

प्रसाद इत्युक्तत्वात्,—

तस्य एकरात्रेत्यादि वाक्येन नाप्यशुद्धिः ।

किन्तु,—

अक्षीणाश्चैव गोपानादापः शुचिकराः स्मृताः ।

इति सामान्यतो यत्शुद्धिकरत्वं तत्रैव पर्युषितपर्युदासो न कार्या-
न्तरे, नापि यन्नपात्रप्रोक्षणार्थं जलवत् संस्कारविशेषाधानशुद्धि-
हेतुत्वेऽपि, एवं न नक्तोदकपुष्पाद्यैरर्चनं स्नानमिष्यत इत्यनेनापि
देवार्चनस्नानयोरेव पर्युषितजलनिषेधो न स्नाने ।

एतेन पर्युषितजलपानेऽपि दोषाभावो दर्शित इति प्राचीनाः,
नव्यास्तु विष्णुपादोदकं मूर्ध्नि कल्पमुत्थाय धारयेदिति वचनात्
पादोदकस्य कल्पे ग्रहणविधानात् पर्युषितस्यैव कल्पे सम्भवादेक-
रात्रोषिता इति निषेधस्याप्रवृत्तिः, यस्तु नक्तेत्यादिना देवपूजा-
देवस्नानयोरेव पर्युषितजलनिषेधो न स्वस्य स्नानादाविति, तन्न,

देवस्यार्चनपदेनैव स्नाननिषेधस्य स्वस्नानपरत्वौचित्यादिति,
तत्र सम्यगिति प्रतीमः, एतद्वाक्यस्य केवलदेवविषयत्वात्, यदि
स्नानस्य विवक्षा स्यात्तर्हि उदकस्नानयोः पौर्वापर्यविपर्ययो न
संगच्छेत, आद्यपदोपादानमप्यसंगतं स्यात्, देवविषयत्वे तु
आद्यपदेन चन्दनादेः परिग्रहः । माघस्नानेऽपि रात्रिजलस्य वाच-
निकत्वाच्च । अस्मद्देशे वृहद्गाण्डस्थितपर्युषितजलेन स्नानपान-
व्यवहारदर्शनाच्चेति ।

वर्ज्यं पर्युषितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युषितं जलम् ।

न वर्ज्यं जाह्नवीतीयं न वर्ज्यं तुलसीदलम् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तेः, गङ्गाजले न पर्युषितत्वस्य दोषः ।

विष्णुपादोदकेऽपि न, विष्णुपादोदकं मूर्द्ध्नीति वाक्यात् ।

माघस्नाने तु,

नारदीयपुराणे,—

सरितामप्यभावे तु नवकुम्भस्थितं जलम् ।

वायुना ताडितं रात्रौ गङ्गास्नानसमं विदुः ॥

इति पर्युषितत्वाभावः ।

स्मृत्यन्तरे,—

काले मेघोदकं ग्राह्यं वर्ज्यं त्रिदिनमेव च ।

अकाले दशरात्रं स्यात्ततः शुद्धिर्विधीयते ॥

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।

दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ॥

ब्राह्मे,—

नवखातजलं दशरात्रेण शुद्ध्यति,

अङ्गिराः,—

चाण्डालपरिगृहीतं च योऽज्ञानादुदकं पिबेत् ।

तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यशः ॥

एतदन्यजस्वामिकतदुपभोगसंस्पृष्टान्बु^१विषयम् ।

आपस्तम्बः,—

अन्यजैः खानिताः कूपा स्तङ्गागा वाप्य एव वा ।

एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

स्नेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां ऋदेऽपि वा ।

जानुदघ्नं शुचि ज्ञेयमधस्तादशुचि स्मृतम् ।

जानुदघ्नादधस्तात् स्नेच्छजलाशयोऽशुद्धः । एतदप्यापदि, अन्य-

जकृतेऽपि तङ्गागादौ संपर्काभावे तदुत्सृष्टे वा आपदि जला-

न्तरासम्भवे वचनादिदोषः ।

तथाच शातातपः,—

अन्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

स्मृत्यन्तरे,—

वापीकूपतङ्गागेषु दूषितेषु सरस्सु च ।

सङ्कृत्य वै कुम्भशतं पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

(१) संस्पृष्ट ।

(२) जलान्तरासम्भवे न वचनादि दोषः ।

आपस्तम्बः,—

उपानच्छेदविष्मूत्रे ऽस्थिरक्ते मद्यमेव च ।

एभिश्च दूषिते चैव कुम्भानां शतमुद्धरेत् ॥

इदमत्योपहृतिविषयम् ।

पराशरः,—

कूपेषु^१ पतितं दृष्ट्वा खञ्जगालञ्च मर्कटम् ।

अस्थिचर्मादिपतनात् पीत्वामेध्या ह्यपो द्विजः ॥

नारं तु कुणपं काकं विड्भ्वराहं खरोद्भयोः ।

गावयं सौप्रतीकञ्च वाग्मुदं त्वासुखं^२ तथा ॥

वैयाघ्रमार्चं सैहं वा कूपेषु यदि मज्जते ।

तडागस्यैव दुष्टस्य पीतं स्यादुदकं यदि ॥

विप्रः शुध्येन्निरात्रेण क्षत्रियस्तु दिनद्वयात् ।

एकाहेनापि वैश्यस्तु शूद्रो नक्तेन शुध्यति ॥

अत्यन्तोपघातविषये तु विष्णुः,—

मृतपञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहतोदकम् ।

पीत्वा त्रिरात्रमुपवसेत् ।

युनर्विष्णुः,—

मृतपञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहतात्तथा ।

अपः समुद्धरेत्सर्वाः शेषं वस्त्रेण शोषयेत् ॥

वह्निप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पक्वेष्ठकाचिते ।

पञ्चगव्यं न्यसेत्पश्चान्नवतोयं समुद्धरेत् ॥

जलाशयेषु सर्वेषु स्थावरेषु सरस्सु^१ च ।

कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम् ॥

अतएव न दुष्यतीत्यनुवृत्तौ नापो मूत्रपुरीषाभ्यामिति याज्ञवल्करीयं
महाजलाशयपरम् ।

पराशरः,—

नदी वेगेन शुध्येत यत्र लेपो न विद्यते ।

देवलः,—

कश्मलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेत् ॥

कश्मलं शवादि, तथाच जलावतरणं शवाद्यशुचियोगादशुद्धं
चेत्तर्हि जलावतरणान्तराज्जलं ग्राह्यमित्यर्थः ।

कश्मलानि देवलेन परिभाषितानि ।

मानुषास्थिशिराविष्ठारितोमूत्रार्त्तवानि च ।

कुणपः पूयमित्येतत्कश्मलं समुदाहृतम् ॥

यमः,—

प्रपामरण्ये घटकां च कूपे द्रोण्यां जलं कोषगतास्तथापः ।

ऋतेऽपि शूद्रात्तदपेयमाहुरापहतो भूमिगताः पिबेत्तु ॥

प्रपां पानीयशालास्थजलम् ।

घटकोऽत्र कूपादौ सर्वसाधारणजलोद्धरणपात्रं कलशादि तज्जलं,
द्रोणी काष्ठास्त्रुवाहिनी निपानमित्यर्थः तज्जलं, कोषश्चर्मपुटः ।

शूद्राहतेऽपि द्विजस्वामिकमपि प्रपादिजलमित्यर्थः । आपहत-
इति मरुदेशानां शिष्टानामपि विपत्तौ तत्पानसमाचारः ।

शातातपः,—

मद्यभाण्डोदकपाने कृद्दिनं घृतप्राशन—

महोरात्रं च ।

शुनोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित्पिवेद्विजः ।

शंखपुष्पाविपक्वेन त्रयहं क्षीरेण वर्त्तयेत् ॥

सुोच्छिष्टजलपानेऽप्येवं हारीतः, पराशरेण 'भाण्डस्थिताभोज्या-

न्नाम्बुपाने ब्रह्मकूर्चीपवास उक्तः, तद्वचनं वक्ष्यते,

तथाचास्मदीयशुद्धिसारसंग्रहकारिकाः ।

निजेन रूपेण रसेन युक्तं गोदक्षिणीयं शुचि शुद्धभूस्थम् ।

व्योमस्थितं शुद्धमथैव देवं गोतर्पकं चाचमनीयमम्बु ।

अप्युद्धृतं वारि विशुद्धमुक्तं शुद्धेन पात्रेण समुद्धृतं चेत् ॥

विशुद्धमप्यम्बु यदेकरात्रोषितं भवेच्चेन्न हि तद्विशुद्धम् ।

गोपानसंक्षीणसमाश्रसोऽन्यदप्येकरात्रोषितमम्बु पेयम् ॥

स्नानाय योग्यं तु परं तु देवाभिषेकपूजादिषु नेति वृद्धाः ।

गंगाजले पर्युषितेऽपि शुद्धिं विष्ण्वादिपादोदक एवमाहुः ॥

असम्भवे पर्युषितञ्च माघे स्नानेऽम्बु वाताहतमाददीत ।

त्रयोत्तरं प्रातृषि मेघतोयं शुद्धं दशाहोत्तरतोऽन्यकालम् ॥

दशस्वहःस्त्रिव गतेषु नीरं शुद्धं भवेन्नूतनखातजातम् ।

जान्वादिदघ्नाश्रसि पुष्करिण्यादौ सेतुकूपद्मवापिकादौ ॥

अन्यैः कृतेऽप्यापदि वान्यनीराभावेन दोषस्तदसङ्ग एव ।

सर्वेषु कूपादिजलाशयेषु दोषेऽल्पविष्टादिकयोगरूपे ॥

शताम्बुकुम्भोद्धृतिपूर्वकञ्च गव्यप्रणिक्षेपणतो विशुद्धिः ।
 कूपे यदा पञ्चनखस्य मृत्युः प्रभूतमद्यास्त्रविडादियोगः ॥
 उद्धृत्य सर्व्वं जलमंशुकेन प्रोच्छ्र्य क्षिपेत्तत्र च पञ्चगव्यम् ।
 पक्वेष्टकासंघठिते विशेषः कूपेऽनलज्वालनमेव भूयः ॥
 चराचरेष्वम्बुषु शुद्धिरेवं महत्सु दोषो न जलाशयेषु ।
 शुध्यन्ति नद्यः खलु वेगवत्यो वेगेऽपि दुष्यन्ति मलोपलिप्ताः ॥
 जलावतारे यदि विट्शवादेः पातोऽन्यतीर्थाज्जलमाददीत ।
 जलाशयाभ्यासगसत्रपातान्निपानतश्चर्मपुटावपायाः ॥
 दत्तं द्विजेनापि जलं न पेयं मरौ विपत्तौ क्षितिगन्तु पेयम् ।
 इति जलशुद्धिः ।

प्रातर्लिखितविधिना माध्याह्निकस्नानं कुर्यात्, अथवा
 अघमर्षणेन कुर्यात्, तदुपस्था, अघमर्षणसूक्तस्य, अघमर्षण ऋषिः,
 अनुष्टुप्छन्दः, भाववृत्तं दैवतं, स्नाने विनियोगः, ऋतं चेत्यादि-
 स्मरित्यन्तं वारत्रयमुक्त्वा तीर्थावाहनम् । कृत्रिमे जले गंगादि-
 शब्देनावाहनम्, पुनरघमर्षणं त्रिवारमुच्चार्य जलावर्त्तनरूपं
 जलाभिमन्त्रणम्, पुनस्त्रिवारमुच्चार्य जलचलुकपानं द्विराचमनं,
 पुनस्त्रिवारपाठेन मार्जनम्, जले मज्जनं त्रिवारमघमर्षणजपः,
 उद्धृतस्नान अन्तर्जपकाले जलकुम्भेनाभिषेचनं यावत्पाठः, ततोऽ-
 घमर्षणं त्रिः पठित्वा मज्जनम् ।
 विष्णुस्मरणं, उद्धृतस्नानमन्त्रः,—

शक्तौ सत्यां कात्यायनीयविध्यादिना स्नायात् ।
 मध्याह्ने तत्सुविस्तरमित्युक्तत्वात्, कात्यायनीय-यान्नवल्कीय-

शाङ्खीय-वैधायनीय-वाशिष्ठानां पञ्चानां विधयोऽस्मत्कृते स्नान-
सारे द्रष्टव्यः, प्रातःस्नानोक्तानि स्नानाङ्गानि तद्देशस्थे विष्णुस्मरणं
प्रायश्चित्तं, पूर्वीक्षरीत्याचमनवस्त्रपरिधानतिलकमालाकुशादि-
ग्रहणं,

‘स्नातश्चवर्णं हृदयं नित्यं कुर्याद्विशांपते ।

प्रियङ्गुचन्दनाभ्याञ्च बिल्वेन तगरेण च ॥

इति भविष्यपुराणवचनात् नात्रभूर्त्तिकारग्रहणमिति केचित् ।

कर्काचार्यास्तु समाचाराङ्गभूर्त्तिकारग्रहणम्

इत्याहुः, ततः सन्ध्या प्रातःसन्ध्यावत्, तदनन्तरोपस्थाने
विशेषः, उदयं उदुत्यं चित्रं तच्चक्षुः हंसः शुचिप्रदित्येतैरुपस्थानं
कृत्वा गायत्र्या ऋष्यादिस्मरणं, मन्त्रं प्रदक्षिणीकृत्य अङ्गन्यासः,
गायत्र्युपासनपूर्वमुपस्थानं, ध्येयः सदेति ध्यानम् । यथोक्तार्थज्ञाने
नियमे तिर्यक्पाणिना गायत्रीजपः शतमष्टोत्तरं अष्टादश वा
कार्यः । ततो गायत्र्युपस्थानपूर्वकं पूर्ववत् गायत्रीविसर्जनं ।
ततः पुनरुत्थानं वा, योगी याज्ञवल्करः,—

विभ्राङ्गित्यनुवाक्येन सूक्तेन पुरुषस्य च ।

शिवसङ्कल्पेन तथा मण्डलब्राह्मणेन च ॥

दिवाकीर्त्तय सौरैश्च मन्त्रैरन्यैश्च शक्तितः ।

जपयन्तो हि कर्त्तव्यः सर्ववेदप्रणीतकैः ॥

पवित्रैर्बिबिधैश्चान्यैर्गृह्योपनिषदा तदा ।

अध्यात्मविद्या विविधा जप्तव्या जपसिद्धये ॥

अथ ब्रह्मयज्ञं स एवाह,—

प्रदक्षिणं समारुह्य नमस्कृत्योपविश्य च ।
 दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात् प्राङ्मुखस्तु कृताञ्जलिः ॥
 स्वाध्यायन्तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत् ।
 आकेशादानखाग्राश्च परमं तप्यते तपः ॥
 यः स्रग्वरपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहं ।
 आदावारभ्य वेदन्तु स्नात्वोपर्य्युपरि क्रमात् ॥
 यदधीतेऽन्वहं शक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः ।
 दर्भपाणिः पवित्रोपग्रहव्यतिरिक्तदर्भत्रयहस्तः ।

आपस्तम्बः,—

तस्य विधिरुक्तप्रातराश उदकान्तं गत्वा प्रातः शुची देशे
 अधीयीत ॥

तैत्तिरीयश्रुतौ ब्रह्मयज्ञेन यज्यमाणः प्राच्यां दिशि ग्रामाद्-
 गच्छति दर्शना उदीच्यां प्रागुदीच्यां^१ बोदित आदित्ये दक्षिणत-
 उपवीत्युपविश्य हस्तावबनेनिज्य त्रिराचामेहिः परिमृज्य सकृदुप-
 स्पृश्य शिरश्चक्षुषो नासिके ओत्रे हृदयमालभ्य त्रिराचामते न
 ऋक्प्राणोति यद्भिः परिमृजति ते यजूंषि स यत् सकृदुप-
 स्पृशति तेन सामानि यत् सव्यं पाणिं पादौ प्रोक्षति यच्छिरश्चक्षुषी-
 नासिके ओत्रे हृदयमालभ्यते तेनाथर्वाङ्गिरसौ ब्राह्मणानितिहास-
 पुराणानि कल्पान् गाथानारायणंसीः^२ प्रीणाति,

(१) उदीच्यां बोदित- ।

(२) नारायणसीः प्रीणाति ।

दर्भाणां महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्राडासीनः स्वाध्यायमधीयीत,
तथा तत्रैव, दक्षिणोत्तरी पाणिपादौ कृत्वा सपवित्रावाचा^१मति-
प्रतिपाद्येते तद्वै यजुत्रयीं विद्यां प्रत्येषी वाचो तत्परमच्चरं, यथा-
भू भुवःस्वरित्याह तद्वै वाचः सत्यं यदे वाचः सत्यं तव्यायुङ्क्ताऽथ
सावित्रीं तिरण्याह पश्योर्द्धं चिशो नवानं सवित्रा श्रियः ।

प्रसविता स्त्रियमेवाप्नोत्यथो प्रज्ञातदैवप्रतिपदा कृन्दाप्सि
प्रतिपद्यते, प्रीये मनसो स्वाध्यायमधीयीत दिवानक्तं वेत ह स्माह
श्रीगङ्गेय तत्रारण्ये बल उत वाचोत्तिष्ठन्मुतत्र विन्मूत्रासीनः उत-
शयानोऽधीयीतैव स्वाध्यायं तपस्वी पूर्योभवति य एवं विद्वान्
स्वाध्यायमधीते, नमोब्रह्मणे नमोऽग्नये नमः, पृथिव्यै नमः,
ओषधीभ्यो नमोवाचे नमो वनस्पतये नमोविष्णवे बृहते करोमि
मध्यंदिने प्रबलमधीयीत, तथा नमोब्रह्मणे इति परिधानीयां
तिरन्वाह, उपसृश्य गृह्णानिति ततो यत्किञ्चिद्दासीति सा
दक्षिणा, अत्र ग्रामे मनसाध्यायीतेत्यत्रेति विशेषः, अरण्ये उच्चै-
रित्यनुवादः रात्रौ मनसा वाचा वेति विकल्पः, रात्रिरपि ब्रह्म-
यज्ञस्य एकः कालः, शेषं प्रयोगकाले व्याख्यास्यामः ।

कालायनः,

स चार्वाक्तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावनान्यतोक्त^२निमित्तकादिति ॥

कालत्रयं,

रात्रावेकः कालः स्मृत्युक्तः ।

(१) सपवित्रमावमति ।

(२) -न्येतोक्त- ।

याज्ञवल्करः,—

वेदार्थवत्पुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।

जपयज्ञार्थसिद्धयर्थं विद्यां चाध्यात्मिकां जपेत् ॥

एवं वेदाध्ययनाशक्तौ ब्रह्मयज्ञे जपन् सूक्तं पौरुषं चिन्तयन्
हरिमिति तावन्मात्रस्य जपः ।

अन्यच्च,

अनुष्टुप्त्रिष्टुप्गायत्री विज्ञेया स्याच्छताक्षरा ।

शताक्षरान् समावृत्य चतुर्वेदफलं लभेत् ॥

याज्ञवल्करः,—

सौकरा चतुरावृत्ता विज्ञेया सा शताक्षरा ।

शत-क्षरान् समावृत्य चतुर्वेदफलं लभेत् ॥

बौधायनः,—

प्रणवो व्याहृतयः, सावित्रीत्येते ब्रह्मयज्ञा अहरहर्ब्राह्मणं
किल्बिषात्पावयन्ति ।

आपस्तम्बः,

भूर्भुवः स्वः सत्यं तपः अद्वया जुहोमि इत्येतेनैवास्य तदहः

स्वाध्यायः समाप्तो भवति, आथर्वणीयतापनीयश्रुतौ, यः
प्रणवमधीते स सर्वमधीते ।

अथ तर्पणविचारः ।

आतातपः,—

तर्पणं तु शुचिः कुर्यात्प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।

देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमं ॥

शुचिर्मन्त्रस्नानादिनापीति लक्ष्मीधरः, एवं प्रधानतया तर्पणमुक्तम्
प्रत्यहमिति वचनान्नित्यं ।

काल्यायनः,—

छायां यथेच्छेच्छरदा उपात्तः पयः पिपासुः क्षुधितो यथान्नम् ।

बालो जनित्रीं जननीं च बालं योषित्पुमांसं पुरुषश्च योषितम् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वे ह्युदककाङ्क्षिणः ॥

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यं कुर्वन् महतैः नसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् सर्वमेतद्विभर्त्ति हि ॥

स्नातश्चाद्र्द्रवासा देवर्षिपितृतर्पणमश्वस्य एव कुर्यात् । परिवर्त्ति-
तवासाश्चेत्तीर्थतीरमुत्तीर्थ,—

पाद्मे,—

देवान् ब्रह्मऋषीन् सर्वान् तर्पयेदक्षतोदकैः । यद्वा यवो-
दकैः, यवाङ्गिस्तर्पयेद्देवानिति काल्यायनोक्तेः ।

उशना,—

न वेष्टितशिराः कृष्णकाषायवासा वा देवर्षिपितृतर्पणं
कुर्यात् ।

शङ्खः,—

स्नातः कृतजपोऽन्तर्जानुरुदङ्मुखश्च ।

दिव्येन तीर्थेन देवानुदक्तेन तर्पयेत् ।

तथा,—

विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रतिलेन वा ।

विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

सुवर्णरजताभ्यां तु खड्गेनोदुम्बरेण वा ।

दत्तमक्षयतां याति पितॄणां तु तिलोदकम् ॥

शङ्खलिखितौ,—

शङ्खेनेष्टकाचिते पितृस्तर्पयेत् ।

शङ्खः,—

सौवर्णपात्रेण राजतौदुम्बरेण वा शङ्खुनाऽप्युदकं, पितृतीर्थं
सृष्ट्वान् दद्यादिति सौवर्णपात्रादीनां तदभावे तत्कौलकानां च
संयोगपृथक्त्वन्यायेन नित्यत्वं काम्यत्वं च, तत्पात्रेणापि दाने
यथा पितृतीर्थे जलसंयोगो भवेत्तथा देयमित्यर्थः ।

हैमेन सह यद्दत्तं क्षीरेण मधुना तथा ।

तदप्यक्षयतां याति पितॄणां तु तिलोदकमिति ॥

मधुक्षीरयोर्गुणफलार्थत्वं न नित्यत्वम् ।

यान्नवल्कलः,—

स्नातसु तर्पणं कुर्यात् पितॄणां तु तिलान्भसा ।

मरीचिः,—

मुक्तहस्तं न दातव्यं न मुद्रां तत्र दर्शयेत् ।

अन्यत्र,

वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् ।

मुद्रा तर्जन्यङ्गुष्ठसंयोग इति लक्ष्मीधरः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

यदुद्धृतं प्रसिञ्चेद्दे तिलान् संमिश्रयेज्जलम् ।

अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥

वामहस्ते तण्डुलाद्या अपि ग्राह्याः ।

कूपादुद्धृतजलपत्रे पात्रान्तरे जलं पूरयित्वा तत्र तिलान् प्रक्षिप्य तत्र एव तर्पणं पात्रेण कुर्यात् । पात्राभावे प्रथमं वामकरमध्ये तिलान् दत्त्वा पश्चाज्जलं गृहीत्वा तर्पयेदित्यर्थः ।

अङ्गस्थैः न तिलैः कुर्याद्देवतापिबृतर्पणं, इति स्मृतेरुर्वादी' न स्थापयेत् ।

रोमकूपेष्ववस्थाप्य तिलान् यस्तर्पयेत् पितॄन् ॥

तर्पितास्तेन सर्व्वे न^१ रुधिराण मलेन चेति पराशरवचनात् स्वरोमाङ्गेष्वपि न स्थापयेत् ।

तिलसंख्यानियमे मानाभावः, तथाचासम्भवे कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रिष्वेव चरितार्थत्वम् ।

तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि इति विष्णुपुराणीयस्य आहप्रत्याम्नात-
तर्पणपरत्वान्न तस्यैह प्रसङ्गः ।

मरीचिः,—

तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।
 'तदभावे निषिञ्चेत्तु' दर्भैर्मन्त्रेण वाप्यथ ॥
 पिष्टश्राद्धे रवौ शुक्ले सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।
 संक्रान्त्यां जन्मदिवसे न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

तत्रापवादः,—

अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः !
 उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे युगादौ पिष्टवासरे ॥
 रविशुक्रदिने वापि न दुष्येत्तिलतर्पणम् ।
 तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ॥
 निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितं ।

तथाच पिष्टश्राद्धे निषेधो युगाद्ययनविषुवमृताहप्रेतपक्षव्यति-
 रिक्तविषयः ।

रविशुक्रदिने निषेधः, सर्व्वापवादव्यतिरिक्तविषयः, सप्तमी-
 निषेधस्तीर्थव्यतिरिक्तः ।

तीर्थे तिथिविशे चेत्युक्तेः ।

सन्ध्यारात्रिनिषेधेऽपवादाभावः ।

संक्रान्तिनिषेधोऽयनविषुवगङ्गाप्रेतपक्षव्यतिरिक्तविषयः । जन्म-
 दिवसनिषेधो गङ्गाप्रेतपक्षव्यतिरिक्तविषय इति विवेकः ।

तथाचाष्टकान्वष्टकामावास्याकाम्यश्राद्धेषु तिलतर्पणं न कार्य-

मिति फलितं केवलं निषिद्धदिनेष्वपि आह्वप्रतिनिधितिलतर्पणं
कार्यम् ।

तथा,—

दर्शं स्नात्वा पिष्टभ्यश्च दद्यात् कृष्णतिलोदकम् ।

अन्नं च विधिवद्दद्यात् सन्ततिस्तेन वर्द्धते ॥

इति वचनात् सन्ततिवृद्धिकामोऽमावास्यायामपि समुदितानि
स्नानतिलतर्पणआह्वानि कुर्यात् ।

वीधायनः,—

पूतः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरेभिरेवासु देवतास्तर्पयति, प्रणवव्याहृतित्रय-
गायत्रयः पञ्च ब्रह्मयज्ञा तदुत्तरम् ।

पुनर्वीधायनः,—

नार्द्रवासा नैकवासो दैवानि कर्माण्युपसञ्चरेत् पिष्टकर्माणि-
चेत्येकेषाम् ।

शङ्कः,—

नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।

नोपतिष्ठति तत्तोयं यत्र भूमौ प्रदीयते ॥

शङ्कः,—

उदकेनोदकं कुर्यात् पिष्टभ्यश्च कदाचन, एवञ्च वाक्यविरोधे
बाधविकल्पव्यवस्थानां परे बलीयांस इति न्यायेन व्यवस्था
एवोचिता ।

तथाच,—

नद्यादितीरस्थेन स्थले स्थित्वा नद्यादौ तर्पणे

क्रियमाणे जले जलप्रक्षेपः कर्त्तव्यः, गृहादावुद्धृतोदकेन तर्पणे
स्थल एव, जलमध्ये तर्पणे जल एव ।

अतएव वृहस्पतिः,—

भूमौ यदापो दीयन्ते दाता चैव जले स्थितः ।

वृथा तद्दीयते तोयं नोपतिष्ठति कस्यचित् ॥

तथा,—

असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिमिति अविशेषादस्त्र-
निष्पीडनादितोयं जलस्थेन स्थलस्थेन वा स्थल एव देयम् ।

तथा,—

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं सलिले क्षिपेत् ।

ब्रह्मयज्ञानन्तरं योगी याज्ञवल्काः,—

ततः सन्तर्पयेद्देवान्-ऋषीन् पितृगणांस्तथा ।

ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ॥

देवांश्छन्दासि वेदांश्च ऋषींश्चैव सनातनान् ।

आचार्यांश्च पुराणांश्च गन्धर्वानितरांस्तथा ॥

सम्बत्सरं सावयवं देवीरप्सरसस्तथा ।

तथा देवानुगान्नागान् सागरान् पर्वतानपि ॥

सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षान् रक्षांसि चैव हि ।

पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशून्स्तथा ॥

वनस्पतींश्चौषधींश्च भूतग्रामं चतुर्विधम् ।

अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ॥

(१) पाठान्तरम् आचार्यांश्चैव गन्धर्वान् आचार्यानितरांस्तथा ।

दृष्यतामिति सेक्तव्यं नान्ना तु प्रणवादिना ।
 आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्य च शुभान् कुशान् ॥
 प्रागग्रेषु सुरान् सम्यक् दक्षिणाग्रेषु वै पितॄन् ।
 सव्यं जानु तदाङ्गुच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ॥
 तस्मिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् पितृगणंस्तथा ।
 मातामहांश्च सततं श्रद्धया तर्पयेद्बुधः ॥
 प्राचीनावीत्युदकं प्रसिञ्चेद्दे तिलान्वितम् ।
 यदुद्धृतं प्रसिञ्चेद्दे तिलान् सन्मिश्रयेज्जले ।
 ततोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विपश्चितैः ॥
 दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं सिञ्चेद्यथाविधि ।
 दक्षिणेनैव गृह्णीयात् पितृतीर्थसमीपतः ॥
 तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।
 तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वाप्यथ ॥
 कव्यबालं नलं सोमं यममर्यमणं तथा ।
 अग्निष्वात्तान् सोमपांश्च तथा वह्निषदः पितॄन् ॥
 यदि स्याज्जीवत्पितृकः एतान् दिव्यपितॄंस्तथा ।
 येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ॥
 एतांश्च वक्ष्यमाणान्श्च प्रसीतपितृको द्विजः ।
 वसून् रुद्रांस्तथादित्यान्मस्कारस्वधान्वितान् ॥
 एते सर्वस्य पितर एष्वायत्ताश्च मानुषाः ।
 आचार्यांश्च पितॄन् स्वांश्च पितृप्रभृति नामतः ॥

मन्त्रैश्च देयमुदकं पितृणां प्रीतिवर्धनम् ।
 उदीरतामङ्गीरस आयन्तुनोजि^१मित्यपि ॥
 पितृभ्य इति ये चेह मधुवाता इति^२त्यृचम् ।
 पितृन् ध्यायन् प्रसिञ्चेद्दे जपन्मन्त्रान् यथाविधि ॥
 दृष्यध्वमिति च त्रिवि^३ ततः प्राञ्जलिरानतः ।
 नमो व इति जप्त्वा च ततो मातामहान् सखीन् ॥
 तर्पयेदानृशंस्यार्थं धर्मं परममास्थितः ।
 माता मातृष्वसा चैव मातुलानी पितृष्वसा ॥
 दुहिता च स्वसा चैव शिष्यत्त्विक्ज्ञातिवान्धवाः ।
 नामगोत्रस्वधाकारैस्तृप्याः^४ स्युरनुपूर्वशः ॥
 सवर्णैभ्यो जलं दद्यान्नासवर्णं कथञ्चन ।
 पूर्वं स्वपितरस्तृप्याः पश्चादन्यांश्च तर्पयेत् ॥
 नास्तिक्यभावाद्यश्चैतान् न तर्पयति वै सुतः ।
 पिवन्ति देहनिस्त्रावं पितरोऽस्य जलार्थिनः ॥
 अथ पितृभ्य इत्यत्र यजुस्त्रयमेको मन्त्रः ।

पितृभ्यः स्वधायिभ्य इत्यादि पितरः शुन्दध्वमित्यन्तमिति
 बोध्यम् । आर्त्तकर्मणि परादिना पूर्वान्त इतिश्रीतवन्मन्त्र-
 परिच्छेदहेत्वदर्शनात् कर्णिकापरिच्छेदस्य आर्त्तविनियोगार्थ-
 त्वात् ।

ततः सन्तर्पयेद्देवानृषीन् पितृगणांस्तथेत्यत्र ऋषितर्पणं
 मनुष्यतर्पणं पद्मपुराणीयं सूचितं, तेन सनकादितर्पणवत्,

मरौचिमत्रग्रहिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।

प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च ।

एतेन सनकादि मरौच्यादि तर्पणं याज्ञवल्क्यानुक्तत्वाद्देवकल्पिक-
मिति निरस्तं इति केचित् ।

तस्मै सनकादितर्पणं मरौच्यादितर्पणञ्च नित्यं कार्यमिति ।

वसुतः कात्यायनेन ततो निवीति मनुष्यान् ।

सनकञ्च सनदञ्च तृतीयञ्च सनातनम् ।

कपिलञ्चासुरञ्चैव वोढुं पञ्चशिखन्तथा ॥

इति सनकादय एवोक्ताः,—

ततः सनकादीनामेव तर्पणं नित्यं, यदुक्तं सनकादीनां याज्ञ-
वल्क्यानुक्तमिति तत्र ।

ततः सन्तर्पयेद्देवानृषीन् पिढगणांस्तथेति संचेपेणोक्ता
ब्रह्मादीनां तर्पणं वदता याज्ञवल्क्येन पश्चात् ब्रह्मादीनुपवीती तु
देवतीर्थेन तर्पयेत् ।

निवीती कायतीर्थेन मनुष्यान् सनकादिकान्, इति सनका-
दय एव गृहीताः, तथाचारोऽप्यव्याहृतप्रसर एव, किञ्च पद्म-
पुराणविधिः शुद्धविषय इति कैश्चिदप्युक्तं, पुराणानि इत्याचार्य-
विशेषणं, पुराणाचार्यानि कात्यायनीयसम्वादात्, तथा गन्ध-
र्व्याचार्यानि, एवमितराचार्यानि, सावयवमिति सम्बत्सर
विशेषणम् ।

दिव्यान् मनुष्यानि कात्यायनीयसम्वादात् मनुष्ये दिव्य-
विशेषणं देयं, चतुर्विध इति भूतग्रामविशेषणं गृह्यसूत्रे उक्तं—

कर्मणि पुराणाचार्यान् गन्धर्वाचार्यान् इतराचार्यानि
तर्पणदेवतानिर्देशादेकत्र निर्णीतः ।

शास्त्रार्थोऽन्यत्र तथेति न्यायाच्च तथैव निर्णयः ।

अन्वारब्धेनेति वामहस्तेन बाहुस्पर्शसमाचारः ॥

पलाशशाखया पशुमन्वारभते हुत्वा वा समन्वारभेरन्नित्यादौ
परम्परास्पर्शेऽन्वारभशब्ददर्शनात् ।

दृष्यतामिति दृषिधातोः परस्मैपदित्वेऽपि कर्त्तरि ह्यन्-
समात्मनेपदम्, अतएवाग्रे दृष्यध्वमिति च त्रिवै इति बहुलपेक्षस्य
बहुवचनस्योक्तिः ।

तथा च सर्व्वथा भावेन प्रयोगः, ब्रह्मा दृष्यतामिति कल्प-
तरुकारोऽपि, तथा कर्काचार्योऽपि, एवं देवास्तृप्यन्तामित्यादिषु
बहुषु बहुवचनान्तप्रयोगः कर्त्तव्यः ।

अत्र सनकादितर्पणे पिष्टतर्पणे च मन्त्रः, प्रत्यञ्जलि
अभ्यसनीयः, एकस्यैव सोमयागस्य ऐन्द्रवायवादित्यादिग्रहाधीना-
भ्यासवत्, अत्र त्यागो मनोमात्रव्यापारो न शब्दरूप इति वद्वः,
शब्दरूप इति नव्याः ।

त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्ज्जनात् ।

पितृणाञ्च यथान्धायं सकृच्चापि प्रजापतेः ॥ इति

विष्णुपुराणे त्रिलोक्तावपि,—

एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ च सनकादयः ।

भृङ्गन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियश्चैकैकमञ्जलिम् ॥ इति

वचनात् देवतर्पणे सकृत्समाचारः ।

तथा,—

न सकृत्प्रतिपद्येत मातृणां पित्रवत्तथा ।

तथा मातामहानां च तत्पत्नीनां सकृत्सकृत् ॥

आवाह्य पूर्व्ववन्मन्त्रैरिति याज्ञवल्क्यसंहितायामुक्तत्वात् आह-
प्रकरणीक्ता मन्त्राः ।

ततो^१ विशेषः । आह्वे ब्राह्मणदेवपित्रावाहनम् ।

इह देवे प्रागग्रास्तृतकुशत्रये देवावाहनम् ।

देवतर्पणानन्तरं तत् कुशत्रयमुत्तरायं कृत्वा सनकाद्या-
वाहनम् । पित्रे तु सनकादितर्पणानन्तरं तत् कुशत्रयं दक्षिणायं
कृत्वावाहनम् । नत्वन्यत्कुशत्रयम् । जले तर्पणे तु यदि प्रवाहा-
दिनास्तरणासम्भवस्तदा गुणलोपे तु मुख्यं स्यादिति नीत्वा
यथाकथञ्चित् कुशान् यत्र कापि कृत्वा तत्रावाह्य जले जलप्रक्षेपः ।

आहवदत्त अनुज्ञातभावान्न सर्व्वथावाहनप्रश्नः ।

निवीती च भवेत्तत्र इति देवोत्तरं मनुष्यतर्पणार्थम् ।

न^२ नीवीतित्वम्,—

मरीच्यादि तर्पणेऽपि नीवीतित्वम्^३ ।

प्राज्ञे,—

नीवीती तु भवेत्तत्र इत्युपक्रम्य सनकादीनां मरीच्यादीनां च
तर्पणमुक्त्वा अप्रसव्यं ततः कृत्वेति पितृतर्पणेऽप्यप्रसव्यतोक्तेः ।

तैत्तिरीयश्रुतियज्ञोपवीतप्रकरणे,—

अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीत्यदक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते
सव्यमिति यज्ञोपवीतं विपरीतं प्राचीनावीतं मानुषमिति ।

अत्र विपरीतमिति दक्षिणतोऽग्रेऽवधत्ते सव्यमुद्धरते एवमप-
सव्यं भवतीत्युक्तं, संवीतं कण्ठपार्श्वद्वयलग्नं तच्च मानुषमित्यर्थः ।

यथा यज्ञोपवीतं तु धार्यते च द्विजोत्तमैः ।

तत्र संधार्यते यस्मादुत्तराच्छादनं शुभम् ॥

इति वचनात् उत्तरीयवस्त्रस्यापि निवीतत्वमपि कार्यम् ।

अतएव आहप्रकरणे अपसव्यं वासो यज्ञोपवीते कृत्वेत्युक्तम् ।

दक्षिणेनैव गृह्णीयादिति वचनाज्जलाञ्जलिपूरणं दक्षिण-
हस्तपिठतीर्थद्वरा पात्रे पाणावपि ग्रहणे तेनैव, मन्त्रैर्दर्भेणेति ।

ऋजुदर्भेण देवं स्यात् कार्यं मानुष्यकं तथा ।

मूलाग्रश्लिष्टदर्भेण पितॄणां तर्पणं स्मृतमित्युक्ते देवमानुषयोः

ऋजवः कुशाः पित्रे द्विगुणीकृता मोटक रूपाः ।

अग्रेण तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् कुशमध्यतः ।

पितॄंश्च कुशमूलाग्रैरिति व्यवस्था मन्त्रव्या ॥

अग्निष्वात्तानित्यादिषु त्रिषु पितृनिति सम्बध्यते ।

कात्यायनोक्तं यमतर्पणं सामवेदिनां तच्च जीवत्पितृकस्यापि ।

यदि स्याज्जीवत्पितृक इति यमतर्पणानन्तरं कात्यायनोक्तेः ।

यत्तु जीवत्पितृकस्य मातृभरणे मातृतर्पणसमाचारः ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ।

इत्युक्तपितामहादितर्पणपञ्चाश्रयणेनेति केचित् ।

वस्तुतस्तु पितृसंस्कारकत्वात् पितामहादितर्पणमकृत्वाऽपि पुच्छेण मातुः तर्पणं क्रियते । पितामहादीनां पित्रा कृतेन तर्पणेन तत्सिद्धेः ।

अत्र, न जीवत्पितृकः कृष्णैस्तिलैस्तर्पणमाचरेदिति नात्र तिलतर्पणम् ।

तथा,—

जीवत्पितृकस्य ताम्रपात्रमपि निषिद्धम् ।

तथाच स्मृत्यन्तरे,—

गयायामं' कुङ्कुमाङ्गं तिलैस्ताम्रैश्च तर्पणम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात् कुर्वन्सु पितृहा भवेत् ॥ इति नमस्कारस्वधान्वितानिति वस्त्रादितर्पणमात्रविषयम् । न कव्य-
बालनलादिविषयम् । व्यवायैर्न भिन्नवाक्यत्वात् । दृष्यतामिति शेषव्यमिति विशेषोपादानात् ।

आचार्याश्चेति चकारेण वस्त्रादिवन्नमस्कारस्वधान्वितत्वमिति दिश्यते । तद्वत् पितृनित्यत्वापि स्वानिति पितृविशेषणम् । पितृ-
प्रभृतिनामत इति पितृप्रभृतीनि पदानि नाम चेतीति द्वन्द्वः ।

ततस्तृतीयार्थे तसिल्प्रत्ययः । तथाचास्मत्पिताऽमुकशर्मेति-
प्रयोगः । नामगोत्रस्वधाकारैरिति योगियान्नवल्कारवचनाद् गोत्र-
वाचकपदोच्चारणम् ।

नामगोत्रस्वधाकारैरिति पञ्चाद्युक्तमपि गोत्रपदं विशेषणत्वा-

(१) आङ्गं ।

(२) पञ्चाद्युक्तमपि ।

दादौ प्रयुज्यते, 'नामगृहीतविशेषणात् विशेष्ये 'बुद्धिरिति न्यायात् विशेषणस्य पूर्वपाठसिद्धेः । पितृप्रभृतिपदस्य नामा- समासात् पूर्वं निर्देशः, अत्र सन्ततिर्गोत्रजननकुलानीति पर्यायपाठात् पुत्रपौत्रपरम्परा गोत्रशब्दार्थः ।

पुत्रपौत्रपरम्परामात्रं चाविशिष्टमिति विशेषलाभाय तदादि- भूतेन कुशिकादिना ऋषिणावच्छिन्नं गोत्रशब्दार्थः । यद्यप्यनादि- संस्कारे सृष्ट्याद्यभावपक्षेऽनादिपुरुषसम्भवस्तथापि कौशिकस्य ये पित्रादयः पूर्वं ये च तत्पुत्रादयोऽर्वाञ्चः सर्वे कौशिकेन गोत्रा- न्तरेभ्यो व्यावृत्ताः कौशिकोपलक्षितपुत्रगोत्रपरम्परामात्रत्वेन गोत्रशब्दाभिधेयाः ।

एवं च गोत्रशब्दस्य परम्परारूपधर्मवाचित्वात्तद्वर्त्मविशिष्ट- व्यक्तिलाभाय सगोत्र इति तेनावच्छेदकपुरुषसमानपुत्रपौत्रपरम्प- राक इति विशेषणविशेष्यभावात् कौशिकसगोत्र इति निर्देशः । अतएव, सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकस्मिणि, असगोत्रा च या पितुरिति स्मृतिषु निर्देशः ।

यत्तु,—

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमस्तु स्वधा नम इति ब्राह्मणवचनं तद्वर्त्मवाचिगोत्रपदस्य व्यक्तौ लक्षणया सिध्यति, स्वायत्ते प्रयोगे तु लक्षणया अयुक्तत्वान्न सकारं विहाय प्रयोग इत्यस्मद्देशीयाः ।

देशान्तरीयास्तु, मध्यपदलोपिसमासं कृत्वा सकाररहित- प्रयोगमपि समादधते ।

यमः,—

शर्मा देवस्य विप्रस्य वर्मा राजा च भूभृतः ।

गुप्तो दत्तस्य वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥

तथाच,—

ब्राह्मणस्य नामान्ते शर्मपदप्रयोगो देवपदप्रयोगो वेति-
विकल्पः, एवं क्षत्रिये राजा वर्मा वैश्ये गुप्तो दत्त इति ।

शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य वै ।

वैश्यस्य गुप्तसंयुक्तं दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥

इति वाक्यान्तरात्, इति केचित्,

वसुतेषु ब्राह्मणानां पुरुषनाम्नः शर्मान्तत्वं स्त्रीनाम्नो-
देवाता^१न्तत्वम् ।

तथाच,—

अमुकशर्मा अमुकदेवीतिप्रयोगः, एवं अमुकवर्मा अमुका
राज्ञी इति क्षत्रियस्य, अमुकगुप्त अमुका दत्तीति^२वैश्यस्य, अमुक
दासो अमुका दासीत्येव शूद्रस्य इति व्यवस्थेति वदामः ।

यत्तु अमुकदासशर्मा इति प्रयुज्यते तत्र दास इति दान-
पात्रत्वसूचिका लौकिकी संज्ञा न शास्त्रीया ।

दासो भृत्ये दानपात्रे इति विश्वप्रकाशादिकोपात्, एवं कर-
धररथादिसंज्ञाः कुलविशेषेषु ज्ञेयाः, एवञ्च सति यैर्देवशर्मेति

प्रयुज्यते तेषां देवशब्दस्य लौकिकसंज्ञात्वमिति न कश्चिद्विरोधः,
पितृन् ध्यायन्निति पूर्वदृष्टरूपेण ।

अदृष्टेष्वपि पुत्रादिसारूप्येण ।

तृप्यध्वमिति च त्रिवै इति बहुवचनप्रयोगात् पितृपितामह-
प्रपितामहास्तृप्यध्वमिदं जलं तेभ्यः स्वधा नम इति अञ्जलि-
त्रयं दातव्यमिति च शब्दाच्च पूर्व्वनवाञ्जलिभिः समुच्चयः ।

नमो व इति जप्त्वा च ततो मातामहान् सखीनिति नमो व-
इत्यादि स्वधायै वः पितरो नम इत्यन्तस्य जप एव ।

न षडञ्जलिकरणं,—

तथाच,—

नमो व इत्यञ्जलिं करोतीति आहसूत्रे कर्काचार्यैरुक्तं
नमस्काररूपत्वात् पुटाञ्जलिमिति ।

आहप्रकरणे,—

षट्कृत्वो नमस्कारोतीति श्रुतिरपि, तत्र जपानन्तरं माता-
महादितर्पणं ततो मातामहानिति वचनात् ।

विष्णुपुराणे,—

मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समाहितः ।

दद्यात्पित्रेण तीर्थेन काम्यं चान्यच्छृणुस्व मे ॥

मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तथा नृप ।

गुरवे मातुलादीनां स्निग्धमित्वाय भूभुजि ॥

इति मातामहानन्तरत्वात्तेष्वेति मातामहतर्पणानन्तरं काम्यं
मात्रादितर्पणं कार्यमिति केचित्, न किञ्चिदेतत् ।

शङ्कः,

पित्रे पितामहाभ्याश्च मात्रे दद्यात्ततो जलम् ।

पितामहोस्ततो दद्यात्-मातामहकुले ततः ॥

मरौचिः,—

पितृणां तर्पणं पूर्वं मातृणां तदनन्तरम् ।

पित्रादित्रयपत्नीनां मुख्यं देयं ततो जलम् ॥

ततो मातामहानाञ्च क्रम एष तु तर्पणे ।

गोभिलः,—

त्रीन् पितृतस्त्रीन् मातृतः, एवं याज्ञवल्क्योयकात्यायनीययो-
रनुक्तावपि अविरोधान्मातृतर्पणम् ।

पितृतर्पणानन्तरं नित्यमेव कार्यं, अतएव मातृवर्गतर्पणं
नित्यं स्मृत्यन्तरादिति कल्पतरुकारेणाप्युक्तम् ।

मातामहानन्तरं मात्रादितर्पणं कल्पतरुकारेण लिखितमिति
यत् कैश्चिदुक्तं तदपि न किञ्चित् ।

तेन याज्ञवल्क्योयानुक्तत्वेऽपि नित्यं मातृतर्पणं कर्त्तव्यमिति
पश्चाद्विचारितं न तु मातामहाद्यनन्तरं कार्यमिति लिखितम् ।

विष्णुपुराणवचने मात्रे इति यदुक्तं तद्विमातृपरं प्रमात्र इति
मातामहौ मातामहाय तत्पित्रे च समाहित इति प्रमातामह-
वृद्धप्रमातामहयोः सन्निहितत्वेन बुद्धिस्थत्वात्तन्मात्रे इत्यत्र
प्रमातामहोवृद्धप्रमातामहोः परामर्शः ।

एकवचनं छान्दसं जाड्याभिप्रायेण वा, तैर्यथा व्याख्यातं

प्रमातामहभार्या । तन्मातापितामहस्य बुद्धिस्थत्वात्पितामह-
माता इति^१ तत्सर्व्वप्रमादपदेन पितामह्याः परामर्शे विहस्य
व्यक्तनिगमनाविरहात् तन्मात्रे इत्यत्र मातामहादिना व्यवहित-
त्वात्पितामहस्य परामर्शाभावात् सर्व्वथाप्यसङ्गतमिति सारविद्धि-
र्विभाव्यम्, एतेन तैरन्यद्यद्युक्तिजालं कृतं तत् पूतिकुष्माण्डायित-
मिति मन्तव्यम् ।

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन गच्छेत् सतां मार्गं तेन गच्छंस्तरिष्यति ॥

इति मनुवचनाच्च परम्पराप्राप्तो मादृतर्पणानन्तरं मातामह-
तर्पणसमाचारः सर्व्वथा न त्याज्यः, विष्णुपुराणवचनस्य स्मृत्य-
पेक्षया दुर्वलत्वमित्यपि केचित्, अत्र पितामहादिजीवने स्वान्
पितृनिति देवतात्वेनाभिधानात्

पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वाऽपि पितामहः ।

पितुः स्वनाम संकीर्त्तय कौर्त्तयेत् प्रपितामहमिति वचना-
द्वृद्धप्रपितामहादियोगेन जीनवतर्पयेत् । मादृजीवनेन पिता-
मह्यादितर्पणम् ।

न जीवन्तमतिदद्यादिति निषेधे जीवन्तमिति पुंस्वस्योद्दिश्य-
विशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात्, पितामहीजीवने मादृमादृतर्पणं,
पिता यस्य तु वृत्तः स्यादिति प्रतिप्रसवाभावेन न जीवन्तमति
दद्यादिति निषेधप्रवृत्तेः । मातामहे जीवति प्रमातामहादिपुरुष-

(१) -पितामहमाता इति तन्मादृपदेन पितामह्याः परामर्शे निगमना-
विरहात् ।

त्रयतर्पणं, यदि स्याज्जीवत्पितृक एतानिवेतिवत् तर्पणनिषेधा-
भावात् ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपीति नियमवचनात्,
बहूनां प्राप्ते तर्पणोत्पत्तिवाक्ये मातामहाश्च सततमिति माता-
महपदोपस्थापितमाहपितादिवर्गस्य बहुत्वप्राप्तेः ॥

सर्वत्र नमशब्दादियोगः, नमस्कारस्वधान्वितानिति वचनात् ।

तत्र क्रमः,—

पितृमातृमातामहवर्गतर्पणानन्तरं विमातृपितृव्यज्येष्ठ-
भ्रात्रादिस्ववंशानां पत्नीनां पुत्राणां च एकैकाञ्जलितर्पणं तत्-
पुत्राभावेन कार्यम् ।

विष्णुस्मृतौ आदौ स्ववंशानां इति सामान्याकारणोक्ते,
ज्येष्ठादिक्रमेण कार्यं, मातामहादीनां सख्यादीनां च तर्पणं
वैकल्पिकत्वात् क्रियेत चेत् ।

यथाश्वं यथाप्रकाशमिति शङ्कोक्तेः ।

अद्यायां सत्यां नामस्मरणमनतिक्रम्य कार्यम् ।

तत्र यत् क्रमवाक्यानि पठन्ति तानि परस्परविरोधाद्वादर्-
णीयानि । सर्वतर्पणानन्तरं विष्णुपुराणे, इदं चापि जपेदम्बु
दद्याद्वा स्वेच्छया नृप, देवाः सुरास्तथा यक्षा इत्यादि कथनात् ।
अन्ते तत्तर्पणं पितृधर्मेण, तद्वाक्यानि पठन्ती लेख्यानि । जपे-
दम्बु दद्यादिति मन्त्रेण जलं दद्यादित्यर्थः । इदं सर्वं स्नानाङ्ग-
तर्पणेऽपि ।

तथाच विष्णुः,—

ततः सम्बन्धिवान्धवाः ततः सुहृदां, एवं नित्यस्नायी
भवतीति स्मृत्यन्तरोक्तानां सर्वेषां तर्पणं स्नानाङ्गमित्युक्तं भवति ।

याज्ञवल्करः,—

वस्त्रनिष्पीडितं तोयं स्नातस्योच्छिष्टभागिनां ।

भागधेयं श्रुतिः ग्राह्यं तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले ॥

अन्नप्रकरणात्तस्य अपसव्येन पीडनम् ।

तथा,—असंस्कृतप्रमीतानां इत्यादि ।

स्नानशाव्यां प्रदातव्या मृदस्तिस्त्री विशुष्ये ॥

इति वंचनाक्षयशोधनपूर्वकं निष्पीडनम् ।

अत्र मन्त्रपद्धतौ लेख्यः । एतच्च प्रतिपत्तिकर्मापि स्विष्टकृद-
यागवत् त्यागांशेनादृष्टार्थश्च ।

तेन भ्रान्त्या स्नानवस्त्रस्य पूर्वं निष्पीडने नाशे वाऽकृत-
स्नानस्य वा तर्पणे जलान्तरेणासंस्कृतानुद्दिश्य जलं देयम् ।
स्नातस्येति वाक्येन प्रकरणं बाधित्वाऽस्य स्नानाङ्गत्वम् । तेन
तर्पणरहिते क्रियाङ्गस्नानेऽपीदं प्रवर्त्तत इति केचित्तन्न, स्नान-
पदस्य प्रकृतमाध्याह्निकस्नानपरत्वात् ।

अथ जपयज्ञविचारः, सावित्रीं प्रकृत्य ब्रह्माण्डे,—

अङ्गश्चतुर्थभागे तु मुख्या भवति मध्यमा ।

नित्यत्वादप्यकालेऽपि सानुष्ठेया स्वशक्तितः ॥

सा सावित्री, अतएवास्य नित्यत्वम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

पीडयित्वा ततः पञ्चाज्जपं कुर्यात् सुविस्तरम् ।

विष्णुपुराणे,—

अजपी पूयशोणितमिति यो नित्यजप उक्तस्तस्यायं काल-
विधिः ।

याज्ञवल्क्यीये तर्पणात् पूर्वमादावारभ्येत्यादिना ब्रह्मयज्ञ-
मुक्त्वा तर्पणान्ते पुनर्जपं कुर्यादिति विधानान्नास्य जपयज्ञस्य
ब्रह्मयज्ञत्वं, किं च मनुना स्नातकप्रकरणे ऋषियज्ञपदेन ब्रह्म-
यज्ञमुक्त्वा सन्ध्याजपादिकं च पृथक् तत्रैव कथितम् ।

शङ्कः,—

नाघर्मर्षणात्परमन्तर्जलजपो न व्याहृतिभ्यः परं होमी न
सावित्र्याः परं जाप्ये इति जपसामान्यमुद्दिश्य गायत्रीजपं
विहितवान् ।

तस्मात् पुरुषार्थस्य जपस्यायं कालः

न चास्य जपयज्ञस्य स्नानाङ्गत्वं शङ्कनीयम् ।

तर्पणस्य स्नानवस्त्रजलप्रतिपत्त्यन्तत्वात्, अतएव ब्रह्मा-
विष्णादिपूजनं न स्नानाङ्गं न वा तर्पणाङ्गं, तीर्थविसर्जनं तु
स्नानाङ्गं, तदादायैव स्नानविधिरेष इति कात्यायनस्यान्ते
उपसंहारात् ।

नरसिंहपुराणे,—

ततोऽर्घं भानवे दद्यात्तिलपुष्पजलान्वितम् ।

उत्थाप्य मूर्ध्नि पर्यन्तं हंसः शुचिषदित्यपि ॥

हंसः शुचिषदिति भानवेऽर्घं दद्यादिति सम्बन्धः ।

प्रधानक्रियान्वयस्याभ्यन्तर्हितत्वात् ।

पान्ने,—

आचम्य विधिवत् सम्यगालिखेत्यन्नमग्रतः ।

अक्षताभिः सुपुष्पाभिः सतिलारुणचन्दनैः ॥

अर्घ्यं दद्यात् प्रयत्नेन सूर्यनामानुकीर्त्तनैः ।

नमस्ते विष्णुरूपाय प्रभाकर नमोऽसुते । इत्यन्तो नम-
स्कारमन्त्रः पद्धतौ लेख्यः ।

एवं सूर्यं नमस्कृत्य त्रिः कृत्वा च प्रदक्षिणम् ।

द्विजं गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ।

अक्षताभिरर्घ्यं दद्यादिति पूर्वोक्तान्वयः ।

सूर्यनामानुकीर्त्तनैः ।

एवं सूर्यं नमस्कृत्येति परेणान्वयः । तेनार्घ्यदानानन्तरं
नमस्ते विष्णुरूपायैत्यादिना सूर्यनमस्कारः ।

प्रदक्षिणत्रयं चार्घ्यदानाङ्गम् ।

याज्ञवल्करः,—

निष्पोष्य स्नानवस्त्रं तु आचम्य प्रयतः शुचिः ।

देवानामर्चनं कुर्याद्ब्रह्मादीनाममन्तरः ॥

ब्राह्मवैष्णवरौद्रैस्तु सावित्रैर्मैत्रवारुणैः ।
 तस्मिन्नेतर्पयेन्नन्तैः सर्वान् देवान् समाहितः ॥
 ध्यात्वा प्रणवपूर्वं तु दैवतं तु समाहितः ।
 नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक् ॥
 आवाहनादिकं कर्म यत्तु नोक्तं मया त्विह ।
 तत्सर्वं प्रणवेनैव कर्त्तव्यं चक्रपाणिनः ।
 दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाख्यप एव वा ॥
 अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वचराचरम् ।
 विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः ॥
 तस्मात् पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ।
 सावित्र्या दद्याद्भूपादि यथाशक्ति समाहितः ॥
 एवं सम्पूज्य देवेशं क्षणं ध्यात्वा निरञ्जनम् ।
 ततोऽवलोकयेदर्कं हंसः शुचिषदित्यृचा ॥
 स याति ब्रह्मणः सन्न स्नात्वेक्षेता नया तु यः ।
 अदृश्यमस्येति मन्त्रैरुपस्थाय दिवाकरम् ॥
 सम्बर्चसेति पाणिभ्यां तोयेन विमृजेन्मुखम् ।
 स्वयम्भुरित्युपस्थाय सूर्यस्येति प्रदक्षिणम् ॥
 आवृत्य तु नमस्कुर्याद्दिशो दिग्देवता अपि ।
 ब्रह्मणेऽग्नये पृथिव्यै 'ओषधीभ्यस्तथैव च ॥
 वाचे च वाचस्पतये विष्णवे महते तथा ।
 एतेभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कारादि वै जलम् ॥

दत्त्वा नमस्येत्कुमशस्त्रन्ते वै सर्वकर्मणाम् ।

नमोऽङ्गरोऽपां पतये वारुणाय नमो नमः ॥

इत्युक्त्वा ऽपो नमस्कृत्यावनौ देवांश्च नामवत् ।

इदमापः प्रवहत धाम्नी धाम्नस्तथैव च ॥

विमोचनश्च तीर्थस्य आप्यायस्तेति वै जपेत् ।

देवगा तु विद इति कृत्वा जप्यनिवेदनम् ॥

प्रक्षाल्य तीर्थदेशं तु गत्वा स्वं धर्ममाचरेत् ।

ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा एवैकेन तस्मिन्मन्त्रेण पूज्याः । सविता-
मित्रो वरुणश्चरित्रेव च ।

उपादेयबहुत्वस्य विवक्षितत्वात् तस्मिन्ब्रह्मादिदेवताप्रकाशन-
सम्बन्धैः, ब्रह्मादीनां मूर्त्तिर्ध्यानं कृत्वा तस्मिन्मन्त्रमुच्चार्य प्रणवेन
नामान्युक्त्वा ॐ ब्रह्मणे नम इत्येवं पृथक् पृथक् पुष्पं विन्यसेत्,
जले क्षिपेदिति पूजाप्रकारः पुष्पदानमात्रेणेत्यर्थः ।

विष्णुपूजायां विशेषः, प्रणवेनावहनादि पुरुषसूक्तेन समस्तेन
पुष्पदानं, समस्तस्य करणत्वेन श्रुतेः, तेन तद्विरुद्धं विष्णुस्मृतिगतं
प्रत्येकस्य पुष्पदानसाधनत्वमत्र न ग्राह्यं, उदकदानं पुष्पाभावे,
गायत्र्या धूपाद्युद्वासनान्तं कर्म, निरञ्जनं निष्पृपञ्चब्रह्म,
अत्र नियुक्तान् पुरुषान् ब्रह्मपुरुषे नारायणेनाभिष्टौ इति श्रुत्या
मन्त्रगतपुरुषपदस्य नारायणपरत्वेन व्याख्यानात् मन्त्रलिङ्गस्यापि
नारायणपरत्वात् विरुद्धस्मृतिगतपुरुषोत्तमनरसिंहविष्णुचक्रपाणि-
षदानां पूजावाक्याश्रुतनामप्यनादरः ।

नरसिंहपुराणे,—

ध्येयः सदेति नारायणध्यानमुक्तं एवं नारायणाय पुष्पं ददानीति प्रयोगः, अतएव प्राचीनपद्धतौ तथैव लिखनं, समाचारोऽप्येवं, दिशः प्राच्यादिकाः, दिग्देवता इन्द्राद्याः, दिग्भ्यो नमः, दिग्देवताभ्यो नम इति बहवः ।

अवनौ भूमौ देवनमस्कारः, नामवत्, ऋग्वेदाय नम इत्येवं क्रमेण, आप्यायस्व इति देवा गातुविद इति निवेदनम् । अनेन जपेन परमात्मा मे प्रीयतामित्येवं रूपेण ।

अथ मध्याह्नसम्यापद्धतिः,—

तत्र प्रमाणं प्रातःसम्यायां लिखितम् ।

तत्र विशेषः,—

गायत्र्या जलाञ्जलिप्रक्षेप एक एव ।

तत्र पुष्पमित्रयणनियमः,—

जलाञ्जलिप्रक्षेपकाले सावित्रीध्यानम् ।

तदुच्यते,—

सावित्री वैष्णवी चतुर्भुजा शङ्खचक्रगदापद्मधारिणी युवतिः शक्तवर्णा शक्तवस्त्रद्वयोपेता गरुडमारुह्य विष्णुलोकादागत्य सूर्यमण्डले प्रविष्टेति ध्यानं, तेजोऽसीत्यावाहनम् ।

अमन्त्रं प्रदक्षिणं कृत्वा उदयं उदित्यं चित्रं तच्चक्षुः हंसः शुचिषदित्येतैरुपस्थानं कृत्वा गायत्र्या ऋथादिस्मरणम् ।

कराङ्गन्यासौ,—

सावित्र्यादिपूर्ववद्ग्रानं ध्येयः सदेति वा ध्यानं यथोक्तार्थं ध्याननियमेन तिर्यक्पाणिना शतमष्टोत्तरं अष्टादश वा गायत्री-

जपः कार्यः, ततो गायत्र्युपस्थानपूर्वकं पूर्ववद्गायत्री-
विसर्जनम् ।

अथोपस्थानादितर्पणपद्धतिः, जङ्घबाहोः सूर्याभिमुखस्य
उपस्थानं, असंसक्तपाष्णिंरित्यादि प्रातर्वत्, विभ्राडित्यनुवाकस्य,
स्त्रयम्भु ऋषिः, विभ्राड्बृहती छन्दः, उदुत्यं पावक, दैव्या
अध्वर्यू, गायत्र्यास्त्रिभुः, तं प्रव्रथा । जगती च्छन्दः, अयं वेनश्चित्रं
देवानां, आन इलाभिस्त्रिभुः, तरणिर्विश्वः पदद्विकञ्च
हे गायत्र्यै^१ तत् सूर्यस्य तज्जितस्य हे त्रिष्टुभौ,^२ वरुणहानु,
वर्यश्रवसा आयन्त इवेति बृहत्त्यः ।

अद्या देवा आकृष्टेति हे त्रिष्टुभौ, अत्र तं प्रव्रथा ।

अयं वेनश्चित्रं देवानामिति ऋक्त्रयं, प्रतीकोक्तम् पूर्वान्मातं
स्मारितम् ।

लोकं शृणुता अस्येन्द्रं विश्वा इतिवत्, एवं सप्तदशर्ची भवति,
प्रथमं विभ्राडित्यनुवाकः, विभ्राड्बृहत्पिवतु सीमं मध्यायुर्दध-
द्यङ्गपत्रा अविहृतं, वातयुतो यो अभिरक्षन्तु त्वना प्रजाः गुपो
अपुरुषा विराजति ।

उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः, दृशे विश्वाय सूर्यं,
येनापावकचक्षुषा भुरखन्तं जना अनु ।

त्वं वरुणं पश्यसि ।

दैव्या अध्वर्यू अगतर्पणेन सूर्यत्वचा, मध्यायकं समं जाये, तं
प्रव्रथा पूर्वथा विश्वधेमथा ज्येष्ठतात्रिं वहिषद^३ स्वविदं, प्रती-

(१) यदद्विकञ्चदेगायत्र्यै ।

(२) तत्सूर्यस्य तज्जनितस्य हे त्रिष्टुभौ ।

चीनं वृजिनं दोहसे धुनि माशुं जयन्त मनुया सुवर्द्धसे, अयं वेन-
द्योदयत् पृष्णिगर्भाज्योतिर्जरायूरजसोविमाने, इममगाँ सङ्गमे
सूर्यस्य णिशुं न विश्रामतिभीरियन्ति ।

चित्रं देवानां मुदकादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्राद्यावा पृथिवी अन्तरौचं सूर्य आत्मा जगतस्तस्युषश्च ॥

आन इलाभिर्विदधे सुशस्तिविश्वानरः सविता देव एतु ।

अपियथा युवानो मत्सथानो विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा ।

यदद्यकच्च वृत्रहं नुदगा अभिसूर्यः, सर्वं तदिन्द्र ते वशे,
तरणिर्विश्वं दर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य, विश्व मा भ्रामि रोचनं,
तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्वा कर्त्तोर्विततः सञ्जभार,
यदेतयुक्तहरितः सधस्यादादात्रीवासस्तनुतेऽसि मस्यै । तन्मित्रस्य
वरुणस्याभिचक्षे सूर्योरूपं कणुदतद्दीरुपस्ये ।

अनन्त मन्ददृषदस्यपाजः^१ कणमन्दहरितः सभरन्ति ।

वशमहां असि सूर्यबलादित्य मर्हसि, महस्तेसतो महिमागनित्य-
तेऽर्द्धा देवमर्हसि । वटुर्यसहसा महाँ असि सत्रा देवमहाँ
असि, महादेवानामसूर्यः पुरोहितो विभुर्ज्योतिरदाभः ।

आयन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षतः, वसूनि जाते जन-
मान ओजसा प्रतिभागं न दीधिम । अद्या देवा उदिता सूर्यस्य
निरँहसः पिष्टतानि रजद्यात्, तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ता

(१) पाणिः ।

(२) सङ्गानाम-

(३) ज्योपाँ ।

मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत्तरीः । आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो
निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति
भुवनानि पश्यन् ।

ॐ पुरुष सूक्तमन्त्रस्य, नारायणऋषिः, पञ्चदशार्चाऽनुष्टुप्-
छन्दः । षोडशर्चात्रिष्टुप्छन्दः । जगद्बीजं पुरुषो देवता, पुरुष-
मेवे विनियोगः, पुरुषोऽहं नारायणो कामयतेत्यादि ब्राह्मणं ।

ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं सर्व्वतः सृष्ट्वात्यतिष्ठद्यशाङ्गुलम् ॥

पुरुष एवेदं सर्व्वं यद्भूतं यच्च भाव्यं, उतामृतत्वस्थेशानो यदक्ने-
नातिरोहति, एतावानस्य महिमातो जायाँश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ।

त्रिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः ॥

ततो विश्वङ्क्रव्यक्तामत्साशनानशने अभि, ततो विराल जायत,
विराजोऽधिपूरुषः ।

स जातोऽत्यरिच्यत पद्मात् भूमिमथोपुरः ।

तस्माद् यज्ञात्सर्व्वहुतः सम्भूतं पृषदाज्यं पुशूँस्ताँश्चक्रे वायव्या
नारण्याग्राभ्याश्चये, तस्माद् यज्ञात्सर्व्वहुत रुचः सामानि जज्ञिरे,
छन्दाँसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत । तन्मे मनः शिव-
सङ्कल्पमसु, येनेदं भूतं भवनं भविष्यत् परिगृहीतममृतेन सर्व्वं,
येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमसु, यस्मिन् रुचः
सामयजुँषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः । यस्मिँश्चित्तं
सर्व्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमसु । सुसारथिरस्या

निवचन्मनुष्यान्नेनीयते भिषुभिर्वाजिन इव, हृत्प्रतिष्ठं यदजरं
जविष्ठं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमसु ।

मण्डलब्राह्मणं,—

विनियोज्यत्वेन मन्त्रकार्यं करणान्मन्त्रलाभेन ऋष्यादिस्मरणं,
प्रजापति ऋषिः, यजुः सूर्योदेवता सूर्यो पस्थाने विनियोगः, यदेत-
न्मण्डलं तपति तन्महदुक्तं अरुचः सरुचं लोकोथ यदेतदतिदीप्यते
तन्महाव्रतं तानि सामानि सप्तानां लोकोथ य एष एतदस्मिन्
मण्डले पुरुषः सोऽग्निस्तानि यजूंषि स यजुषां लोकः सैषा
व्यथेव लोकविद्या तपतीति वाग्वै ते पश्यन्ती वदति । य एष-
एव मृत्युर्यः एष तस्मिन् मण्डले पुरुषैवममृतं यददर्चिर्दीप्यते
तस्मान् मृत्युर्निम्नियते मृते ह्यस्तस्मादून दृश्यते विवस्ते सर्व्वतो-
हेनेन परिवृत्तो मृत्यो पुसा विवस्वतीत्येतस्मिन्विमण्डल एतस्य
पुरुषात्मेति तदेव श्लोको भवति, तयोर्वा एतयोरुभयो रेतस्य
चाशिष एतस्य च पुरुषस्यैतन्मण्डलं प्रतिष्ठा तस्मान्महदुक्तं
परस्मै न श् सन्नेदेतां प्रतिष्ठां चिन्नदा इत्येतां हस प्रतिष्ठां
अत्तेयो मह्यदुक्तं परस्मै श् सति तस्मादुक्तशंसं भूयिष्ठं परि-
चक्षते प्रतिष्ठा च्छिन्नो हि भवतीत्यधीदेवतम् ।

अथा यज्ञ यदेतन्मण्डलं यदेतन्मण्डलं यतस्मादश्वा अजायन्त
एके चोभयादतः ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ।

तं यज्ञं वह्निषि प्रोक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ॥

तेन देवा अजायन्त साध्या ऋषयश्च ये ।

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन्, सुखं किमस्यासि किं बाह्व
किमूरु पादा उच्यते । ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीद्वाह्व राजन्यः
कृतः, उरु तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ।

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत ।

ओत्राद्वायुश्च प्राणश्च सुखादग्निरजायत ॥

नाभ्या आसीदन्तरीक्षं शीर्ष्णी द्यौः समवर्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः ओत्रात्तथालोकान् व्यकल्पयन्, यत्पुरुषेण
हविषा देवा यज्ञं मतन्वत ।

वसन्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इक्षः शरद्विः ।

सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधकृता ॥

देवाय यज्ञं तन्वाना अवधन् पुरुषं पशुम् ।

यज्ञेन यज्ञमजयन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् तेहनाकं
महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ।

यज्जाग्रत इत्यस्य षट्कस्य, प्रजापतिऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः,
मनोदेवता सूर्योपस्थाने विनियोगः, ॐ यज्जाग्रतो दूरमुदैति
दैवं तदुसुप्तस्य तथैवेति, दूरं गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः
शिवसंकल्पमसु ।

येन कर्माख्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्त वितथेषु धीराः ।

यत्पूर्वं यक्ष्मन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमसु ।

यत्प्रज्ञानं भूदचेतो धृतिश्च ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।

यस्मान्नृते किञ्चन कर्म कुरुते तन्मे मनः शिवसंकल्पमसु ।

न पत्ययः सक्तोय यदेत इदं तत्पुष्करपर्णमापोह्येतामापः
पुष्करपर्णमथ 'स एष तस्मिन् मण्डले पुरुषोऽयमेव 'सत्योऽयः
हिरण्मयः पुरुषः, तदेवैतन्नयः सः 'स्मृत्यहोपे भेतद-यज्ञ-
स्यैवानुसः स्थामूर्द्धमुपक्रामति तदेतमप्येति तस्मादग्निनाद्रियेत
परिहृतममृतह्येषु 'तदा भवति त्वु एवाधि यज्ञं, अथाध्यात्मं
यदेतन्मण्डलं तपति यक्षैषरुक्म इदं तत्शुक्लमं क्षान्त्रयं यदेत-
दक्षिर्दीप्यते यच्चैतत् पुष्करपर्णमिदं तत्क्षणाक्षान्त्रयं यएष
एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यक्षैष हिरण्मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयं
दक्षिणेयत्पुरुषः । य एष एव लोकं 'पृणितामेष 'सर्वोऽग्निरभि-
संपद्यते, तस्यैतन्मिथुनं योऽयः सव्येयन्पुरुषोर्द्धमूलत्वे तदात्मनो
यन्मिथुनं यदा वै सहमिथुने नाथसर्वोऽक्तुस्त्रतायैतद्वत्ते द्वे भवतो-
हन्तः हि मिथुनं प्रजननं तस्माद्देवव्यरोकं गृणे उपधीयते
तस्मादुद्याभ्यां चितिं प्रणयन्ति, स एष एवेन्द्रो योऽयं दक्षिणेयन्
पुरुषोयोऽयमन्वाणी ताभ्यां देवा एतां विधृतिमकविन्नासिकां
तस्माज्जायाया अन्तेनास्त्रियाद्वीर्यवान् वास्माज्जायते वीर्यवन्त-
सुहसा जनयन्ति यस्या अन्तेनाश्नाति ।

तदेत देवव्रतः राजन्यं ववौ मनुष्याणा मनुत्तमां गोपयन्ति
तस्मादुतेषु वीर्यवान् जायते मृतवाकावयसाः साक्षिप्रस्थेनं न

(१) यएष एतस्मिन् ।

(२) मयोऽयः-

(३) स्मृत्यहोपपत्ते तद्यज्ञस्यैव-

(४) ह्येदो भवति- ।

(५) गृ-

(६) सुर्वोऽ-

(७) द्वे द्वे लोकं-

(८) बन्ध वो-

जनयति तौ हृदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य मिथुनीभवतस्तौ यदा
 मिथुनस्यान्तं गच्छतोऽथ हैतत् पुरुषः स्वपिति तदर्थं है वेद्यं
 मानुषस्य मिथुनस्यान्तं गत्वा समिति भव इति देवः ह्येतन्मिथुनं
 परमोद्धेष आनन्द तस्मादेवं वित्स्वपां लोकाः है ते एव तदेव
 ते मिथुने प्रियेण धाम्ना सम्बर्द्धयति तस्मादुह स्वपन्तं धूरेण वन-
 बोधयेन्नेतदेते देवते मिथुनीभवन्त्यो हिनसानौति तस्मादुहैतत्
 सुष्टगुणश्लेष्माणमिव मुखं भवत्येते एव तदेव ते रेतः सिञ्चन्तः
 तस्माद्रेतः स इदः सर्व एव सम्भवति यदिदं किं च, स एष एव
 मृत्युर्य एष तस्मिन्मण्डले पुरुषो यद्यायं दक्षिण्येयन्पुरुषः तस्य
 ह्येतस्य हृदये पादावतिष्ठ तौ तौ हैतदाच्छिन्नो क्रामति यन्मनो
 क्रामत्यथ हैतत् पुरुषो म्रियते तस्मादुहैतयेतमाहुराच्छैदितस्येते
 षड् एव प्राण एषहीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति तस्यैते प्राणाः
 स्वासयदास्वपित्यथैनमेते प्राणाः स्वा अपि यन्ति तस्मात्
 स्वापीयस्वाप्ययोहः सर्वतः स्वप्नुत्या चक्षते परोपरोक्षका
 माहिदेवाः ।

स एतैः सुप्तो न कस्यानवेदमनसा सङ्कल्पयति न वाचान्नस्य
 रसं विजानाति न घ्राणेन गन्धं विजानाति न चक्षुषा पश्यन्ति न
 श्रोत्रेण शृणोत्येवः ह्येते तदापिता भवन्ति स एष एकः सन्भजा-
 सु बहुधा व्याविष्टः तस्मादेकासति लोकं पृणाति सर्वमग्निमनु-
 विभत्यथ यदेक एव तस्मादेका, तदाहुरेको मृत्युविभना इत्येकश्च
 बहवश्चेति अब्रूयादद्येहासावमूत्र तेनैकोथ यदिह प्रजासु बहुधा
 व्यादिष्टस्तेनो रहवः, तदा दुरन्तिके मृत्युदुरात्यन्तिकः दूरे चेति

ह्यब्रूयाद्यदहाय मिहाध्वासं तेनान्तिकेय यदस्य 'वसुत्र तेनोदूरे,
तदेष श्लोको भवति अन्ये भात्ययश्चितो रसानां साक्षरेभ्यः इति
यदेतन्मण्डलं तपति तदन्नमथना एष एतन्मण्डले गुरु असोभासं
एतस्मिन्ननेपश्चितो भातीत्यधिदेवत, अथाध्यात्ममिदमेव शरीरमन्न-
मथयो यां दक्षिणे यन्पुरुषस्येता स एतस्मिन्ननेपश्चितो भाति,
तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपासते यजुरित्येषहीह्यं सर्वं युनक्ति
सामेति छन्दोगा एतस्मिन्वीदं सर्वं समानमुक्तयमिति वद्वष-
एषहीदं सर्वमुत्पापयति यान्तरिति यन्त्वविद एतेन हीदं, सर्वं
क्षतं विषमिति सर्पा सर्पा इति सर्पविद उर्जति 'देवायिरिति
'मनुष्यमायेत्यसुराः स्वधेति पितरो देवजन इति देवजनपदोरूप-
मिति गन्धर्वागन्ध इत्यप्सरसस्तं यथायथोपासते तद्देवो 'भवति
'तद्वैत्यत्वावतितस्मादेनमेन' एवंविस्मवेरेवैतैरुपासीत सर्वं ह्येत-
ज्जवति सर्वं ह्येनमेतज्ज्ञत्वावति ।

स एष तैष्टकोऽग्निरुचो वाययुरेकास्यस्यैकातव्यं कांशगर्गेपद-
धातिरुक्म एव तस्या आयतनमथ यां यजुषा पुरुष एव तस्या
आयतनमथयां साम्ना पुष्करपर्णमेव तस्या आयतनमेवं तैष्टकः
ते एवैते उभे एष च रुक्म एतच्च पुष्करपर्णमेतं पुरुषमपीत उभे
ह्यन्ना 'सेनावरपीत एवत स्मृकेष्टकं स एष एव मृत्युर्य एष

(१) वसुत्र ।

(२) देवारयिति ।

(३) मनुष्या- ।

(४) तत्तद्देवभवति ।

(५) तद्वैसाभूत्वावति ।

(६) तस्मादेनमेवं वित्- ।

(७) ह्यक्कास्येयजरपीत ।

तस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणे यन्पुरुषः स एष एवं विदि
 आत्मा भवति स यदैवं विदस्मात्लोका रौत्यथैतमे अत्मानमभि-
 संसवन्ति सोऽमृतो भवति मृत्युर्हिंस्यात्मा भवति इतिमण्डल-
 ब्राह्मणं, दिवाकीर्णः, शतरुद्रीयः शतैरिति लक्ष्मीधरः, नमस्त-
 इति तिसृणां प्रजापति ऋषिः, गायत्रीछन्दः, द्वयोरनुष्टुप्छन्दः,
 रुद्रो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

नमस्ते रुद्रमन्यव उतोत इषवे नमः, बाहुभ्यामुतते नमः,
 या ते रुद्र शिवातनूरघोरा पापकाशिनौ, तथा नस्तन्वशन्त मया
 गिरिशन्ताभिचाकसिह्री, यामिषुं गिरिशन्तहस्ते विभर्ष्यऽस्तवे,
 शिवा गिरिवतां कुरु मां हिंसीः पुरुषं जगत् ।

सीराः,—

परमेष्ठिप्रजापति ऋषिः, द्वयोरनुष्टुप्छन्दः तृतीयस्य विराट्
 आदित्यो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः, कदाचनस्तरीरसि-
 नेन्द्रसञ्च सिदाशुषे, उपीपेन्नु मघवन् भूयद्भुतेदानं देवस्य पृच्छते
 आदित्येभ्यस्त्वा ।

कदाचन प्रयच्छस्युमे निभासि जन्मनी, हरीयादित्यसवनन्त-
 इन्द्रियमात्रस्याममृतं दिव्या आदित्येभ्यस्त्वा ।

यज्ञोदेवानां प्रत्येति सुम्नामादित्यभवता मृगयन्तः, आवो-
 र्वाचि सुमतीववृत्त्या दग्धं होशिद्रयावरिवोविभरासदादित्येभ्यस्त्वा,
 अधमर्षणसूक्तेनोपस्थानम् ।

गृह्योपनिषत्,—

पूर्णमिदं पूर्णापूर्णमुच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।

ॐ खं ब्रह्मखं पुराणं वायुरमितिहस्माह कौरव्यायणीपुत्री
वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदेनेन यद्वेदितव्यम् ।

असम्भवे मण्डलब्राह्मणान्तं, असक्तो विभ्राडित्यनुवाक-
मात्रेण वोपस्थानं, 'तत्र प्रदक्षिणमावृत्य नमस्कृत्योपवेशनं आसन-
स्थेषु प्रागग्रेषु दर्भेषु, प्राङ्मुखत्वेन सव्यतयोपवीत परामर्शः, हस्त-
योस्तोयेन घर्षणं, तिराचमनं अङ्गुष्ठमूलेन ओष्ठयोर्माज्जनं, ओष्ठ-
योरेवाङ्गुल्यग्रैः सक्तदुपस्पर्शनं, उदकेन वामपाणिना प्रोक्षणं, पाद-
योश्च प्रोक्षणं, शिरश्चक्षुर्द्वयनासिकाद्वयश्चोत्रद्वयानां हस्तेन स्पर्शनं,
पवित्रलक्षणोपेतकुशत्रयेण इन्द्रियस्पर्शनं, तदेव पावनं, पञ्चदश-
मात्राभिः प्रणवेन प्राणायामत्रयं, दक्षिणजानूपरि पवित्रोपग्रह-
व्यतिरिक्तपवित्रलक्षणोपेतकुशत्रययुक्ताञ्जलिधारणं, प्रणवमुच्चार्यं-
व्याहृतित्रयोच्चारणम् ।

गायत्र्याः पादानां व्यस्तानां उच्चारणं, पुनः गायत्र्याः पाद-
द्वयरूपमर्हर्चमुच्चार्यं तृतीयपादोच्चारणम् ।

ततः आद्यावारभ्य मन्त्रसंहितायाः प्रथमम् ।

अध्यायाध्यायक्रमेण । अनुवाकानुवाकक्रमेण वा । प्रति-

दिनं यावत्समाप्ति पाठः । मन्त्रसमाप्तौ ब्राह्मणसंहितायाः
अध्यायाध्यायक्रमेण ब्राह्मणक्रमौ यावत्समाप्ति पाठः ।

अशक्तौ कर्णिकाक्रमेण वा, एवमेकां शाखां समाप्य यस्या-
नेकवेदाध्ययनं तस्यापरस्य वेदस्येवमेव क्रमेण समापनम् ।
पञ्चादाथर्वपुराणेतिहासाङ्गानां यथाक्रमेण समापनम् । एवं
यावद्भिर्दिनैरेतेषां समाप्तिः पुनरादावारभ्य वेदमित्येवं क्रमेण
यावज्जीवमभ्यासः । अशक्तौ गायत्रीमात्रं, प्रणवमात्रं वा, फल-
विशेषार्थिनः पुरुषसूक्तस्य जपनियमः । भूः, भुवः, स्वः, सत्यं,
तपः, अद्वायां, जुहोमीत्येतावन्मात्रं वा, अशक्तौ सर्ववेदफलार्थिनः,
सींकारचतुरावृत्तिगायत्रीजपः, त्र्यम्बकजातवेदा गायत्रीरूपशता-
क्षरा जपो वा काम्यः, एवं ब्रह्मयज्ञं कृत्वा अन्ते मृतप्रणवोच्चारणं,
ॐ नमो ब्रह्मणे, नमस्त्वग्नये, नमः पृथिव्यै, नमो ओषधीभ्यो,
नमो वाचे, नमो वाचस्पतये, नमो विष्णवे बृहते करोमीति
त्रिजपः, इति तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण ब्रह्मयज्ञविधिः । अस्य
प्रत्यक्षश्रुतिगतप्रकारान्तरं न गृह्यते स्मृत्युक्तत्वात् ।

अथ तर्पणविधिः ।

प्रागग्रकुशत्रयास्तरणं, विश्वेदेवा स इत्यस्य मन्त्रस्य, 'पृच्छ-
मह ऋषिः, गायत्रीछन्दः, विश्वेदेवा देवताः, ब्रह्मादीनामावाहने
विनियोगः । विश्वेदेवा स आगत शृणुताम इमं हवं, एवं
वर्हिर्निषीदत, इत्यक्षतपुष्पाभ्यां ब्रह्मादयो विश्वेदेवा अत्रागच्छते—
त्यावाहनं, अक्षतानि वीकीर्य, विश्वेदेवाः शृणुतेमं इत्यस्य मन्त्रस्य
सुहोत्र ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, विश्वेदेवा देवताः, जपे विनियोगः,
विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरौक्षे च उपद्यविष्ट, येऽग्नि-
जिह्वा उतवायजत्रा आसद्यास्मिन् वर्हिषिमादयध्वं इति जपः ।

दक्षिणजानुपातनं, उदङ्मुखत्वं, ऋजुकुशत्रयस्य दक्षिणहस्तेन
तर्पणार्थं ग्रहणं, वामहस्तेन दक्षिणहस्तस्पर्शनं, ॐ ब्रह्मा ढप्यतां,
इति अङ्गुष्ठमूलरूपब्रह्मतीर्थेन अक्षतयुक्तजलेर्यवाभिर्वा प्रादेश-
मात्रमुद्धृत्य जले जलप्रक्षेपेण सकृद्ब्रह्मतर्पणं, इदं ब्रह्मणे मनसा
त्यागं कुर्यात्, एवं सर्वत्र, एवं ॐ विष्णुस्तृप्यतां, इत्यङ्गुल्यग्र-
रूपेण देवतीर्थेन सकृत्तर्पयेत् ।

रुद्रस्तृप्यतां इति पूर्ववत्, ॐ प्रजापतिस्तृप्यतां इति
कनिष्ठामूलरूपेण प्रजापतितीर्थेन सकृत् ।

इतः प्रभृति देवतर्पणं देवतीर्थेन सकृत् कार्यं, देवास्तृप्यन्तां
छन्दांसि ढप्यन्तां, वेदास्तृप्यन्तां, ऋषयस्तृप्यन्तां, सनातनास्तृप्यन्तां,
पुराणाचार्यास्तृप्यन्तां, गन्धर्वाचार्यास्तृप्यन्तां, इतराचार्या-

स्तृप्यन्तां, सम्बत्सरः सावयवस्तृप्यतां, देव्य स्तृप्यन्तां, अप्सरस-
स्तृप्यन्तां, देवानुगास्तृप्यन्तां, नागास्तृप्यन्तां, ॐ सागरास्तृप्यन्तां,
ॐ पर्वतास्तृप्यन्तां, ॐ मनुष्यास्तृप्यन्तां, यक्षास्तृप्यन्तां, रक्षांसि-
हृप्यन्तां, ॐ सुपर्णास्तृप्यन्तां, भूतानि हृप्यन्तां, पशवस्तृप्यन्तां,
वनस्पतयस्तृप्यन्तां, ॐ ओषधयस्तृप्यन्तां, ॐ भूतग्रामचतुर्विध-
स्तृप्यतां,

स्थलस्य समीपे चेज्जले जलप्रक्षेपः, स्थले चेदुद्धृतोदकेन
'चावाहनस्थानकुशेषु ताम्रादिपात्रादिस्थेषु जले स्थलेऽपि वा ।

ततो यज्ञोपवीतोत्तरीये कण्ठावसक्ते कृत्वा देवावाहनं कुशत्रय-
मुत्तरायं कृत्वा दक्षहस्तस्थितकुशत्रयमध्यस्य तोयाभिमुखं धृत्वा
उदङ्मुखः सनकाद्याः सप्त मनुष्या अत्रागच्छत इति आवाह्य
संव्यान्वारब्धे दक्षहस्तेन प्राजापत्यतीर्थेन सनकादीनां प्रत्येकं
वारद्वयं तर्पणं, ॐ सनकस्तृप्यतां, ॐ सनन्दस्तृप्यतां, ॐ
सनातनस्तृप्यतां, ॐ कपिलस्तृप्यतां, ॐ आसुरिस्तृप्यतां, ॐ
वोदुस्तृप्यतां, ॐ पञ्चशिखस्तृप्यताम् ।

अत्र सर्व्वेत्रापि मानस स्थागः, ततो यज्ञोपवीतोत्तरीये
अपसव्ये कृत्वा दक्षिणाभिमुखः सव्यं जानु भूमौ निपात्य तत्र
देवावाहनं कुशत्रयं दक्षिणायं कृत्वा तिलपुष्पमादद्यात् ।

ॐ उग्रन्त इत्यस्य मन्त्रस्य, शङ्ख ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, पितरो
देवता, आवाहने विनियोगः । ॐ उग्रन्तस्त्वा निधीमह्युग्रन्तः-

(१) स्थलस्यस्य तीरसमीपे चेज्जले चेदुद्धृतोदकेन स्थले सम्भवे चावाहन-
स्थानकुशेषु ताम्रपात्रादिस्थेषु जले स्थलेऽपि वा ।

समिधोमहि । उशन्नशत आवह पितृन् हविषेऽत्तवे इति
पठित्वा कव्यवालनत्वादयो दिव्यपितरोऽत्रागच्छत ।

वसवो रुद्रा आदित्या आचार्या अत्रागच्छत, अमुकसगोत्रा-
अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहा अमुकामुकामुकशर्माण अत्रा-
गच्छत, अमुकसगोत्रा अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहः अमुका-
मुकामुका देव्यः अत्रागच्छत, अमुकसगोत्रा अस्मन्मातामह-
प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहा अमुकामुकामुकशर्माणः अत्रागच्छत
इति आवाहयेत्, असामर्थ्ये सामान्यतः पितरो अत्रागच्छत-
इति आवाहयेत्, जीवत्पितृको वस्त्रादिवृद्धप्रमातामहान्तानामा-
वाहनं न कुर्यात्, केवलं मातरि सृतायां मातृपितामहीप्रपिता-
मह्य अत्रागच्छत इति वर्हिषदः पितर इत्यनन्तरं आवाहयेत्
तिलविकिरणं, आयान्तुन इत्यस्य मन्त्रस्य, शङ्ख ऋषिः, त्रिष्टुप्-
छन्दः, पितरो देवता जपे विनियोगः ।

आयान्तुनः पितरः सोम्यासोऽग्निश्चान्तापश्चिभिर्देवयानैः
अस्मिन् यज्ञे स्वधयामदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेवन्वस्मान् ।

इति जपः, रजतादिताम्रादिपात्राभावे रजतादिकीलकयुते-
नाञ्जलिना वा, केवलाञ्जलिना वा तर्पणं, तर्पणसाधनदक्षहस्त-
स्थितकुशत्रयस्य द्विगुणीकृत्य कुशद्विदलेन मोटककरणम् ।

कुशमूलाग्रयोजले प्रवेशाय सव्यहस्ते कुशमध्यधारणम् ।

पितृतीर्थेन पात्रे जलपूरणं, दक्षिणहस्तेन अङ्गुष्ठतर्जनीरूप-
मुद्रां परिहृत्य पात्रस्थलेषु तिलप्रक्षेपः ।

शुद्धाञ्जलिना ग्रहणे पूर्वमेव दक्षिणहस्तेन तिलानादाय वामहस्ते कृत्वा जलपूरणं, उद्धृतीदकेन पक्षे भूमिष्ठजलपूर्णपात्रे तिलान् प्रक्षिप्य तत्पात्रात्पात्रेण सतिलजलग्रहणं जीवत्पितृकस्य तिलतर्पणाभावः, कथ्यबालनलादीनां प्रत्येकं वारत्रयं तर्पणं, ॐ कथ्यबालनलस्तृप्यतां, इति गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य पितृतीर्थेन जलं क्षिपेत् । त्यागो मानसः ।

ॐ सोमस्तृप्यतां, ॐ यमस्तृप्यतां, ॐ अर्यमा तृप्यतां, ॐ अग्निश्वात्ताः पितरस्तृप्यन्तां, ॐ सोमपाः पितरस्तृप्यन्तां, ॐ वह्निषदः पितरस्तृप्यन्तां, एतावज्जीवत्पितृकः कुर्यात् ।

पितरि जीवति मातरि मृतायां मातृपितामहीनां तर्पणमत्रैव, प्रपितामही ततः प्रमीतपितृकस्याधिकं, ॐ वसवस्तृप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधानमः, इति पितृतीर्थेन गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य वारत्रयम् ।

इतःप्रभृति सर्वेषां प्रत्येकं वारत्रयं तर्पणं, ॐ रुद्रास्तृप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधा नमः, ॐ आदित्यास्तृप्यन्तां इदं जलं तेभ्यः स्वधा नमः, ॐ आचार्यास्तृप्यन्तां इदं जलं तेभ्यः स्वधा नमः ।

अत्र मन्त्रादौ प्रणवोच्चारणं, नामविशेषणगोत्रादौ च ।

अथ पित्रादितर्पणं, उदीरतामित्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापतिः ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः, पितरो देवताः, पितृतर्पणे विनियोगः, ॐ उदीरतामवर उत्परा स उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईयुरवृकारुतज्ञास्तेनोऽवन्तु पितरो हवेषु इति पठित्वा

अमुकसगोत्रोऽस्मत्पिता अमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै
स्वधा नमः, इति प्रथमाञ्जलिं दद्यात् ।

अङ्गिरस इत्यस्य मन्त्रस्य, अङ्गिरा ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः,
पितरो देवताः, पिबतर्पणे विनियोगः, अङ्गिरसोनः पितरो-
ऽनवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः, तेषां वयं सुमतोयन्नियाना-
मपि भद्रे सौमनसे स्यामः, अमुकसगोत्रोऽस्मत्पिता अमुकदेवशर्मा
दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नमः, इति द्वितीयाञ्जलिं दद्यात् ।
आयन्तुन इत्यस्य मन्त्रस्य, शङ्ख ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः पितरो
देवताः पिबतर्पणे विनियोगः, ॐ मधुवाता ऋतायते मधुच्छरन्तु
साधवः, माध्वीनः सन्तोषधीः ।

आयान्तुन इति अस्मानित्यन्तं पठित्वा अमुकसगोत्रोऽस्मत्
पिता अमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति
तृतीयाञ्जलिं दद्यात्, प्रत्यञ्जलि मानसस्वागः ।

ऊर्जमित्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुःपितरोदेवताः,
पितामहतर्पणे विनियोगः, ॐ ऊर्जंबहन्तीरमृतं घृतं पयःकीलालं
परिस्तुतं, स्वधास्थतर्पयतमे पितॄन्, ॐ अमुकसगोत्रोऽस्मत्पिता-
महोऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इतिप्रथमा-
ञ्जलिदानं, त्यागः सर्वत्र मानसः ।

ॐ पिबभ्य इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः पितरो-
देवताः पितामहतर्पणे विनियोगः, ॐ पिबभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा-
नमः, पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः, प्रपितामहेभ्यः
स्वाधायिभ्यः स्वधानमः, अन्नं पितरोऽमीमदन्त पितरोऽति-

दृष्यन्तु पितरोपितरः शुन्धध्वं, अमुकसगोत्रोऽस्मत्पितामहो-
ऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति द्वितीया-
ञ्जलिदानम् ।

येचेह इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, पितरो
देवताः पितामहतर्पणे विनियोगः, ॐ येचेह पितरो येचेनेह
यांश्च विद्मयाँ । उच न प्रविद्म, त्वं वेत्य यति ते जातवेदः
स्वधाभिः यज्ञं सुकृतं जुषस्व, ॐ अमुकसगोत्रोऽस्मत्पितामहो
ऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति तृतीया-
ञ्जलिदानम् ।

ॐ मधुवाता इत्यस्य मन्त्रस्य, गौतम ऋषिः, गायत्रीछन्दः
विश्वेदेवा देवताः, प्रपितामहतर्पणे विनियोगः ।

ॐ मधुवाता ऋताय ते मधु क्षरन्ति 'साधवः, माध्वीर्नः
'सन्तोषधीः, अमुकसगोत्रोऽस्मत्पितामहोऽमुकदेवशर्मा दृष्यता-
मिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति प्रथमाञ्जलि-दानम् ।

मधुनक्तमित्यस्य मन्त्रस्य, गौतम ऋषिः, गायत्रीछन्दः, विश्वे-
देवा देवताः प्रपितामहतर्पणे विनियोगः, ॐ मधुनक्तमुतोषसो-
मधुमत्पार्थिवं रजः, मधुद्यौरसुनः पिता, अमुकसगोत्रोऽस्मत्-
प्रपितामहोऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति
द्वितीयाञ्जलिदानम् ।

ॐ मधुमां न इत्यस्य मन्त्रस्य, गौतम ऋषिः, गायत्रीछन्दः,
विश्वेदेवा देवताः, प्रपितामहतर्पणे विनियोगः ।

ॐ मधुमात्रो वनस्पतिर्मधुमां असु सूर्यः, माध्वीर्गावो भवन्तु नः, अमुकसगोत्रोऽस्मत्प्रपितामहो अमुकदेवशर्मा त्वप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति तृतीयाञ्जलिदानम् ।

अमुकसगोत्रास्मत्प्रपितामहप्रपितामहा अमुकामुकामुक-देवशर्माणस्तृप्यध्वमिदं जलं युष्मभ्यं स्वधानमः, इति मन्त्रं प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयदानं, पितामहे जीवति प्रपितामहे पितामहसम्बन्धिमन्त्राः ।

एवमन्यदूह्यं,—

ॐ नमोव इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, पितरो-देवताः जपे विनियोगः, ॐ नमोवः पितरो 'शुष्मायनमो वः पितरस्तपसे नमोवः पितरो यज्जीवं तस्मै नमोवः पितरो रसाय, नमो वः पितरो घोराय मन्यवे स्वधायै वः पितरो नमः, इति कृताञ्जलिर्जपेत्, पुनः षट्कृत्वो नमस्कुर्यात् ।

अथ मातृतर्पणं,—

अमुकसगोत्राऽस्मन्माताऽमुकादेवी त्वप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात्, एवं अमुकसगोत्राऽस्मत्प्रपितामही त्वप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात्, अमुकसगोत्राऽस्मत्प्रपितामही त्वप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात् ।

अथ मातामहादितर्पणम् ।

अमुकसगोत्रोऽस्मन्मातामहोऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात् ।

अमुकसगोत्रोऽस्मद्व्यमातामहोऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात्, अमुकसगोत्रोऽस्मद्व्यप्रमातामहोऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात् ।

ततो ज्येष्ठमात्रादीनां तत्पुत्राभावे तर्पणम् ।

यथा,—

अमुकसगोत्राऽस्मद्व्यज्येष्ठमाताऽमुकादेवी तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इत्येकवारं तर्पणं, एवं कनिष्ठमात्रादीनामूह्यम् ।

देवा सुरास्तथायक्षा नागागन्धर्बराक्षसाः ।

पिशाचा शुच्यकाः सिद्धाः कुष्माण्डास्तरवः खगाः ॥

जलेचरा भूनिलया वाय्वाहाराश्च जन्तवः ।

तृप्तिमेते प्रयान्त्याश्च महत्तेनाम्बुनाऽखिलाः ॥

इति पिढतीर्थेन जलाञ्जलिदानम् ।

एते च प्रेतभावं गता इति बुद्ध्वा तर्पणम् ।

तथा,—

नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।

तेषामाप्याययायैतद्दीयते सलिलं मया ॥

इत्येकाञ्जलिः,—

तथा,—

ये बान्धवा अबान्धवा अन्यजन्मनि बान्धवाः ।

ते दृष्टिमखिला यान्तु ये चास्मत्तोयकाक्षिणः ॥

इत्येकाञ्जलिदानं—

ततः स्नानवस्त्रे मूर्त्तिकां त्रिवारं दत्त्वा वस्त्रञ्चालनं समा-
चारादास्तरणकुशत्रयं तर्पणकुशत्रयं च एकीकृत्य भूमौ संस्थाप्य
तत्र स्नानवस्त्रनिष्पीडनम् ।

ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।

ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडितोदकम् ॥

इति मन्त्रेण,—

स्नानाभावेऽपि एतज्जलाञ्जलिदानमत्रैव ॥

निष्पीडनकाले चासंस्कृतप्रमीतानां बुद्धौ करणं ततो यज्ञो-
पवीतो भूत्वा पूर्वमुखः सकृदाचमेत् ।

अथ जपयज्ञः—

गायत्र्या ऋथादिकं स्मृत्वा यथा शक्तिगायत्रीजपः, अस्य शक्तौ
सत्यामघमर्षणादीनां जपः ।

जपविधिस्तद्वर्माद्योक्ताः ।

अथ सूर्यार्घ्यः—

अथतस्तान्नादिपात्रेऽष्टदलपद्मं लिखित्वा तिलतण्डुलरक्त-
चन्दनयुक्तजलपात्रं असम्भवे केवलजलपूरितपात्रं गृहीत्वा
ऋथादिस्मरणपूर्वकं हंसः शुचिषदित्यृचा मूर्द्धपर्यन्तं पात्रमुत्थाप्य
सूर्याय अर्घ्यो नमः, इति लिखितपद्मेऽर्घाम्बुप्रक्षेपः, शिरस्यञ्जलिं

निधाय, नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे जगद्यस्मृतिस्थितिनाशहेतवे,
त्रयोमयाय त्रिगुणात्मधारिणे विरञ्चिनारायणशङ्करात्मने नमः,
इति नमस्कुर्यात्, त्रिः प्रदक्षिणं कुर्यात् ।

अथ तर्पणोत्तरकर्म,—

तत्र ब्रह्मपूजा,—

ब्रह्माणं चतुर्वक्त्रं रक्तवर्णकमण्डलुस्तक्^१सूत्रहस्तं ध्यात्वा
हिरण्यगर्भं इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः,
हिरण्यगर्भो देवता, ब्रह्मपूजायां विनियोगः ।

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

सदाधार पृथिवीं द्यामुतेमां तस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

इतिजले पुष्पप्रक्षेपः, नात्रावाहनादि, पुष्पदानरूपैव पूजा ।

विष्णुपूजायां विशेषः—

यथा,—

प्रणवमन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, देवौ गायत्रीछन्दः परमात्मा
देवता, विष्णुपूजाकर्मणि विनियोगः, प्रणवेनार्धसंस्कारः, जले
नारायणमावाहयामि नारायण अत्रागच्छेति जलेन ध्येयः सदेति
ध्यात्वा आवाहनं, नारायणाय नमः, नारायणाय गन्धो नमः,
इति जलेन गन्धदानं, पुरुषसूक्तस्य ऋष्यादिस्मरणम् ।

पूजाया विनियोग इति विशेषः ।

ॐ सहस्र शीर्षेत्यादि साध्याः सन्तु देवा इत्यन्तं सूक्तमुच्चार्य

नारायणाय पुष्पं ददामीति पुष्पदानं, असम्भवे तदर्थमपि जल-
दानं, गायत्रीया ऋष्यादि स्मृत्वा गायत्रीमुच्चार्य नारायणाय धूपः
स्वाहेति धूपदानं, गायत्रीमुच्चार्य नारायणायेति दीपः स्वाहेति
दीपदानम् ।

गायत्रीमुच्चार्य नारायणाय नैवेद्यं स्वाहेति नैवेद्यदानं, आच-
मनं, गायत्रीमुच्चार्य नारायणाय नमः इति पुष्पाञ्जलित्रयदानं,
गायत्रीमुच्चार्य नारायणाय नमः स्वस्थानं गच्छेति हृदयकमले
गत इति चिन्तनं, इदं सर्वं जलेनैव निर्वाहयेत्, सम्भवे पुष्पेण,
शक्ती सत्यां सर्वोपचारान् साक्षाद्दद्यात्, तदन्ते निरञ्जनव्रह्मत्वेन
ध्यानं इति विष्णुपूजा ।

अथ रुद्रपूजा ।

नमस्त इत्यस्य मन्त्रस्य, अघोर ऋषिः, गायत्रीऋन्दः रुद्रो-
देवता, रुद्रपूजायां विनियोगः ।

रुद्रं वृषं रुद्रं शूलहस्तं शूलं शूलवाससं ध्यात्वा नमस्ते रुद्र
मन्त्रव उतोत इषवे नमः, बाहुभ्यामुतते नमः इत्युच्चार्य रुद्राय
नम इति जले पुष्पं दद्यात्, अभावे जलदानं, इयमेव रुद्रपूजा ।

अथ सूर्यपूजा ।

देव सवितरित्यस्य मन्त्रस्य, नारायण ऋषिः, यजुः सविता
देवता, सूर्यपूजायां विनियोगः ।

देव सवितः प्रसुवयज्ञं प्रसुवयज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः
केतपः^१ केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु ।

गायत्र्याः विश्वामित्र ऋषिः, गायत्रीछन्दः, सविता देवता,
पूजायां विनियोगः ।

ततो गायत्रीं पठेत्, विश्वानित्यस्य मन्त्रस्य, नारायण-
ऋषिः, गायत्रीछन्दः, सविता देवता, पूजायां विनियोगः,
विश्वानि देव सवित दुरितानि परासुव, नाभिद्रं तन्न आसुव, इति
मन्त्रत्रयं पठित्वा सूर्यं रक्तं द्विभुजं पद्महस्तं ध्यात्वा सवित्रे नमः,
इति जले पुष्पं जलं वा दद्यात्, इति सूर्यपूजा ।

अथ मित्रपूजा ।

दण्डहस्तं महिषवाहनं कृष्णवर्णं मित्रं ध्यात्वा, मित्रस्येत्यस्य
मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, गायत्रीछन्दः, मित्रो देवता, मित्र-
पूजायां विनियोगः ।

मित्रस्य^२ तृषणीधृतो गोदेवस्य मानसे, युगं मित्रं स्तवस्तमं,
मित्र इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, मित्रो देवता,
मित्रपूजायां विनियोगः ।

मित्रो^३ न एहि सुमित्रधा इन्द्रस्य रुमाविशदक्षिणं
उग्रनुशतं स्यो नः स्योनम् ।

(१) केतवः ।

(२) तृषणीः ।

(३) मित्र न एहि ।

धृत इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, मित्रो देवता
मित्रपूजायां विनियोगः ।

धृते द्रुहमामित्यस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्ष्णं,
मित्रस्याहं न चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे, इति मन्त्रत्रय-
मुच्चार्य मित्राय नमः, इति जले पुष्पं जलं क्षिपेत् । इति
मित्रपूजा ।

अथ वरुणपूजा ।

शुक्लवर्णं पाशहस्तं मकरवाहनं वरुणं ध्यात्वा इमं मे वरुण तत्वा-
यामि उरुं इति मन्त्रः तस्य यस्य ऋथादिस्मरणं कृत्वा मन्त्रत्रय-
मुच्चार्य वरुणाय नम इति जले पुष्पं जलं वा क्षिपेत् । इति
वरुणपूजा ।

हंसः, शुचिषदिति सूर्यावलोकनम् ।

अदृश्यमस्येति मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, गायत्रीछन्दः,
सूर्यो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

अदृश्यमस्य केतवो विरस्मयो जनां अनु ।

भ्राजन्तो अग्नयो यथा ।

इति सूर्याभिमुखस्य जङ्घ्वाहोरवस्थानं, संवर्चसेत्यस्य मन्त्रस्य,
प्रजापति ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, त्वष्टा देवता, सुखविमार्जने
विनियोगः, संवर्चसा पयसी संतनूभिरगन्महिमनसासंशिवेन,
त्वष्टसुदन्तो विदधातु रायोनुमार्ष्टितन्वोयद्विष्टम् । अनेन तोयेन

पाणिभ्यां मुखविमार्जनम् । स्वयम्भूरित्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति-
ऋषिः, यजुः, सूर्यो देवता, उपस्थाने विनियोगः ।

स्वयम्भूरसि श्रेष्ठोरश्मिर्वर्चोदा असिवर्चो मे देहि ।

सूर्यस्थावृतमन्वावर्त्ते, अनेन सूर्योपस्थानम् ।

सूर्यस्येत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, सूर्यो देवता,
प्रदक्षिणे विनियोगः । सूर्यस्थावृतमन्वावर्त्ते, अनेन प्रदक्षिणम् ।
उपविश्य दिग्भ्यो नम इति दिङ्मनस्कारः । दिग्देवताभ्यो नम-
इति दिग्देवतानमस्कारः, नमो ब्रह्मणे इति नमस्कृत्य जला-
ञ्जलिदानम् ।

एवमग्नये नमः, पृथिव्यै नमः, ओषधीभ्यो नमः, वाचे नमः,
वाचस्पतये नमः, विष्णवे नमः, महते नमः, एतेभ्यो नमस्कृत्य
प्रत्येकं जलाञ्जलिदानं, तीर्थे च तीर्थदेशञ्चालनं, नमो ऽद्विभ्यो
अपाम्पतये वरुणाय नमो नमः, इति जलनमस्कारः ।

अत्र भूमौ शिरः कृत्वा वेदनमस्कारः, ऋग्वेदाय नमः,
यजुर्वेदाय नमः सामवेदाय नमः, अथर्ववेदाय नमः ।

इदमाप इत्यस्य मन्त्रस्य, 'परमेष्ठी ऋषिः, अनुष्टुप्छन्दः,
वरुणो देवता, तीर्थविसर्जने विनियोगः ।

इदमापः प्रवहत यत्किञ्चिद्दुरितं मयि, यद्वाहमभिदुद्रोह
यद्वाशेष उतानृतम् ।

धाम्न इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, धाम्नो धाम्न इति

यजुः यदाहुरन्न इति गायत्रीछन्दः, वरुणो देवता, तीर्थविसर्जने विनियोगः ।

धाम्नो धाम्नोराजस्त्वतो वरुण नो मुञ्च । यदाहुरन्ना वरुणेति श्रपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ।

गङ्गे स्वस्थानं गच्छेति तीर्थविसर्जनं, एवमावाहितस्य तीर्था-
न्तरस्यापि विसर्जनं, आप्यायस्वेत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः
गायत्रीछन्दः, सोमो देवता, जपे विनियोगः, आप्यायस्व समे तु
ते विश्वतः सोमवृष्णां,^१ भवावाजस्य सङ्गत्वे, इति दश जपेत्,
देवागातुर्विद इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, गातुविदो
देवता, जपसमर्पणे विनियोगः ।

देवागातु मिदो गातु मित्वा गातु मित, मनसम्पतद्मं^२
देवयज्ञं खाहा वातेधाः, अनेन जपेन परमात्मा विष्णुः
प्रीयतामिति जपनिवेदनं, एवं स्नात्वा गृहागमनं, माध्याह्निक-
कर्मान्तरम् ।

यान्नवल्काः,—

प्रक्षाल्य तीर्थदेवीं^३ तु गत्वा स्नं धर्ममाचरेत् ।

तथा,—

श्रवत्यादिष्वथाचम्य सोपानत्को ह्यसंस्पृशन् ।

आचान्तः सोदकुम्भसु यत्नेन शुचिरेव सः ॥

(१) विष्णुं ।

(२) देशं त्व ।

(३) दानसम्पतत ।

तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्गृहे ।

ततः कर्माणि कुर्वीत नित्यं वै यानि कानि च ॥

द्रव्याणि पूजापञ्चयज्ञोपयुक्तानि,—

पात्रादिरहितं तोयमुद्धृतं सव्यपाणिना ।

न तेन प्रोक्षणं कुर्याद्वस्त्रनिष्पीडनेन च ॥

शातातपः,—

नाधोवस्त्रैकदेशेन शुद्धार्थमप आहरेत् ।

यदानीतं तु सव्येन प्रोक्षयेद्दक्षिणेन तु ॥

अत्र प्रोक्षणलक्षणं, पूजापञ्चयज्ञभोजनार्थमीदृशमेव जलमित्यव-
गन्तव्यं,

विष्णुपुराणे, तर्पणानन्तरं ततो गृहार्चनं कुर्यादभीष्ट-
संपूजनम् ।

जलाभिषेकपुष्पाणां धूपादीनां निवेदनैः ।

एकपुराणे,—

द्विजङ्गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ॥

आश्वयेषु ततः पूज्यः प्रतिमां वापि पूजयेत् ।

नरसिंहपुराणे,—

जले देवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुनः ।

विधिना पुरुषसूक्तस्य ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥

एवमाचान्तपूर्वं विष्णुपूजायां कृतायामपि पुरुषसूक्तेन मध्याह्ने
पूजा आवश्यकी नित्यवद्दिधानात् ।

तथाच शिष्टाः,—

प्रातस्तु पूजयेद्विष्णुं पञ्चरात्रविधानतः ।

मध्याह्ने पूजयेद्विद्वान् विष्णुपुरुषसूक्तकैः ॥

पुरुषसूक्तयाज्ञवल्कीयकल्पे ।

चतुरस्रपुरं कृत्वा चतुर्द्वारि विभूषितम् ।

तन्मध्ये विलिखेत् पद्मं कर्णिकाकेशरान्वितम् ॥

प्रणवेन फटन्तेन करौ संशोधयेत्ततः ।

दिग्वन्धनं ततः कुर्याद्विधिवद्भूतशोधनम् ॥

प्रणवं भूतमुच्चार्य वीजं सच्चिन्ध निर्दहेत् ।

तन्मध्ये तूर्ङ्गरन्ध्रेण मरुता शोषयेत्ततः ॥

निर्दहेद्देग्निवीजेन प्लावयेद्धारुणेन च ।

एकार्णवमपर्यन्तं^१ भावयेत्सचराचरम् ।

ततोऽण्डं जलमध्यस्थं शुद्धकाञ्चनसप्रभम् ॥

वारुणेन तु सच्चिन्ध तन्मध्ये पूजयेद्वरिम् ॥

फुल्लारविन्दबदनं पीतनिर्मलवाससम् ।

पङ्कजासनमध्यस्थं शुद्धजाम्बूनदप्रभम् ॥

केयूरकटकोपेतं हारकुण्डलमण्डितम् ।

सशङ्खचक्रं सुस्मेरं सुकुटाद्युपशोभितम् ।

सच्चिन्ध जीवमात्मानं तं हृदिस्थं विचिन्तयेत् ॥

सोऽहमस्मीत्यभिदेन चिन्तयित्वात्मपूजनम् ।
 कृत्वा मुद्रात्रयं धृत्वा कुर्यान्वासविधानतः ॥
 आद्यामृतं न्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।
 तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे तथा ॥
 पञ्चमीं वामजानी तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् ।
 सप्तमीं वामकक्षां तु दक्षिणस्यां तथाष्टमीम् ॥
 नवमीं नाभिदेशे तु दशमीं हृदये न्यसेत् ।
 एकादशीं कण्ठदेशे द्वादशीं वामबाहुके ॥
 त्रयोदशीं दक्षिणे च मुखे चैव चतुर्दशीम् ।
 अक्षयोः पञ्चदशीं चैव षोडशीं मूर्द्ध्नि विन्यसेत् ॥
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पञ्चात्म्यात्रस्य शोधनम् ।
 अस्त्रेण क्षालयेद्विष्णोर्गायत्रा जलपूरणम् ॥
 गन्धादि दत्त्वा दशधा वीजं तु प्रणवं न्यसेत् ।
 मन्त्रन्यासं ततः कृत्वा प्रोक्षयेत् मण्डलान्तिकम् ॥
 अवगुण्ठय ततोऽस्त्रेण शङ्खमुद्रां प्रदर्शयेत् ।
 हृदये श्रीधरं देवं गन्धाद्यैर्मानसैर्यजेत् ॥
 पूजयेदासनं तत्र क्रमादाधारशक्तिः ।
 आधारशक्तिं कूर्मं च अनन्तं क्षितिमण्डलम् ॥
 धर्मं ज्ञानञ्च वैराग्यमैश्वर्यमपि कोणतः ।
 पूर्वतोऽधर्ममज्ञानमवैराग्यमनैश्वरम् ॥

संपूज्याऽष्टदलं पद्ममर्कसोमाग्निमण्डलम् ।

उपर्युपरि संपूज्य मध्ये तु पुरुषं यजेत् ॥

ध्येयः सदा सवितुर्मण्डलमध्यवर्त्ती, नारायणः सरसिजासन-
सन्निविष्टः केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्य-
वपुर्धृतशङ्खचक्रः ।

आद्ययावाहयेद्देवं पूर्वमुद्राः प्रदर्शयेत् ।

एतावन्तो प्रिया विष्णोर्वन्दनीयास्तु भो द्विजाः ॥

एतावद्दर्शयेत्तिस्रः कृतकृत्यस्ततो भवेत् ।

द्वितीययासनं दद्यात्पाद्यं दद्यात्तृतीयया ॥

स्वदेहे विन्यसेद्देवं सूक्तेन पुरुषस्य तु ।

चतुर्थार्धे ततो दद्यात्पञ्चम्याचमनीयकम् ॥

षष्ठ्या स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्यां पीतवाससी ।

यज्ञोपवीतमष्टम्यां नवम्यां गन्धमेव च ॥

पुष्पं दद्याद्दशम्यां तु एकादश्यां तु धूपकम् ।

द्वादश्यां दीपदानं स्यात्त्रयोदश्यां निवेदनम् ॥

पूर्ववत् स्नाननैवेद्यवस्त्रेणाचमनं भवेत् ।

गणेशं क्षेत्रपालं च नारदं गुरुमेव च ॥

सर्व्वतः पूजयेद्द्विद्वान् मध्ये लोकेशपद्मयोः ।

इन्द्रमग्निं यमं चैव नैर्ऋतं वरुणं तथा ॥

वायुं कुबेरमीशानमनन्तं परमेष्ठिनम् ।

स्वासु दिक्षु ततोऽस्त्राणि नामभिः प्रणवादिभिः ॥

सर्व्वतः पूजयेद्दिद्वान् तत्सर्व्वं प्रणवे स्थितम् ।
 देवं प्रणवबीजेन संपूज्याञ्जलिभिस्त्रिभिः ॥
 जपेदष्टोत्तरशतं तन्ममोऽन्तं ततो द्विजाः ।
 गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम् ॥
 सिद्धिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादादधोक्षज ।
 एवं निवेद्य विधिवज्जपं श्रीपुरुषोत्तमे ॥
 षड्वर्चं पुरतो जप्त्वा ऊर्ध्वमन्यत्ततो जपेत् ।
 विश्वक्सेनं तथैशान्यां प्रणवेनैव पूजयेत् ॥
 गन्धपुष्पादिभिः कृष्णं दंष्ट्रिणं घोरदर्शिनम् ।
 चतुर्दंष्ट्याञ्जलिं कुर्यात् पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ॥
 कृत्वा देवस्य पुरतः प्रणमेद्गण्डवत् क्षितौ ।
 ध्यायेन्मण्डलमध्यस्थं सकलं निष्कलं हृदि ॥
 अच्छिद्रमवधार्यान्ते क्षमस्वेति ततो वदेत् ।
 संहृत्य मण्डलादिवं षोडश्या प्रणवं पठेत् ॥
 नासाकर्षणयोगेन हृदि संस्थापयेत् प्रभुम् ।
 आदित्यवर्णं पुरुषं पुण्डरीकनिभेक्षणम् ॥
 भक्तिसिन्धेन मनसा ध्यायेत् पापहरं हरिम् ।
 योगमूर्त्तिं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
 यो वा ध्यायेद्दिभूत्यर्थमाप्नोति वसुमिष्टितम् ।

अत्र बीजं सच्चिन्त्य निर्दहेदिति बीजं वायुबीजं यं सच्चिन्त्य
 मरुता शोषयेत् इति सम्बन्धः, निर्दहेदिति वक्ष्यमाणवक्रिदाहस्य
 शोषणसाध्यत्वदर्शनाय प्रथममुपात्तं निर्दग्धं शोषयेदित्यर्थः ।

मध्याद्द्वैरन्ध्रेणेति जीवमात्मानं हृदिस्थं विचिन्तयेदिति वक्ष्य-
माणत्वान्मध्यात्हृन्मध्यात् सुषुम्णामार्गेण जङ्घ्वन्नध्वरन्ध्रेण जीवं
द्वादशान्तं नयेदिति सम्बन्धः ।

निर्दहेदित्यत्र निर्णयेदिति पाठे स्युटमेव जीवनयनचिन्तनम् ।
रमिति अग्निबीजं, वं वारुणबीजं सोऽहमस्मीति विश्वरहमस्मी-
त्यर्थः, आत्मपूजनं मन्त्राभावे भेदचिन्तनमेव मानसपूजाया-
वक्ष्यमाणत्वात्, मुद्रात्रयमत्र विश्वोरसाधारणं श्रीवत्सकौस्तुभवेन-
तेयमुद्रारूपम् ।

एतावन्तः प्रियाविष्णोरिति वक्ष्यमाणत्वात् ।

एवं तत्त्वसागरसंहितोक्तं सर्वदेवसाधारणं अञ्जलिवन्दिनी
नामकमुद्रात्रयं नात्रोपादेयम् ।

कुर्यान्नासं विधानं तु इति मातृकान्यासकेशवादिन्यास-
भावनाचतुष्टयरूपन्यासाः तन्त्रान्तरोक्ताः सूचिताः, पूजाङ्गमन्त्र-
न्यासमाह ।

आद्यामृतं न्यसेदाम इत्यादिना विष्णोर्गायत्रेति गायत्री-
कन्दस्यो वैष्णवो मन्त्रस्तद्विष्णोरिति ग्राह्यगन्धादित्यादिशब्देन
गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलश्वेतसर्पपटूर्वाः, मन्त्रन्यासं ततो
कृत्वेति उक्तस्य दशधा प्रणवजपस्यानुवादः, पूर्वोक्तविष्णुगायत्री
वा मन्त्रः ।

पूजाङ्गपुरुषसूक्तमन्त्रो वा, प्रोक्षयेन्मण्डलान्तिकमिति, अर्घ-
संस्कारस्यात्र कृतस्य दृष्टार्थत्वादर्थक्रमेण पाठक्रमवाधाप्रोक्षये-
न्मण्डलान्तिकमिति शङ्खमुद्रादर्शनानन्तरं सम्बध्यते, तत्र मण्डलं

लिखितपत्रं तत्पर्यन्तं द्रव्यजातं सर्वमर्घं संस्कृत्य प्रोक्षयेदिति सम्बन्धः, पूजयेदासनं तत्रेति तत्र मानसपूजायां, आधारादिक्रमेणासनपूजा कार्या ।

अर्थाद्वाङ्मपूजायामप्यनेनैव विधिना आसनपूजेति गम्यते ।
आसनं पूजयेदिति तत्रापि सम्बन्धात् ।

आवाहयेदिति हृदये विष्णुं ध्यात्वा नासाद्वारेणावाहनम् ।

नासाग्रदेशेनोद्वासनस्य वक्ष्यमाणत्वात्, आसनपाददानानन्तरं स्वदेहवदाद्यासृतं न्यसेद्वाम इत्यादिक्रमेण न्यासः ।

लोकेशपद्मयोरिति कर्णिकायां लोकेशो विष्णुः तद्वाह्ये दलानि, तयोर्मध्य इत्यर्थः, तेन दलमूले शक्रादयः, ततोऽस्त्राणि तदनन्तरं दलमध्येऽस्त्राणि वज्रादीनि स्वासु दिक्षु पूजयेदिति सम्बन्धः ।

सङ्घर्षं जप्त्वा ऊर्ध्वमन्त्रजपेदिति स्तोत्रानन्तरं सहस्रनामादि जपेदित्यर्थः, मध्याह्ने गोपालपूजायां ध्याने विशेषः ।

वन्द्यं देवैर्मुकुन्दं विकसितकरविन्दाभमिन्दीवराक्षम् ।

गोगोपीवृन्दबोजं जितरिपुनिवहं कुन्दमन्दारभासम् ॥

नीलग्रीवाग्रपिच्छाकलनसुविलसत्कुन्तलं भानुमन्तम् ।

देवं पीताम्बरं तं यजतु च दिनशो मध्यमेऽङ्गो रमायै ॥

ततो गृहपतिः कुर्यादभीष्टसुरपूजनं, इत्युक्तत्वादस्मिन् काले-
ऽभीष्टगृहदेवतानां पक्वान्नेन पूजा विशेषविधिना कार्या असम्भवि-
पक्षोपचारपूजादिनाऽपि पाकस्य सर्वार्थत्वाद्देवदेवापूर्वमपि-

नैवेद्यविनियोगे दोषाभावात्, वैश्वदेवात्पूर्वमपि 'यदि भोजने दोषाभावात्, यत्तु पञ्चमभागे वैश्वदेवार्थं भूतवाचनमुक्तं तद्वैश्वदेवाङ्गमिति न कश्चिद्विरोधः, पूजानन्तरं वैश्वदेवसमाचारश्च सिद्ध एव इति चतुर्थभागकृत्यम् ।

अथ पञ्चमभागकृत्यम् ।

दक्षः,—

पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

देवपितृमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते ॥

यथार्हतो यथायोग्यं, मनुः,—

पञ्चसूना गृहस्थस्य चुक्षी पेषिण्युपस्करः ।

कण्डनी चोदकुम्भश्च वध्यन्ते यासु वाहयन् ॥

आसां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ।

पञ्चकृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनां ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञश्च तर्पणम् ।

होमो देवो बलिभौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

पञ्चैतान् यो महायज्ञान्न हापयति शक्तितः ।

स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते ॥

याः सूना वाहयन् अतिक्रामन् विप्र इति शेषः ॥

वध्यते युज्यते पापेनेति शेषः ।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

आहुं वा पितृयज्ञः स्यात्पित्रो वलिरथापिवा ।

यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते ॥

अध्यापनस्य ब्रह्मयज्ञत्वं,—

वैकल्पिकं, अत्र सम्भवे समुच्चयः, असम्भवे विकल्पः ।

तर्पणश्राद्धवलीनां त्रयाणां सति सम्भवे पितृयज्ञत्वम् ॥

वलिदाननित्यश्राद्धशक्तस्य तर्पणमात्रेण पितृयज्ञसिद्धिः ।

यदेव तर्पयेत्तद्धिः पितृन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ।

तेनैव सर्व्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥

इति मनुवचनात्,—

नित्यश्राद्धशक्तस्य वलिदानमात्रे पितृयज्ञसिद्धिः ॥

पित्रोवलिरथापि वेत्युक्तेः, अत्यन्ताशक्तस्य तु गोतमः, देवपितृ-
मनुष्यभूतर्षिपूजकः, नित्यः स्वाध्यायः पितृभ्यश्चोदकदानं
यथोत्साहमन्यत् इति, ब्रह्मयज्ञतर्पणाभ्याश्च यज्ञसिद्धिमाह, अत्र
ऋषिपूजेति ब्रह्मयज्ञः,—

भूतपूजा वलिपूजा मनुष्यपूजा अतिथिपूजा एतेषां नित्यत्वा-
दुपात्तदुरितक्षयफलं, तद्युरितं चात्र सूनाजन्यं, तदभावे दुरिता-
न्तरक्षय इत्येव ।

वैश्वदेवविचारः, शातातपः,—

लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।

वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये ॥

हुतोच्छिष्ट इति अग्निहोत्राद्यनन्तरं अपवृत्तकर्मालौकिक-
इत्युक्तरूपाहवनीयादौ, जले क्षितौ चाग्निस्थापनाङ्गपरिसमूहना-
द्यभावः ।

अत्र शिष्टाः,—

पचनाग्निं न गृह्णीयात्परवेश्मनि जातुचित् ।
तत्पक्वेन तु यः कुर्यादग्निदस्य तु तत्फलम् ॥
तस्माच्चुल्लीगतं वज्रं न कुर्यात्तु विनाशिनम् ।
तद्विनाशे मथित्वा तु श्रोत्रियागारतोऽपि वा ॥

श्रौतस्मार्त्ताग्निरहितस्य तु मनुः,—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृहकर्म यथाविधि ।
पञ्चयज्ञविधानञ्च पंक्तिगाम्वाहिकीं गृही ॥

अत्र अग्निहोत्रं जुहोति यवागुं पचतीत्यत्र यवागुपाकस्या-
दृष्टकल्पनाभयेनाग्निहोत्रार्थत्ववत् गृह्याग्न्याधारान्वाहिकपावक-
स्यापि पञ्चयज्ञार्थत्वं, साग्नेः प्रवासे पाकेऽपि न दोषः ।

तथाङ्गिराः,—

शालाग्नौ निर्वपेदन्नं लौकिके वाऽपि नित्यशः ।
यस्मिन्नेव पचेदन्नं तस्मिन् होमी विधीयते ॥

शालाग्निरावसथ्यः, समारोपेऽपि न दोषः ।

पचनं यदि कुर्वीत प्रवसन्नग्निमान् द्विजः ।
समारोपे कृते चाग्नौ वैश्वदेवं तु लौकिके ॥

कात्यायनः—

सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च ।

अनश्रतापि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत् ॥

एवं—

प्रातर्हीमं ततः कृत्वा समुद्धृत्य हुताशनात् ।

शेषं महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाचरेत् ॥

तत्र विशेषः,—

आहुतो यदि संसृज्येत् संसृष्टमुपशामयेत् ।

असंसृष्टं जागरयेदेष धर्मः सनातनः ॥

चुक्षीतः स्मार्त्ताग्नौ अग्न्यन्तरं संसर्गे तत्त्यागः कार्य इत्यर्थः ।

कात्यायनः,—

भूतं प्रवाचयेत्पत्नीं यद्यसन्निहिता भवेत् ।

महानसेऽन्नं च यावत्सवर्णान्तां प्रवाचयेत् ॥

प्रणवाद्यपि वा कुर्यात् कात्यायनवचो यथा ।

स्वामी सिद्धमन्नं भो इत्यादिरूपेण पत्नीं वाचयेत् ॥

पत्न्यभावेऽन्यां पाककर्त्री, पत्नी अन्या वा यदि भूतमिति वक्तुं न शक्नोति तदा ॐमिति सन्मतिं सूचयेदित्यर्थः ।

शिष्टाः—

आर्द्रामलकमानेन कुर्याद्भोमबलिं तथा ।

वैश्वदेवाधिकारे विष्णुः, सर्व्वतः पाकात् समुद्धृत्य जुहुयात्, तत्र देवयज्ञः ।

विष्णुपुराणे,—

अपपूर्वमग्निहोत्रञ्च कुर्यात्पाक्ब्रह्मणे ततः ।

प्रजापतिं समुद्दिश्य दद्यादाहुतिमादरात् ॥

गुह्याभ्यः कश्यपायाथ ततोऽनुमतये क्रमात् ।

अपूर्वं जलेन आदौ पर्युक्षणं कृत्वेत्यर्थः, अग्निहोत्रपदेनात्र ब्रह्मादिहोमो गृह्यते अग्नौ ह्यमानत्वात्, अनेन पर्युक्षणमात्र-विधानेन होमसामान्येतिकर्तव्यता निर्वर्त्यते ।

पारस्करः,—

अथातः पञ्चमहायज्ञा वैश्वदेवादन्नात् पर्युक्ष्व^१ स्वाहाकारैर्जुहुयात्, ब्रह्मणे प्रजापतये गुह्याभ्यः कश्यपायानुमतये, वैश्वदेवादन्नादिति, वैश्वदेवसम्बन्धित्वेन क्षुप्तादन्नादित्यर्थः, तेन वैश्वदेवार्थः पाकः, अतएव बलिहरणादिकमपि, वैश्वदेवपदञ्च होमकर्त्तव्यो नाम-धेयम् ।

अथ भूतयज्ञः ।

वैश्वदेवहोमानन्तरं विष्णुः । ततोऽन्नशेषेण बलिमुपाहरेत् । तेन होमशेषद्रव्येणैव बलिर्न पृथग्द्रव्येण, स्विष्टकृद्वत्परप्रयुक्तद्रव्यो-पजोवित्वात्, नचैवं तन्नाशे वा जिनयागवक्षोपप्रसङ्गः, नित्येनादृष्ट-सिद्धार्थं द्रव्यान्तराक्षेपात् । पदपांशुनाशे पांश्वन्तरेण यूपोच्चनवत् । कात्यायनः,—पिण्डवत्पश्चिमा प्रतिपत्तिः ।

तथा,—

अमुष्मै नम इत्येवं वलिदानं विधीयते ।
 वलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥
 स्वाहाकारनमस्कारवषट्कारा दिवौकसाम् ।
 स्वाहाकारः पितृणां तु हन्तकारो नृणां ततः ॥
 स्वधाकारेण निर्वपेत्पित्रं वलिमतः सदा ।
 तदप्येके नमस्कारैः कुर्वते नेति गोतमः ॥

नचापराज्या वलयो भवन्ति महामार्जारश्रवणप्रमाणात् ।
 एकत्र चेत् कृत्स्ना भवन्ति इतरेतरसंसक्ताश्च, पिण्डवदिति पिण्डानां
 यथा पश्चिमा प्रतिपत्तिरग्निक्षेपादिका एवं वलीनामपि ।
 विङ्गालकर्णप्रमाणान्यूना वलयो न भवन्ति इति केचित् ।
 आचारस्तु आर्द्रामलकमानेनेति वचनादार्द्रामलकप्रमाणा
 एव वलय इति ।

आपस्तम्भः,—

वलीनां तस्य तस्य देशस्य संस्कारः ।
 हस्तेन परिमृज्याबोध्य न्युष्य परिषेचनम् ॥
 तस्य तस्येति वीप्सावलात्तन्त्रेण न स्थानसंस्कारः ।
 न्युष्य निवापं कृत्वा परिषेचनम् ॥

गोभिलः,—

सक्तदपो निनीय वलिं निदध्यात्सक्तदन्ततः ।

परिषेधेदेकैकम्बा, एवं च सर्व्ववलीनां आदावन्ते च सकृदेव परिषेचनं, प्रत्येकं वादावन्ते च इति विकल्पः ।

परिमार्जनादि तु प्रत्येकमेव न तन्त्रेण ।

तथाचापस्तम्बः, सकृदन्ते परिषेचनम् ॥

ततस्तोत्रमुपादाय तेषामाचमनाय वै ।

स्थानेषु निक्षिपेन्नाम्नो नाम्ना तूद्दिश्य देवताम् ॥

एतच्च नामकीर्त्तनं परिषेचनाङ्गम् ॥

पारस्करः,—

परिहरणं भूतगुह्येभ्यो मणिके त्रीन् ।

पर्जन्यायाभ्यः^१ पृथिव्यै, धात्रे विधात्रे च द्वार्य्ययोः ॥

प्रतिदिशं वायवे, दिशां च मध्ये त्रीन् ब्रह्मणे अन्तरीचाय सूर्याय, विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यो उत्तरतः ।

उषसे भूतानाञ्चपतये परं उत्तरतः, पितृभ्यः स्वधानम इति दक्षिणतः पात्रं निर्णेज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेत् । यक्षै तत्त इति गृहान्तरेऽपि, दक्षिणे चोदकं दद्यात् यक्षैतत्त इति वदन्

उद्धृत्यायं ब्राह्मणाय प्रयच्छेदन्त इति ।

यथार्हं भिक्षुकानतिथींश्चैव संविभजेरन् ॥

वालज्येष्ठा गृह्या यथार्हमश्रीयुः, पश्चाद्गृहपतिः पत्नी च पूर्व्वो वा गृहपतिः, पूर्व्वमतिथिभ्योऽश्रीयवादिति श्रुतेरिति ।

ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्यादयं ग्रासचतुष्टयम् ॥

अग्रं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमा इति विष्णुपुराणीयं
अग्रहन्तकारयोर्लक्षणम् ।

बालज्येष्ठा इत्यादि सूत्रार्थः क्रियते, गृह्या गृहभवाः पुत्रादयः
बालज्येष्ठो येषां ते तथा, बालानन्तरमश्रीयुरित्यर्थः अतिथि-
भोजनानन्तरं गृहस्थः पत्नी च यद्गुञ्जीयातामिति एकः पक्षः,
पत्न्याः पूर्वं वा गृहपतिरित्यपरः, सूत्रोक्तश्रुतौ अतिथिभ्य इत्य-
त्रानन्तरमपि शेषः, स्वादु इष्टमन्नमश्रीयादिति कर्काचार्याः,
स्वादन्नादिष्टमिति हरिहरभाष्यम् ।

तथाच पाठद्वयं,

विष्णुपुराणे,—

ततोऽन्यदन्नमादाय भूमिभागे शुचौ पुनः ।

दद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छया तु समाहितः ॥

देवा मनुष्याः पशव इत्यादि मन्वा लिखिताः ।

तत्र स्वेच्छयेति काम्यत्वोक्तेर्न नित्यकरणसमाचारः ॥

तत्र,—

श्वचाण्डालविहङ्गानां भुवि दद्यात्ततो नरः ।

अन्यदन्नमिति वलिहरणोपयुक्तव्यतिरिक्तम् ॥

स्मृत्यन्तरे च,—

अन्नं भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यश्च निक्षिपेत् ।

तथाच एतानुद्दिष्टान्नत्यागमात्रं न चाण्डालादिस्त्रीकरण-
पर्यन्तं तेन तद्योग्यस्थाने प्रक्षेपमात्रम् ।

वशिष्टः,—

श्रोत्रियायाग्रं दत्त्वा ब्रह्मचारितश्चानन्तरं पितृभ्यो दद्यात् इदं
च बलिकर्मान्तर्गतम् । एतदनन्तरमेव अतिथींश्च सम्भावयेदिति
पारस्करवचनात् ।

मनुः,—

भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।

वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥

तथा,—

नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणां अविजानताम् ।

भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहादृत्तानि दाढभिः ॥

विद्यातपःसमृद्धेषु हुतं विप्रमुखादिषु ।

निस्तारयति दुर्गां तं महतश्चैव किंलिषात् ।

यमः,—

सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां यः प्रयच्छति मानवः ।

गोप्रादनसमं पुण्यं तस्याह भगवान् यमः ॥

इति भूतयज्ञः, शंखलिखितौ, गोदोहमात्रं कालमन्वाकांचेद-
तिथिः, श्रोत्रियो वेदव्रती यतिधर्मा नैष्ठिकः समानवृत्तिर्योऽभ्या-
गच्छेत्तस्मिन् काले इति ।

तस्मिन्काले^१ बलिदानकाले श्रोत्रियः, एकशाखाध्यायी,
यतिधर्मा यतिः, नैष्ठिको नैष्ठिकब्रह्मचारी, समानवृत्तिस्तुल्य-
जीवनोपायः ।

अथ पितृयज्ञनित्यश्राद्धम् ।

मनुशातातपी,—

शङ्ख प्रथमे,—

दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमाहरन् ॥

अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृार्थं पाकयज्ञियम् ।

न चैवात्राशयेत्कश्चिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥

मात्स्ये,—

नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घावाहनवर्जितम् ।

अदैवं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु स्मृतम् ॥

कात्यायनः,—

अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ।

अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ॥

अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्यश्च मनुष्येभ्यो दद्यादहरहो द्विजः ॥

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारेण कारयेत् ।

हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निनयेदपः ।

बहुषु काव्येषु^(१) एकेनैव सिद्धेन वर्गद्वयार्थं ब्राह्मणद्वयापेक्षा,
मनुष्येभ्य इति सनकादिभ्यः, मनुष्येभ्योनिर्वर्त्या^(२)न्नं हन्तेत्युत्सृजे-
दिति स्मृत्यन्तरात्, इदञ्च नित्यश्राद्धाङ्गं तत्प्रकरणात्, नित्य-

आहमदैवं स्यान्मनुष्यैः सह गीयत इति स्मृत्यन्तराच्च, अप्युद्धृत्ते-
त्युक्तेर्नात्र ब्राह्मणापेक्षा, समाचारश्चैवमेव, हन्तकारं षोडशग्रास-
परिमितमन्नम् ।

शिष्टाः,—

आप्तिलैः पाणिनैवार्धो देयोत्सर्गोऽक्षयस्तथा ।

स्वधावाचनमित्येतन्नित्यश्चाह चतुष्टयम् ॥

अतो नात्र आहृतिकर्तव्यतान्तरातिदेशः, तेन निमन्त्रणाद्यभावः ।

आह्वीयद्रव्यनियमस्याप्यभावः, प्रमाणाभावात् ।

आपस्तम्बः,—

यस्य चाग्नौ न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते, न तद्भोक्तव्यं
यस्येतिभोज्यस्य ।

विष्णुः,—

यत्र दद्यात्तन्नाश्रियात्, भोज्यमात्रस्य नित्यश्चाहदेयत्वेनोक्ते-
र्महिषीक्षीरादेरप्यत्र परिग्रहः, उपदेशातिदेशाभावेन अत्र तद्वर्ज-
नाप्रसक्तेश्च, अतएव मांसभोज्यमपि देयं,

देवान्पितृन् समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषभाक् इति मनुना
नित्यश्चाह्वाभिप्रायेण भोज्यताभ्यनुज्ञानात् ।

विशेषतः स्मृतिश्च,—

मांसमन्नं तथा ग्राह्यं गृहे यच्चोपसाधितमिति ।

यत्तु,—

दद्यादहरहः आहमन्नाद्येनोदकेन वा ।

प्रयोमूलं फलैर्वापि मांसवर्जमदैवतमिति, तदुदाहृतमांस-
दानपरवचनविरोधाद्दानप्रस्थविषयम् ।

काम्यमांसवर्जनं सङ्कल्पकर्तृविषयं वा, न तु सर्वविषयम् ।
तथाच पार्व्वणधर्मानतिदेशेऽपि ।

तच्च षट्पुरुषं ज्ञेयं पिण्डपात्रविवर्जितम् ।

यत्र पूज्यास्तु पितरस्तत्र मातामहा अपि इति वचनान्तरात्,
पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषाद्भरकं ब्रजेदिति ऋष्यशृङ्गोक्ताना-
रभ्यवादाच्च ।

तथा,—

पिता भुङ्क्ते द्विजकरे सुखे भुङ्क्ते पितामहः ।

प्रपितामहस्तु तालुस्थं कण्ठे मातामहः स्मृतः ।

प्रमातामहस्तु हृदये वृद्धो नाभौ प्रतिष्ठितः ॥

तस्मादुत्सर्गं षष्ठां प्रत्येकं देवतात्वम् ।

तेन त्यागकाले इदं पित्रे इत्यादि प्रयोक्तव्यं,

पितृभ्य इदमित्युक्ता स्वधाकारेण चार्चयेत् इति कात्यायन-
वचनं, अर्घ्यस्वधावाचनविषयं, एवं च षट्पुरुषात्मकं मांसादिसहितं
एकमेव पत्रं केचित् कुर्वन्ति, केचित्तु पित्रादित्रिपुरुषात्मक-
मेकं मातामहादित्रिपुरुषात्मकं चान्यत्पत्रमितिपत्रद्वयं कुर्वन्ति,
भिन्नयोः पत्रद्वयकरणेऽपि,

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि इति वचनस्य न विरोध इति समादधते च, वहवस्तु मांसरहितं पृथक् पृथक् प्रचक्ष्यं कृत्वा मांसयुक्तं षट्पुरुषात्मकं च पत्रमेकं कुर्वन्ति ।

मांसवर्जमदैवतमिति वचनानुरोधेन पृथक् पृथक् पत्रद्वयं, मांसमन्नं तथा ग्राह्यमित्यादिवचनानुरोधेन षट्पुरुषात्मकमेकं पत्रमिति व्यवस्थाया युक्तत्वात्, इति तत्र कुलाचारव्यवस्थैव ग्राह्या वलिदानेऽपि न हविष्यान्ननियमः ।

श्रुतिस्मृतिसमापन्नं देवद्रव्यगुणान्वितम् ।

देवताये यथाकृतं प्रोक्षितं शिष्टभोजनम् ॥

इति शङ्खलिखिताभ्यां हविष्यमांसादेरपि देवद्रव्यत्वेन अभ्यनुज्ञातत्वात् ।

यदन्नाः पुरुषा राजन् तदन्नाः पितृदेवताः ।

इति वचनाच्च प्रोक्षितमिति यथाविहितभोजनानुवादेन अधिक-प्रोक्षणविधिपरः, तस्मात् शुचिः परिमिताहारः स्यादाहारशुद्धौ सत्वशुद्धिरिति आपस्तम्बवचनात् हविष्यभोजनं सत्वशुद्धयर्थं काश्यं, एवमन्यदपि ज्ञेयम् ।

तत्र कर्तृविचारः । विष्णुपुराणे—

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।

क्रियन्ते याः क्रियाः सर्वाः प्रोच्यन्ते तानृपोत्तराः ॥

(१) इति शङ्खलिखिताभ्यां हविष्यमांसमांसादेरपि देवद्रव्यत्वेन अभ्यनुज्ञातत्वात् ।

तथा पुत्राद्यैरेव चोत्तरा इति तत्रैवानुक्रान्तानां पुत्रपौत्रभ्रातृ-
सन्ततिदौहित्यतदन्वयानां कर्तृत्वस्योक्तत्वात् प्रेतसंस्कारप्रायपाठात्
प्रेतसंस्कारत्वेऽपि पित्रव्यादीनामपुत्राणां भ्रातृसन्तत्यादयः सर्व-
एव नित्यश्राद्धं कुर्वीरन् ।

एवं पितरि मृते पितामहे च जीवति, पितामहस्य तु,
वृत्तः स्याज्जिवेदापि पितामहः ।

पितुः स्वनाम संकीर्त्यं कीर्त्तयेत् प्रपितामहमिति
विष्णुपुराणवचनाद्वृद्धप्रपितामहप्रवेशेन श्राद्धं, त्रिपुरुषनियमस्य
प्रमाणत्वात् ।

तथाच कात्यायनः,—

तृीन् तृीन् पिण्डान् विभज्य दद्यात् इति । एवं पितरि
पितामहे च मृते प्रपितामहे जीवति वृद्धप्रपितामहप्रवेशेन
श्राद्धम् ।

एतद्वचनस्यैव मानत्वात्, एवं मातामहे जीवति प्रमाता-
महादित्रयमुद्दिश्य श्राद्धम् ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपीति त्रिपुरुषनियम-
स्यैव मानत्वात्, एवं मातामहप्रमातामहयोर्मृतयोर्वृद्धप्रमातामहे
जीवति अतिवृद्धप्रमातामहप्रवेशेन श्राद्धम् । एवं मातामहे
मृते प्रमातामहे जीवति अतिवृद्धप्रमातामहप्रवेशपुरुषत्रय-
श्राद्धम् ।

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षण इति विष्णुस्मृति-
वचनात् पित्रादित्रयश्राद्धप्रकरणाधीतानारब्धविहितसर्वाङ्गानाम-

तिदेशसिद्धौ, त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते इत्यस्यैव प्रमाणत्वात् । एतद्वैश्वदेवकर्म जीवत्पितृकेणापि नित्यश्राद्धवर्जं कार्यं, पितृप्रवलिस्तु कार्यः ।

श्राद्धस्यैव निषिद्धत्वात्, न जीवन्तमतिदद्यात् इति प्रत्यक्ष-
स्मृत्या निषेधात्, तत्र केचित् । यत्तु विष्णुवचनम् । जीवति
पितरि येभ्यः स दद्यात्तेभ्यः । पितरि पितामहे च जीवति येभ्यः
पितामहो दद्यात् । पित्रादित्रये जीवति नैव कुर्यादिति ।

तथा—

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेदिति तत्सर्वं
साग्निकविषयम् ।

न जीवत्पितृकः श्राद्धं कुर्यादग्निमृते द्विजः ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्तु साग्निकः ॥ इति
सुमन्तुवचनात् ।

तस्यापि वैकल्पिकं इति तन्न ।

न जीवन्तमतिदद्यादिति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् ।

तथा—

स पितुः पितृकृत्येषु अधिकारी न विद्यते ।

इति विष्णुस्मृतिविरोधाच्च । सपितृकस्य तु साम्नेरपि न सर्वथा
नित्यश्राद्धसमाचारः । प्रमीतपितृकस्यापि मातामहादित्रय-
जीवनेन नित्यश्राद्धकरणं, पित्रादित्रये जीवति नैव कुर्यादित्य-
स्यातिदेशात् । एतद्वैश्वदेवादिकं पितृपुत्रभ्रात्रादीनामविभक्ताना-

मेकेन करणे सर्वेषां प्रत्यवायपरिहारात् सर्वैः पृथक् पृथक् न कार्यम् ।

एकपाके निवसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ॥ इति वचनात् ॥

मानवे विभागप्रकरणे—

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्रं धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेरन् यथैव पितरं तथा ॥

एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाङ्क्षया ।

पृथग् हि वर्द्धते धर्मस्तस्माद्वर्त्या पृथक् क्रियाः ॥

इति, तथाच विभागाभावे वैश्वदेवादीनां तत्र करणं सिद्धं, पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपीति गौतमोक्तेर्मातामहादित्यादस्य पितृश्राद्धाधीनत्वात् अविभक्तसपत्नभ्रातृणामेकेन षाट्पुरुषिके श्राद्धे कृते अपरेण स्वमातामहाद्यर्थं पुनः पचान्तरं कार्यम् । एवं दर्शादिष्वपि बोध्यम् ।

यत्कैश्चिदुक्तम्, वैश्वदेवस्यापि एकपाके निवसतामिति वचन-
वलाद्यदि एकत्वमङ्गीकर्त्तव्यं, तदा अविभक्तानां देवार्चनादीनामपि
न कार्यत्वं स्यादविशेषादिति ।

न किञ्चिदेतत् । एकपाकस्थितानां पाके एकपूजाया एव
समाचारात् । प्रवासे गृहान्तरावस्थाने वाऽप्यविभक्ताः ।

पृथक् पाके सति पृथग्वैश्वदेवं कुर्वन्ति, तन्न न्याय्यम् । पाकस्य
वैश्वदेवे निमित्तत्वापादकवचनाभावात् ।

लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।

वैश्वदेवसु कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये ॥

इति शातातपाद्युक्ती पञ्चसूनादोषस्यैव तन्निमित्तत्वमिति एक-
पाके इत्यादि वचनादेकपाकेन तत्करणे दोषनिवृत्तेर्न पृथकरणम् ।
गृहस्थधर्मीक्षानां पूजादीनां पृथकरणं तु यथा कथञ्चिन्निर्वा-
ह्यति, न पक्षद्रव्येणैव कुर्वन्त्यविभक्ताः । अथ यदि गृहस्वामी
अनुपनीतः स्यात्तदा पञ्चयज्ञान् कुर्यात् ।

तथाच षष्ठे जैमिनिः अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन
प्रवर्त्तेरन्निति ।

स्मृतीनां वेदतुल्यत्वादुपायेन उपनयनादूर्ध्वं स्मार्त्तधर्माः प्रवर्त्ते-
रन्नित्यर्थः । तथाच जैमिनिना स्मार्त्तकर्ममात्रे उपनीताधिकार-
प्रतिपादनात् । अत्र केचित्, सम्बर्त्तेन तु ततः पञ्चमहायज्ञा-
निति उद्वाहानन्तरं पञ्चयज्ञा उक्ताः,

अनुपनीतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पैठमेधिकम् ।

यदसौ कृतचूडः स्याद्यदि न स्यान्नवत्सरः ॥

इति सुमन्तुवचनम् । नाभिव्याहरयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते इति
मनुवचनाच्च सपिण्डीकरणान्तप्रेतसंस्कारपरम् ।

मनुना तु, एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वस्विति यदुक्तं
तदपि दर्शादिश्राद्धानन्तरपरं, पार्वणश्राद्धानन्तरं तद्वचनस्योक्त-
त्वात् । इति,

वस्तुतस्तु पारस्करः । समावर्त्तनमुक्ता ।

अथातः पञ्चमहायज्ञाः ।

अथ समावर्त्तनानन्तरं पञ्चमहायज्ञेष्वधिकारः ततो हेतोः,
पञ्चसंख्यका महायज्ञशब्दवाच्याः कर्मविशेषा इत्यादि, तथा च
समावर्त्तनानन्तरं उद्वाहेऽनुद्वाहेऽपि पञ्चयज्ञकरणमुचितम् ।

गृह्यसूत्रात् स्मृतेर्दुर्वलत्वात् सम्बर्त्तवचनमनादेयम् ।

यद्वा, समावर्त्तनानन्तरितविवाहपक्षश्रयणपरं वा तत् ।
अनुपनीतस्य तु सर्वथा न पञ्चयज्ञाधिकारः । नित्यश्राद्धे तु
उपदेशातिदेशयोरभावादकरणं, एतद्वैश्वदेवकर्म स्त्रिया क्लीवेन च
कार्यम् । स्त्रिया क्लीवेन न ह्यते भुञ्जीत ब्राह्मणः कचिदिति
मनूक्तेः । अत्र यद्यपि पारस्करसूत्रादिषु सनकाद्यनन्तरं अतिथि-
भोजनदानमुक्तं हरिहरभाष्ये च यक्ष्मवत्यनन्तरं श्वादिवलय उक्ताः,
तथापि, नित्यश्राद्धानन्तरं, ततोऽतिथीन् भोजयेत् श्रेयांसं श्रेयांस-
मानुपूर्वेणेति वशिष्ठोक्तेरेव नित्यश्राद्धानन्तरं अतिथिब्राह्मणेभ्यो-
दानसमाचारः ।

तथा,—

ततोऽन्यदन्नमादायेति विष्णुपुराणवचनमन्यदन्नमिति बलि-
हरणोपयुक्तान्नादन्यान्नेन श्वस्वपचवायसवल्लीनां करणप्रसक्तौ
तद्वलिपात्रादन्यपात्रे श्वादिवल्यर्थमन्नं स्थापयित्वाऽतिथिब्राह्मणा-
नन्तरं श्वादिवलिदानसमाचारः ।

तत्र विष्णुपुराणे,—

श्वचाण्डालविहङ्गानां भुवि दद्यात्ततो नरः ।

इत्युक्त्वा एतेषां मन्त्रा नोक्ताः । तस्मात्, खभ्यो नमः, स्वपचेभ्यो नमः, वायसेभ्यो नमः, इति स्वनामचतुर्थ्यन्ता एव मन्त्राः आहृताः ।

यस्तु वायुपुराणे ऐन्द्रवारुणवायव्या इति मन्त्रः । यश्च खानी द्वौ श्यामश्वलादिमन्त्रश्च तयोर्गयाश्राद्ध उक्तत्वान्न ताभ्यां दान-समाचारः ।

युक्तं चैतत्, वायुपुराणीयमन्त्राणां गयाश्राद्ध एवोपयुक्तत्वात् । खभ्यो नमः इत्यादि बहुवचनप्रयोगस्तु विष्णुपुराणे बहुवचन-स्योक्तत्वात् ।

अन्नं भूमौ खचाण्डालवायसेभ्यश्च निक्षिपेत् इति स्मृतेः ।

शुनां च पतितानां च स्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां क्षमीणाञ्च शनकैर्निवपेद् भुवि ॥

इति बहुवचनस्य मनुनोक्तत्वाच्च । बहुस्मृतिषु स्वपचवायसानां उक्तत्वात् पतितादीनां न वल्यकरणसमाचारः ।

अथ गोयासदानम् ।

तच्च काम्यं भविष्यपुराणे,—

दण्डीदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्भवाङ्गिकम् ।

कपिलादानस्य फलं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥

इदं च स्वगोपरगोसाधारणम् ।

महाभारते, 'परगोसंप्रदानकं पृथक् दानान्तरम् ।

यथा—

घासमुष्टिं परगवे सान्नं दद्यात्तु यः सदा ।

अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

एवं गोघ्रासदानस्य काम्यत्वान्न सर्वेषां तत्करणसमाचारः ।

अतिथिभ्यो दानविचारः ।

विष्णुपुराणे,—

ततो गोदोहमात्रं वै कालं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ।

अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं वा यथेच्छया ।

अतिथिं तत्र संप्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ॥

तथासनप्रदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ।

गच्छतश्चानुपातेन प्रीतिमुत्पादयेत् गृही ॥

अज्ञातकुलनामानमन्यतः समुपागतम् ।

पूजयेदतिथिं सम्यक् एकग्रामनिवासिनम् ॥

अकिञ्चनमसम्बन्धिमन्यदेशादुपागतम् ।

असम्पूज्यातिथिं भुञ्जन् भोक्तुकामो ब्रजत्यधः ॥

स्वाध्यायगोत्रचरणमष्टधा च तथा कुलम् ।

हिरण्यगर्भवुद्ध्या तं मन्ये अभ्यागतं गृही ॥

(१) परगोघ्रासदानकं पृथक् पृथक् दानान्तरम् ।

(२) तिष्ठेद्गृहाङ्गणे ।

तथा,—

प्रतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहाद्यात्यन्ततो मुखः ।

स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥

धाता प्रजापतिः शक्रो वज्रिर्वसुगणोऽर्यमा ।

प्रविश्यातिथिमेवैते भुञ्जते वै नराधिप ॥

तस्मादतिथिपूजायां यतेत सततं नरः ।

स केवलमघं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते त्वतिथिं विना ॥

मनुः,—

संप्राप्तायाप्यतिथये प्रदद्यादासनोदके ।

अन्नं चैव यथाशक्ति प्रदद्याद्-विधिपूर्वकम् ॥

अग्निं हुत्वा विधानेन यत् पुण्यफलमश्नुते ।

तेन तुल्यं विशिष्टं वा ब्राह्मणे तर्पिते फलम् ॥

तथा,—

दृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूत्रता ।

एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥

तथा,—

विप्रपादोदकक्लिन्ना यावत्तिष्ठति मेदिनी ।

तावत् पुष्करपात्रेण पिवन्ति पितरो जलम् ॥

शङ्कलिखितौ । यथा प्रणीतस्याप्रणीतस्याग्निदेवतं, एवं विद्वांश्च विद्वांश्च ब्राह्मणः पूज्य एव सर्वेषां, यत्र हि ब्राह्मणो न भुङ्क्ते-
तद्भुतमन्नावद्भुतमेवेत्यादि ।

तथा,—

वयोवित्तविद्यातपःसंपन्नाय पाद्यमर्घ्याचमनीयमन्नविशेषांश्च
तस्मै दद्यात्, सहास्रीत्, प्रदोषेऽनुज्ञाप्य शयीत्, पूर्वं प्रतिबुध्येत्,
प्रस्थितमनुब्रजेत्, विद्योद्यानारामवापीतडागदेवगृहमहाङ्गद-
स्थाननदीनामन्यतरस्मिन् प्रदक्षिणं कुर्यात्, वाचमुत्सृज्य पुन-
र्दर्शयेति, विद्यादीनामन्यतरस्मिन् स्थाने पुनर्दर्शयेति, वाचमुत्-
सृज्य प्रदक्षिणीकुर्यादित्यर्थः ।

हारीतः,—

अतिथिष्वेदागच्छेद्यतिर्वैखानसः समानवृत्तिः स्नातको वा
तस्य स्वागतमर्घ्यं पाद्यमाचमनीयं च प्रदाय याज्ञोषधयः सन्ति
ताज्ञोपहरेत्, तप्तं प्रयान्तमनु विष्णुक्रमान् क्रामति, मोदन्ते
पितरः प्रपितामहाः ।

तेनानुज्ञातो निवर्त्तेत, वसेच्चेद्विधिवत्परिचरणं, अकृत-
विवाहोऽत्र स्नातकः, गृहस्थः समानवृत्तिः, विष्णुक्रमादि वि-
विष्णुर्व्यक्रस्त इत्यादि मन्त्रकरणकपादन्यासा यज्ञाङ्गरूपाः,
एते च काम्याः ।

आपस्तम्बः,—

यानवन्तमायानात्, यावन्नानुजानीयादितरं, अप्रतिभायां
सौमन्ये निवर्त्तेत, इतरं यानरहितमित्यर्थः ।

दक्षः,—

मनश्चक्षुर्मूर्खं वाचं सौम्यं दद्याच्चतुष्टयम् ।

अभ्युत्थानमिहागच्छ पूर्वालापः प्रियान्वितः ॥

उपासनमनुव्रज्या कार्याखेतानि यत्नतः ।

तथा,—

पादशौचं तथाऽभ्यङ्गमाश्रयः शयनं तथा ।

मृज्जलं चार्थिने देयं एतान्यपि सदा गृहे ॥

गुरौ विशेषमाहापस्तम्बः, वेदाचार्योऽभ्यागच्छेत्, तमभिमुखो-
ऽभ्यागम्य उपसंगृह्य न वीभत्समानमुदकमुपस्पृशेत्, पुरस्कृत्यो-
पस्थाप्य यथोपदेशं पूजयेदासने शयने भक्ष्यभोज्ये वाससि संनिहिते
हीनतरप्रवृत्तिः, तिष्ठन् सव्येन पाणिनानुगृह्याचार्यमाचामयेदन्यम्
वासमुदेतं स्नानासनचक्रमणस्मितेष्वनुचिकीर्षेत्, संनिहिते मूत्र-
पुरीषे वा वान्तकर्मोच्चैर्भाषाहासनिष्ठौवनदन्तनिष्ठौवनसिंहन-
भूक्षेपणताडननिष्ठादीनि ।

दारे प्रजायां चोपस्पर्शनं भाषा विश्वम्भपूर्वाः परिवर्जयेत्,
वाक्येन वाक्यप्रतिघातमाचार्यस्य वर्जयेत्, श्रेयसां च, उपसंगृह्य
पादावितिशेषः, न वीभत्समानमिति आचार्यं पादस्पर्शे घृणाम-
कुर्वन् पादौ प्रक्षालयेत्, पुरस्कृत्य सत्कृत्य मान्येनोपस्थाप्य मदीयम्
सर्व्वमिति निवेद्य यथोपदेशं यथाशास्त्रं, संनिहिते गुरौ तिष्ठन्ना-
चार्यमाचामयेन्नोपविष्टः सव्येन पाणिनानुगृह्य दक्षजलपात्रं
वामपाणौ कृत्वा आचामयेत्, अनुचिकीर्षेत्, 'आचार्यस्य स्नानादि
कुर्यात्, संनिहिते गुरौ मूत्रादि वर्जयेत्, दारे प्रजायां चोप-

स्पर्शनं, अङ्गपरिष्वङ्गः, श्रेयसां च विद्यातपःसमुद्धानां गुरु-
वदातिथ्यमित्यर्थः ।

यतौ विशेषः ।

दत्तः,—

जन्मप्रभृति यत्पापं गृहस्थेन तु संचितम् ।

निर्माजयति तत्सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ॥

आश्रमे तु यतिर्यस्य विश्राम्यति मुहूर्त्तकम् ।

किं तस्यान्येन धर्मेण कृतकृत्यो हि स स्मृतः ॥

मनुः,—

यत् पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरौ ।

तत् पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा च भिक्षवे ॥

पाद्मे,—

यः पात्रपूरणं भिक्षां यतिभ्यः सम्ययच्छति ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् ॥

यतिहस्ते जलं दत्त्वा भैक्ष्यं दत्त्वा पुनर्जलम् ।

तद्भक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥

यतिर्यस्य गृहे भुङ्क्ते तस्य भुङ्क्ते हरिः स्वयम् ।

नारसिंहे,—

अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षार्थं गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥

वैश्वदेवकृतं दोषं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहति ।

न तु भिक्षुकृतं दोषं वैश्वदेवो व्यपोहति ॥

मनुः,—

अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योदो गृहमागते ।
काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन् गृहे वसेत् ॥
न वै स्वयं तदश्रीयान्नातिथिं यन्न भोजयेत् ।

तथा,—

आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।
उत्तमेषूत्तमान् कुर्याद्दीने हीनं समे समम् ॥

तथा,—

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।
वैश्वशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥
यदि त्वतिथिधर्मेण चत्रियो गृहमाव्रजेत् ।
भुक्तवत्सु तु विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥
वैश्वशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।
भोजयेत् सह श्रुत्यैस्तान् नृशंसं संप्रयोजयन् ॥

आपस्तम्बः,—

शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुञ्ज्यात् ।

अथास्मै दद्यात्, दासा वा राजकुलादाहृत्यातिथिवत् शूद्रं
पूजयेयुः । इति, एतेन कर्मकरणं विना शूद्राय स्वयं न
दद्यादित्यर्थः ।

शातातपः—

अन्योऽन्यं गुरवो विप्रा अन्योऽन्यातिथयः स्मृताः ।

तथा,—

भिक्षां वा पुष्कलं वापि हस्तकारमथापि वा ।

असम्भवे सदा दद्यादुदपात्रमथापि वा ॥

ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा पुष्कलं च चतुर्गुणम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि हस्तकारं विदुर्वुधाः ॥

मनुः—

पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान् ।

हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥

पाषण्डिनो वेदवाङ्मयास्तरताः, विकर्मस्थाः स्वाश्रमधर्महीनाः,

वैडालव्रतिकाः, धर्मध्वजी सदा लुब्ध इत्यादिरूपेण तदुक्ताः, शठाः

व्याजेन धर्मकारिणः, हैतुका वेदविरुद्धतर्कनिष्ठाः, वकवृत्तयः,

अधोदृष्टिर्नैकतिकाः स्वार्थसाधनतत्पर इत्येवं मनूक्ताः ।

ब्राह्मे—

देवैर्जिता दैत्या एव पाषण्डिन इत्युपक्रम्य ।

नित्यं सत्पुरुषं कुर्यादितेश्वभ्यधिकां दयाम् ॥

दुःखाकुलं जगदेतद्विद्यार्थं नमोऽस्तु धर्मायेति ब्रुवंश्च ।

दद्याच्चान्नं सर्वगतं च विष्णुं प्रणम्य वै द्वादशवर्णमात्रम् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति द्वादशाक्षरमन्त्रमुच्चार्य सर्वगतं

विष्णुम् प्रणम्य नमोऽस्तु धर्मायेति वदन् पाषण्डिभ्योऽप्यन्नं

दद्यादित्यर्थः ।

यमः— ।

तिथिपूर्वोक्तवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।

सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः ॥

व्रतौ यतिर्नैकरात्रं निवसन्नच्यतेऽतिथिः ।

पर्वाण्यमावास्यादीनि, उक्तवा विवाहाद्याः, एतेन गृष्टान्ना-
लोलुपा इत्यर्थः ।

मनुर्विष्णुः शातातपश्च—

एकरात्रन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितिर्यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥

नैकाग्रमिणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।

उपस्थितं गृहे विद्यात् भार्या यन्नाग्नयोऽपि वा ॥

परिहासादिभिः सर्वैः सङ्गतः साङ्गतिकः, एतौ काले प्राप्तावपि
नातिथी, द्वितीयदिनाद्यवस्थितातिथीनां सत्कारः

काश्यः

आपस्तम्बीयादी द्रष्टव्यः ।

आपस्तम्बः,—

न गृहे भुञ्जीतानवशिष्टातिथिभ्यः ।

पराशरः,—

अचिन्तितमनाङ्गतं देशकाल उपस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः ॥

क्षुधार्त्तस्तृपितः श्रान्तो दूराध्वानमुपागतम् ।

तं पूजयेद्ययत्नेन सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

देशो भार्यादिभिः सहितः, कालो वैश्वदेवान्तः ।

शातातपः,—

प्रियो वा यदि वा द्विष्यो मूर्खः पण्डित एव वा ।

वैश्वदेवे तु संप्राप्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

इदञ्च यथोक्तातिथ्यलाभेऽनुकल्परूपेण ।

वशिष्ठः,—

चण्डालपतितवायसेभ्यो भूमौ निक्षिपेत् ॥

यमः,—

येषामनश्नन्नतिथिर्विप्राणां व्रजते गृहात् ।

ते वै खरत्वमुद्धत्वमश्वत्वमुपपदिरे ॥

तथा,—

अतिथि र्यत्र वै ग्रामे भिक्षमाणा यतस्ततः ।

शेते निरशनस्तत्र ब्रह्महत्या विधीयते ॥

इत्यादयो बहवो गुणा दोषाश्चैतेषु तेषु प्रोक्ता द्रष्टव्याः, विस्तर-
भयाद्विरम्यते ।

स्वभोजनानन्तरमतिथ्यागमने विशेषमाह—

मनुः,—

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ।

तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥

वैश्वदेवे सर्वार्यान्पाके निर्वृत्ते कृतप्रयोजने ।

यथाशक्तीति प्रज्ञा शक्त्यनुरूपेणेत्यर्थः ॥

बलिहरणं देवयज्ञपिष्टयज्ञयोरप्युपलक्षणम् ।

पुरुषार्थस्य बलिहरणस्य कृतत्वात्पाकनिमित्तकत्वाभावाच्च ।

अनेनैव लिङ्गेन अहरहः क्रियमाणस्यापि वैश्वदेवस्य संयोग-
पृथक्त्वेन पाकनिमित्तकत्वमप्यस्तु, तथाच बहुपूदाङ्गतवाक्येषु वैश्व-
देवसम्बन्धश्रवणमिति प्रतिभाति ।

तत्र,—

पाकस्याङ्गत्वेन तत्सम्बन्धोक्तेर्लिङ्गमात्रस्यासाधकत्वात् ।

अथ देवयज्ञादिपद्धतिः ।

तत्र प्रथमप्रयोगे यज्ञं चतुष्टयार्थकं मातृपूजापूर्वकमेकमेव
आभ्युदयिकश्चाहं कार्यम् ।

गणेशं क्रियमाणे तु मातृणां पूजनं सकृत् ॥

इति कात्यायनोक्तेः, सिद्धेऽन्ने पत्नी भूतमिति स्वामिने ब्रूयात् ।
तदभावेऽन्याऽपि पाककर्त्री तत्सुभूतमन्नं विराट् तन्मास्थीहोति
प्रतिवदेत्स्वामी ।

साग्निकः स्वामी आवसथ्यसमीपे प्राङ्मुख उपविशेत् ।

मणिकस्योत्तरत आवसथ्याग्नेः पश्चिमप्रदेशे एकं मण्डलं
चूर्णेन कृत्वा ब्रह्मादियत्मान्तानां वल्यर्थमेकपात्रे अन्नं स्थाप-

येत् । तदुत्तरतः सनकाद्यर्थमेकपात्रेऽन्नादिकं ब्रह्मादिवलिपात्रा-
हचिणतः पित्रादित्रयार्थमेकपात्रेऽन्नादिकम् । तत्पूर्वस्मिन्
मातामहादित्रयार्थमेकपात्रेऽन्नादिकं, एतयोर्मध्यदेशे षट्पुरुषार्थ-
मेकपात्रेऽन्नादिकं, सनकादिपात्रात्पूर्वस्मिन् अतिथिब्राह्मणार्थ-
मेकपात्रेऽन्नादिकम् ।

एतयोर्मध्ये स्वादिवत्पर्यर्थमेकपात्रेऽन्नं स्थापयेत् । अनग्निकसु
यत्र कुत्राप्येकमेव पात्रं स्थापयेत् । अनग्निकासु तत्रोपविश्य,
कुशत्रयं, गोमयं, उदकपात्रं, पुनः कुशत्रयं, इति पात्राणां साद्य
प्रथमकुशत्रयेण भूमेः त्रिः परिसमूह्य गोमयोदकेन त्रिरुपलिप्य
द्वितीयकुशत्रयेण त्रिरुलिप्य तां मृदं त्रिः प्राक्संस्थमुद्धृत्य
तेनोदकेन त्रिरभ्युक्ष्य इति पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा । पाकसाधन-
लौकिकाग्निमानीय स्थापयेत् । दक्षिणजानुं भूमौ निपात्य-
मणिकोदकेन लौकिकोदकेन वाऽग्नेः पर्युक्षणम् । दक्षिणहस्तेन
ब्रह्मादिपात्रादन्नमादाय, ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इत्यग्नीं जुहुयात्,
इदं ब्रह्मणे इति त्यागः । एवं ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजा-
पतये, ॐ गुह्याभ्यः स्वाहा इदं गुह्याभ्यः, ॐ कश्यपाय स्वाहा
इदं कश्यपाय, ॐ अनुमतये स्वाहा इदमनुमतये अग्न्यसम्भवे
ताम्रपात्रे जलं स्थापयित्वा तत्र ब्रह्मादिपञ्चाहुतीर्जुहुयात् ।
इति देवयज्ञः ।

नमः, इदमन्तरीक्षाय, ॐ सूर्याय नमः, इदं सूर्याय, तद्वलि-
त्रयस्योत्तरतः प्राक्-संस्थं बलिद्वयं, ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः,
इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः, इति त्यागं च कुर्यात् ।

पुनर्यज्ञोपवीती बलिपात्रप्रक्षालनजलं गृहीत्वा यक्ष्मै तत्ते
निर्णेजलं नमः । इति ब्रह्मबलिदानात्कोणे बलिं दद्यात् । इदं
यक्ष्मै इति त्यागं च कुर्यात् ।

अथ पितृयज्ञः ।

ततः कण्ठलग्नयज्ञोपवीत उदङ्मुखः कुशाक्षतजलान्यादाय
ॐ सनकाद्याः सप्त मनुष्या इदमन्नादिकं यथाविभागं युष्मभ्यं हन्त
इति सृजेत् ।

इदं सनकादिसप्तमनुष्येभ्य इति त्यागं कुर्यात् । ततो
दक्षिणामुखोऽपसव्यो भूत्वा वामजानुं भूमौ निपात्य द्विगुणी-
कृतकुशतिलजलान्यादाय अमुकसगोत्राः अस्मत्पितृपितामह-
प्रपितामहा अमुकामुकामुकशर्माणः इदमन्नादिकं यथाविभागं
युष्मभ्यं स्वधा नमः । इति सृजेत् ।

(१) ॐ विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यः, एतयोर्दत्तस्तः प्राक्-
संस्थं बलिद्वयम् । ॐ उषसे नमः इदमुषसे, ॐ भूतानां च पतये नमः इदं
भूतानाञ्च पतये, ततो ब्रह्मबलिदक्षिणतोऽपसव्यो भूत्वा दक्षिणस्यः सनु,
ॐ पितृभ्यः स्वधा नमः इति बलिं दद्यात्, इदंपितृभ्यः इति बलित्यागः ।

(२) यज्ञाण्ये-

इदमस्मत्पितृ अमुकदेवशर्मणे, इदमस्मत्पितामहाय अमुक-
देवशर्मणे इदमस्मत्प्रपितामहाय अमुकदेवशर्मणे इति त्यागं
कुर्यात् ।

इदमस्मत्पितामहाय अमुकशर्मणे, इदमस्मत्प्रपितामहाय
अमुकशर्मणे, इदमस्मद्द्विप्रपितामहाय अमुकशर्मणे, इति त्यागं
कुर्यात्, इदं षट्पुरुषात्मकमेकं पञ्चम् ।

तद्यथा,—

अमुकसगोत्र अस्मज्येष्ठपितृव्य अमुकशर्मन् इदमन्नादिकं
तुभ्यं स्वधानम्, इति पितृधर्मेणोत्सृजेत्, त्यागं च कुर्यात् ।

अथ मनुष्ययज्ञः ।

ततो यज्ञोपवीती कुशाक्षतजलान्यादाय अतिथिब्राह्मणेभ्यो-
नमः, इत्युत्सृजेत्, इदमतिथिब्राह्मणेभ्य इति त्यागं कुर्यात्,
इति मनुष्ययज्ञः, ततः खादियोग्यस्थाने जलं पातयित्वा
खादिबलिपात्रादन्नमादाय इदं श्वभ्यो नम इति बलिं दद्यात्,

(१) तथैव अमुकसगोत्राऽस्मत्पितामहप्रपितामहद्विप्रपितामहाः अमुकासुक-
शर्माश्च इदमन्नादिकं यथाविभागं युष्मभ्यं स्वधानम् इत्युत्सृजेत्, इति पत्रद्वयं,
अथ अमुकसगोत्राऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहा अमुकासुकशर्माश्च अमुकसगोत्रा-
ऽस्मत्पितामहप्रपितामहद्विप्रपितामहाः अमुकासुकशर्माश्च इदमन्नादिकं यथा-
विभागं युष्मभ्यं स्वधानम् इति पूर्ववत् सृजेत्, इदमस्मत्पितृ अमुकशर्मणे
इदमस्मत्पितामहाय अमुकशर्मणे इदमस्मत्प्रपितामहाय अमुकशर्मणे ।

इदं श्रद्धाभ्यः इति त्यागं कुर्यात्, एवं स्वपचेभ्यो नमः इदं स्वपचेभ्यः,
एवं वायसेभ्यो नमः इदं वायसेभ्यः इति यज्ञचतुष्टयम् ।

ततः काम्यगोम्रासदानं, यथाशक्ति अतिथिभोजनं

इति पञ्चमभागे पञ्चमहायज्ञप्रकरणम् ।

अथ भोजनविधिः ।

पञ्चमे चेत्याद्यन्तरम् ।

संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥

मनुः,—

भुक्तवत्सु तु विप्रेषु स्त्रेषु भृत्येषु चैव हि ।

भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती ॥

देवानृषीनित्यादि च,—

तथा,—

अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पत्रत्याम्भकारणात् ।

तथा,—

विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यञ्चाभ्युत्तमभोजनः ।

विघसं भृत्यशेषं तु यज्ञशेषमद्याभ्युत्तमम् ॥

सूतकादौ पञ्चयज्ञाकरणेऽपि, अभ्युत्तमश्री भवेन्नित्यं विघसा-
शीति वा पुनरिति यमवचनात्, भृत्यशेषभोजनेनापि प्रत्यवाय-
परिहारः ।

यस्मिन्वल्काः,—

बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यमतुरकन्यकाः ।

संभोज्यातिथिभृत्याश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥

तथा,—

भोजयेच्चागतान् काले सखिसम्बन्धिवान्धवान् ।

स्ववासिनी विवाहिता पिढ्यगृहस्थिता कन्या ॥

मनुविष्णूच्च,—

स्ववासिनीं कुमारांश्च रोगिणीं गर्भिणीं तथा ।

अतिथिभ्योऽय एवैतान् भोजयेदविचारयन् ॥

तथाचातिथिभ्यः प्राक् बालादिभोजनं एतेषां भोजनं स्वभोजन-
समानम् ।

तथाच मार्कण्डेयः,—

कुटुम्बिनो भोजनीयाः स्वसमं भोजने सति ।

अमिन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ॥

सीदता यत्कृतं पापं तेन पापेन लिप्यते ।

यत्तु स्मृत्यन्तरे बालादिभोजनात् प्राक् अतिथिभोजनमुक्तं
तदतिथिभोजनसुत्यर्थम् ।

आत्मानन्तर्पयेत्पश्चान्नियतोऽथाग्रतः शुचिः ।

स्त्रीशूद्रं भोजयेत्पश्चादेष धर्मः सनातनः ॥

इति वचनात् गर्भिणीव्यतिरिक्तस्त्रीणां स्वपत्नीप्रमुखानां पश्चा-
द्भोजनं पूर्वी वा गृहपतिरिति पारस्करसूत्रं व्याख्यातमनु-
सन्नेयम् ।

तत्तु श्रुत्यन्तरेऽतिथिभोजनात् प्राक् स्वभोजनमुक्तं तद्वैज्ञा-
नरोपासकानां । इति सिद्धं, स्वभोजनाभाक् यदन्नमुक्तम्
तत्काम्यमिति न नित्यमध्ये लिखितम् ।

मनुः,—

सायं प्रातर्दिजातीनामशनं श्रुतिर्बोद्धितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥

अत्र प्रातःशब्देन दिनपञ्चमभागः 'पञ्चमे च तथा भागे ।

सायं शब्देन रात्रेः सार्धप्रहरः ।

मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्रैः सद्यस्वसितम् ।

नित्यमङ्गि तमस्त्रिन्यां सार्धप्रहरयामतः, इति कालावधिर्नोक्तः ।

विष्णुः,—

न तृतीयमथाश्रीयान्नापथ्यञ्च कथञ्चन ।

नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः ॥

अतिप्रगेऽतिप्रातः, नातिप्रगे नातिसायमिति नौचत्वेन प्राप्तयो-

र्निषेधः, आशितः सर्वतोभावेन तृतीयं न रात्रौ भुञ्जीतेत्यर्थः ।

तथाच मुनिर्विष्णुः—

नाश्रीयाच्चाजीर्णं नाद्वरात्रे न मध्याह्ने न सन्ध्ययोः ।

मनुः,—

नाश्रीयात्सन्धिवेलायां, न मध्याह्ने न सन्ध्ययोः ।

अत्र मध्याह्नं तृतीयं प्रातःशब्देन नोक्तं ।

(१) पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथाहृतः ।

तथा,— संविभागं ततः कृत्वा षट्दशः शेषभुक् भवेत् ॥ इति दण्डोक्तः ।

विष्णुः,

प्रवसितश्चाग्निहोत्री यदाग्निहोत्रं हुतं मन्येत, यद्वा हुतं मन्येत वैश्वदेवमपि, निरग्निरपि वैश्वदेवमित्यर्थः ।

वौधायनः,—

अन्तरा प्रातराशञ्च सायमाशं तथैव च ।

सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥

प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांश्च निरुद्धे भोजने जपेत् ।

त्रेताग्निहोममन्त्रांस्तु द्रव्याभावे यथा जपेत् ।

स एवमाचरन् संस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

केवलं एकादश्युपवासादिषु प्राणाहुतेरपि भोजनात्मकत्वादेव निषेधः, भोजनासम्भवे प्राणाहुतिप्रकरणे वौधायनेन स एवमहरहः सायं प्रातर्जुहुयादद्विर्वा सायमिति रात्रौ भोजनाभावे जलेनापि तत्करणस्योक्तत्वात् तस्य भोजनात्मकत्वसिद्धेः, नास्ति कादितृतीयभोजनेऽपि आपोशानादि कार्यं,

आपोशानेनोपरिष्ठादधस्ताच्च विजानता ।

अनग्नममृतं चैव कार्य्यमयं द्विजन्नेति, याज्ञवल्करीयापो-
शानक्रियायां भोज्यस्य कर्मत्वात् संस्काररूपत्वेन तद्वृत्तेः,

वशिष्ठः,—

अनङ्गान् ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च ते त्रयः ।

अग्नन्त एव सिध्यन्ति नास्ति सिद्धिरनग्नताम् ॥

अत्र लक्ष्मीधरः, यथाहिताग्न्युद्देशेन उपवासः प्रायश्चित्तं

विधीयते तदेतस्य कार्यमिति ।

वस्तुतोऽयं निषेधः काम्योपवासविषयः ॥

एकादशीजन्माष्टम्यादिष्वपि नित्येषु साम्नेरप्युपवासः, शिष्टैः-
क्रियत इति न नित्यविषयः ।

अतएव,

गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽनग्रंस्तु तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निहीनलोपेन अवकीर्णी भवेत्तु सः ॥

अन्यतः प्रायश्चित्तत्वात्, प्रायश्चित्ते तु तदेव विधानमिति
वैधायनवचनेऽपि गृहस्थपदं चेतामन्याहिताग्निगृहस्थपरम् ।

अथ नैवेद्यभक्षणविचारः ।

शिष्टाः,—

अनुच्छिष्टान्नमृष्टान्नं ग्रासं ग्रासार्हमेव वा ।

विष्णोर्निवेदितान्नं यो नित्यं भुङ्क्ते स मुक्तिभाक् ॥

षड्भिर्मासीपवासैश्च यत्फलं परिकीर्तितम् ।

विष्णोर्निवेदितान्नेन तुल्यं तद्भुञ्जतां कलौ ॥

इति विष्णुनैवेद्यमवश्यं भक्ष्यं पञ्चप्राणाहुत्यनन्तरमेव ।

तथा,—

अलाभे तु विशुद्धान्नं भुञ्जीयाद्योक्ष्य मन्त्रवित् ।

विष्णुभुक्तमिति ध्यात्वा वैष्णवस्तु विशेषतः ॥

अलामे परकीयपूजानैवेद्यालामे ।

विष्णुभुक्तचिन्तनस्य नैवेद्यभक्षणकार्यापत्तिः ।

अत्र उच्छिष्टगृहीतान्नलोभगृहीतमृष्टान्नयोः पर्युदासनज-
समाप्तः, तेन दैवात्तथा भक्षणे न दोषो न फलं, भोजन-
मध्येऽकस्मादानीते भक्ष्ये विष्णुभुक्तचिन्तनम् ।

अनिवेद्य हरेः किञ्चित् समश्रीयान्न पावनम् ।

यत्त्वकस्मात् प्रवृत्तं तन्नमसाऽपि समर्चयेत् ॥

इति वचनात्,—

प्रायशो न^१ महाविष्णो वैश्वदेवं करोति यः ।

प्राणाग्निहवनं चैव तेन लोका जितास्त्रयः ॥

इति वचनादापोशानाद्याक् विष्णुभुक्तत्वचिन्तनम् ।

प्राणानां जुहुयादन्नमनिवेदितमन्त्रहम् ॥

दृष्यन्ति हि महाप्राणा अनिवेदितभोजना इति वचनात्-
निवेदितान्नेन कुर्वन्ति शिष्टाः,—

ब्राह्मे, देवाभ्यङ्गृहताधिकारे,—

ब्रह्माङ्गलग्नं विप्रेभ्यो वैष्णवं च प्रदीयते ॥

रुद्राङ्गलग्नमग्नीं च दहेत्सर्वं च तत्क्षणात् ।

शिष्टेभ्यस्त्वथ देवेभ्यो यत्तद्हीनेषु निक्षिपेत् ॥

शिष्टेभ्यो ब्रह्मविष्णुशिवव्यतिरिक्तेभ्यो देवेभ्यो यदुद्धृत-
मङ्गलग्नमित्यर्थः ।

तत्रैव नैवेद्याधिकारे,—

विप्रेभ्यस्त्वथ तद्देयं ब्राह्मणे यन्निवेदितम् ।

वैष्णवं सात्वतेभ्यश्च भस्माङ्गेभ्यश्च शाम्भवम् ॥

सौरं मगेभ्यः^१ शाक्येभ्यस्तायिने यन्निवेदितम् ।

स्त्रीभ्यश्चापि तु तद्देयं मातृभ्यो यन्निवेदितम् ॥

शिष्टेभ्यस्त्वथ देवेभ्यो यत्तद्हीनेषु निक्षिपेत् ।

सात्वतो विष्णुस्तस्येमे सात्वता वैष्णवाः ॥

न तु उपनयनसंस्काररहितवैश्यजन्यसंस्कारजातिः ।

ब्राह्मो,—

ब्राह्मणाः पूजनीयाश्च विष्णोराद्याश्च मूर्त्तयः ।

संविभाज्याश्च दायादा ब्राह्म्याः सात्वतजातयः ॥

ब्राह्म्याः कृतैकादशीव्रताः,—

ब्राह्मणा विष्णोराद्यमूर्त्तिरूपाः, सात्वता विष्णोर्दायादरूपाः,

उभये पूज्या उक्ताः,

देवीपुराणे विष्णुपूजायां, विष्णुभागवतैः सदेति भागवतानां
नियुक्तत्वात् भागवता एव सात्वतपदेनाभिधीयन्ते । तथाच
यस्य यत्पूजायां विनियोगस्तन्नैवेद्यस्य प्रतिपत्तिः, पाशुपतसिद्धान्ते
शिवस्य, पाञ्चात्यप्रसिद्धेषु मागधब्राह्मणेषु सूख्यस्य, शाक्येषु
तायिपरनामकेषु बुद्धस्य, प्रतिपत्तिः संस्काररूपत्वात्तस्य च भक्ष्यार्थी
वा द्रव्ये समत्वादित्यधिकरणे भक्ष्यद्रव्यस्य पुरुषे समर्पणे भक्षणमेव
प्रतिपत्तिरिति निर्णीतम् ।

तथाच देवनिवेदितद्रव्यस्वीकारे न प्रतिग्रहदोषः । नैवेद्य-
प्रतिपत्तेरपि पूजाङ्गत्वेन स्विष्टकृदत्तस्य स्वीकारपूर्वकदानत्वेऽपि
पूजाप्राधान्यात्तत्स्वीकारो यजनान्तर्गत एवेति ज्ञेयम् ।

पाञ्चरात्रिकपूजाया देवतायै प्रकल्पनमात्रे सिद्धत्वाद्देवदत्त-
त्वाभावेऽपि स्मार्त्तपूजायामिव विप्रेभ्यस्त्वय तद्देयमिति विधेर-
वैरूप्याय भक्षणस्य प्रतिपत्तिरिति बोध्यम् ।

यत्तु, मनुविष्णुयमस्मृतिषु देवान्नानि हवींषि च, देवार्थं
हविरिति याज्ञवल्क्यवचनम् ।

स्थालीपाकानूद्देश्यानि वर्जयेदित्यापस्तम्बीयवचनं च अभक्ष्य-
प्रकरणे उक्तं, तत्र देवान्नपदेन देवतार्थपदेन च अनूद्देश्यपदेन
च नैवेद्यार्थमुपकल्पितस्य द्रव्यस्य नैवेद्यदानात् प्राक्भक्षणे दोषा-
भिधानपरमिति सर्वैर्व्याख्यातं, यथा हविषो होमाग्राक्, अतएव
हारीतयमौ,

वलयद्योपहाराश्च हवींषि चरवस्तथा,

निर्विशङ्केन भोक्तव्या व्रतमस्य न लुप्यत इति ।

व्रतप्रकरणे भक्ष्यत्वमूचतुः, उपहारशब्दस्य नैवेद्यवचनत्वात्,

एवं, चरवद्योपहाराश्च भैक्ष्यमुक्तमयाचितम् ।

एतान्यनुव्रतान्याहुः शस्तानि जपकर्मणीति बोध्यम् ॥

तेनान्यदत्तनैवेद्यस्य भक्षणे न दोषः, उक्तं विशिष्टं फलं स्यादेव,
स्वपूजादत्तनैवेद्यस्य भक्षणं स्वपूजावैगुण्यापादकत्वान्न कर्त्तव्यं,
अतएव परदत्तनैवेद्यालाभे स्वभोग्यस्य विष्णुपभोगचिन्तनं नैवेद्य-
फलार्थमित्युक्तं, इत्येवं पूजाधिकारिदत्तनैवेद्यस्य भक्ष्यत्वोक्तावपि

अन्यदत्तभक्षणे पूजावैगुण्यरूपाधर्मास्याल्पत्वेन नैवेद्यभक्षणे फल-
बाहुल्यात् भक्षणे फलमेवेति स्वपूजानैवेद्यभक्षणसमाचारोऽपि
संगच्छते ।

यत्तु, न चैतत् स्वयमग्नौयादयद्विष्णोर्न निवेदितम् ।
तथाऽपराधमध्ये वराहपुराणे, अनिवेदितभक्षणमिति गणितं च,
तदुभयं यज्जातीयं 'तज्जातीयं न भोज्यमित्येवं परं,
गृहीतवैष्णवदीक्षस्य तु विष्णोर्निवेद्यं संशुद्धं मुनिभिर्भोज्य-
मुच्यते,

अन्यदेवनिवेद्यं तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
मगधाधिकारे भविष्यपुराणे,—

पूजयित्वा तु ते देवान् नैवेद्यं प्राश्य वा विभी ।
यान्ति ते परमं स्थानं यत्र देवो दिवाकरः ॥

तथाच मागधानां सूर्यनैवेद्यं भक्ष्यं, ब्राह्मणानामेव ब्रह्मनैवेद्यं भक्ष्यं,
न भुञ्जीत निवेद्यान्नं गणानां च शिवस्य च ।

दुर्गाया वासुदेवस्य नोच्छिष्टस्तु कचिद्भवेत् ॥
इति वचनाद्वर्णनैवेद्यं शिवनैवेद्यं च सर्वेषां भक्ष्यम् ।

यत्तु योगशब्दौघे,—
पत्रं पुष्पं फलं तोयं अन्नं पानं महौषधम् ।
अनिवेद्यं न भोक्तव्यं यद्वाचानुपकल्पितम् ॥

(१) न दत्तं— (२) न भक्ष्यम् ।
(३) तद्देवान् । (४) योगशब्दौघे,—

इति तच्छिवभक्तस्यैव, श्रीपुरुषोत्तमचेने श्रीजगन्नाथनैवेद्ये न
स्पर्शपर्युषितत्वदूरगमनादिदोषा नापि लोभप्रयुक्तसृष्टाच्चभक्षण-
दोषाश्च ।

ब्रह्मवैवर्ते,—

जगन्नाथस्य नैवेद्यं महापातकनाशनम् ।

भक्षणात् फलमाप्नोति कपिलाकोटिदानजम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,—

अनिवेदितमन्नं तु चेने श्रीपुरुषोत्तमे ।

मोहादग्राति यो मर्त्यः स नरः श्वपचाधमः ॥

विष्णुयामले,—

यत्किञ्चिन्नक्षणादेव मुक्तिमाप्नोति दुर्लभाम् ।

पतितादिभिश्च संस्पृष्टं नास्ति दोषोऽत्र भक्षणे ॥

तत्त्वयामले,—

तस्योपभुक्तदानेन नरः पापात्प्रमुच्यते ।

नास्ति तत्रैव राजेन्द्र सृष्टास्पृष्टविवेचनम् ॥

यस्य संस्पृष्टमात्रेण यान्द्यमेध्याः पवित्रताम् ।

बृहद्बिष्णुपुराणे,—

नैवेद्यं जगदीशस्य अन्नपानादिकं च यत् ।

भक्ष्याभक्ष्यविचारस्तु नास्ति तन्नक्षणे द्विज ॥

ब्रह्मवन्निर्विकारं हि यथा विष्णुस्तथैव तत् ।

विकारं ये प्रकुर्वन्ति भक्षणेऽत्र द्विजातयः ॥

कुष्ठव्याधिसमायुक्ताः पुत्रदारविवर्जिताः ।

निरयं यान्ति ते विप्रा यस्मान्नावर्त्तते पुनः ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते,—

कुकुरस्य सुखाद्भुष्टं मदन्नं यदि जायते ।

इन्द्रादीनां तु तद्भक्ष्यं भाग्यतो यदि लभ्यते ॥

भविष्यपुराणे,—

अन्यवर्णैर्हीनवर्णैः सङ्करप्रभवैरपि ।

स्पृष्टं जगत्पतेरन्नं भुक्तं सर्वाधिनाशनम् ॥

गारुडपुराणे,—

न कालनियमो विप्रा व्रते चान्द्रायणे तथा ।

प्राप्तमात्रेण भुञ्जीत यदीच्छेन्नोच्चमात्मनः ॥

भगवद्वाक्यं,—

ये नाग्रन्ति ममान्नं तु स्पृष्टास्पृष्टविवेकतः ।

तान् भ्रंशयामि संपद्गो दण्डं तेभ्यो ददाम्यहम् ॥

स्कान्दे,—

नाभिमानं प्रकुर्वीत विष्णोर्निर्मात्यभक्षणे ।

भक्त्या लोभात्कौतुकाद्वा क्षुधासंगमनेऽपि वा ॥

आकण्ठं भक्षितं तच्च पुनाति सकलांघसः ।

शुष्कं पर्युषितं वापि नीतं वा दूरदेशतः ॥

तत्र,—

यथा तथोपभुक्तं तत्सर्वपाप्मनोदनम् ।

न विक्रयः क्रयो वापि प्रशस्तस्तस्य भो द्विजाः ॥

निर्माणं जगदीशस्य नाशित्वाऽग्न्यामि किञ्चन ।

इति सत्यप्रतिज्ञो यः प्रत्यहं तच्च भक्षयेत् ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः शुद्धान्तःकरणो नरः ।

स शृङ्गं वैष्णवं स्थानं क्रमाद्याति न संशयः ॥

यः आद्यकाले हरिभुक्तशेषं दद्यात् सुभक्त्या पिण्डदेवतानाम् ।

तेनैव पिण्डांश्च तिलैर्विमिश्रानाकोटिकल्पं पितरः सुदृष्टाः ॥

भविष्यपुराणे,—

जगन्नाथस्य नैवेद्यं भक्त्या च पिण्डदेवताः ।

संतर्प्य यः स्वयं भुङ्क्ते सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ इत्यादि,

अन्यानि तु विस्तरभयाद् लिख्यन्ते,—

श्रीभुवनेश्वरक्षेत्रे तु, तत्रैवैद्यं यत्नतः चोपभुञ्ज, इति शिव-

पुराणादिवचनास्तिङ्गराजनैवेद्यं भक्ष्यमेव,

तथा न लिङ्गं भुवनेश्वर इत्यादि, विस्तरस्तु अस्मात्कृते
शुद्धिसारे द्रष्टव्यः ।

अथ भोज्यक्रमः ।

देवलः,—

स्नात्वा प्रक्षाल्य पादौ च स्रग्गन्धालङ्कृतः शुचिः ।

पञ्चयज्ञावशिष्टं तु यो भुङ्क्ते सोऽमृताशनः ॥

इति स्रग्गन्धमाख्यधारणं नित्यं, तद्गृह्योक्तविधिनेति केचित्,

दन्तधावनादीनि नित्यमपीति पारस्करवचनात् ।

विष्णुपुराणे,—

प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत प्रयतो गृही ।

तथा,—

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत पञ्चाद्रीं वाग्यतः शुचिः ॥

प्रशस्तरत्नानि गारुडादीनि, पञ्चाद्रिः करचरणवदनार्द्रः

आपस्तम्बः,—

भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचमेत्,

द्विः परिसृजेत्, पंक्तावाचमने दोषमभिधाय ।

ब्राह्मी,—

तस्माद्वहिरुपसृश्य स्वाचान्तः प्रविशेद्गृहे ।

उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णसमन्विते ॥

वौधायनः,—

संस्कृते शुचौ देशे, संस्कृते वस्त्रादिना वेष्टिते इत्यर्थः ॥

पवित्रप्रकरणे पराशरः,—

भोजने वर्त्तुलं प्रोक्तमिति वटुकधारणं ग्राह्य ।

मनुः,—

एकवस्त्रो न भुञ्जीत इति, तृतीययज्ञोपवीतेनापि उत्तरीयधारणं
भवतीति पृथक् न उत्तरीयधारणसमाचारः,

देवलः,—

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचिः पीठाधिष्ठितः ।

एतेन वस्त्रचर्माद्यासनान्तरनिवृत्तिः ॥

स्मृतिः,—

पादाभ्यां धरणीं गत्वा पादेनैकेन वा पुनः ।

ब्राह्मे,—

चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्त्तुलं चार्धचन्द्रकम् ॥

कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ।

मण्डलद्रव्ये समाचाराच्छुक्लचूर्णम् ।

आहप्रकरणे ब्राह्मे,—

मण्डलानि च कार्याणि नैवारैश्चूर्णकैः शुभैः ।

गौरमूर्त्तिकया वापि प्रणीतेनाथ भस्मना ॥

पाषाणचूर्णसंकीर्णमाहृतं तत्र वर्जयेत् ।

पुनर्ब्राह्मे,—

पात्रेष्वर्थानुरूपेषु, अर्थानुरूपेषु विभवानुरूपेण

स्वर्णरजतपित्तलादिरूपेषु,

विष्णुपुराणे,—

भूमौ पात्रं प्रतिष्ठाप्य ॐकारेण च संस्पृशेत् ।

मनुः,—

पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैनमकुत्सयन् ।

दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च अभिनन्देच्च सर्वशः ॥

पूजनं नमस्कारः, अकुत्सनमनिन्दा, हर्षः कायिकः, प्रसादो मानसः, अभिनन्दनं वचसा,

अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।

अस्माकं नित्यमस्वेतदिति भक्त्याऽथ वन्दयेत् । —

अन्नं विष्णुः स्वयं प्राह नित्यमेव जनार्दनः ॥

प्राणार्थं मां सदा ध्यायेत् स मां संपूजयेत् सदा । —

वामेन पाणिना पात्रं गृहीत्वा भूमिसंस्थितम् ।

तेजोऽसीति जपंस्त्वनं प्रणमेदमृतं च यत् ॥

अत्र यद्यपि वामपाणिनापि पात्रधारणमुक्तम् ।

तथापि, आपस्तम्बो विकल्पमाह, नापजीहीत सव्येन पाणिना मुचेत्, अपजीहीत मुचेद्वा, तत्र कपर्दिभाष्यं, प्रथमं पात्रधारण-
मुपक्रान्तं चेन्न त्यागः, अष्टत्वेव भोजनारम्भे न धार्यमिति ।

तथाच तत्र, वामपाणिना धारणपक्षस्य न समाचारः ।

तदभावात्तेजोऽसीति मन्त्रपठनस्याप्यभावः ॥

अत्रोपरि घृतेनाभिधारणम् ।

शिष्टाः,—

धर्मराजचित्रगुप्ताभ्यां दद्यात्पिण्डद्वयं भुवि ।

धर्मराजाय नमः, चित्रगुप्ताय नमः, इति मन्त्र इत्यर्थः ॥

वलिकर्मत्वाभ्रमःशब्दप्रयोगः ।

ब्राह्मे,—

आपोशानं च गृहीयात्सर्व्वतीर्थसमं च यत् ॥

अमृतोपस्तरणमसीति विष्णोरन्नमयस्य च ।

हस्तेन लघयेन्नान्नं सोदकेन कदाचन ॥

स्वाहान्तोऽयं मन्त्रः, द्वितीयापोशानवाक्ये स्वाहान्तप्रयोगदर्शनात्,
एतदपोशानोदके विष्णुपादोदकादि पातयित्वा प्रिवन्ति शिष्टाः ।

नैवेद्यप्राशनादौ तु दिव्यपादोदकाहुतिः ।

होतव्या जठराग्नी तु स्वेन प्राणिसुवेण तु ॥

इति वचने च पठन्ति, तथा,—

पादोदकसमायुक्तं तुलशीदलमिश्रितम् ।

भुक्ता भुक्ता हरेर्भुक्तं हत्याकोटिविनाशनम् ॥

भुक्तं हरेरुच्छिष्टान्नमित्यर्थः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

प्राणो व्यानस्तथापानः समानोदान एव च ।

ॐकारपूर्वैः स्वाहान्तैः पञ्च दद्यात्तथाहुतौः ॥ इति वाक्यं

प्रणवस्वाहान्तमन्त्रकथनार्थं, नतु क्रमार्थम् ।

तत्र क्रमः, लेङ्गे,—

प्राणायेति ततस्तस्य प्रथमाद्वाहुतिस्ततः ।

अपानाय द्वितीया च व्यानायेति च तत्परा ॥

उदानाय चतुर्थी स्यात्समानायेति पञ्चमी । अयमेव क्रमो-
गृह्यते, तथा हारीतस्मृतौ, सर्वान् प्राणान् प्रीणेत्यत्र प्राणापानो-
दानसमानानां ग्रहणमिति क्रमो लक्ष्मीधरेण दर्शितः, वीधायनी-
येऽप्ययमेव क्रमः ।

तत्र,—

आर्द्रासलकमानेन कुर्याद्बोसवलिं तथा ।

प्राणाहुतिविधानं च सृदं गात्रविशोधनम् ॥

इति दर्शनादुक्तपरिमाणान्नं ग्राह्यम् ।

विष्णुपुराणे,—

सर्वकामप्रदा नित्यं तिलकेऽनामिका स्मृता ।

प्राणाहुतिविधौ सैव विज्ञेयाङ्गुष्ठयोगतः ॥

इति वचनादनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां ग्रहणं, अनेन स्तौकता च निर्दिश्यते, अनामिकाङ्गुष्ठयोगेन यावद्गृह्यत इति जयस्वामि-
व्याख्यानात् ।

विष्णुपुराणे,—

प्रश्नग्रासान्महामौनी प्राणाद्याप्ययनाय तत् ।

ध्वनिवर्णोभयशब्दनिवृत्तिः, निगिरिदिति हारीतोत्तेदन्तसंलग्नं
न कार्यम् ।

पञ्चाहुतीस्तु जुहुयात्प्रलयाग्निनिभे तथा, इति ब्रह्मपुराणा-
प्रलयाग्निनिभत्वेन जठराग्निध्यानं, आहुत्यादिशब्दप्रयोगादाम-
रूपत्वाप्राणाद्युद्देशेन त्यागः, इति प्राणायेत्यादि त्यागः, स च
मानस एव, नास्य भोज्यसंस्कारत्वं, तथा सति रात्रौ भोजनाभावे
तत्क्षोपः स्यात्, न च तथा,—

गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽनग्रंस्तु तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत्तुसः ॥

अन्यतः प्रायश्चित्तात्, प्रायश्चित्ते तु तदेव विधानमिति वीधायन-
वचनात्, पञ्चग्रासानन्तरं प्रथमं विष्णुनैवेद्यभक्षणं, तच्च नैवेद्यं
परकीयं, तदभावे निर्णीते तु आपोशानात्प्राक् विष्णुभुक्तचिन्तनं,
एवं पञ्चग्रासनैवेद्यजलपानादि मिलित्वा द्वात्रिंशद्वासभोजनम् ।

अष्टौ ग्रासा यतेरुक्ता दशारण्यनिवासिनाम् ।

द्वात्रिंशच्च गृहस्थानाममितं ब्रह्मचारिणामिति वचनात् ॥

देवलः,—

न भुञ्जीताद्यतं नित्यं गृहस्थो भोजनं स्वकम् ।

पवित्रमथ ह्ययं च सर्पिराहुरघापहम् ॥

कामक्रोधलोभमोहानपहृत्य सर्वाङ्गुलिभिः शब्दमकुर्वन् प्राश्नीयात्
न पिण्डशेषं पात्रग्रामुत्सृजेत्, भोजनमध्ये उपस्थितस्य द्रव्यस्य
मनसा विष्णुप्रभुक्तचिन्तनम् ।

यत्त्वकस्मात् प्रवृत्तिं च मनसाऽपि समर्चयेदिति वचनात् ।

शिष्टाः,—

भुक्ता शेषं समादाय अवघ्राय क्षिपेद्भुवि ।

द्वसार्थं नरकस्थानां मन्त्रेणानेन धर्मेवित् ॥

रौरवे पुण्यनिलये पद्मार्वुदनिवासिनाम् ।

प्राणिनां सर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥

आपोशानं यथा पूर्वं पश्चादपि सकृत्तथा ।

अमृतापिधानमसि स्वाहेति चलुकं पिवेत् ॥

अहं पिवति गण्डूषमहं त्यजति भूमिषु ।

पिवन्ति पितरस्तस्य ये चान्ये भूमिदेवताः ॥

हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिवेदविचक्षणः ।

हतं दैवं च पित्रं च आत्मा वै तेन पातितः ॥

आपोशाने तु चरमे गृहीते यः पयः पिवेत् ।

सपवित्रकरेणैतद्रक्तपानसमं भवेत् ।

तथा,—

अवगुण्ठित उच्छिष्टो 'मेधातुरो नाभिभाषेत ।
नोहं ज्योतींषि वीक्षेत नोच्छिष्टः कुत्रचिद्भजेत् ॥
भुक्ताचामेद्यथोक्तेन विधानेन समाहितः ।
शोधयेन्मुखहस्तौ च मृदद्भिर्घर्षणैरपि ॥

भुक्तपात्रे नाचामेत्,—

पादावसेचनोच्छिष्टे प्रक्षिपेन्न मृदाङ्गणे ।

दन्तोच्छिष्टं त्यक्त्वा शुचिः,—

भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ।
यस्तु गण्डूषसमये तर्जन्या दन्तधावनम् ॥
कुर्वीतात्यन्तपूतात्मा पतते नरके स वै ।

ब्राह्मे,—

विप्रस्त्वेवमुपसृश्य पाण्डुष्ठे च दक्षिणे ।

हस्ताभ्यां विधिवद्ब्रह्मात्मस्त्ववशावनेज्जनम् ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाधितः ।

ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्राणान्तविश्वभुक् ॥

हस्तयोर्घर्षणजलेन चक्षुर्मार्जनं,—

शय्यांति च सुकन्यां च शयजनं शक्रमश्विनौ ।

भोजनास्तो स्मरेद्यस्तु तस्य चक्षुर्न सीदति ॥

मधुमांसतिलसंस्पृष्टभक्षणनिमित्तसप्युपसर्जनम् ।

मनुः,—

खाम्भुभिः समुपसृजेत्, प्राण्योरुह्ययोर्धारणम् ॥

तथाचापस्तम्बः,—

आचम्योर्हपाणिर्धारयेद्वा प्रोदकाभावात्, प्रकृष्टोदकत्वनिवृत्ति-
पर्यन्तमित्यर्थः, लदनन्तरं सुखार्थं करप्रोच्छनम् ।

विष्णुपुराणे,—

भुक्ता सम्यगथाचम्य प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।

आचान्तः पुनराचामेत् पाणी प्रक्षाल्य मूलतः ॥

स्वस्थः प्रशान्तचित्तश्च कृताशनपरिग्रहः ।

अभीष्टदेवतानां च कुर्वीत स्मरणं ततः ॥

भुक्ता चैवार्द्रपाणिस्तु यस्तिष्ठेदविचक्षणः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशी वलम् ॥

मा करेण करं साक्षान्मार्जयेन्ना च चक्षुषी ।

सम्भार्य वाङ्म जानुं च गोप्रदानफलं लभेत् ॥

तथा,—

आचान्तोऽप्यशुचिस्तावदयावत् पात्रमनुवृत्तम् ।

स्रुतेऽप्यशुचिस्तावदयावन्नोऽभ्रज्यते ब्रह्मी ॥

आपस्तम्बः,—

यत्र भुज्यते तत्समूहनं निर्हृत्यावोचतं देशम् ।

अमात्रेभ्योऽन्नं संकृष्यभिसंन्यस्त्योत्तरतः ॥

शूची देशे रुद्राय निनयेदेवं वासु शिवं भवति, समूहनं पतिता-

आदिवह्निःकरणं सम्भार्जन्या, निर्हरणं पात्रस्य अवोक्षणं समा-
चारात्तोमयोदकं दत्त्वा लेपनं, अमात्राणि पात्राणि ।

वैद्यशास्त्रे,—

अगस्त्यं कुम्भकर्णं चाशनिं च वडवानलम् ।

आहारपरिणामाय संस्मरेयुर्वृकोदरम् ॥

विष्णुपुराणे,—

अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च भुक्तं ममास्रं जरय त्वशेषम् ।

सुखं च मे तत्परिणामसम्भवं यच्छत्वरोगं च ममासु देहे ॥

विष्णुः समस्तेन्द्रियदेहदेही प्रधानभूतो भगवान् यथैकः ।

सत्येन तेनास्रमशेषमेतदारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥

विष्णुरत्ता यथैवासं परिणामश्च वै यथा ।

सत्येन तेन मे भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥

इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्यं तथोदरम् ।

अनायासप्रधानानि कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः ॥

हारीतः,—

पद्यात्पद्मी शेषं वलिं हरेत्, पाकभाण्डशिष्टेनेति जयस्वामी ।

इति भोजनक्रमः, तत्र भोजनप्रकारः ।

आपस्तम्बः,—

यावद्भासं घ्रासं न स्कन्दयन् कृतस्त्रघ्रासं यसेत् सहाङ्गुष्ठम् ॥

यावद्भासं यावद्वसितुं शक्यं,

ब्राह्मे,—

सर्वाङ्गुलिभिश्चाग्नीयान्नावधूयेत्करं क्वचित् ।
 कुर्यात् क्षीरान्तमाहारं न तु पश्चात्पिवेदधि ॥
 जठरं पूरयेदर्धमन्नैर्भागं जलेन च ।
 वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशिषयेत् ॥

तथा,—

यस्तु पाणितले भुंक्ते यस्तु फुत्कारसंयुतम् ।
 प्रसृताङ्गुलिभिर्यश्च तस्य गोमांसवच्च तत् ॥
 नाजीर्णं भोजनं कुर्यात्स्याच्च नातिबुभुक्षितः ।

तथा,—

अन्नजम्बकालुथं दुःपिंक्तं च न कुलयेत् ।
 आसशेषं न चाग्नीयात्पीतशेषं पिवेन्न तु ॥
 शाकमूलफलेष्वादि दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ।
 संचयेन्नान्नमन्नेन न क्षिप्तं पात्रसञ्चितम् ॥
 वृथा न विकिरेदन्नं नोच्छिष्टस्तु क्वचिद्भजेत् ।
 न स्पृशेत् स्वशिरो विप्रः सोच्छिष्टेनैव पाणिना ।
 तिलकल्कं जलं क्षीरं दधि क्षौद्रघृतानि च ॥
 न त्यजेदर्धजग्धानि सकथूंश्चैव कदाचन ।

अत्र क्षौद्रग्रहणं आहमधुपर्कयोरेव, अन्यत्र भोजनस्य निषेधात्,
 यद्वा शूद्रसाधारणत्वेनोक्तं, अन्नेन पूपादिना पात्रे विक्षिप्तमन्नं
 न रात्रीकुर्यादित्यर्थः ।

विष्णुः, नोच्छिष्टो घृतमादद्यात्,

विष्णुपुराणे—

अग्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।
 लवणान्क्तौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकं ततः ॥
 प्राग्द्रव्यं पुरुषोऽग्नीयान्मध्ये च कठिनाशनः ।
 अन्ते पुनर्द्रव्याग्नी च वसतारोग्ये न मुञ्चति ॥

वैधायनः,—

सर्व्वभिच्चापूपकन्दफलमूलमांसानीं दन्तैर्नावद्येत् ॥
 कन्दपदेन स्मरणादि, मूलानि मूलकादीनि ।
 हारीतः, नान्यमभिभाषमाणीऽग्नीयात् ॥

बृहस्पतिः,—

न स्पृशेद्दामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
 न पादौ न शिरो वस्त्रिं न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥

गौतमः,—

न रात्रौ प्रोष्याद्भूतं सर्व्वमेव द्रव्यं नाद्यादित्यर्थः ॥

वैधायनः,—

नाति सुहृतोऽसृतापिधानमसीत्यपः पीत्वेत्यादि । ॥

मनुः,—

अनारोग्यमनायुष्यमस्वस्थं चातिभोजनम् ।

चतुःषष्ट्या पलैः शुद्धैः कृष्णं प्रस्थचतुष्टयम् ॥

एतावद्यस्तु निगिरिस्त कुण्डाशी-पतत्त्वधः । इति कुण्डाशित्वमति-
निषिद्धं ।

तद्वाभिसुख्यं, विष्णुपुराणे,—

विशुद्धवदनः प्रीते भुञ्जीत न विदिङ्मुखः ।

प्राप्नुखोदप्नुखो वापि न चैवात्ममनादरः ॥

मनुः,—

आयुष्यं प्राप्नुखो भुंक्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

ऋतं सत्यं यज्ञं वा,—

एवञ्च, भुञ्जीत नैवेह च दक्षिणामुखो न च प्रतीचीमभि-
भोजनीयमिति दक्षिणापश्चिमाभिसुखत्वनिषेधो निष्कामस्य ।

पुष्टिकामाधिकारे आपस्तम्बः, वाग्यतो दक्षिणामुखो
भुञ्जीत, अनायुष्यं त्वेवमुखस्य मातुरूपदिशतीति, एवं च सति
निष्कामस्य मातुरहितस्य न दक्षिणामुखत्वं, किं तु पुष्टिकामस्य
यशस्कामस्य वा, जीवन्मातृकस्य तु सर्वथा न दक्षिणामुखत्वमिति,
जीवत्पितृकस्यापि दक्षिणामुखत्वं निषिद्धम् ।

तथाच,—

अमासान्नं गयाश्रावं दक्षिणामुखभोजनम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्कृते च पितृहा भवेत् ॥ इति वचनात्,

अथ निषिद्धदेशाः ।

आपस्तम्बः,—

न चार्वाग्भुञ्जीत तथा प्रासादे कृतभूमौ, प्रासादे प्रासादस्योपरि,
कृतभूमौ पाषाणमय्यादौ मृत्प्रक्षेपेण कल्पितभूमौ ।

ब्राह्मी,—

हृत्स्यस्त्ररथयानोष्ट्रप्रासादस्यो न भक्षयेत् ।

श्मशानाभ्यन्तरगतो देवालयगतोऽपि वा ॥

शयनस्यो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ।

नार्द्रवासा नार्द्रशिरा न वाऽयन्नोपवीतवान् ॥

न प्रसारितपादसु पादारोपितपाणिमान् ।

नावसक्थिकसंस्थश्च न च पर्यङ्गिकास्थितः ॥

न वेष्टितशिराद्यापि नोत्सङ्गे कृतभोजनः ।

नैकवस्त्रो दुष्टमध्ये सोपानत्कः सपादुकः ॥

न चर्मोपरिसंस्थश्च चर्मवेष्टितपार्श्ववान् ।

विष्णुपुराणे—

चासन्दी स्थिते पात्रे न चादेशे नगेश्वर, चासन्दी वेद्यादि-
निर्भिता ।

अदेशे रथ्यादौ ।

विष्णुः,—

नाश्रीयान्नाथ्यया सार्धं नाकाशे न तथोत्थितः ।

वह्मनां प्रेक्षमाणानां नैकस्मिन् बहवस्तथा ॥

शून्यागारे वज्रिगृहे देवागारे तथैव च ।

आकाशेऽनाहतदेशे एकस्मिन् प्रेक्षमाणे इत्यर्थः ।

उग्रनाः,

खड्गारूढो न भुञ्जीत न चोत्तानः कथञ्चन ।

मनुः,

एकवस्त्रो न भुञ्जीत कवाटमपि धाय च ।

भूमौ चानन्तरीकृत्य भिन्नपात्रे न चाशनम् ॥

भूमौ पात्राभावे केवलभूमौ, आसनाभावे वा ।

तथा,

नाह्वारमुपभुञ्जीत तिष्ठन् गच्छन् हसन्नपि ।

स्वग्रामे ग्रामतो वापि सन्निकृष्टे सृते सति ॥

न भुञ्जीताशनं धीमान्नाधर्म्यं^१ शोककारणात् ।

स्वग्रामे स्वग्रामीणे, ग्रामतः सन्निकृष्टे सन्निकृष्टग्रामीणे ।

याज्ञवल्करः,

न भार्यादर्शनेऽग्नीयास्त्रेनां वीक्षेत चाश्रमीम् ॥

श्रुतिः,

तस्माज्जायाया अन्ते नाग्नीयादवीर्यवान् ह्यस्य पुत्रो जायते ।

वीर्यवन्तमुदसा^२ जनयन्ति यस्या अन्ते नाश्रमीति ।

तेन विष्णुस्मृतौ भार्यया सार्धं सन्निधावित्यर्थः ॥

एवं ब्राह्मण्या भार्यया सार्धं कचिदुज्जीतं प्राप्नोति ब्राह्म-
वचनमपि ।

सन्निधिपरं न त्वेकत्रभोजनपरम् ।

केवलं तत्र विवाहकालविषयेऽप्रवादमाह अङ्गिरः,—

ब्राह्मण्या सह योऽश्रीयादुच्छिष्टं वापि कर्हिचित् ।

न तत्र द्रोषं मन्यन्ते सर्वे एव मनीषिणः ॥

विष्णुः,

न गोब्राह्मणोपरोधिऽश्रीयात् राजव्यसने ।

यमः,

अश्राति यो भृत्यजनस्य मध्ये मृष्टावमेकोरसमृद्धुद्विः ।

दौनैः कटाक्षैरभिवीक्ष्यमाणो व्यक्तं विषं हासहसं स भुङ्क्ते ।

हारीतः,

न क्रुद्धो नान्यमना नाभिभाषमाणोऽश्रीयात्, न शिशूनभर्षयन्
नाप्रदाय प्रेक्षमाणेभ्यः, साभिलाषमीक्षमाणेभ्यो वासादन्येभ्यो-
ऽपीत्यर्थः ।

ब्राह्मे,

अप्येकपंक्त्या नाश्रीयात् संवृत्तः स्वजनैरपि ।

भक्षस्तभजलहारमार्गैः पंक्तिं च भेदयेत् ॥

तथा,—

पञ्चप्रासांसु भुक्तादी कचिद्विभ्रमनि संवृटे ।

पात्रमुदृत्य शेषं तु भक्षयेत् सांकराद्वयात् ॥

पित्रे कर्मणि भुञ्जानो भूमौ पात्रं न चालयेत् ॥

पञ्चमासोत्तरमपि पंक्तिदोषज्ञाने पात्रमुत्तीक्ष्य स्वयमनुत्थाय
उपविश्य गत्वा स्थानान्तरे भोजनं कार्यम्, पित्रे न गन्तव्यं
पश्चात् प्रायश्चित्तं कार्यं, इति निषिद्धदेशादि ।

अथ निषिद्धासनम् ।

देवतः,—

न भिक्षासनगतो न शयनगतः ।

स्मृतिः,—

लोहवह्नं च दग्धं च वर्जयेदासनं बुधः ॥

तथा,—

अध्यास्य शयनं यानमासनं पादुके तथा ।

पालाशस्य द्विजश्रेष्ठ त्रिरात्रं तु व्रतौ भवेत् ॥

अथ पात्रम् ।

औदुम्बरश्चमसः सुवर्णनाभिः प्रशस्तो न चान्येनापि भोक्तव्यं,
प्रशस्तो भोजन इति शेषः, अन्येन स्वस्य पुत्रादिनापि तत्र भोजने
तदात्मनो योग्यानीत्यर्थः ।

एवं च,—

करे कर्पटके चैव आयसे ताम्रभाजने ।

भुञ्जन् भिक्षुर्न दुष्येत लिप्यन्ते गृहमेधिनः ॥

इति ताम्रपात्रनिषेधः ।

सुवर्णनाभिताम्रप्रातर्व्यतिरिक्तपरः, अथवा आपस्तम्बीयताम्रपात्र-
विधिः पुष्टिकामस्य, पुष्टिकामान् विना निषेधः, इति केचित्,
वस्तुतो न ताम्रपात्रे भक्षणसमाचारः ।

शिष्टाः,—

अश्वत्थवटपत्रेषु कुम्भीतिन्दुकपत्रयोः ।

वटाश्वत्थार्कपत्रेष्विति वा पाठः ॥

कोविदारकपित्रेषु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्, कोविदारकदम्बेष्विति
वा पाठः ।

पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वा नन्दवं चरेत् ।

ब्रह्मचारियतीनां च चान्द्रायणफलं लभेत् ॥

प्रशस्तपत्रेष्वपि पृष्ठभागो निषिद्धः ।

पत्रपृष्ठे तु यो भुङ्क्ते पञ्चगव्यं समाचरेदिति, वचनात् ॥

भोजनाधिकारे विष्णुः, न भिन्नभाजने नोत्सङ्गे न भूवि न पाणौ,
अत्र सुवर्णरजतशङ्खशक्तिस्फटिकानां भिन्नमभिन्नमिति वचनात्
सुवर्णादिपात्रेषु भङ्गेऽपि न दोषः,

हारीतः,—

नाधिशयनासने चाश्रीयतात्, न कार्णायसे न सृत्पात्रे न भिन्नाव-
कीर्णे, अधिशयने खट्वोपरि अध्यासनेऽपौठोपरि चाक्षं स्थाप-
यित्वा न भुञ्जीतेत्यर्थः, अवकीर्णे शूद्रादिकृते भोजने, अत्र
पाषाणपात्रस्य निषेधाभावात्तत्र भोजने दोषाभावः,

एक एव तु यो भुङ्क्ते विमले कांस्यभाजने ।

चत्वारि तस्य वर्षन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलं इति कांस्यपात्रभोजनं
काम्यं,

कांस्यपात्रे न भूञ्जीत न पद्मवटपत्रयोः, इति वैष्णवाधिकारे
नारदीयपञ्चरात्रवचनात्कांस्यं वैष्णवस्य त्याज्यमेव, इति पात्र-
विचारः ।

तत्र परिवेषणविचारः, भविष्ये,—

आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपदीयते ।

भोक्ता विष्टासमं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् ॥

परिवेषकस्य उच्छिष्टभोजनस्पर्शे भूमौ तदन्नादिकं निधायाचम्य
पुनः परिवेषणम्, अन्नादिभिन्नद्रव्ये तु तद्वृत्तेवाचम्य परिवेषणम् ।

आचमनप्रकरणे प्रमाणं लिखितं, उच्छिष्टशूद्रस्पर्शे तु ब्राह्मे,

उच्छिष्टेन तु शूद्रेण संस्पृष्टः परिवेषकः ।

द्रव्यहस्तस्तु यत्किञ्चिद्द्रव्यात्तच्च न भक्षयेत् ॥

एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं न भक्षयेत् ।

घृतं तैलं च लवणं पानीयं पायसं तथा ॥

भिन्ना च हस्तदत्ता या न ग्राह्या कुत्रचित् क्वचित् ।

पराशरः,—

माक्षिकं फणितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् ।

हस्तदत्तानि भुक्ता तु दिनमेकमभोजनम् ॥

शूद्रहस्ते तु यो भुङ्क्ते पानीयं वा पिवेद्विजः ।

अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

अतएव भोजनस्थाने पत्रपातनादिकं जलपात्रस्थापनं च सच्छूद्रै-
रपि न क्रियत इति समाचारः,

चाण्डालपतितोदक्यावाक्यं श्रुत्वा द्विजोत्तमः ।

भुंक्ते तु ग्रासमात्रं तु दिनमेकमभोजनम् ॥

पंक्त्यां न विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ।

लच्छं द्वादशरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ॥

अथ ताम्बूलादिभक्षणविचारः ।

दक्षः,—

भुक्ता तु मुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।

इति,—

अन्नपरिणामश्च वैद्यशास्त्रे ताम्बूलखदिरक्रमुकजातिफल-
लवङ्गादीनां चर्वणादित्युक्तमनुसन्धेयम् ॥

शिष्टाश्च,—

भोजनानन्तरं विष्णोरर्पितं तुलशीदलम् ।

भक्षितं पापराशिघ्नं महापातकनाशनम् ॥

भुक्ता तु मुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।

भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम् ॥

अत्राचमनकथनं भोजनोत्तरद्विराचमनानुवादत्वेन, ताम्बूल-
भक्षणस्य भोजनत्वाभावेन नापि भोजनपूर्वविहिताचमनप्रसङ्गः,
अतएव प्राशुखीऽन्नानि भुञ्जीतेत्यन्नान्नग्रहणताम्बूलभक्षणादी

न दिङ्नियम इति कल्पतरुकारः, भट्टाचार्यैरपि पूर्वं नाचमनं
लिखितं, ताम्बूलभक्षणवसनाचमनमपि दुराचारत्वेन च
लिखितम्, तथाच विष्णुः,—

चर्वणे नित्यमाचामेन्मुक्ता ताम्बूलचर्वणम् ।

तथा,—

ताम्बूले चेत्तुखण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ।

त्वग्भिः पुष्पैर्दलैर्मूलैस्तृणकाष्ठमयैस्तथा ॥

सुगन्धिभिस्तथान्यैश्च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ।

खर्जूरतालकन्दं च मृणालं पद्मकेशरम् ॥

नारिकेलं केशरं च नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ।

ताम्बूलं च कषायं च सर्वं च जलसम्भवम् ॥

मधुपर्कं च सोमं च लवङ्गाद्यं तथा क्वचित् ।

अन्यत्र,—

ताम्बूले च फले चैव भुक्तस्नेहावशिष्टके ।

दन्तलग्नस्य संस्पर्शं नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

भुक्तस्नेहो मुखादिषु, दन्तलग्नस्पर्शो जिह्वया ।

तथा मूलेऽपि न,—

दन्तलग्ने फले मूले भक्ष्यस्नेहे तथैव चेति वचनात् ।

कषायं खदिरहरीतक्यादि, जलसम्भवं शृङ्गाटकादि ॥

अत्र खदिरस्य शूद्रादिगृहपक्षस्यापि समाचारात् भक्षणं, एवं

स्त्रिन्नास्यापि पूगफलधान्यहरिद्रामरिचादेरपि, प्रकस्य स्पर्शदोष-
तदभावयोः समाचारैकप्रमाणत्वात्,

शिष्टाः,—

मरीचधान्ययोश्चैव हरिद्राणां तथैव च ।

तथा पूगफलानां च स्त्रिन्नादोषो न विद्यते ॥

एतत् खदिरस्य चूर्णस्य च तदन्नं परिणामयेदिति वचनात्ताम्बूल-
सहचरिततया भक्ष्यत्वविधेर्न दोषशङ्का, पूगादीनां स्त्रिन्नादोषा-
भावः, शुष्कतायामेव, अशुष्कतायां स्यादेव दोषः, शुष्के त्ववयव-
संयोगभेदरूपपक्वत्वनिवृत्तिः,

अथवाऽकठिनद्रव्ये अग्निना सम्यगवयवसंयोगविशेषः, पाकः,
न चैवं पूगादौ, अतएव स्त्रिन्नं तदुच्यते न पक्वमिति,

पक्वमेव तु शूद्रस्पृष्टं दुष्टं न स्त्रिन्नम् ।

तथैव समाचारात्, खदिरस्य शूद्रपक्वत्वेऽपि शूद्रोपहतमन्नमभोज्य-
मिति अन्नादावेवाभक्ष्यत्वोक्तेः, खदिरे तु पाककाले पेयत्वलेह्य-
त्वयोरैवाभावान्नाभक्ष्यता ।

एवं चूर्णस्यापि, यथा काष्ठे दग्धे भस्मीभूते न काष्ठत्वं तथा
चूर्णे नास्थित्वम् ।^१

किन्तु भक्ष्यत्वमेव, तेन चूर्णस्य नाभक्ष्यता, नह्यभक्ष्यद्रव्यजं
भक्ष्याप्यभक्ष्यं, निषेधाभावात्, केवलं—

(१) यथा काष्ठे दग्धे भस्मीभूते काष्ठं न काष्ठत्वं तथा चूर्णे नास्थित्वम् ।

प्राण्यङ्गमामिषं चूर्णं क्षीरं गव्येतरं तथा ।

आमिषं च मधु प्रोक्तं कांस्यभोजनमामिषम् ॥

आमिषं सुन्दरीशाकं चर्मपानीयमामिषम् ।

इति वाक्यदर्शनात् व्रतिव्रजचार्यादीनां अभक्ष्यम् ।

तथा चास्मत्कृतशुद्धिसारसंग्रहकारिकाः—

स्निग्धत्वदोषो खदिरं हरिद्रामरीचपूगादिफलैः धान्यैः ।

नाप्यस्ति तेषामशनं तु शूद्रैः स्पर्शं समाचारकृतं वदन्ति ॥

शूद्रादिसंस्पर्शनदुष्टतायां स्निग्धेषु पूगादिषु नेति चोक्तम् ।

जानीत तच्छोषण एव धारा अशोषणे तत्र विगानसत्वात् ॥

यद्वाऽग्निना योऽकठिनेषु सम्यक् सर्वाङ्गयोगः स हि पाक उक्तः ।

पूगादिके यत् स न विद्यते तु स्निग्धत्वमस्पर्शनदुष्टता तत् ॥

अन्नं तु शूद्रोपहितं न भक्ष्यमित्युक्तितः स्यात् खदिरं हि भक्ष्यम् ।

शूद्रादिभिः पक्कमपीति वृद्धा न ह्यन्नमध्ये खदिरं प्रविष्टम् ॥

चूर्णं तु ताम्बूलगतं हि भक्ष्यं तस्यास्थिजत्वेऽपि च भक्ष्यता यत् ।

परं तु प्राण्यङ्गजताप्रयुक्तामिषत्वतस्तद्व्रतिभिर्न भक्ष्यम् ॥

अत्र ताम्बूलादीनां उच्छिष्टत्वाभावेऽपि भक्षणनिमित्तं
हिराचमनं कार्यम् ।

सुषा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठिष्योक्ताऽनृतानि च ।

पीत्वाऽपोऽध्येयमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥

इति मनुवचनात् । उच्छिष्टस्पर्शादिप्रतिप्रसवार्थत्वादनुच्छिष्ट-
वचनस्य सार्थकत्वम् ।

तथाच वृहस्पतिः,—

उच्छिष्टेनान्यविप्रेण विप्रः स्पृष्टसु तादृशः ।

उभौ स्नानं प्रकुरुतः सद्य एव समाहितौ ॥

नोच्छिष्टसु क्वचिद्व्रजेत् इत्यादिकमेव ताम्बूलभक्षणादौ नास्ति ।

यत्तु भट्टाचार्यैः परस्परताम्बूलभक्षणं दुराचारत्वेनोक्तं तन्नो-
च्छिष्टस्य स्पर्शदोषमभिप्रेत्य ।

किन्तु,—

भुञ्जानस्य तु विप्रस्य सवर्णस्पर्शनं यदि ।

त्यक्त्वाऽनं स शुचिर्भूत्वा प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥

इति भक्ष्यकालेऽनस्पर्शनमात्रस्याशुद्धिकरत्वमभिप्रेत्य दुराचारत्वे-
नोक्तम् ।

न ह्येतद्भोजनधर्मः । किन्तु भोजने निमित्ते पुरुषार्थः ।

तेनाचामनं ताम्बूलभक्षणेऽपि स्यादेव ।

अथाभक्ष्याणि ।

विश्वामित्रः,—

जातिक्रियास्वभावदुष्टतासत्सर्गदुष्टं सुहृद्भेद्यं च न भक्षयेत् ।

एतदुपलक्षणं अभक्ष्याणामष्टविधत्वात् ।

तथाच,—

जातिदुष्टं क्रियादुष्टं कालाश्रयविदूषितम् ।

संसर्गैरसदुष्टं च सुहृद्भेद्यं स्वभावतः ॥

इति भविष्यपुराणे सुहृत्सेख्यमिति भावदुष्टमुच्यते । चिकित्सा
तु हृदये इत्यादि वक्ष्यमाणनिरुक्तेः वाग्दुष्टमपि सुहृत्सेख्यमिति
वक्ष्यते ।

तत्रादौ जातिदुष्टानि भविष्ये,—

लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।

वार्त्ताकुं नालिकालावुमुपेयाज्जातिदूषितम् ॥

गृञ्जनं लशुनसदृशः कन्दविशेषः, उत्तरापथे प्रसिद्ध इति लक्ष्मी-
धरः, गृञ्जने 'गजरस्तथेति' निरुक्तपाठात् पश्चिमप्रसिद्धः पलाण्डु-
विशेष इत्येके न तु शक्राशनम् । तत्र पर्यायाभावात्, तत्तु
मादकत्वादभक्ष्यमिति केचित्, गृञ्जनपलाण्डू लशुनप्रभेदौ इति
केचित् । कवकश्चैत्यवृक्षस्थितं पिण्डोपमं कुमुदकलिकाकृति
छत्राकसदृशं शुक्लं शिथिलावयवम् ।

तथाच ब्राह्मे,—

मधुकैटभहृत्राणां त्रिशोर्षस्यासुरस्य च ।

विष्णुना हन्यमानानां यन्मेदः पतितं भुवि ॥

पिण्डोपमं तु खख्खुण्डं कवकं चैत्यसन्निभम् ।

छत्राकं छत्रसदृशं दैत्यदेहसमुद्भवम् ॥

अत्र वार्त्ताकुपदेन श्वेतवार्त्ताकुः ।

खख्खुण्डं श्वेतवार्त्ताकुं कुम्भाण्डश्च न भक्षयेत्, इति देवलवचनात्,

तथा,—

वार्त्ताकुकुम्भीत्यादि यमवचनेऽपि बोध्यम् ।

यत्र वार्त्ताकुशब्दोऽस्ति तत्त्याज्यं हरिमिच्छतेत्यादावपि बोध्यम् ।
समाचारोऽप्येवमेव, नालिका कलम्बिका, कुम्भाण्डो दाडिम-
सदृशः, फलविशेषः, कुम्भाण्डनिषेधे चक्षणफलं निषिद्धमिति
स्मृतिरन्नमालायां व्याख्यातम् ।

अभक्ष्यप्रकरणे, यच्चान्यत् परिचक्षते इति आपस्तम्बवचनात्,
विशेषतोऽनिषिद्धमपि शिष्टविगीतं न भक्ष्यं, तथा चक्षणफलम-
भक्ष्यमिति निबन्धकतः ।

यमः,—

भूमिजं वृक्षजं वापि कृत्राकं भक्षयन्ति ये ।

ब्रह्मघ्नांस्तान् विजानीयाद् ब्रह्मवादिषु गर्हितान् ॥

इति द्वयोरपि कृत्राकयोर्निषेधः ।

ब्राह्मे—

राजमाषाः स्थूलमुद्गास्तथा वत्सकवासकौ ।

मसूराः शतपुष्पाश्च कुसुमं श्रीनिकेतनम् ॥

शस्यान्येतान्यभक्ष्याणि न च देयानि कस्यचित् ।

तथा,—

भुक्ता तु चारलवणं त्रिरात्रं तु व्रतश्चरेत् ।

राजमाषाः पश्चिमदेशप्रसिद्धाः, स्थूलमुद्गाः वासकः प्रसिद्धः, शत-
पुष्पाः सौप इति प्रसिद्धाः, चारलवणमुपरमूर्त्तिकाप्रभवलवणम् ।

भविष्ये,—

अङ्गुल्या दन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्षलवणञ्च यत् ।

मूर्त्तिकाभक्षणञ्चैव तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥

प्रत्यक्षलवणं अन्नव्यञ्जनादिसंस्कारप्रवेशमन्तरेण साक्षादेव केवल-
भक्ष्यमाणलवणम् ।

प्रचेताः,—

मृत्तोष्ट्रखादनेऽहीरात्रमभोजनाच्छुद्धिः ।

विज्ञानेश्वरधृता स्मृतिः,

कुम्भाण्डकेतुवृन्ताककोविदारांश्च वर्जयेत् ।

तथाऽकालप्ररूढानि पुष्पाणि च फलानि च ।

विकारवच्च यत्किञ्चित्तत् प्रयत्नेन वर्जयेत् ।

वृन्ताको वार्त्ताकिसदृशः, फलविशेषो हरितः ।

पाके रक्त इति लक्ष्मीधरः, केतु केतुकम् ।

मनुः,—

अभक्ष्याणि द्विजातीनामभेद्यप्रभवानि च ।

लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ॥

शेलुं गव्यञ्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।

अभेद्यप्रभवानि विष्टाजातानि तण्डुलीयकादीनि ॥

यद्वा,—

वीजानि शुदमार्गनिर्गतानि विष्टामध्यगतानि यानि वृक्ष-
जमयन्ति तानि ।

तत्र—

क्षेत्रविष्ठाक्रान्तभूमिजानामपि आम्नवृक्षादीनां फलपुष्पे
ग्राह्ये ।

तथा वीधायनः—

अग्नेधेषु च ये जाता वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ।

तेषामपि न दुष्यन्ति पुष्पाणि च फलानिच ॥

पुष्पफलोपगा इति विशेषणाद्बहुपुष्पफला आम्नादयो ग्राह्या न तु
क्षुद्रवार्त्ताक्यादय इति मेधातिथिः, तथा च तद्विधलतावृक्षा-
दीनां पुष्पफले ग्राह्ये, निर्यासा वृक्षनिर्गतकठिनरसास्ते चेत्तो-
हितवर्णास्तदा न भक्ष्याः, यथा नारिकेलवृक्षादिषु, तेन हिङ्गु-
कर्पूरादिषु न दोष इति लक्ष्मीधरः, ब्रश्चनं क्खेदनं, तत्प्रभवास्तु
निर्यासा लोहिता अभक्ष्याः, पुनर्निर्देशात्, अथो खलु यो लोहितो-
यथा ब्रश्चनान्निर्यसति तस्य नाशं काममन्नस्येति तैत्तिरीयश्रुतेश्च ।

शेलुः श्लेष्मातकः, बहु आलु इति प्रसिद्धः^१ ।

दुग्धप्रकरणे हारीतः, मासे न पेयूषं भवतीति ॥

तथा च नवप्रसूताया गोः क्षीरं मासपर्यन्तं अभक्ष्यम् ।

अनिर्देशाया गोः क्षीरमिति मनुवचनं तु अत्यन्तापद्विषयमिति-
बोध्यं, तथा यदग्निसंयोगात् कठिनं भवति तच्चेद्बभूव तदाऽभक्ष्यम् ।

आपस्तम्बः—

भक्षयेद्यदि नीलं तु प्रमादाद्वाङ्मणः सक्तम् ।

स्वादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥

तथा,—

तथा कीलालोषधीनां च कीलाली सुरा ।

तदर्थं स्थापिता भक्ष्या अप्योषधयोऽभक्ष्याः ॥

गीतमः—

उद्धृतस्नेहविलयपिण्याकमथितप्रकृतीनि नाद्यात् विलयो-
ष्टतम् ।

षट्त्रिंशन्मते,—

षण्णपुष्पं शान्मलिं च करनिर्मथितं दधि ।

वह्निर्वेदिपुरोडाशं जग्ध्वा नाद्यादहर्निशम् ॥

उशनाः,—

कुसुम्भं नालिकाशकं वार्त्ताकुं पोतिकं तथा ।

भक्षयन् पतितसु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः ॥

पोतिकं, पोइ इति प्रसिद्धं, वार्त्ताकुः श्वेतवार्त्ताकुरुक्त एव, आप-
स्तम्बेन नवपल्लवस्य पैठीनसिना स्मार्त्तकनाम्नो वृक्षस्य अभक्ष्य-
त्वमुक्तम् ।

यमः,—

भूस्तृणं शिग्रुकक्षैव खख्खुण्डं कवकं तथा ।

एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

भूस्तृणं, गन्धद्वयं, अतएव शिग्रुभक्षणे महद्दिगानं, शङ्ख-
लिखिताभ्यां करञ्जकुम्भीभक्षणं घनकृत्वाकभक्षणञ्च निषिद्धं, कुम्भी
विल्वफलसदृशं फलमरण्ये प्रसिद्धम् ।

घनच्छत्राको मेघसमयोत्पन्नः कवकः ।

देवलः,—

न बीजान्युपयुञ्जीत रोगोत्पत्तिमृते द्विजः ।

फलान्येषामनन्तानि बीजानां हि विनाशयेत् ॥

बीजानि कुष्माण्डबीजानीति लक्ष्मीधरः, तस्यायमाशयः, यद्यपि मुद्गादीनि धान्यादीन्यप्यङ्कुरयोग्यानि तथापि तेषां भक्षणानुज्ञानात् यान्येव कुष्माण्डबीजादीनि विशेषतो भक्ष्यत्वेनोक्तानि ।

'अन्यान्यपि यदाङ्कुरजननयोग्यानि तदा न भक्ष्याणि, कोमलतदयोग्यानि चेद्भक्ष्याणि, मुद्गधान्यादीन्यपि अङ्कुरजननयोग्यानि तदर्थं पृथक्कृत्य रक्षितानि न भक्ष्याणीत्येके ।

ब्राह्मे,—

पिप्पलीनिकरञ्जानि कुम्भीराणि वटानि च ।

मातुलङ्गानि भ्रूक्ष्णाणि पनसोदुम्बराणि च ॥

शिशुशोभाञ्जने चैव कीविदाराणि चैव हि ।

अथ तिक्तकपित्थानि शैलुञ्जेषातकानि च ॥

विभीतकानि च तथा न भक्ष्याणि फलानि तु ।

अलक्ष्मीस्तेषु वृक्षेषु बद्धा दुर्वाससा यतः ॥

वनवासव्रतं कुर्याद्द्विनं तव्याशनाद्विज ।

लताभिर्वेष्टिता ये च शुल्मारोगहृताश्च ये ॥

भूतप्रेतपिशाचैश्च पक्षिभिर्ये च संश्रिताः ।

शिशु शोभाञ्जनस्यैव भेदः, तत्र पनसस्य भक्षणसमाचारात् विष्णु-
देयत्वाच्च पनसाम्बहरीतकीति हविष्यप्रकरणोक्तत्वाच्च पनस-
निषेधो भूप्रोतफलकदाक्षिणात्यप्रसिद्धपनसजातिपर एव इति
निबन्धकृतः, मातुलङ्गोदुम्बरप्लवफलानां विष्णुदेयत्वाङ्गत्वेऽप्य-
लक्ष्मीकरत्वात् वर्जनमुचितम् ।

यथा,—

दधिसक्त्युफलादीनां भक्ष्याणामपि रात्रावलक्ष्मीकरत्वाद् वर्जनं ॥

तथा च विष्णुः,—

न दिवाधानाः, न रात्रौ तिलसम्बन्धः, न दधिसक्त्यु-
कोषिदारवटपिप्पलशाकम् ।

देवलः,—

दिवापि दधिधानासु रात्रौ च दधिसक्त्युषु ।

श्लेष्मातके तथा लक्ष्मीर्नित्यमेव कृतालया ॥

ब्राह्मे,—

अपि प्रयाणसमये रात्रौ न प्राशयेद्दधि ।

मधुपर्कप्रदानं तु वर्जयित्वा तु कामतः ॥

यद्यपि विष्णुस्मृतौ नाभक्ष्यनैवेद्यार्थ इति निषिद्धद्रव्याणां नैवेद्ये-
पर्युदासः कृतो न तु वराहपुराणोक्तनैवेद्यद्रव्याणां शिष्टभक्ष्या-
कथिता, तथा सति वाक्यभेदापत्तेः ।

तथापि,—

स्मृतिश्रुतिसमापन्नं देवद्रव्यगुणान्वितम् ।

देवतायै यथाकृतं प्रोक्षितं शिष्टभोजनम् ॥ इति

शङ्खलिखितस्मृतौ देवनेवेद्यद्रव्यसादृश्यलिङ्गात्स्त्वोक्तविष्णादि-
नैवेद्येऽभक्षणसम्भावनाऽपि नास्ति ।

एवञ्च,—

वराहोक्तनैवेद्यद्रव्याणि भक्ष्याण्येव ।

तानि पूजाप्रकरणे लिखितानि, यद्यपि कर्मविपाकसमुच्चये,—

लशुनं गुञ्जनञ्चैव तालञ्चाश्राति यो द्विजः ।

स वातरोगौ भवति कृच्छ्रञ्चान्द्रायणश्चरेत् ॥ इति

वर्जनाद्वर्जनं प्राप्तं तथा तालफलानि चेति विष्णुदेयत्वाद्भक्षण-
समाचारः, तालफलप्रतिषेधवाक्यानाञ्च कल्पतरुकारेण नादृत-
त्वादिति केचित् ।

मूलकं तु भक्ष्यं तन्निषेधवाक्यानामसम्भूलत्वात् ।

मूलकस्य च शाकं चेति वाराहे मूलकशाकस्य विष्णुनैवेद्य-
देयत्वात्, “मूलकं दीर्घमेव चे”ति वायुपुराणे श्राद्धदेयत्वात् ।

हाविक्षू द्वे च मूलके इति मनुवचने श्रान्तद्विजस्य स्तेयापवादेन
भक्ष्यत्वाभ्यनुज्ञानत् । सर्वदेशीयाविगीतभक्षणसमाचाराच्च ।

कथञ्चिन्निषेधवाक्यानां प्रामाण्यसन्देहेऽपि वर्षाकालीनपिण्ड-
मूलकरक्तमूलकपरत्वोपपत्तेस्तद्वर्जनं अनादरणीयम्,

इति केचित् ।

वस्तुतस्तु, माघोपक्रमे स्कान्दे,—

मातृणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।

ददन्नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥

ब्राह्मणो मूलकं भुङ्क्ता चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।

अन्यथा याति नरकं क्षत्रं विट् शूद्र एव हि ॥

वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं यदिवागममिति, माघे मूलकं निषिद्धम् ।

अतएव,—

योऽर्चयेन्माधवं मूढो भक्षयित्वाऽच मूलकम् ।

अपराधशतं तेन कृतं भवति वासवेति वाक्यस्य प्रामाण्य-
सन्देहेऽपि माघे विष्णोर्माधवनामकत्वान्माघपरत्वमेव,

आषाढशुक्लैकादश्यादिचातुर्मास्यव्रतोपक्रमे स्कन्दपुराणचित्र-

माहात्म्ये,—

पटोलं मूलकञ्चैव वार्त्ताकुञ्च न भक्षयेदिति । तत्रापि

मूलकवर्जनं, तथाच अन्येषु सप्तसु मासेषु मूलकं भक्ष्यमेव ।

अथ दुग्धानि ।

मनुः,—

अनिर्दशया गोः क्षीरमौष्ट्रमेकशफन्तथा ।

आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाञ्च गोः पयः ॥

आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना ।

स्त्रीक्षीरं चैव वज्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥

अनिर्दशायाः प्रसवदिनादारभ्य दशदिनानपक्रान्तायाः ।

इदञ्चात्यन्तापदिषयमिति प्रागुक्तम् ।

मासोत्तरं दोहनं सम्यगित्यप्युक्तं, तत्रापि विशेषमाह—

हारीतः,—

द्वौ मासौ पालयेद्वत्सं तृतीये द्विस्तनं दुहेत् ।

चतुर्थे त्रिस्तनं दुह्यादयथान्यायं यथाबलम् ॥

एकशफा अश्वादयः, आविकं मेषक्षीरं, सन्धिनी या ऋतुमती
वृषमिच्छति, विवक्षा, वत्सरहिता, आरख्यमृगाः, रुरुष्टपतादयः,
गोश्च क्षीरमनिर्दशायाः सूतके अजामहिष्योश्च, स्यन्दिनीयमसू-
सन्धिनीनाञ्च, स्यन्दिनी वत्सं विना प्रसुता, यमसूर्यमलपत्न्या,
अजामहिष्योः सूतकं दशदिनपर्यन्तम् ।

तथाच यमः,—

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।

दशरात्रेण शुद्धयन्ति भूमिष्ठश्च नवोदकम् ॥

क्षीरनिषेधं प्रकृत्य वौधायनः, विवत्सऽन्यवत्सेन दुग्धा ।

हारीतः,—

न मृतवत्सायाः शोकाभिभूतत्वात् ।

न निर्णिक्तायाः असत्वात्, निर्णिक्ताया निःशेषदुग्धायाः,
वत्सं प्रत्यवशेषस्य असत्वादित्यर्थः ।

आपस्तम्बः,—

अपेयं तथोदकं पयः ।

निषेधप्रकरणे विष्णुः, अमेध्यभुजश्चेति ।

तथाच विष्ठाभुजो गोः क्षीरं अपेयम् ।

क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः ।

सप्तरात्रं व्रतं कुर्याद्व्यदेतत्परिकौत्तितम् ॥

ब्राह्मे,—

घृतान्मण्डं घृतात्फेनं पेयूषमथवापि गोः ।

सगुडं मरिचाक्तञ्च तथा पर्युषितं पयः ॥

सगुडं मरीचाक्तञ्च पर्युषितं पयोऽप्यभक्ष्यमित्यर्थः ।

भविष्ये,—

कपिलायाः पिवेच्छूद्रो नरको स विपच्यते ।

हुतशेषं पिवन् विप्रो विप्रः स्यादन्यथा पशुः ॥

विज्ञानेश्वरीये,—

क्षत्रियश्चापि वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ।

यः पिवेत्कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्य पुण्यकृत् ॥

अथ मांसानि ।

तत्र पक्षिप्रभृतयः ।

मनुः,—

क्रव्यादः शकुनीन् सर्वान् तथा ग्रामनिवासिनः ।

अनिर्दिष्टांश्चैकशफान् टिट्ठिभञ्च विवर्जयेत् ॥

कलविङ्गं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम् ।

सारसं रज्जुदालञ्च दाल्यूहं शुक्सारिके ॥

प्रत्युदान् जलपादांश्च कीयष्ठिनखविष्किरान् ।

निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्गुरमेव च ॥

वकञ्चैव बलाकञ्च काकोलं खञ्जरीटकम् ।

मत्स्यादान् विड्भ्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥

क्रव्यादो मांसाशिनो गृध्रादीन् ग्रामवासिनः, पारावतादीन्, रज्जु-
दालः, काष्ठकुट्टकः, दाल्यूहः डाडुक इति सिद्धः, प्रत्युदा ये चञ्चा-
प्रत्युद्य प्रत्युद्य भक्षयन्ति, जलपादा आद्यादयः, नखविष्किरा-
नखैर्विकीर्यः ये भक्षयन्ति, निमज्ज मत्स्यादा मदगुरप्रभृतयः,
सौनं सुनास्थानभवं मांसं, वल्गुरं शुष्कमांसं, काकोलो द्रोणकाकः,
मत्स्यादा नक्रादयः, सर्वशः सर्वप्रकारेण ।

देवलः,—

बलाकहं सदाल्यूहभृङ्गराजकचिचकाः ।

उलूककुररिश्येनगृध्रकुक्कुटवायसाः ॥

चकोरः कोकिलो रक्तकुल्लिसञ्चासमुन्नको ।

कङ्कसारवशैभासः^१ शतपत्रवङ्गमाः ॥

उत्क्रोशी वर्हिणः क्रीडश्चक्रवाकः शिलीमुखः ।

पारावतकपोतौ च अभक्ष्याः पक्षिणः स्मृताः ॥

भृङ्गराजो धूम्याटः, धनञ्जया इति प्रसिद्धः, चित्रकः चित्रकपोतः,

कङ्को लोहितपत्रः । भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ वीधायनः,—

पक्षिणस्तिष्ठिरिकपोतकपिञ्जललावट्टणमयूरवारणवर्द्दीणाः

पञ्च विष्किराः ।

शङ्कः,—

तिष्ठिरश्च मयूरश्च लावकश्च कपिञ्जलम् ।

वार्द्दीणं संवर्त्तकश्च भक्ष्यानाह यमः सदा ॥

एवमुक्तानामपि पक्षिणां ब्राह्मणा मांसं न भक्षयन्त्येव ।

अथ पशवः ।

वशिष्ठः,—

खड्गे तु विवदन्ते, ग्राम्यशूकरे च, खड्गग्राम्यशूकरयोर्मुनौना-

मपि विवादासत्वान्य^२ भक्षणसमाचारः ।

(१) वण्णौ- ।

(२) -विवादासत्वाद् भक्षणसमाचारः ।

ब्राह्मे,—

पशोश्च मार्गमाणस्य न मांसं ग्राहयेद्विजः ।
 पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमथापिवा ॥
 भूमेरन्तरितं कृत्वा सृज्जिघाच्छादितं च यत् ।
 पक्वमांसमृज्जेषन्तु प्रयत्नात्तन्न भक्षयेत् ॥

एतेन भौमोष्णपक्वद्रव्यमात्रमभक्ष्यं, इति निबन्धकृतः ।

मांसे तु विशेषः, भूस्यामन्तर्गतं इति पठित्वा भूस्यां गर्भे
 पक्वमिति व्याख्यानात् गर्भे धूमपक्वमपि ऋज्जेषपक्वमुक्तं, आहि-
 ताग्नेरस्य पृथक् निषेधः प्रायश्चित्तविशेषार्थ इति कर्काचार्याः ।

मनुः,—

न भक्षयेदेकचरानज्जातांश्च सृगद्विजान् ।
 भक्ष्येष्वपि समुदिष्टान् सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ॥

एकचरा एकाकिनः प्रायेण स्वभावतो ये चरन्ति सर्पादयः ।

अभक्ष्यप्रकरणे आपस्तम्बः,—

पञ्चनखानां गोधाकच्छपश्चाविच्छेत्पञ्चनखशशपूतिशवर्जं,
 शल्यको भिक्ष इति सिद्धः, पूतिशो हिमवति प्रसिद्ध इति कपर्दि-
 भाष्यम् ।

मनुः,—

श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा ।

भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वङ्गुलान्द्राक्षैकतोदतः ॥

एकतोदत एकदन्तान्,

महाभारते,—

आजङ्गव्यञ्च यन्मांसं मायूरञ्च विवर्जयेत् ।

हारीतः,—

ग्राम्यारण्यानां पशूनामश्रन्ति, यथाजमेघमहिषहरिणखड्गरु-
पृषतरुथन्यङ्गुमहारण्यनिवासिनश्च वारहांस्तथा शशकशल्यकसे-
धागोधाकूर्मवर्त्तिकतित्तिरिमयूरवार्द्धीणसलावककुटुकपिञ्जलान्,
सशल्कान् मत्स्यान्वयोपपन्नान् भक्षयेत् रुर्वहुशाखशृङ्गो मृगः,
रुथो मृदुशृङ्गो गोधा इति प्रसिद्धः, न्यङ्गुः, सम्बरसदृशः
शृङ्गरहितः सेधा सलिलवर्त्ती ।

पैठीनसिः,—

ग्रामारण्याद्यतुर्हृश, गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभोमनुष्यश्चेति
सप्त ग्राम्याः पशवः महिषवानरपक्षिसरीसृपरुपृषतमृगाश्चेति-
सप्तारण्याः पशवः ।

अथ मत्स्याः ।

मनुयमौ,—

यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते ।

मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्माद्वत्स्यान् विवर्जयेत् ॥

यमः,—

अभक्ष्या मकरसर्पसरीसृपमङ्गुमयूरकर्मिकनक्रकर्कटकशिशु-
माराः, ये चान्ये हयकर्णकाः, ये चान्येऽशल्कला मत्स्या उभय-

कास्याः, सर्पोऽत्र दुण्डुभः, सरीसृपोऽत्र जलौकाः महुर्जलक्राकः,
मयूरोऽत्र तक्षदृशो जलपक्षी, कर्मिकः स्वल्पसर्पसदृशो मत्स्यः
उभयतोमुखाः ।

पुनर्यमः,—

मत्स्यान् सकलान् वेदाध्यायी च वर्जयेत्, त्रैवर्णिकोऽत्र
वेदाध्यायी ।

मनुः,—

पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ।

राजीवाः सिंहतुण्डाय शशस्कायैव सर्वशः ॥

हव्यकव्ययोर्नियुक्तौ आद्यौ आदनौयावित्यर्थः,

भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ वीधायनः,—

मत्स्याः सहस्रदंष्ट्रिनिविमोवर्मानौवृच्छिरसः 'सृतिचीमशफरी-
लोहितराजीवाः ।

अभक्ष्या इत्यनुवृत्तौ गौतमः,—

मत्स्याश्च विकृताः, अत्रास्मत्प्रपितामहकृष्णहृत्पण्डिताः,
आकारविकृता जन्मविकृताश्च अभक्ष्या इति । तथाच लवणजल-
प्रभवचिह्नटकानां अर्णजत्वाभावाज्जन्म वैकृतमिति न आदे-
देयत्वम् ।

मत्स्यानामण्डजत्वं मनुराह,—

अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्राः सर्पाः सकच्छपाः ।

यानि त्रैवंप्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ॥ इति ।

अथ मांसभक्षणवर्जनविधिः ।

मनुः,—

एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ।
 मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥
 प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया ।
 यथाविधि नियुक्तञ्च प्राणानामेव चाल्यये ॥
 प्राणस्थानमिदं सर्व्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।
 जङ्गमं स्थावरं चैव सर्व्वं प्राणस्य भोजनम् ॥
 चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणाञ्चाप्यदंष्ट्रिणः ।
 अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणाञ्चैव भीरवः ॥
 नात्ता दुष्टत्यदन्नाद्यान् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।
 धात्रैव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽत्तार एव च ।
 यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष देवो विधिः स्मृतः ॥
 अतोऽन्यथा ग्रहन्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ।
 क्रीत्वा स्वयम्बाऽप्युत्पाद्य परोपहतमेव वा ।
 देवान् पितॄन्धार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥

एतदुक्तं द्विजातीनामिति पूर्व्वोक्तभक्ष्याभक्ष्ययोर्ब्राह्मणादित्रया-
 धिककथनं शूद्रव्युदासार्थम् ॥

तेन लसुनादिभक्षणेन दोषः, तन्मध्यपतितश्वकाकादिभक्षणं
 तु महाजनविगानाद्दोषावहं, अतो वक्ष्यमाणमांसवर्जनविधानं

चातुर्वर्षसाधरणं, वर्जनेऽत्र विधिः सूर्यानिक्षणवत्सङ्कल्परूपः,
 प्रोक्षितं यन्नार्थं मन्त्रैः संस्कृतं, संस्कृतान् पशून् मन्त्रैरित्यादि वाक्य-
 शेषात्, ब्राह्मणानां काम्ययेति, यदा ब्राह्मणाः किञ्चित्प्रत्येकम्
 कामयन्ते त्वया मांसं भोक्तव्यमिति तदा तेषामिच्छया एकवारं
 भक्षयतो न दोषः, सकृद्ब्राह्मणकाम्ययेति यमोक्तेः । प्राणाना-
 मेव चात्यय इति, रोगेण अन्नाभावेन वा यदा मांसभक्षणव्यति-
 रेकेण वा प्राणान्त्ययः सम्भाव्यते तदा मांसं भक्ष्यमित्यर्थः, एषामेव
 पूर्वोक्तानां अर्थवादाः प्राणस्यान्नमित्यादयः, वराहहरिणादयः,
 दंष्ट्रिणो व्याघ्रादयः, सहस्रा मनुष्यादयः, सहस्रा मत्स्यादयः,
 जग्धिर्भक्षणं, स्वयमुत्पाद्येति क्षत्रियविषयः ।

तथाच महाभारते,—

क्षत्रियाणाञ्च यो दुष्टो विधिस्तमपि मे शृणु ।

वीर्येणोपार्जितं मांसं यथाखादं न दुष्यति ॥

आरण्याः सर्वदेवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो मृगाः ।

अगस्त्येन पुरा राजन् मृगया येन युज्यते ।

नात्मानमपरित्याज्या मृगया नाम विद्यते ॥

समतामुपसङ्गम्य भूतं हन्येत वा नवा । क्रीत्वा स्वयमेत्य-
 नेन च देवपित्रर्चनपूर्वके मांसभक्षणे दोषाभावः प्रदर्शितः ।

यत्तु मांसवर्जनात् फलश्रवणं तदप्येतत्प्रकारमांसवर्जन-
 भक्षणविषयं न नियुक्तादिविषयं तत्राकरणे दोषश्रुतेः ।

(१) वर्जनेऽत्र विधिः ।

(२) सूर्यानिक्षणवत् ।

यमः,—

भक्षयेत्प्रोक्षितं मांसं सकृद्वाह्मणकाम्यया ।

दैवे नियुक्ताः आह्ने वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥

नियमे मांसवर्जनव्रते कृते सति, एतच्च प्रोक्षितातिरिक्तैः सर्वैरेव सम्बध्यते, प्रोक्षिते तु न सम्बध्यते, प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात्, एवमन्यत्रापि ।

मांसभक्षणाभ्युज्जाते स्मृत्यन्तरोक्ते बलवत्प्रामाण्यविषयं विहाय नियमे तु विवर्जयेदिति सम्बन्धनीयम् ॥

पैठीनसिः,—

आह्ने तु मांसमश्रीयान्तथाऽतिथिनिमित्तके ।

यो नाश्राति, यावन्ति पशुरीमाणि तावन्नरकसृच्छति । आह्ने निमन्त्रिते इति शेषः, अतिथिनिमित्तके अतिथ्यर्थं यदुपात्तं तदतिथीनां भक्ष्यमित्यर्थः ।

यमः,—

आमन्त्रितस्तु यः आह्ने दैवे मांसं समुत्सृजेत् ।

यावन्ति पशुरीमाणि तावन्नरकमश्रुते ॥

हारीतशातातपौ,—

क्षत्रियैस्तु मृगव्येन विधिना समुपार्जितं ।

आह्नकाले प्रशंसन्ति सिंहव्याघ्रहतञ्च यत् ।

न प्रशंसन्ति वै आह्ने यच्च मन्त्रविवर्जितम् ॥

मृगव्येन आखेटेन विधिना, तीर्यक्षोऽत्र सिंहादेरन्ये पशवः ।

आपस्तम्बः,—

हिंसार्थेनासिना च्छिन्नं मांसमभोज्यम् ।

प्राणिवधार्थमेव यन्निश्चितं तेन यच्छिन्नं पाकार्यङ्गतं, असिग्रहण-
मुपलक्षणम् ।

मनुः,—

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञो नात्मविद्भिजः ।

जग्ध्वा ह्यविधिना मांसमेत्य तैरद्यतेऽवशः ॥

मांसभक्षयिताऽसुत्र यस्य मांसमिहाद्वयहम् ।

एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

हारीतः,—

भक्षयित्वा तु यो मांसमङ्गिः शौचं समाचरेत् ।

हसन्ति देवतास्तस्य अशुचेः शुचिदर्शिनः ॥

मनुः,—

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादाकद्याष्टघातकाः ॥

यमः,—

यस्तु खादति मांसानि प्राणिनां जीवितैषिणां ।

हतानाञ्च मृतानाञ्च यथा हन्ता तथैव सः ॥

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

घातकः षट् समाख्याता भोक्ता तत्र तु सप्तमः ॥

पक्षां तीषां सक्वाशास्तु उपभोक्ताऽतिरिच्यते ।

क्रेतारं ब्रजते पादः पादो भोक्तापृच्छति ॥

घातकं व्रजते पादः पादसृच्छन्त्यतस्त्ययः ।
 यदि तत्खादको न स्याद्घातको न तथा भवेत् ॥
 खादको घातकः क्रीता त्रयस्तुल्या न संशयः ।
 न भूमे जायते मांसं न च वृक्षात्परोहति ॥
 घोरं प्राणिवधं कृत्वा तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ।
 यस्तु खादति मांसानि ब्राह्मणो वेदवित्तथा ॥
 स पच्यते निरालम्बे नरके तेन कर्मणा ।
 यस्तु भक्षयते मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ॥
 स लोकेऽप्रियतां याति व्याधिभिश्चैव पीड्यते ।

याज्ञवल्करः,—

सर्वान् कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा ।
 गृहेऽपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसस्य वर्जनात् ॥

ब्राह्मे,—

भक्षयित्वा तु मांसानि पश्चाद्ये मांसविर्जिताः ।
 तेषां ब्रह्मपुरे वास्ते निश्चलो नात्र संशयः ॥

महाभारते,—

चतुरो वार्षिकान् मासान् यो मांसं परिवर्जयेत् ।
 चत्वारि भद्राण्यवाप्नोति कीर्तिमायुर्यशोवलम् ॥
 अथवा मासमध्येकं सर्व्वमासमभक्षयन् ।
 अतीत्य सर्व्वदुःखानि सुखी जीवेन्निरामयः ॥
 मासन्तु कौमुदं पचं वर्जितं सर्व्वराजभिः ।
 शारदं कौमुदं मांसं ततस्ते स्वर्गमाप्नुयुः ॥

ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रियावृताः ।

उपास्यमानाः श्रियावृताः,—

उपास्यमानां गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसमन्विताः ॥

कौमुदः कार्त्तिको मासः ।

वृहस्पतिः,—

रोगार्त्तोऽभ्यर्थितो वापि यो मांसं नात्यलोलुपः ।

फलं प्राप्नोत्ययत्नेन सोऽश्वमेधशतस्य तु ॥

मद्यं मांसं मैद्युनश्च भूतानां लालनं स्मृतम् ।

तदेव विधिना कुर्वन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः ॥

अथ पशुहिंसाविधिप्रतिषेधौ ।

मनुः,—

यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्बध्नाः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ।

श्रत्यानाद्यैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत्युरा ॥

यज्ञार्थं इति दृष्टार्थम् ।

प्रशस्ता भक्ष्यत्वेन निर्दिष्टाः, श्रत्यानां वृत्त्यर्थं प्रकारान्तरेण श्रत्यभरणासम्भवे ।

मनुः,—

कुर्याद्दृतपशुं सङ्गे कुर्यात्पिष्टपशुन्तथा ।

न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत्कथञ्चन ॥

घृतपशुं पशुकार्ये घृतं, सङ्गे लोकाचारप्राप्तौ सत्यां, यज्ञादौ पशु-
बधप्रसङ्गे, अत्र घृतं पिष्टं कुर्यादित्यर्थः ।

अथ मद्यानि ।

मनुहारीतयमाः,—

सुरा वै मलमदानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिवेत् ॥
गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥
यक्षरक्षःपिशाचानां मद्यं मांसं सुरासवम् ।
तद्ब्राह्मणेन नास्तव्यं देवानामग्नता हविः ॥
अमेध्ये वा पतेन्नृत्तो वैदिकं वाप्युदाहरेत् ।
अकार्यमन्यत्कुर्याच्च ब्राह्मणो मद्यमोहितः ॥
यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सकृत् ।
तस्य व्यपेति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च नियच्छति ॥

एतेन जातीफलादेरप्यधिकभक्षणे मादकत्वान्मद्यप्रायश्चित्तं, शक्रा-
सनमहिफेनञ्च मादकत्वाद्विगौतमेव ।

यथा एका सुरा सर्व्वेर्न पेया तथा त्रिविधा ब्राह्मणैर्न पेया,
तथा पैष्टी सुख्यसुरा, तत्पाने महापातकत्वादकामतो द्वादश-
वार्षिकं गौडीमद्यपाने कच्छातिक्कच्छे घृतप्राशनं पुनःसंस्कारश्च
मद्यत्वेनैव निषेधात् । त्रिविधा सुरेति तयोरपि ब्राह्मणं प्रति

सुरापानसमानदोषत्वेन सुराशब्दस्य गौणत्वात् । गौणत्वं च गौड्डीमाध्वीप्रभृत्येकादशमद्यगणनोत्तरं द्वादशं तु सुरामद्य सर्वेषामधमं स्मृतमिति पौलस्त्येन पैश्यामेव सुराशब्दप्रयोगात् ।

वर्ज्यप्रकरणे गौतमः,—

मद्यं नित्यं ब्राह्मणः तेनानुपनीतस्यापि अनूढायाः कन्याया-
अपि मद्यमात्रनिषेधः, जातिपुरष्कारेण निषेधात् ।

तथाच स्मृत्यन्तरे,—

सुरापाननिषेधस्तु जात्याद्यय इति स्थितिरिति ।

वशिष्टो दशसद्यान्वोहः ।

माधूकमैच्चवं टाङ्गं कौलं खार्जूरपानसम् ।

मृद्वीकारसमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु ।

राजन्यस्यैव वैश्यस्य सृष्ट्वा वै तैर्न दुष्यतः ॥

माधूकं मधुकपुष्पोद्भवं, इक्षुरसभवमैच्चवं टङ्गः कपित्थसदृशः,
काश्मीरदेशप्रसिद्धस्तद्भवं टाङ्गं, कौलं कोलफलजं, खार्जूरं खर्जूर-
वृक्षजं तत्फलजञ्च, एवं पानसं, मृद्वीका द्राक्षा तद्रसजं मृद्वीका-
रसं, माध्वीकं मधुसन्धानजं, मैरेयं धातुकीपुष्पशुङ्गधान्यसहित-
मिति शब्दार्णवे वाचस्पतिः ।

पौलस्त्यो द्वादशाहः,—

पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैच्चवम् ।

मधूख्यं सौरमारिष्टं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

समानानि विजानीयास्तद्यान्येकादशैव तु ।

द्वादशन्तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥

एतेषां जात्यैव मद्यत्वादल्पमप्यभक्ष्यं, न मांसभक्षणे दीपो न मद्य-
इति क्षत्रियवैश्यविषयम् ।

कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि समाहितः ।

पिवेतां मधु वा तत्र न दीपं किञ्चिदृच्छतः ॥

इति यमवचनात् ।

किन्तु तयोः शूद्रस्यापि पैष्टी सुरा निषिद्धैव ।

एवञ्च मैत्रारण्यां तथा मद्यं श्रुतौ भक्ष्यमुदाहृतमिति
बृहस्पतिवचनमपि क्षत्रियवैश्यविषयम् ।

मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति कश्चन ।

दोषाद्यापञ्चमाहर्षात् पूर्वं पित्रोः सुहृद्गुरोरिति कुमारवचन-
मपि न ब्राह्मणविषयं, तद्विषयत्वे वा दोषाल्पत्वपरं, अन्यत् सर्वं
प्रायश्चित्तप्रकरणे विवेचनीयम् ।

इति जातिदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथ क्रियादुष्टानि ।

भविष्ये,—

न भक्षयेत्क्रियादुष्टं यदुदृष्टं पतितैः पृथक् ।

वशिष्टः,—

उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं वसनकीटो-
पहतञ्च अत्र गुरुपदं पितृज्येष्ठभ्रातृपरम् ।पितृज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यं, धर्मविप्रतिपत्ता-
वभोज्यमित्यापस्तम्बवचनात्, पितृज्येष्ठभ्रातृभिन्नगुरोरप्युच्छिष्ट-
मभोज्यं तयोरपि धर्मविप्रतिपत्तावधार्मिकत्वे न भोज्यम् ।मातापित्रोरथोच्छिष्टं बालो भुञ्जन्सुखीभवेदिति ब्राह्मण-
वचनं अनुपनीतपरं, तथैवाचारदर्शनात् ।स्वमुच्छिष्टं भुक्त्वा त्यक्तमन्नं त्यक्तपात्रस्थं, उच्छिष्टोपहतं
उच्छिष्टेनापि कालान्तरेण मिश्रितं, वसनोपहतं परिहितवस्त्र-
स्कृतम् ।

शङ्खः,—

शूद्रोच्छिष्टाशने मासं पक्षमेकं तथा विश्वः ।

क्षत्रियस्य तु सप्ताहं ब्राह्मणस्य तथाङ्गिकम् ॥

सोच्छिष्टाशने चान्द्रायणम् ।

आपस्तम्बः ।

अन्त्यानां भुक्तशेषन्तु भक्षयित्वा द्विजातयः ।

चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्हञ्च ब्रह्मक्षत्रविशाम्बिधिः ॥

अङ्गिराः,—

चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे ।

चान्द्रायणश्चरेद्दिप्रः क्षत्रः सान्तपनश्चरेत् ॥

षड्वराश्च त्रिरात्रश्च वर्णयोरनुपूर्वशः ।

षट्त्रिंशन्मते,—

दीपोच्छिष्टन्तु यत्तैलं रात्रौ रथ्याद्वतश्च यत् ।

अभ्यङ्गस्य तथोच्छिष्टं भुक्त्वा नक्तो न शुध्यति ॥

वृद्धशातातपः,—

पीतशेषन्तु यत्तीयं भाजने सुखनिःसृतम् ।

अभोज्यं तद्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥

सुमन्तुः,—

क्षुतवचोऽभिहतं श्वभिराघ्रातं प्रेक्षितं चान्नमभोज्यमन्यत्र
हिरण्योदकैः स्पृष्टात्, यस्यान्नस्य निकटे क्षुतं कृतं यस्य वा निकटे
वचनमुच्चारितं तत्क्षुतवचोऽभिहतं, प्रेक्षितं श्वभिरेव, एतेषूपघातेषु-
हिरण्यमिन्नजलसेकः शोधकः, तदक्त्वा भोजने गायत्र्यष्टोत्तर-
शतजपः ।

मनुः,—

मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन ।

केशकीटावपन्नश्च पदा स्पृष्टं च कामतः ॥

भृताघ्ना'वेक्षितश्चैव संस्पृष्टश्चाप्युदक्यया ।

पतन्निश्वावलीढश्च शुना संस्पृष्टमेव च ॥

याज्ञवल्करः,—

उदक्या स्पृष्टसंस्पृष्टपर्यायान्नञ्च वर्जयेत्, संस्पृष्टं क्षुधार्थिनः
के सन्ति मदगृहे भुज्यतामिति घोषणेन दत्तं, पर्यायान्नं,
ब्राह्मणानां ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् इत्यादिरूपम् ।

तथा,—

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥

विडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वाऽश्वेनकुलस्य च ।

केशकीटावपन्नञ्च पिवेद्वाह्नीं सुवर्चलाम् ॥

कश्यपः,—

गर्दभोद्वाश्वोच्छिष्टभोजने त्रिरात्रम् ।

विष्णुः,—

गोरुच्छिष्टप्राशने दिनमेकं उपोषितः, पञ्चगव्यं पिवेत् ।

शङ्खः,—

काकोच्छिष्टं गवाप्रातं भुक्त्वा पक्षं व्रतौ भवेत् ।

उशनाः,—

विड्वराहगृध्रश्वेनकुक्कुटभासकं कवकमृगाणामुच्छिष्टप्राशने
सप्तकच्छम् ।

यमः,—

काककुक्कुटसंस्पृष्टमभोज्यम् ।

आपस्तम्बः,—

अप्रयतोपहतमन्त्रस्य 'प्रयत' तत्त्वभोज्यम् ।

अग्नावधिश्रयणादिना शुद्धं कृत्वा भोज्यं भवति, एतच्चाप्रयतत्वात्
ब्राह्मणादिस्पृष्टविषयम् ।

तथा,—

प्रयतेन शूद्रेण स्पृष्टमभोज्यं, सर्वथाऽभोज्यमित्यर्थः ।

तथा,—

अनर्हद्भिः समानपंक्त्यां, अभोज्यमित्यर्थः ।

भुञ्जानेषु यदि कश्चिदुत्थायान्नं प्रयच्छेत् ।

एकपंक्तौ कश्चित्स्नानं यदि भृत्यादिभ्यो दद्यादितरेषामन्नम-
भोज्यम् ।

तथा,—

भुञ्जानेष्वर्धं भुक्तेषु कश्चिदाचामति तदन्येषामन्नमभोज्यम् ।

तथा,—

कुत्सयित्वा यदन्यदत्तं, विषं भुञ्क्ष्वित्यादिना इत्यर्थः ।

तथा,—

मनुष्यैरवघ्रातं, प्रयत्नादित्यर्थः ।

तथा,—

अमेध्यैरवघ्रातं, गर्हभादिभिरित्यर्थः ।

न रजस्त्रया दत्तं न पुंश्चर्या न क्रुद्धया; न मलवाससा नापरया
द्वारा यद्दत्तं, न द्विःपक्वं, मलवाससाऽमेध्यवस्त्रया परस्वामिक-
मप्यन्नं, रजस्त्रयादिभिर्दत्तमन्नं न भोज्यमित्यर्थः, अपरद्वारं

प्रतिधिभोजनमुख्यद्वारं विना द्वारान्तरं, द्विःपक्वं सिद्धमेवात्रं
यदि पुनः पच्यते दोषत्यागाय, यत्तु धान्यं खिन्नं तच्छोषणेन
धान्यमेव जातं, तस्य खिन्नता धान्ये गुणसम्पादनार्था, न
त्वोदनार्था । तेन तण्डुलदशायामेवमन्त्रार्थं पाकं इति द्विःपक्वता ।

एवम्,—

मरीचहरिद्रादावपि,^१ अतएवावर्त्तितदुग्धस्य^२ पुनः कालान्त-
रेण पाके द्विःपक्वता, पूर्वपाकेन दुग्धस्य सिद्धत्वात्, आमिचा-
दशयां तस्य पुनः पाकेऽपि पूर्वपाकस्यामिचासाधकत्वा-
भावात् द्विःपक्वता, एवं तद्विकाराणां लडुकादिसाधकत्वा-
भावात् लडुकादेर्द्विःपक्वता ।

गौतमः,—

वृथान्नाचमनोत्थानव्यपेतानि उत्सृष्टमस्वामिकं, वृथान्नं स्वार्थ-
मात्रपक्वं, उत्थानव्यपेतं यत्रार्द्धभुक्ते उत्थानं एवं यत्राचमनं तदूर्ध्व-
मन्नमभोज्यम् ।

आपस्तम्बः,—

नापणीयमन्नमश्रीयान्तथाऽन्यरसानाममांसमधुलवणानि परिहाय ।

शङ्खलिखितौ, भीतरुदितक्रन्दितक्षुतावधूतान्नानि वर्जयेत्,
क्षुतम्बिकितवान्, अवधूतः साधुत्यक्तः ।

पराशरः,—

एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सहभोजने ।

यद्येकोऽपि त्यज्येत्यात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥

कतुः,—

यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पन्त्यामुच्छिष्टायां कदाचन ।

अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

ब्राह्मे,—

शूद्रभुक्तावशिष्टं तु नाद्याद्वाण्डस्थितं त्वपि ।

भिन्नभाण्डगतं तद्वन्मुखवातोपशमितम् ॥

उच्छ्वसपक्वमस्त्रिष्टमवलितमसंस्कृतम् ।

आपस्तम्बः,—

ऋषिकः प्रत्युपविष्टाय चानन्नं परिवेशयते तावन्तं कालं,
उत्तमर्णो यदि धनग्रहणार्थमनन्नमुपविशति तावत्कालं द्वयोरन्नम-
भोज्यम् ।

भविष्ये,—

उपक्षेपणधर्मेण शूद्रान्नं यः पचेन्नरः ।

अभोज्यं तद्वेदन्नं स च शूद्रः पुरोहितः ॥

उपक्षेपणधर्मः शूद्रसम्बन्धे सत्येव ब्राह्मणसद्गुणि पाकः शूद्रस्य
कार्याथम् ।

ब्राह्मे,—

का क्रियास्मिन्निदं कस्य दीयते किमनेन वा ।

इत्युक्त्वा दीयते यच्च तन्नाद्यं विस्मयान्वितम् ॥

भक्ष्यन्त्वभक्ष्यवाक्येन दत्तं नाद्यं कथञ्चन ।

न भुज्येतैत्यनुवृत्तौ मनुः,—

उग्रान्नं सूतिकान्नं च पर्याचान्तमनिर्देशम् ।

पर्याचान्तं यस्यान्नस्य सन्निधावाचमनं कृतम् ॥

यमः,—

प्रेतान्नं प्रेतमुद्दिश्य शुचिनाऽपि दत्तम् ।

सूतिकासुद्दिश्य पक्वं सूतिकान्नम् ।

ग्रहः,—

ऋर्जषपक्वं भुक्त्वा च त्रिरात्रं तु व्रती भवेत्, तन्नक्षणं पूर्वमुक्तम् ।

धौम्यः,—

ब्रह्मोदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने यथा ।

जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥

ब्रह्मोदनमाधानाङ्गभूतश्चातुःप्राश्यम् ।

अत्र चत्वार ऋत्विजः प्राश्नन्तीति विधिः, सोमेऽग्निषोमीय-
पर्यन्तं, अग्नीषोमीयसंख्यायां यजमानस्य गृहे भोक्तव्यमिति
श्रुतेः, क्रीतराजको भोज्यान्न इत्याथर्वणश्रुतिरापद्दिषया,
क्रीतो राजा सोमो येनेति समासः ।

आपस्तम्बः,—

यन्नार्थं वा निर्दिष्टे भोक्तव्यम् ।

यन्नार्थं यावद्द्रव्यं अपेक्षितं, तावद्द्रव्ये पृथक् कृतेऽवशिष्टहीनि-
तान्नं भोज्यमित्यर्थः ।

एतदप्यापद्दिषयमेव ।

भरद्वाजः,—

अतिथौ तिष्ठति द्वारि ह्यपः प्राश्रन्ति ये द्विजाः ।

रुधिरं तद्भवेद्वारि पीत्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ।

एवं श्राद्धद्रव्यमपि क्रियादुष्टम् ।

विष्णुः,—

प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनञ्चाद्यमासिके ।

त्रैपक्षिके तदर्द्धं तु पादोनञ्च द्विमासिके ॥

षट्त्रिंशन्मते,—

पादोनं कच्छसुद्दिष्टं षण्मासे तु तथाद्दिके ।

त्रिरात्रञ्चान्यमासेषु प्रत्यब्दे चेदहः स्मृतम् ॥

भरद्वाजः,—

भुक्त्वा तु पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् षडाचरेत् ।

उपवासस्त्रिमासादिवत्सरान्ते प्रकीर्त्तितः ॥

प्राणायामत्रयं बृहद्वहोरात्रं सपिण्डने ।

द्विगुणं क्षत्रियश्राद्धे त्रिगुणं वैश्यभोजने ॥

साक्षाच्चतुर्गुणं ह्येतत् स्मृतं शूद्रस्य भोजने ।

उशनाः,—

दशकृत्वः पिवेदापो गायत्र्या श्राद्धभुक्द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुष्येत तदनन्तरं इति अनुक्तप्राय-

श्चित्तश्राद्धविषयम् ।

षट्त्रिंशन्मते,—

आमश्राद्धे भवेदर्द्धं प्राजापत्यञ्च सर्व्वदा ।

प्राजापत्यपदमुपलक्षणम् ।

पक्वश्राद्धे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तत्स्थानापन्नामश्राद्धे तस्यार्धं
स्यादित्यर्थः ।

ब्राह्मे,—

योगः पितृव्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञकः ।

भवेन्मघासंस्थिते च शशिन्यर्के करोत्यिते ॥

सूतके मृतके चैव अस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।

छायायां कुञ्जरस्याथ भुक्ता चान्द्रायणश्चरेत् ॥

पितृपदेन मघानक्षत्रं, अत्र पूर्वनिर्दिष्टगजछायायोगे चन्द्र-
सूर्योपरागे च यत् श्राद्धं तत्राभोजनमित्यर्थः, पूर्वयोगनिर्देश-
स्थानान्वयार्थत्वात्, छायायां कुञ्जरस्येति, गवामयनादिपदवद-
समस्तस्यापि कुञ्जरछायेति एकं योगनाम, व्यत्ययनिर्देशस्तु-
छान्दसः ।

अङ्गिराः,—

जन्मप्रभृति संस्कारे वालस्यान्नस्य भोजने ।

असपिण्डैर्न भोक्तव्यं श्मशानान्ते विशेषतः ॥

अन्नभोजने कर्माङ्गब्राह्मणभोजने, सपिण्डानां भोजने
न दोषः ।

श्मशानान्ते पितृमेधकर्मणि ।

तथा,—

निवृत्ते चूडहोमे तु प्राङ्नामकरणात्ततः ।

चरेत्क्षान्तपनं भुक्त्वा जातकर्म्मणि चैव हि ।

ततोऽन्यत्र तु संस्कारे उपवासः प्रकीर्तितः ॥

मनुः,—

नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजितते तथा ।

स्त्रिया क्लीवेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः कश्चित् ॥

अश्रोत्रियतते अश्रोत्रियत्विजे, एवं ग्रामयाजकत्विजे स्त्रिया क्लीवेन च वैश्वदेवे कृते तद्गृहे न भोक्तव्यं, समासमाभ्यां विषमं समञ्च दीयमानमभोज्यम् ।

हारीतः,—

परमान्नकशरशाललौमांससंयावापूपान्नं पाचयेदात्मार्थे, शलली मुद्गादिचूर्णसिद्धा सतिला स्नेहपक्वा, संयावो घृतक्षीर-चूर्णसिद्ध-उत्कलिकेति सिद्धः ।

अत्र याज्ञवल्क्योक्तमुपवासत्रयं स्मृतम् ।

श्रुतिः—

न ह वै स्नात्वा भिक्षेत, एतदनापदि ।

अनापदि चरेद्वसुसिद्धां भिक्षां गृहे वसन्निति वचनात् ।

यमः,—

एकाकी मृष्टमग्राति वञ्चयित्वा मुह्यन्तुतान् ।

रौरवे नरके घोरे त्ववशः पात्यते नरः ॥

तत्र विष्णूक्तकच्छपादः ।

सम्बर्त्तः,—

समुत्पन्ने द्विजस्नाने भुञ्जीताथ पिवेत्तथा ।

गायत्र्यष्टसहस्रञ्च जपेत्स्नात्वा समाहितः ॥

स्नाने स्नाननिमित्तेऽभ्यङ्गादावित्यभियुक्ताः ।

शङ्कः,—

नीलीरक्तं परिधाय भुक्त्वा स्नानार्हकस्तथा ।

विरात्रन्तु व्रतं कुर्याच्छित्त्वा गुल्मलतास्तथा ॥

जलादिपीतशेषपानमपि क्रियादुष्टं, अत्र चारणपूर्वकं पानं,
तत्र प्रमाणञ्च लेखनीयम् ।

इति क्रियादुष्टान्यभक्ष्याणि,—

अथ कालदुष्टानि ।

भविष्ये,—

कालदुष्टं तु विज्ञेयं ह्यस्तनं चिरसंस्थितम् ।

दधिभक्ष्यविकाराञ्च मधुवर्जं तदिष्यते ॥

ह्यस्तनमेकरात्रान्तरितं अन्नादिकं तथा चिरसंस्थितं अनेक
दिनान्तरितं, तथा भक्ष्यविकारा विवृतभक्ष्याणीत्यर्थः, काल-
दुष्टानीत्यर्थः, एवं पर्युषितदोषरहितमपि दध्यादिकं विवृत-
रसगन्धं सन्न भक्ष्यमित्यर्थः, मधु पुनर्न वर्जनीयमित्यर्थः ।

शङ्कः,—

पर्युषितं भुक्त्वा विरात्रं व्रतौ भवेत्, तत्रापवादः,

तथाच—

याज्ञवल्काः,—

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥

यमः,—

अपूपाश्च करम्भश्च धाना वटकसक्थवः ।

शाकं मांसं च पूपं च सूपं कृशरमेव च ॥

यवागुं पायसं चैव यच्चान्यत्स्नेहसंयुतम् ।

सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तं च परिवर्जयेत् ॥

अपूपा गोधूमपिष्टकविशेषाः, करम्भो दधिमिश्रसक्थुः धाना-
भृष्टयवा व्रीहयो वा, वटकं खनान्ना प्रसिद्धं, सक्थवो भृष्टयव-
चूर्णानि धान्यचूर्णानि च, उभयत्र प्रसिद्धेः, पूपाः पुलिका इति
प्रसिद्धाः, कुशरस्तिलमुद्गाभ्यां सह सिद्ध ओदनः, पायसं परमान्नं,
मन्यस्य सक्थुविकारात्सक्थुग्रहणेन ग्रहणम् ।

चरके,—

सक्थवो घृतसंमिश्राः शीतवारिपरिप्लुताः ।

नातिसान्द्रा न चात्यच्छा मन्यमित्यभिधीयते ॥

एतान्येव पर्युषितत्वेन रसान्तरमापद्यन्ते यदि तदा न भक्ष्याणी-
त्युक्तं शुक्तं परिवर्जयेदिति दिनान्तरे प्रायेणान्यरसापत्तेः शुक्तग्रहणं
रसान्तरमात्रत्वेऽप्यभक्ष्यत्वात् ।

शङ्खलिखितौ,—

न पर्युषितमन्यत्र रागांशुक आङ्गवदधिगुङ्गोद्धूमयवपिष्टक-

विकारेभ्यः, रागांशुका मुद्गदाङ्गिममांसाद्या अंशुकगालिताः
प्रलेह्याः, आङ्गवाः स्वाद्वस्त्रकटुप्रायवस्त्राद्याः प्रलेह्या एव ।

आपस्तम्बः,—

पर्युषितं वर्ज्यमुक्त्वा, फाणितपृथक्त्तण्डुलशाकोषधिवनस्पति-
फलमूलवर्जं, फाणितं पाकजन्य इक्षुरसविकारः, पृथक्त्तण्डुला-
भृष्टनिष्पादितास्त्रिपिटका इति प्रसिद्धाः, शुद्धा इति प्रसिद्धाः ।

पर्युषितापवादे मनुः, हविः शेषं च सर्व्वतः, एतच्च रात्रान्त-
रितहविःशेषादि ।

गौतमः,—

पर्युषितमभक्ष्यमांसमधुशाकादिवर्जं, पर्युषितमभक्ष्यमित्यर्थः ।
न भक्षयेदित्यनुवृत्तौ हारीतः, न पर्युषितमन्यत्र गुडपिष्टक-
गौर'सर्षपनारिकेलस्नेहादिग्रहणम् ।

न भक्षयेदित्यनुवृत्तौ सुमन्तुः, पर्युषितं पुनः सिद्धं भुक्त्वा तु
त्विदमाचरेत्, यत्पक्वं पुनः पच्यते, यत्पुनः कदलीफलादि
दिनान्तरे पुनः पच्यते तस्य द्वितीय एव दिने पाकनिर्वाहात् न
द्विःपक्वता ।

एवं यदामिच्छापिष्टकादिकं दिनान्तरे शुद्धादिना संस्क्रियते
मांसादि वा प्रथमदिनेऽसिद्धावस्थपाकं दिनान्तरे पच्यते तस्य
द्वितीय एव दिने पाकस्य संपूर्णत्वात् न द्विःपक्वता, एतच्च यद्भक्ष्य-
त्वेनाभ्यनुज्ञातं पर्युषितं तदपि द्विःपक्वमभक्ष्यमित्युक्तं,

चातुर्मास्ये निषिद्धानि शिष्टाः पठन्ति ।

कलिङ्गानि पठोलानि वृन्ताकं सन्धितानि च ।

निष्ठावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे तु भक्षयन् ॥

सप्तजन्मार्जितं पुण्यं दह्यते नात्र संशयः ।

कलिङ्गानि चक्षुषाफलानि, पश्चिमे कलिङ्गपदेन प्रसिद्धे,
अस्याभक्ष्यत्वेऽपि चातुर्मास्ये दोषभूयस्त्वम् ।

चातुर्मास्ये,—

पटोक्तं मूलकं चैव वार्त्ताकुं च न भक्षयेत् ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ॥

पुनः स्नान्दे,—

अन्नमात्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे ।

नभःकृष्णाष्टमीं प्राप्य भुञ्जते ये द्विजाधमाः ॥

तथा,—

त्रैलोक्यसम्भवं पापं भुञ्जन्त्येव न संशयः ॥

तथा,—

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा भुञ्जैन्दवं चरेत् ।

एकादश्यां दिवा रात्रौ नक्तं चैवान्यपर्वसु ॥

अन्यपर्वाणि संक्रान्तिपूर्णिमास्यमावास्याः ।

तत्र संक्रमे संक्रमोपलक्षिताहोरात्रे रात्रिभोजननिषेध इति
सम्प्रदायविदः, एवं तैलाभ्यङ्गमांसवर्जनकामोपवासादेरपि संक्रा-

न्युपलक्षिताहोरात्रं कालः, अन्यत्र तु तिथ्यवच्छिन्नरात्रिदिवस-
ग्रहणं, एवं पर्वसु मांसमपि कालदुष्टम् ।

वामनपुराणे,—

जयासु मांसं, तृतीयाष्टमीत्रयोदश्यो जया ।

तथा,—

कुजे मांसं भौमवारे च, तथा, “मूले मृगे भद्रपदे च मांसं”
एवमादिषु मांसभोजने स्नातकव्रतलोपादुपवासः, एवं ग्रहणात्
पूर्वं तत्काले ग्रस्तास्तमने च सूर्यचन्द्रदर्शनपर्यन्तं नाश्रीयात्,
एवममावस्यायां परान्नं नाश्रीयात् तद्रात्रौ च नाश्रीयात्,
इत्यादि सर्वं कालदुष्टं, तत्र प्रमाणं तत्रकरणे लेख्यम् ।

विष्णुः,—

न रात्रौ तिलसम्बन्धः, न दधिसक्थुकोविदारवटपिप्पलशाकम् ।

देवलः,—

दिवा दधित्यधानांसु रात्रौ च दधिसक्थुषु ।

श्लेष्मातके तथाऽलक्ष्मीर्नित्यमेव कृतालया ॥

ब्राह्मे,—

अपि प्रयाणसमये रात्रौ न प्राशयेद्दधि ।

मधुपर्कप्रदानं तु वर्जयित्वा तु कामतः ॥

आपस्तम्बः,—

दास्या वा नक्तमाहृतं, अभोज्यमित्यर्थः ।

अत्र न च रात्रौ प्रेष्याहृतमिति गौतमवचनमपि दासीपरम् ।

तथा रात्रौ रथ्याङ्गतमपि न भोज्यं, अनुक्तप्रायश्चित्तेषु प्राणायाम-
शतं, गायत्र्यष्टसहस्रं वा, इति कालदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथाश्रयदुष्टानि ।

तानि यद्यपि भविष्ये विशिष्य नोक्तानि तथापि जातिक्रिया-
रसामेध्यसंसर्गभावस्वभावदोषरहितानि द्रव्यस्वामिदोषेण दुष्टानि
तानि गृह्यन्ते ।

आपस्तम्बः,—

त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियप्रभृतीनां समावृत्तेन भोक्तव्यम् । प्रकृत्या
ब्राह्मणस्य भोक्तव्यं, कारणादभोज्यं यत्राप्रायश्चित्तं कर्म सेवते,
प्रकृत्या भोज्यमित्यस्य व्याख्या यत्राप्रायश्चित्तं कर्म प्रायश्चित्त-
व्यतिरिक्तं नित्यनैमित्तिकं कर्म सेवते ।

ब्राह्मे,—

राज्ञां पर्वणि वैश्यानामश्रीयान्मङ्गले गवामिति राजान्नभोजना-
नुज्ञा पर्वविषया वैश्यस्य गोमङ्गलविषया ।

पुनर्ब्राह्मे,—

गोभूमिरब्रलाभार्थं स शूद्रस्य गृहे सदेति प्रीतिदायेन
गवादिलाभकामनया शूद्रस्यान्नं ग्राह्यम् ।

मनुः,—

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।

आददीताममेवास्मादवृत्तावैकरात्रकम् ॥

अथादिनो नित्यआह्नमकुर्वतः, अथादिन इत्युद्देश्यविशेषणत्वा-
दविवक्षितं, आदिनोऽपि पक्वान्नमनापद्यग्राह्यमेव ।

अवृत्तावापदि,—

यमहारीतजमदग्निपैठीनसयः,—

ब्राह्मणान्नं क्षत्रियान्नं वैश्यान्नं शूद्रमेव च ।

तां तां योनिमवाप्नोति भुक्तान्नं यस्य वै सृतः ॥

शूद्रान्नं भुक्त्वा मरणे हारीतः,—

स वै खरत्वमुद्रत्वमवशत्वञ्चाधिगच्छति ।

वशिष्ठः,—

शूद्रान्नपरिपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ।

जुह्वन् वापि जपन् वापि गतिं पूर्वां न गच्छति ॥

शूद्रान्नेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।

यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गाहंको भवेत् ॥

अङ्गिराः,—

षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।

स च जीवन् भवेच्छूद्रो सृतः श्वा चाभिजायते ॥

तस्मात् प्रशस्तशूद्रस्याप्यामान्नभोजनं मरणसन्निधाने वर्ज्यं एवं
षण्मासपर्यन्तं भोजनमपि ।

हारीतः,—

कन्दुपक्वं स्नेहपक्वं पायसं दधिसक्थवः ।

एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मगुरव्रवीत् ॥

कन्दुपदेनाग्निस्थानवाचिनाग्निर्लक्ष्यते, तेन वाह्यजलनिरपेक्ष-
याग्निमात्रेण पक्वं लाजादि कन्दुपक्कमुच्यते, एवं वाह्यजलनैर-
पेक्षेण केवलघृतादिपक्वं स्नेहपक्कमुच्यते, पायसं ययोविकारी न
परमान्नम् ।

तथाचाङ्गिराः,—

गोरसञ्चैव सकथूञ्च तैलं पिण्याकमेव च ।

अपूपान् भक्षयेच्छुद्रादयश्चान्यत् पयसा कृतम् ॥

अपूपा गोधूमविकाराः, एवं शास्त्रसत्वेऽपि गोधूमविकारस्य जल-
निरपेक्षगोरसमात्रपक्कस्य कन्दुपक्कवच्छूद्रगृहाद्वाह्यत्वोक्तावपि
समाचारविरोधाद्वर्जनं तद्वक्षणे विगानञ्च, एवं लवणवाह्यजल-
निरपेक्षस्नेहपक्कमूलकन्दादेरपि भक्षणे अस्मद्देशे विगानं स्नेहपक्क-
फलमूलकन्दादौ वाह्यजलभावेऽपि पाककाले तत्तन्निःसृतजलस्य
'सत्त्वाभावात्, अन्येषां गोरसादीनां भक्षणं निर्विगानमेव ।

एवञ्च,—

गोरसे कन्दुशालायां तैलयन्त्रेषु यन्त्रयोः ।

अमीमांसानि शौचानि स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥

इति शातातपवचनेऽशौचापवादोऽपि यथाचारं गृह्यते, मरीचा-
दीनां स्त्रियानां अपि शूद्रस्पर्शेऽपि परियहस्य समाचारैकमूल-
पाकदोषरहितत्वेऽप्यन्नत्वान्मरणकाले वर्जनं, तस्मात्स्त्रियतण्डुला-
दीनां मरणकाले वर्जनम् ।

यथा यतस्ततोऽप्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताम् ।

शूद्रादिप्रगृहेऽप्यन्नं प्रविष्टं च तथा शुचि, इत्यङ्गिरोवचनं
शूद्राप्रतिग्रहलब्धविषयम् ।

तथा च पराशरः—

तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः ।

द्विजातिकरसंलग्नं सर्वं तन्न विरुध्यते ॥

यमः,—

यथा जलं निर्गमनेऽप्यपेयं नदीगतं तत् पुनरेव पेयम् ।

तथाऽन्नपानं विधिपूर्वमागतं द्विजातिहस्तान्तरितं विशुद्धम् ॥
एतेन ब्राह्मणं भोजयामीति बुद्ध्या यदि शूद्र आमान्नं ददाति
तद्यदि पक्ता ब्राह्मणो भुङ्क्ते तदा शूद्रान्नभोजनं तदेव मरण-
काले वर्ज्यं, आमद्रव्यविधिना चेद्ददाति तद्यदि पक्ता भुङ्क्ते
तदा प्रतिग्रहदोष एव न तु शूद्रान्नभोजित्वदोषः, प्रतिग्रहलब्धं
भुक्ता मरणेऽपि न शूद्रजन्मलाभ इति लक्ष्मीधरस्वरसः, प्रशस्त-
शूद्रा निन्द्यशूद्रा अप्रतिग्राह्यान्नाद्य प्रतिग्रहप्रकरणे वक्ष्यन्ते ।

यो गृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

तदन्नाग्ने तु,—

प्राणायामं चिरभ्यस्य घृतं प्राश्य विशुध्यतीति च ।

तथा सूतकादयश्चान्नादि नाश्नीयात्, एतत्प्रमाणमशौचप्रकरणे
लेख्यम् ।

अङ्गिराः,—

अन्त्यावसायिनामन्नमग्नीयादयदि मानवः ।

यतिचान्द्रायणं कुर्याच्चान्द्रायणमथापि वा ॥

‘चण्डालश्चक्षवः क्षत्ता सूतवेदेहकौ तथा ।

मागधीयोगवौ चैव सर्वेऽप्यन्त्यावसायिनः ॥

विष्णुः,—

चण्डालान्नं भुक्त्वा तिरात्रं सिद्धं भुक्त्वा परान्नम् ।

वशिष्ठे पुनरुपनयनमधिकं,

पैठीनसिः,—

परिवित्तिपरिविदानविद्वज्प्रजनानां रुधिरमन्नं, अभीज्य-

मित्यर्थः ।

बौधायनः,—

अवलितस्य मूर्खस्य दुर्वृत्तस्य च दुर्मतेः ।

अन्नस्य अह्वानस्य यो भुङ्क्ते ब्रह्महा तु सः ।

शङ्खलिखितौ,—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

अपरस्य च भुक्त्वाऽन्नं द्विजचान्द्रायणश्चरेत् ॥

गृही चाग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्न कारयेत् ।

परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥

पञ्च यज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नमुपजीवति ।

सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ॥

गृहस्थधर्मवृत्तौऽसौ ददाति परिवर्जितः ।

ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपरः परिकीर्तितः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्या मन्त्रणादृते ।

तत्रापवादः,—

गुर्वन्नं मातुलान्नं च श्वशुरान्नं तथैव च ।

पितुः पुत्रस्य चैकान्नं न परान्नमिति स्मृतम् ॥

यत्तु वौधायनः,—

श्वशुरान्नं तु यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलमिति ।

तद्गृहितश्वशुरधनोपजीवनपरम् ।

श्वशुरान्नस्य वृत्तिः स्याद्विशस्तैर्न्यं करोति य इति महाभारत-
वचनात् ।

एतेनासक्तिर्न कार्या ।

याज्ञवल्क्यः,—

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ ।

तयोरन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥

भरद्वाजः,—

पक्षे वा यदि वा मासे यस्य नाश्रन्ति देवताः ।

भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य द्विजश्चान्द्रायणश्चरेत् ॥

आदित्यपुराणे,—

विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् ।

अप्रजायां दुहितरि नाश्रीयात्तस्य वै गृहे ॥

ब्रह्मदेये विशेषेण दैवतोढे सदैव हि ।

गान्धर्वे राक्षसे चैव कुर्याच्चैव समागमम् ॥

अत्र दैवब्रह्मविधिना दत्तायाः सुतायाः श्वशुरसम्बन्धेन भर्तृ-
सम्बन्धेन वा यद्गृहं तत्र तत्स्वामिकस्यान्नस्य भोजने महान्
दोषः, आर्षादिविवाहेऽपीयान् दोषः, गान्धर्वराक्षसयोर्न दोषः,
दुहितरि सृतायां तद्गृहे भोजने न दोषः, प्रजापदस्यापत्यमात्र-
वाचकत्वेऽपि यजमानप्रजासंख्यत्रयम्बकहविःकरम्भपात्रादौ पुत्रा-
पत्यग्रहणादिहापि तद्ग्रहणं, दुहितरि सत्यां जामातृनाशेऽपि
पितुर्गृहे न भोजनं, तद्गृहे परकीयान्नभोजने न दोषः ।

आपस्तम्बः—

बलाहासीकृता ये च स्नेच्छचण्डालदस्युभिः ।

अशुभङ्गारिताः कर्म गवादिप्राणिहिंसनम् ॥

उच्छिष्टमार्जनञ्चैव तथोच्छिष्टस्य भोजनम् ।

खरोष्ट्रविड्वराहाणामामिषस्य च भोजनम् ॥

तत् स्त्रीणाञ्च तथासङ्गस्ताभिश्च सहभोजनम् ।

मासोषिते द्विजाती तु प्राजापत्यं विशोधनम् ॥

चान्द्रायणं त्वाहिताग्नेः पराकस्त्वथवा भवेत् ।

चान्द्रायणं पराकञ्च चरेत् सम्बत्सरोषितः ॥

सम्बत्सरोषिते शूद्रे मासार्धं यावकं पिवेत् ।

मासमात्रोषितः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुद्ध्यति ॥

जर्हं सम्बत्सरात्कल्पं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ।

सम्बत्सरैस्त्रिभिश्चैव तद्भावं सोऽधिगच्छति ॥

अनुक्तप्रायश्चित्तनिराचारनिषिद्धाचरित्त्वृत्तहास्यभोजने, षट्त्रिंश-
न्मते,—

निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकमभोजनम् ॥

इत्याश्रयभूतास्यप्रतिग्रहीत्वदोषदुष्टानि ।

अथ संसर्गदुष्टानि ।

भविष्ये,—

सुरालसुनसंसृष्टं पेयूषादिसमन्वितम् ।

संसर्गदुष्टमेतद्वि शूद्रोऽच्छिष्टवदाचरेत् ॥

मद्यभाण्डस्थितशंखोपहतजलादि च संसर्गदुष्टम् ।

तत्प्रमाणं जलशुद्धौ लिखितं, एवं गोघ्रातकेशकीटादिपात-
द्रूपितान्नादि संसर्गदुष्टं, तत्प्रमाणं अन्नादिशुद्धौ लेख्यम् ।

पराशरः,—

भाण्डस्थितमभोज्यानामपः पीत्वा पयोदधि ।

ब्रह्मकूर्चोपवासस्य योज्यं कर्मास्य निष्कृतिः ॥

शूद्रस्य नोपवाससु दिनेनैकेन शुद्ध्यति ॥

स्मृत्यन्तरे,—

नारिकेलोदकं कांस्ये मधु ताम्रे च संस्थितम् ।

गोरसं ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना ॥

सम्बर्त्तः,—

शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिन्नभाजने ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

विष्णुः,—

मृदारिकुसुमादींश्च फलकन्देक्षुमूलकान् ।

विण्मूत्रदूषितान् भुक्त्वा कृच्छ्रपादं समाचरेत् ॥

सन्निकष्टेऽर्द्धमेव स्यात्कृच्छ्रं स्यात् शुद्धिशोधनम् । अत्र सर्वत्र
अनेध्यावयवस्य साक्षात् प्रत्यभिज्ञाने तदनेध्यभक्षणे प्रायश्चित्तं
अवयवप्रवेशशङ्कायामुक्तानि प्रायश्चित्तानि । इति संसर्गदुष्टाच्च-
भक्ष्याणि ।

अथ रसदुष्टानि ।

भविष्ये,—

रसदुष्टं विकाराद्धि रसस्येति प्रकीर्त्तितम् ।

पायसक्षीरपूपादि तस्मिन्नेव दिने यथा ॥

दिनान्तरितस्य कालस्य दुष्टत्वात् तस्मिन् दिने यदि द्रव्या-
न्तरायोगेनाम्नं भवति । तदा रसदुष्टमुच्यते । आदिपदेन शुङ्ग-
युक्तदुग्धदध्यादिकं पथ्युषितप्रपानकादिकं च रसदुष्टम् । इदं

सर्वं दिनान्तरितमेव दुष्टमिति समाचारः । एवं शक्तादिकं रस-
दुष्टम् । तत्रमाणमामानादि शुद्धौ लेख्यम् ।

इति रसदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथ सहस्रलेखाख्यानि परनामकानि भावदुष्टानि ।

भविष्ये,—

विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन्नन्ने प्रजायते ।

सहस्रलेखं तु विज्ञेयमिति, विचिकित्सा संशयः, सा च त्रिविधा
अभक्ष्यद्रव्यसादृश्येन यत्राभक्ष्यभ्रान्तिर्भवति, आहार्यारोपो वा
तत्र संशयहेतुसादृश्यसत्वात्संशयो भवतीति, अनाश्रयसंशितं गृह्यते
यथा भेकादिसदृशफलमूलादि यथा पुरीषादिसदृश, द्वितीय-
प्रकारस्तु अभक्ष्यसंसर्गसंशयः ।

काकाद्युपघातसंशयो वा अन्नस्वामिदोषसंशयो वा, तृतीय-
प्रकारस्तु भक्षितेऽपि द्रव्ये भक्ष्यं वा भुक्तमभक्ष्यं वा भुक्तमिति संशयः ।

पराशरः,—

वाग्दुष्टं भावदुष्टञ्च भोजने भावदूषिते ।

भुक्ता तु ब्राह्मणः पञ्चाचिरात्रेणैव शुध्यति ॥

वाग्दुष्टमिति वचसाऽपि संशयजनकत्वात् सहस्रलेखत्वेन संगृहीतं,
शुद्धमपि यद्द्रव्यं यदि कश्चिद्वदतीदमभक्ष्यमिति तदा वाग्दुष्ट-
मुच्यते, वाग्दुष्टपदेन सादृश्यातिरिक्ताभक्ष्यसंशयहेतुमात्रं संगृह्यते ।

वशिष्टः,—

शङ्कास्थाने समुत्पन्ने अभोज्यं भक्ष्यशङ्किते ।
 आहारशुद्धिं ब्रूयामि तां मे निगदतः शृणु ॥
 अक्षारलवणामृत्तां पिवेद्वाह्नीं सुवर्चलाम् ।
 त्रिरात्रं शङ्खपुष्पां वा ब्राह्मणः पयसा सह ॥
 पलाशपद्मपत्राणि कुशान् पत्रमुदुम्बरम् ।
 क्वाथयित्वा पिवेदश्वस्त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥
 सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
 गायत्रीं वा जपेन्नित्यं महापातकनाशिनीम् ॥
 सम्बत्सरस्यैकमपि चरेत्कच्छं समाहितः ।
 अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥

इति भावदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथ स्वभावदुष्टानि ।

भविष्ये,—

पूर्ववाक्यस्य शेषः, पुरीषन्तु स्वभावतः, पुरीषपदं शरीर-
 मलोपलक्षणम् ।

मनुः,—

अज्ञानात् प्राश्य विष्णूत्तं सुरासं छष्टमेव च ।
 पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥

विष्णुः,—

मद्यानां प्राशने चान्द्रायणम् ।

वसाशुक्रमसृङ्गजामूत्रविट्कर्णविन्नखाः ।

श्लेष्माशुदूषिका खेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

मानुषास्थि शवं विष्टां रेतो मूत्रार्त्तवं वसा ।

खेदाशुदूषिका श्लेष्मा मद्यं चामेध्यमुच्यते ॥

इत्यादिषु चान्द्रायणं पुनः संस्कारश्च, श्वविड्वराहगृध्रश्वेनकुक्कुट-
श्यामभासवक्त्राककङ्कमृगाणां मूत्रपूरीषप्राशने तप्तकृच्छ्रं,
स्वभावदुष्टेषु छर्दनं छर्दनासम्भवे च त्रिरात्रं सत्परात्रं वा उपोष्य
निःपूरीषाभावः कार्यः ।

इति स्वभावदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथ अष्टविधभक्ष्याणि ।

सुमन्तुः,—

लशुनपलाशकुम्भीनवग्राहसूतिकामधुमांसमूत्ररेतोऽमेध्यभक्षणे
मूर्ध्नि सम्पातानवनयेदुपवासश्च, एतान्येव व्याधितस्य भिषक्-
क्रियायामनिषिद्धानि भवन्ति यानि चान्यान्येवं प्रकाराणीति ।

अत्र यद्यपि सर्वत्र आत्मानं गोपायेदिति विधिनाऽनन्यौषध-
व्याधिनिवृत्त्यर्थं विहितस्याप्यभक्ष्यस्याप्यौषधस्याग्नीषोमीयहिंसाव-
न्निषेधविषयत्वायोगात् पृथग्वचनमनर्थकं, तथापि,

कर्मणा येन केनापि सृदुना दारुणेन वा ।

उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो दानमाचरेत्^१ ॥

धर्मश्च प्रथमं तावत्प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।

ततस्तेन विशुद्धस्य फलार्थोऽन्यो भविष्यति ॥

इति न्यायेन सर्वत्र आत्मानं गोपायेदित्यस्य न्यायप्राप्तानुवादात् ।
येषां व्याधिनाशप्राणात्ययादौ विशेषानुज्ञा नास्ति तेषामल्पदोषत्वं
यत्र विशेषानुज्ञा तत्र दोषलेशस्याभावान्न प्रायश्चित्तं, तत्रापि
महापातकहेतुसुरापानादेः प्राणात्ययादावपि त्याज्यतैव, न च
यानि चान्यान्येवं प्रकाराणीति सुमन्तुवचनात् सुरापानस्यापि
व्याधितस्य भिषक्क्रियायां निर्दोषता किं न स्यादिति वाच्यं,
एवंप्रकारशब्देन महापातकहेतुव्यतिरिक्ताभक्ष्याणामेवोक्तत्वात्,
अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेः ।

इत्यष्टविधान्यभक्ष्याणि ।

अथ षष्ठसप्तमभागकृत्यम् ।

दत्तः,—

इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठसप्तमकौ नयेत्, इतिहासो महा-
भारतं, पुराणान्यष्टादश तथोपपुराणान्यष्टादश, तन्निर्गतं नन्दि-
पुराणनरसिंहपुराणादि, विष्णुधर्मसौरधर्मविष्णुशिवसूर्यरह-
स्यानि रामायणञ्च ।

विष्णुधर्मोत्तरादीनि च,—

एतच्च नित्यवद्विधानाद्देदार्थज्ञानोपायत्वेन नित्यमेव कर्त्तव्यम् ।

तदुक्तं,—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् ।

विभेत्यल्पात् श्रुताद्देदो समायं प्रहरिष्यति ॥ इति ।

अतएवात्र इतिहासपुराणपदं वेदार्थज्ञानोपयोगिशास्त्रोपलक्षण-
मिति ।

मनुः,—

बुद्धिबुद्धिकराण्यांश्च धन्यानि च हितानि च ।

नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥

बुद्धिबुद्धिकराणि न्यायवैशेषिकसांख्यशास्त्राणि, धन्यानि नीति-
शास्त्राणि हितानि वैद्यशास्त्राणि, निगमान् वैदिकान् निघण्टु-
प्रभृतीन् ।

याज्ञवल्करः,—

वेदार्थानंधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च, विविधानि
पातञ्जलपञ्चरात्रपाशुपतादीनि ।

साख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

अतिप्रमाणान्येतानि हेतुभिर्न विरोधयेत् ॥

इति याज्ञवल्केनैवोक्तेः,—

एवं मन्वादिधर्मशास्त्रावेक्षणस्याप्ययमेव कालः ।

सायं प्रातस्तथा रात्रौ शुचिर्भूत्वा शृणोति यः ॥

भविष्यपुराणाद्युक्तैककर्तव्यता च काम्यश्रवणविषया न तु वेदार्थ-
ज्ञानोपयोगिपुराणाद्यवेक्षणे, पुराणादीनि पूर्वमुक्तानि ।

इति षष्ठसप्तमभागकृत्यम् ।

अथाष्टमभागकृत्यम् ।

दक्षः,—

अष्टमे लोकयात्रा तु वह्निःसन्ध्या ततः परम् ।

लोकयात्रा गृह्याय व्ययचिन्ताधनार्जनप्रकारान्वेषणञ्च सुहृदादि-
गृहगमनञ्च, लोकयात्रान्तर्गतत्वाद्वैद्यशास्त्राद्यवेक्षणमिहैव ।

उदयास्तमयं यावन्न विप्रः क्षणिको भवेदिति दक्षवचनाल्लोक-
यात्राभावे पुराणशास्त्रावेक्षणाध्यापनविष्णुशिवदूर्गानामकीर्त्त-
नादिकमिहापि कर्त्तव्यम् ।

इत्यष्टमभागकृत्यम् । इत्यष्टधाविभक्तदिवसकृत्यानि ।

अथ सायंसन्ध्या ।

यद्यपि वह्निःसन्ध्या ततः परमित्यनेन अस्तमनानन्तरमेव-
सन्ध्येति प्रतिभाति तथापि आतारोदयात्सायमर्द्धास्तमित-
भास्तरामिति व्यासवचनादर्द्धास्तमिते सन्ध्यारम्भः ।

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाऽग्निस्तानुपास्य च ।

श्रुत्यैः परिवृतो भुक्ता नातिदृष्याथ संविशेत् ॥

इति याज्ञवल्करवचनात्,—

ओत्राग्निमांसु, सूर्येऽस्तशैलमप्राप्ते षट्त्रिंशस्त्रिंशस्तथाऽङ्गुलैः,
इत्युक्तकाले, उद्धरेति यजमानो ब्रूयात् सायं प्रातरग्निहोत्र इति
कात्यायनवचनात्, अध्वर्युं प्रति उद्धरेति प्रेषः ।

स्वयं होमपक्षे प्रेषाभावः, उद्धरणं, उपासनस्यापि प्रादुष्करणं,
ततोऽर्द्धांस्तमिति सूर्ये सन्धारम्भः ।

अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य मन्त्र-
स्नानं बौधायनेनोक्तमिति मन्त्रस्नानमदृष्टार्थं स्नाननिमित्ताभावे-
ऽपि सायंसन्ध्यायां कार्यम् ।

याज्ञवल्करः,—

प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य त्वृचेनाद्देवतेन^१ तु ।

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ॥

प्रत्यक् पश्चिमामुखः, तत्राञ्जलिदानकाले पश्चिमा सन्ध्या सरस्वती
कृष्णवर्णा वृद्धा कृष्णवस्त्रा वृषारूढा त्रिलोचना द्विभुजा उम्बर-
त्रिशूलहस्ता रुद्राणी रुद्रदेवता सूर्यमण्डलादायान्ती कैलास-
निलया इति गायत्रीध्यानम् ।

प्रत्यङ्मुखत्वेन यथारूपां सरस्वतीं ध्यात्वा यद्वा ध्येयः
सदेत्यादि ध्यात्वा बहुनक्षत्रदर्शनपर्यन्तं सहस्रशतं दश वा
गायत्रीजपः उपविश्य कार्यः ।

उत्थाय प्रत्यङ्मुखस्य इमं मे वरुण तत्त्वायामीति हाभ्यां
रात्रेरुपस्थानम् ।

उपविश्य समाचारत् अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति जलाञ्जलिद्वयदानम् ।

अन्यत्सर्वं प्रातःसन्ध्यावत्, देवाद्वयथोक्तकाले सन्ध्याया असम्भवे प्रातस्तनाग्रदोषाद्वा सन्ध्याकालो विभिद्यत इति वृद्धमनुवचनात् प्रथमप्रहरमध्ये करणं, साग्निकस्य विशेषतः ।

यावत् सम्यङ्न भाव्यन्ते नभसृक्षाणि सर्वतः ।

न च लोहितमत्येति तावत् सायं च ह्ययते ॥ इति

होमकालात् प्राक् जपत्यागेन होमारम्भः, गार्हपत्यं प्रदक्षिणी-
कृत्य यजमान उपविशेत् । अग्निर्ज्योतिषं त्वा वायुमतीं प्राणमतीं,
स्वर्गांश्च स्वर्गायोपदध्यामि भास्वतीं, इति मन्त्रेणाहवनीये
समिधमादध्यात्, अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रथमाहुतिं
जुहुयात्, प्राक्संस्थं समिदाधानं, धरापर्युक्षणं च, शेषः
प्रातर्वत् ।

स्मार्त्तहोमे, अग्नये स्वाहेति प्रथमाहुतिः, शेषं प्रातर्होम-
वत्, “सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म चे”ति वचनात्पक्वान्नेन
तण्डुलादिद्रव्यान्तरेण वा वैश्वदेवहोमो बलिहरणं च यथोक्तं,
यत्तु सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पन्नमन्त्रं बलिं हरेदिति तदयज-
मानस्य ऋत्विजां चासन्निधाने बोध्यम् ।

अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योदे गृहमागते ।

इत्यतिथिपूजा च कार्या, हुत्वाऽग्नींस्तानुपास्ये चेत्युक्तेरग्नीना-
मुपस्थानं प्रदक्षिणावर्त्तनं प्रणामः ।

तत्र प्रदोषे सप्तजन्मपापक्षयार्थं शिवलिङ्गदर्शनं कार्यम् ।

त्रिकालं नो प्रपश्यन्ति मुखं कृष्णस्य नित्यशः ।

न तेषां पुनरावृत्तिर्विष्णुलोकात् कथञ्चन ॥

इत्युक्तेर्विष्णुालयं गत्वा दर्शनं कार्यम् ।

प्रदोषे न हरिं पश्येत् इत्युक्तेः तदनन्तरं कार्यम् । प्रदोषो-
रजनीमुखं न तु दर्शने चतुर्थ्यादिप्रदोषो ग्राह्यः । चतुर्थीसप्तमी-
त्रयोदशीप्रदोषवाक्येषु अध्ययनस्य निषिद्धत्वात्, तत्प्रमाणं
लेख्यं, यत्तु सा रात्रिः सर्वकर्मघ्नी महेशाराधनं विनेति पठन्ति,
तत्प्रामाण्येऽपि न तावत्तिथिविशेषे रात्रिविशेषे विहितकर्मसु
बाधकत्वम् । नापि,

दिवोदितं तु यत्कर्म कदाचिदतिवर्त्तते ।

रात्रौ प्रथमयामे तु कर्त्तव्यमविशङ्कितैरित्यत्र बाधकत्वम् ।
नापि त्रिकालविहितपूजाजपहोमादौ विहितप्रतिषेधे विकल्पा-
पत्तेः । कर्मप्रकरणेऽस्य वाक्यस्याभावात् एतादृशरात्रिव्यतिरिक्ते
पूजादिकं कार्यमिति न पर्युदासोऽपि ।

नापि,

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेभ्यते ।

अन्यत्र सूतकाशीचविभ्रमातुरभीतितः इति वाक्यवत्पर्यु-
दासः । ईदृशवाक्याभावात् तेनाध्ययननिषेधस्यैवायमनुवादः,
सर्वकर्मघ्नी सर्वविद्याध्यायनकर्मघ्नीत्यर्थः । “यां या प्रतिष्ठिता
मूर्त्तिस्तस्यास्त्रिकालमर्चन”मिति तत्त्वसारसंहितावचनात् प्रति-
ष्ठितसर्वदेवपूजा कार्य्या, गोपालपूजायां ध्याने विशेषः ।

विक्रान्तध्वस्तवैरिव्रणमजितमुपास्तावनौभारमादै-
रावीतं नारदाद्यैर्मुनिभिरनुदिनं तत्त्वनिर्णीतहेतोः ।
सायाङ्गे निर्मलं तं निरूपममजरं पूजयेन्नीलभासम्,
मन्त्री विश्वोदयस्थित्यपहरणपरं मुक्तिदं वासुदेवम् ॥

हारीतः,—

त्रिसन्ध्यमवस्कन्देवार्चनजपहोमध्याननियमानुष्ठानं दृढ-
व्रतत्वं त्रिसन्ध्यनियमिनां पाप्मा शीर्यते, तपो भूयस्व सुपैति, ब्रह्म
प्रकाशतां गच्छति, अवस्कन्तं सर्वाङ्गोपेतं, देवार्चनादिनियमाः
तैर्ब्रह्म प्रकाशतां यातीत्यर्थः । जपः प्रणवस्य, ध्यानं निराकारं
साकारं च, होमस्तु नित्य एव ।

दक्षः,—

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।

यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

तस्मिन्नेव प्रयुञ्जानस्तस्मिन्नेव प्रलीयते ।

तस्मिन् प्रदोषपश्चिमयामे प्रयुञ्जानो वेदं पठन् तस्मिन्नेव परं-
ब्रह्मणि लीयते, इति वचनाद्देदाभ्यासः कार्यः, अत्र प्रदोष-
पश्चिमयामयोः कर्मान्तरविधानादावश्यककर्मान्तरव्यतिरिक्त-
काले वेदाभ्यास इति भोजनमपि प्रथमप्रहररूपे प्रदोषे, सार्ध-
प्रहरयामत इति यामद्वयं शयान इत्यस्य सङ्कोचकत्वेन प्रदोषा-

(१) -माद्यै ।

(२) रागीतं ।

सम्भवे बोध्यं, तेन पूजाद्यनन्तरं कियत्कालं वेदाभ्यासः । तत्रा
सम्भवे तदूर्ध्वघटिकाद्वयं यावत् ।

अर्द्धरात्रे भोजननिषेधात् ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं घटिकात्रयम् ।

इति वाक्यस्य सम्बूलत्वेऽपि सूक्ष्मार्द्धरात्रस्य निषेधायोग्यत्वेन
तदुभयपार्श्वकालग्रहणेन महानिशायां भोजनविगानं, अतएव
मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा इति लिङ्गं दृश्यते,
एवं नक्तं चैवान्यपर्वस्विति अमावास्यासंक्रान्तिपौर्णमासीसु नक्त-
भोजनं निषिद्धम् ।

न सायं प्रातराशित इति वचनाद्दिवा पूर्णोदरस्य न रात्रौ
भोजनं, तदा जलेन प्राणाद्भृतिस्तन्मन्त्रजपो वेल्युक्तं, भोजनधर्माः
पूर्ववत् ।

शिष्टाः,—

रात्रौ भोजनकाले तु यदा दीपो विनश्यति ।

पाणिभ्यां पात्रमादाय भास्करं मनसा स्मरेत् ॥

ततो दीपं पुनर्दृष्ट्वा तच्छेषं भोजयेन्नरः ।

दधिसक्त्युधानातिलसम्बन्धदास्याहृतानि वर्जयेत् ॥

विल्वफलमपि श्रीकामेन नाद्यं, न रात्रौ दीपं विना, तेन चन्द्रा-
लोकादिसत्वेऽपि दीप आवश्यकः, इति रात्रिभोजनप्रकरणम् ।

अथ शयनम् ।

दक्षः,—

यामद्वयं शयानस्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

शर्वर्या मध्यमौ यामौ हुतशेषं हविष्य यत् ॥

भुञ्जानश्च शयानश्च ब्राह्मणो नावसीदति ।

अत्र त्रयाणां वर्णानां पूर्व्वरात्रे प्रजागरणमिति शङ्खलिखितवचनम्
प्रथमयामपरम् ।

नारदः शङ्खश्च,—नार्द्रपादः सुष्यान्त्रोत्तरापरशिराः, न नग्नो
नानुवंशं नाकाशे न पलाशशयने न पञ्चदारुक्ते न 'गुग्मक्ते
न विद्युद्गन्धक्ते ।

न भिन्ने नाग्निप्लुष्टे न घटसिक्तद्रुमजे न श्मशानशून्यालय-
देवतायतनेषु, न चपलमध्ये न धनधान्यगोगुरुहुताशसुराणामुपरि,

नोच्छिष्टो न दिवा स्वपेन्न सन्ध्यायां न भस्मनि ।

देशे न चाशुचौ नार्द्रे न च पर्व्वतमस्तके ।

अपरः पश्चिमप्रदेशः, वंशो गृहमूर्ध्वन्यश्रेणीसन्नकदीर्घकाष्ठं
तस्याधस्तात्तद्वैर्घ्यानुकारेण दन्तं काष्ठं अनुवंशं, पञ्चदारुक्ते पञ्च-
जातीयकाष्ठक्ते, चपलोऽत्र व्यसनी, नार्द्रे देशे शयनादौ च ।

(१) न राजभग्नक्ते- ।

(२) न च जलमध्ये न धनधान्यगो ह गुरुहुताशसुराणा मुपरि ।

कचिच्च, एकद्रुमे यशो वृक्षद्वयनिर्मितश्च धन्यतरः, त्रिभिरा-
त्मजवृद्धिकरश्चतुर्भिरपि यशश्चाग्रं, पञ्चवनस्मृतिरचिते पञ्चत्वं
याति यः शेते, षट्सप्ताष्टतरूणां काष्ठैर्वटिते च कुलक्षयः ।

अन्येन च संयुक्ता तिन्दुकी शिंशपा च शुभफलदा ।

न श्रीपर्णीतरुघटिता न देवदारुवृक्षरचिता च ।

हारीतः,—

नान्यपूर्व्वे नाश्मपौठोपधाने न तिर्य्यगुदक्प्रत्यक्शिराः,
न नग्नो नाशुचिर्नोच्छिष्टो न प्रगे नोच्चैर्निशायां भाषेत, अन्यपूर्व्वे
पूर्व्वमन्योपभुक्ते, तिर्य्यक्शिरा विदिक्शिराः । शङ्खलिखितौ,
न विशीर्णखट्वायां नान्यवर्णोपसेवितायां अनभ्युक्ष्य, न भूतपक्ष-
ग्रहायतनेषु न श्मशानवृक्षच्छायासु न पर्व्वणि न रभसोत्सवे वा,
अनभ्युक्ष्य अप्रक्षाल्य, इदमापदि, शुद्धान्तरं प्रमाणञ्च द्रव्यशुद्धि-
प्रकरणे लेख्यं, पर्व्वणि पर्व्वप्रतिपत्सन्धौ, रभसोत्सवे पुत्रजन्माद्युत्सवे,

उशनाः, न तैलेनाभ्यक्तशिराः स्वपेत्, न हारेण प्रविशेत्,
नादीक्षितः कृष्णचर्मणि सुप्यात्, कृष्णचर्मं कृष्णमृगचर्मं, तत्र-
शयनं निषिद्धं न तूपवेशनम् ।

शिष्टाः,—

स्वगृहे प्राक्शिराः शेते स्वगृहे दक्षिणाशिराः ।

प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः ॥

सुधीतशुद्धपादसु स्वाचान्तः शयने शुची ।

दृसिंहं पद्मनाभञ्च शयने संस्मरेत्सदा ॥

सर्पाणां वारणार्थञ्च इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
 नम्रंदायै नमः प्रातर्नम्रंदायै नमो निशि ॥
 नमोऽस्तु नम्रंदे तुभ्यं त्राहि मां विषसर्पतः ।
 सर्पापसर्पं भद्रन्ते गच्छ सर्पं वनान्तरम् ॥
 जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तिक्यवचनं स्मर ।
 आस्तिक्यवचनं स्मृत्वा यः सर्पं न निवर्त्तते ॥
 शतधा भिद्यते मूर्खा गिरिवज्रहतो यथा ।
 अगस्त्यो माधवश्चैव मुमुक्षुन्दो महासुनिः ॥
 कफल्यो मुनिरास्तिक्यः पञ्चैते सुखशायिकाः ।
 हनूमानञ्जनासूतुरित्यादिस्तोत्रपठनञ्च ॥

साग्निकस्य तु दर्शपौर्णमासयोः कात्यायनेन, आहवनीयगृह-
 शय्याधः, गार्हपत्यस्य वा, इति यत् सूचितं तत् खट्वाशयन-
 निषेधपरं न तु वस्त्राद्यास्तरणनिषेधपरम् ।

जायाया अलङ्कारग्रहणादिवेशः ।

तथाचापस्तम्बः,—

सदा निशायां दारान् प्रत्यलङ्कुर्वीत, इति अत्र सदेत्युक्तेरुप-
 भोगाभावेऽपि वेशः कार्यः ।

अथ शयनपद्धतिः ।

रात्रिप्रथमयामानन्तरं यथोक्तशयने शयानो दक्षिणहस्तं जायाया दक्षिणांसेन हृद्देशं नीत्वा हृदयस्पर्शनं कुर्यात्, तत्र मन्त्रः, यत्ते सुषी मे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ।

वेदाहं तन्मां विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं, शृणुयाम शरदः शतं, इति एवमृतुगमनेऽनृतुगमनेऽपि एवमत-
जर्हमिति पारस्करसूत्रात्, ततः सम्भोगः, ऋतौ तु सम्भोगात् पूर्वं योनिस्पर्शनं गोभिलोक्तम् ।

तत्र मन्त्रः, विष्णुर्यीनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि विंशतु ।

आसिञ्चतु प्रजापतिर्द्वाता गर्भं दधातु, गर्भं धेहि शिनीवाली-
गर्भं धेहि पृथुष्टुके, गर्भन्ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्त्रजौ, इति सम्भोगानन्तरमृतौ शुक्रशोणितलेख्यं प्रक्षाल्य स्नात्वाऽनृतौ तु आचमनमात्रं कृत्वा पृथक्शय्यायां शयनम् ।

तथाचापस्तम्भः,—

ऋतौ च सन्निपातोदारैणानुव्रतमन्तरालेऽपि दार एव ब्राह्मणवचनाच्च संवेशनं स्त्रीवाससैव सन्निपातः स्यात्, यावत्सन्नि-
पातं च सहशय्या ततो नाना, उदकोपस्पर्शनमपि वा लेपान् प्रक्षाल्याचम्य प्रोक्षणमङ्गानां, इति, सन्निपातः संयोगः, अनुव्रतं पर्वादिवर्जनरूपव्रतमनुगम्येत्यर्थः, अन्तरालेऽनृतौ, ब्राह्मणवचनात् विज्ञायते हीन्द्रस्वाष्ट्रमित्यादिवक्ष्यमाणवेदभागविशेषोक्तेः स्त्रीवासः स्त्रीभोगार्थवच्च, ततो नानासम्भोगानन्तरं पृथग्भूतो स्याताम् ।

उदकस्पर्शनं स्नानं, एतद्वृत्तौ, अमृतौ तु प्रोक्षणं,
वैद्यशास्त्रेऽपि,—

दिवा वा यदि वा रात्रौ यत्कालं मैथुनं व्रजेत् ।

अनन्तरं प्रस्रवतो बलवर्णौ प्रसीदतः ॥

यद्यपि दिवा मैथुनं निषिद्धं तथाप्येतद्वाक्यस्य निषेधमुल्लंघ्य
तदाचरणवतोऽन्नस्य पथ्योपदेशकत्वादविरोधः ।

तथाच वृद्धशातातपः,—

ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अमृतौ तु सदा कार्यं शौचं मूत्रपुरीषवत् ॥

मिथुनीभूय तया सह सर्वां न शयीत, सर्वां रात्रिमिति-
शेषः ।

यान्नवस्त्राः सोऽपि ।

हावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनङ्गती ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥

जायायाः शुचित्वं स्नानप्रोक्षणव्यतिरेकेणापि, स्वपतो जाग्रतो वा,
स्वयं रेतःस्कन्दने वृहदारण्यके श्रूयते, सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः
स्कन्दति तदभिमृश्येदनु वा मन्त्रयेत्, यन्मेऽद्य रेतः पृथिवी-
मस्त्वंक्षीद्व्यदौषधीरप्यलसद्व्यदपः, इदमहन्तर्देत आददे पुनर्मा
मैत्रिन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः पुनरग्निद्विष्णो यथास्थानं कल्पन्ता-
मित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामन्तरेण स्तनौ वा भ्रूवौ निमृञ्ज्यात् ।
इति, तथाच रेतःस्कन्दने शौचाचमने कृत्वा यन्मेऽद्य रेत इत्यादि
कल्पन्तामित्यनेन मन्त्रेण रेतसो दर्शने तदभिमर्शनं, स्नानयो-

भ्रुवोर्व्वा मध्ये निर्मार्ज्जनं, अदर्शने तु मनसा पठनरूपमनुमन्त्रणं,
इति व्यवस्थितो विकल्पः, विज्ञानेश्वरीये तु हरतो दर्शना-
दर्शनयोरपि अनुमन्त्रणपक्षो लिखितः, तदनन्तरं सृदाङ्गिः
क्षालनं आचमनं च, इति शयनपद्धतिः ।

तत्र ऋतुविचारः ।

मनुः,—

ऋतुकालभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा ।

पर्व्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्वतो रतिकास्यया ॥

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडशः स्मृताः ।

तासामाद्याद्यतस्त्रसु निन्दितैकादशी च या ॥

त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः ।

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ॥

तस्मादयुग्मेषु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ।

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्ले स्त्री भवेदधिके स्त्रियाः ॥

समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ।

निन्द्यास्वष्टसु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन् ॥

ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ।

ऋतुः स्त्रीणां गर्भधारणयोग्यावस्था, तदुपलक्षितः कालः ऋतुकालः,
तत्राभिगमं एव व्रतं यस्य स ऋतुकालाभिगामी ।

व्रते इति सूत्रेण व्रतार्थे णिनिः, पर्व्ववर्जमित्यूतावनृती च,
पर्व्वाणि तु पूर्णिमामावास्याऽष्टमीचतुर्दशीसंक्रान्तय इति पूर्व्व-
मुक्तानि, भार्या रतिकास्यया भार्या सुरतकामनया निमित्त-

भूतया, तद्भार्यागमनमेव व्रतं यस्य स तथोक्तः, ऋतावृत्तौ च भार्याकामनायां न दोष इत्यर्थः ।

तथाच याज्ञवल्करः,—

यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्त्रीवरश्च वेदे,—

विज्ञायते हीन्द्रस्वाष्ट्रं त्रिशीर्षं हत्वा पापगृहीतमात्मानम-
मन्यत, सर्व्वा भूतान्यभ्याक्रोशन् भूणहन्निति ।

स स्त्रिय उपधावदस्य मे भूणहत्यायै तृतीयं प्रतिगृह्णीतेति,
ता अब्रुवन् किं नोऽभूदिति, सोऽब्रवीद्वरं वृणीध्वमिति ।

ता अब्रुवन् ऋतौ प्रजा विवामह इति, काममाविलज्जनितोः
सम्भवाम इति, तथेति ताः प्रतिजगृहुः, आदिजनितोरिति
तोमुन् ।

पुत्रजन्मपर्यन्तं कामसम्भवाम, अस्मदिच्छया पुरुषसम्भोगं
लभेमहीति यावत्, पुत्रजन्मानन्तरं पुत्रान्तरजननमपेक्ष्य यथा-
कामित्वमिति ज्ञेयम् ।

एवं स्त्रीकामनायां व्यभिचारशङ्कानिवृत्तयेऽनृतावपि गमन-
मावश्यकम् । युग्मास्त्रित्वादी श्रुतिः,—युग्मास्त्रित्वाभावत्वान्तर्वम-
युग्मास्त्राप्यायते तस्मादासु क्रमात्पुत्रा दुहितरश्च जायन्ते इति,
समे स्त्रीपुंशोणितशुक्रे समेऽपुमान् नपुंसकः ।

तथाच यमः,—

युगपदयत्र वर्त्तत विद्यात्तत्र नपुंसकमिति, शुक्रशोणितसाम्ये-
पुंस्त्रियौ वा तादृशयमलं वा ।

पुनर्यमः,—

यदि सम्भोगकाले तु पुरुषो रागमोहितः ।

द्विधा समुत्सृजेच्छुक्रं यमलं तत्र जायते ॥

अर्थात् शुक्राधिक्ये द्विधोत्सर्गे स्त्रीयुगलमित्यर्थः । क्षीणे निःसारे
अल्पे परिमाणतो न्यूने च विपर्ययो गर्भानुत्पत्तिः ।

निन्द्यासु आद्यचतुष्टयैकादशीत्रयोदशीरूपासु षट्सु ।
अन्यासु अनिन्द्यासु अष्टसु अर्थादनिन्द्यदशरात्रिमध्ये युग्मास्त्र-
युग्मासु अष्टसु वर्ज्यन् रात्रिद्वयमेव गच्छन्नित्यर्थः । ब्रह्मचार्य्ये
ब्रह्मचर्य्यफलभागित्यर्थः । यत्र तत्राश्रमे गार्हस्थ्येऽपीत्यर्थः ।
स्त्रीवरसत्वेऽपि ब्रह्मचर्य्यफलकामस्यानृतौ न गमनशङ्केत्यर्थः ।

याज्ञवल्कीये तु विशेषः,—

षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणान्तासु युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्य्येव पर्व्याद्याद्याद्यतस्रसु वर्ज्यन् ॥

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलाञ्च वर्जयेत् ।

स्वस्य इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षणं जनयेत् पुमान् ॥

क्षामां रजस्वलाव्रतैरवृथ्यलघुगह्वारादिभिश्चाल्पबलामित्यर्थः ।
मघां मूलाञ्चेति गण्डलक्षणं, स्वस्य इन्दौ बलवति चन्द्रे, एतच्चान्य-
शुभग्रहोपलक्षणं, एतत्प्रथमर्तुनिरूपणे वाच्यम् ।

षोडशरात्रिमध्ये रात्रिचतुष्टयं वर्ज्यं, अवशिष्टासु द्वादशसु

रात्रिषु पञ्चमसप्तमनवमैकादशत्रयोदशपञ्चदशरूपा अयुग्मरात्रय-
स्थाज्याः, अवशिष्टासु षट्सु रात्रिषु पर्व्याणि त्यक्त्वा सङ्गमे
विशिष्टः पुत्रो भवति । एकस्यां रात्र्यां सङ्गदेव गमनं न
द्विस्त्रिरेवं सति ब्रह्मचर्यफलभागित्यर्थः । अत्रायुग्मरात्रित्यागो
नाधर्महेतुः किन्तु पुत्रोत्पादनार्थ एव, पर्वत्यागसु अधर्महेतु-
तयैवेति ज्ञेयम् ।

यद्यपि वामनपुराणे, पूर्णासु योषित्परिवर्जनीया, पूर्णाश्च
पञ्चमीदशमीपञ्चदशः, तथा बुधेन योषामिति बुधवारो निषिद्धः,
योषिन्मघाकृतिकासूत्रासु च, इति नक्षत्राणि ।

वाराहे,—

षष्ठ्यष्टमी अमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

मैथुनं न च सेवेत द्वादशीश्च मम प्रियाम् ॥

इति षष्ठी द्वादशी च निषिद्धे । चतुर्थ्यां मैथुनवर्जनं विशुल्लोक-
प्राप्तिफलकत्वात्काम्यं न नित्यम् । पर्वसु षष्ठ्याश्च यमोक्त्यादिषु
यो विशेषनिषेधः स दोषातिशयार्थ इति तद्वचनानि न
लिखितानि ।

तिथिवारनक्षत्रेषु निषेधाः सन्ति ते च प्रथमर्त्तादेव ।

दक्षिणदिक्षु खगमनश्चाप्यभिनवासु नारीषु ।

व्ययमपि शस्यफलानां न बुधा बुधवासरे कुर्युरित्यादि वचनान्त-
रात् । बहुनिषेधपरिपालने सङ्गमस्य निर्विषयत्वापत्तेश्च पर्व-
वर्जनन्तु सर्व्वर्त्तुष्वपि, सर्व्वत्र तिथिनक्षत्रयोर्मैथुनादिनिषेध-
स्तत्तत्तिथ्यादिव्याप्तिसमय एव न त्वहोरात्रे, संक्रान्तौ तु तदव-

च्छिन्नाहोरात्रे इति पूर्वमुक्तम् । चतुर्थदिवसरात्री सङ्गमस्य
मानवीयाद्युक्तिषु निषिद्धत्वेऽपि “स्नातां चतुर्थदिवसे रात्री
गच्छेद्विचक्षणः,” इति महाभारते । चतुर्थेऽङ्गि स्नातायां युग्मासु
वा गर्भाधानवदुपेतो ब्राह्मणो गर्भं सन्दधातीति हारीतीये ।
चतुर्थाप्रभृत्युत्तरोत्तराः प्रजानिःश्रेयसार्थमिति आपस्तम्बीये ।
चतुर्थरात्री विहितत्वात् रात्री चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादल्पायुर्गुण-
वर्जित इति दोषसहिष्णुतयैव चतुर्थरात्री सङ्गमाचारः
सङ्गच्छते । केवलं प्रथमर्त्तावेव चतुर्थरात्रिनिषेधो दृश्यते ।
तथाच षोडशरात्रीणां फलानि ।

रात्री चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादल्पायुर्गुणवर्जितः ।

पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठां पुत्रस्तु मध्यमः ॥

सप्तम्यामप्रजा योषिदष्टम्यामीश्वरः सुतः ।

नवम्यां शुभगा नारी दशम्यां प्रवरः पुमान् ॥

एकादश्यामधर्मा स्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः ।

त्रयोदश्यां सपापो स्त्री धर्मसङ्करकारिणी ॥

धर्मध्वजी 'कृतज्ञश्च आत्मवेदी दृढव्रतः ।

प्रजायते चतुर्दश्यां गुणोघैरन्वितः सुतः ॥

जायन्ते पञ्चदश्यान्तु बहुपुत्रा पतिव्रता ।

विद्वान् लक्षणसम्पूर्णः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥

आश्रयः सर्वभूतानां षोडश्यां जायते सुतः । इति,
तीर्थसूतः ।

देवलः,—

अतीर्थगमनात् पुंसस्तीर्थसंगुहनात् स्त्रियाः ।

उभयोर्द्वर्मलोपः स्याद्वेषेण च विशेषतः ॥

यौगपद्ये च तीर्थानां विवाहः क्रमशो भवेत् ।

रक्षणार्थमपुत्राणां ग्रहणं क्रमशोऽपि वा ॥

द्वेषेण ऋतौ पुंसोऽगमने द्वेषेण स्त्रिया ऋतुगोपने च महान्
दोषः, वल्लीषु ऋतुमतीषु अपुत्रा प्रथमं गन्तव्या । सर्वासु
पुत्रिणीषु वा ऋतुप्राथम्येन, ऋतुसमानकालत्वे च विवाहक्रमेण
गमनमित्यर्थः ।

यमः,—

ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र संशयः ॥

भार्याऋतुमुखे यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति ।

पितरस्तस्य तं मासन्तस्मिन् रेतसि शेरते ॥

बौधायनः,—

ऋतौ नोपैति यो भार्यामऋतौ यश्च गच्छति ।

तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनी यश्च सिञ्चति ॥

ऋतावगत्वाऽऋतौ गमनेऽयं दोषो न तु ऋतुगमनानन्तरमऋतु-
गमने, स्त्रीवरेण तस्यादुष्टत्वात् ।

देवलः,—

यः स्वदारानृतुस्रातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।

भ्रूणहत्यामवाप्नोति गर्भम्प्राप्य विनश्यति ॥

एवं चास्य चान्द्रायणादिगुरुप्रायश्चित्तार्हत्वेन

“ऋतुं न गच्छेद्द्वार्यां यः सोऽपि कृच्छ्राह्माचरे”दिति वृह-
स्पत्युक्तिर्देशान्तरस्यविषया ।

अयमृतुकालविधिरपूर्वविधिः, पुत्रोत्पादनफलं प्रत्यप्राप्तस्य
तद्गमनस्य शास्त्रेण विधानात्, नियमविधेस्तु नाशङ्का, पुत्रोत्पादने
ऋतुगमनस्य प्राक्तिकप्राप्तेरभावात् । विज्ञानेश्वरैस्तु नियम इति
यदुक्तं तत्पुत्रोत्पादनस्य नित्यत्वाच्च ऋतुगमनमपि नित्यमित्यभि-
प्रायेण इति बोध्यम् ।

नापि परिसंख्या, ऋतुगमनस्य पुत्रोत्पादनं प्रति प्राप्ते-
रभावात् ।

तथाच,—

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः प्राक्तिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति कीर्त्यते ॥

एवञ्च ऋतुगमनं सन्ध्यावन्दनादिवन्नित्यम्, द्विरात्रिमात्रगमनं
पुरुषार्थी ब्रह्मचर्यफलार्थत्वात्, तेन फलकामनाविरहे निषिद्ध-
वर्जं युग्मसर्वरात्रिगमनं पुत्रार्थिना कार्यं, एकस्यां रात्रौ
एकवारमिति च पुत्रोत्पादनविधिशेषत्वाच्च पृथक् पुरुषार्थः
तेन यक्षीषु ऋतुमतीषु सकृत्सकृद्गमनमेकरात्रावप्यविरुद्धं,
अऋतुगमननिषेधस्य स्त्रीकामनाविरहे, स्त्रीकामनायां तु तत्रा-

प्रभिगमनं नित्यं उत्पन्नपुत्रस्य तु न ऋतुकालगमननियमः ।

ऋतुकालाभिगामी स्याद्यदि पुत्रो न जायते, इति कौर्मौक्तेः ।
उत्पन्नैकपुत्रस्य तु स्त्रीकामनाविरहे ऋतावगमने न दोषः ।

स्त्रीकामनाया ऋतावनृतावपि गमनं नित्यमेव, अतएव बहु-
पत्नीकस्यैकस्यां पुत्रोत्पादनेऽपि अन्यस्याः सकामनियमादृताव-
गमने दोषः ।

एष्टव्या वहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

इत्युक्तेः पुत्रवतः पुत्रान्तरोत्पादनं काम्यम् ।

तस्य ऋतौ गमनं काम्यमेव ।

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने, इति मनूक्तेः ।

एवं दुहितृकामनार्थमयुग्मरात्रिगमनमपि काम्यमेव ।

यदा तु जातकादिवशेन पुत्रोत्पत्त्यभावनियमयो "दौहित्यस्य-
सुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुपृत्तसी"त्युक्तं दिशा दौहित्यद्वारा आनृत्य-
मिच्छेत्तदा दुहितृजननार्थमयुग्मरात्रिगमनमपि नित्यमेव ।

पुत्रोत्पादनविधौ संस्कारविधौ वा पुंस्त्वस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविव-
क्षितत्वात्, अतएव पुराणेषु दत्तकृत्तिमादिषु 'दुहितृनुकल्पः
स्मर्यते, यदा कुन्तिभोजेन स्वसुता कुन्तुशूरनाम्ने यादवाय दत्ता ।

यसु द्विभार्यः पुरुषो स्नेहेनैकां तु पश्यति ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनरिति वाराहोक्तौ
समदृष्टित्वमुक्तं तत्स्नेहवशेन सत्कारतारतम्यविषयम् ।

स्त्रीणां सौभाग्यतो जैष्ठ्यमिति कात्यायनोक्त्या स्नेहस्य कर्तु-
मुचितत्वात्, स्त्रिया ऋतुसत्वे स्त्रीकामनायां सप्ततिवर्षस्यापि
पुरुषस्य ऋतावनृतौ स्त्रीगमनेऽधिकारः ।

तथाच वृद्धाः,—

नर्त्ते वै षोडशवर्षाक्षमत्याः परतोऽपि वा ।

आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगङ्कर्तुमर्हति ॥

इति षोडशवर्षादृते षोडशस्त्रिनेत्यर्थः, तथाच षोडशवर्षादूर्ध्वं सप्त-
तिवर्षपर्यन्तं स्त्रीगमनेऽधिकार इत्यर्थः । ननु “द्वितीयमायुषो-
भागं कृतदारो गृहे वसेद्” लुक्ता पञ्चाशद्वर्षपर्यन्तमेव गार्हस्थ्यो-
क्तेस्तदूर्ध्वं गृहस्थधर्ममध्यवर्तितस्त्रीगमनस्यापि निषेधः प्रतीत-
इति चेत्, न ।

गृहस्थस्तु यदापश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेदिति मनूक्तौ अव्यव-
स्थितकालबलीपलितपौत्रोत्पत्यवधित्वेन गार्हस्थ्यस्मृतेः । एवं
चतुर्विंशतिवर्षावधिकस्यायुःप्रथमभागस्य ब्रह्मचर्यकालत्वेनोक्ता-
वपि तन्मध्ये सम्पूर्णवेदैकशास्त्रस्य स्नातकत्वेन पञ्चदशचतुर्दश-
वर्षादौ विवाहे पञ्चविंशतिवर्षात्पूर्वमृतावभिगमनस्याशास्त्रीयत्वा
पक्षेऽपि ।

तथाच पञ्चाशद्वर्षादूर्ध्वमपि गृहस्थाश्रमित्वे ऋतुगमनं न
विरुद्धम् ।

कूर्मपुराणे,—

उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो मतः ।

कुटुम्बभरणे सक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य त्यक्त्वा भार्यागृहादिकम् ।

एकाकौ यस्तु विचरेदुदासीनः स मौनिकः ॥

इति गृहस्थस्यैव द्वैविध्योक्तेः ।

ब्रह्मज्ञानञ्च गृहस्थस्यापि कार्यम् ।

तथाच मनुः,—

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहार्यं द्विजोत्तमः ।

आत्मज्ञाने च सक्तः स्याद्देदाभ्यासे च यत्नवान् ॥

याज्ञवल्क्यः,—

यस्तु न्यायांगतधनस्तत्त्वनिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

आहूतस्तत्त्ववादी च गृहस्थोऽपौह सुच्यते ॥

इति गृहस्थत्वापरित्यागेन मोक्षाधिकारित्वोक्तेः ।

किञ्च,—

विरक्तः प्रव्रजेद्बिहान् सरक्तस्तु गृहे वसेत् ।

सरक्तः प्रव्रजेन्मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥

तथा,—

अनधीत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य तथात्मजान् ।

अनिष्टा विधिवदयज्ञैर्मौनमिच्छन् व्रजत्यधः ॥

इति सरक्तस्य पुत्रोत्पादनं विना सश्यासेऽप्यनधिकारः, यावज्जीव-
मग्निहोत्रं जुहुयादिति विरोधाच्च पाक्षिकाग्निसमारोपवद्दान-
प्रस्थस्य सरक्तत्वं प्रत्यनवकाशः ।

पुत्रेषु दारान्निक्षिप्य वनं गच्छेत्सदैव वा ।

प्राजापत्यं निरूप्येष्टिं सर्व्ववेदस्य दक्षिणाम् ॥

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेदुगृहात् ।

इति स्मृत्या यावज्जीवश्रुतेर्वाधो न युक्तः, तेन ऋणापकरणमन्त-
रेण पुरुषमेधं विना न वनवासः सश्यासो वा, विरक्तस्य तु
वनीभूत्वा प्रव्रजेत् ॥

यदहरव विरजेत्तदहरव प्रव्रजेदिति श्रुत्या यावज्जीवसङ्कोचेन
सश्यास इति ।

तदूर्ध्वं ब्रह्म सम्पद्यत इत्यपि विरक्तविषयं, पञ्चाशद्वर्षादूर्ध्वं
वैराग्यस्य प्रायिकत्वात्, तेन पञ्चाशद्वर्षादूर्ध्वं सरक्तस्य वानप्रस्थ-
धर्मत्वेन ऊर्ध्वरेतस्त्वमिति न वक्तुं शक्यम् ।

किञ्च,

कलौ वानप्रस्थायमो निषिद्धः, तस्मात् स्त्रीकामनायां पञ्चा-
शद्वर्षादूर्ध्वमपि स्त्रीसङ्गमेऽधिकारः ।

मनुः,—

रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः ।

प्रप्रा तेजो वलं चक्षुरायुश्चैव प्रहोयते ॥

एतन्निरात्रविषयं, अशुद्धदिवसेष्विति देवलोक्तेः । प्रथमेऽहनि
चाण्डालीति वक्ष्यमाणब्रह्माण्डोक्तेः ।

ब्रह्माण्डे,—

ऋतावभिगमः शस्तः स्वपत्न्यामवनीपते ।

पुत्रान्मृत्युचे'शुमे काले स्त्रियो युग्मासु रात्रिषु ॥

न स्नातां तु स्त्रियं गच्छेद्वातुरां न रजस्वलाम् ।

नाप्रशस्तां न कुपितां नानिष्टां न च गुर्व्विणीम् ॥

नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् ।

क्षुत्क्षामामतिभुक्तां वा स्त्रियं चेभिर्गुणैर्युतः ॥

स्नातः स्नान्धृक्क्यान्तो नाभ्यान्तः क्षुधितोऽपि वा ।

सकामः सानुरागश्च व्यवायं पुरुषो ब्रजेत् ॥

नोपेयादित्यधिकारे शङ्खलिखितौ, न मलिनां नाशक्तां ना-
भ्यक्तां नाभ्यक्तः न रोगाक्तां न रोगाक्तः ।

न हीनाङ्गीं नाधिकाङ्गीं तथैव च वयोऽधिकाम् ।

नोपेयाद्भिर्भिणीं नारीं दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥

रोगोऽत्र सम्भोगवर्द्धनीयः, वयोऽधिका उपरतरजस्ता ।

वशिष्टः,—

न मलवद्वाससा सह संविशेन्नरजस्वलया नायोग्यया, मल-
वद्वाससाऽमेध्यलिप्तवस्त्रया, अयोग्ययाऽप्राप्तयौवनया ।

गौतमः,—

न कन्यां स्निष्येत रिरंसयेति लक्ष्मीधरः

पुनः शङ्कलिखितौ,—

न दिवा मेथुनं व्रजेत्, क्लीवा अल्पवीर्यादि वा प्रसूयन्तेऽल्पा-
युषश्च तस्मादेतद्वर्जयेत्प्रजाकामः पितृणां नोह वै तन्तुं किन्ध्यात्,
प्रतिसिद्धमेथुनेनेत्यर्थः ।

तथा,—

न आङ्गं भुक्त्वा न हत्वा नामन्वितः आङ्गे न व्रतौ न दीक्षि-
तश्च, दीक्षितत्वमवभृथेष्टिपर्यन्तं, न देवायतनश्मशानशून्यालयेषु,
न वृक्षमूले, न दिवा न सन्ध्ययोः ।

वशिष्टः,—

ऋतुकालाभिगामी स्यात्पर्व्वर्जं स्वदारेषु नातीर्थं उपेयात् ।
अतीर्थं योनिभिन्नं । अथाप्युदाहरन्ति ।

यस्तु पाणिगृहीताया आस्ये कुर्वीत मेथुनम् ।

पिबन्ति पितरस्तस्य तन्मांसं रेतसो भुजः ॥

वैधायनः,—

यस्तु पाणिगृहीताया आस्ये गच्छति मेथुनम् ।

तस्येह निष्कृतिर्नास्तीत्येवमाह प्रजापतिः ॥

अथ निष्कृत्यभावेन महापातकप्रायश्चित्तेन शुद्धिः ।

एतच्च रेतःसेकपर्यन्तं, स्त्रियाश्च व्यवाये तीर्थगमने धर्मभ्यश्च
निवर्त्तत इति धर्मानधिकारः, तत्र तस्या रेतोमूत्रप्राशने
चान्द्रायणं पुनः संस्कारश्च प्रायश्चित्तम् । रेतःसेकात्पूर्वं यः
पुनर्ब्राह्मणो धर्मपत्नीमुखे मेथुनं सेवते स प्राजापत्येन शुध्यति,

देशकालावस्था-मैथुनेष्वपत्यगत-दोष-श्रवणादपत्योत्पादनाङ्गत्वम् ।
केषाञ्चित्संयोगपृथक्त्वेन पुरुषार्थत्वञ्च ।

अथ रजस्वलाधर्माः ।

तत्र वशिष्ठः,—

न दिवा स्वप्यात्, न मांसमश्रीयात् न ग्रहान् परीक्षेत,
न हसेन्न किञ्चिदाचरेत् । नाञ्जलिना पिवेन्न लोहिताय-
सेन वा । न किञ्चित्कुर्याद्दुग्दहलेपनाद्यपि ।

लोहितायसेन ताम्रेण,

पैठीनसिः,—

मलवद्दासो धारयमाणा नोपमार्ज्जयेत्, न वस्त्रजं धारयेत्,
न गन्धान् सेवेत न विभूषयौत, नाग्निं स्पृशेत् ।

हारीतः,—

रजःप्राप्ता चेदधःशयीत, न च देवकार्यङ्कुर्यात्, भूमौ
कार्णायसे सृत्पात्रे पाणी चाश्रीयात् ।

देवकार्यनिषेधः पूजोपकरणस्याप्यनवेक्षणमित्यर्थः कार्णाय-
समयःपात्रम् ।

तैत्तिरीयश्रुतिः,—

या मलवद्दाससं सम्भवन्ति यस्ततो जायते सोऽभिग्रस्तो
यामरण्ये तस्यै स्तेनो याम्पराचीं तस्यै ज्ञीतमुखोऽपगल्भो या

स्त्राति तस्यै अप्पु मारको याऽङ्के तस्यै दुष्यन्मास्थया प्रलिख्यते
तस्यै खलतिरपमारी याऽङ्के तस्यै काणो यादतो धावते तस्यै
श्यावदन्तः । या नश्यानि निकृत्तते तस्यै क्लीवः । या रजः
मृज्जति तस्या उद्गन्धुकः, या पर्णेन पिवति तस्या उन्मादकः ।

या खर्व्वेण पिवति तस्यै खर्व्वः ।

तिस्रो रात्रीर्व्रतश्चरेदञ्जलिना वा पिवेदेव खर्व्वेण वा पात्रेण
प्रजायै गोपीयायेति, सम्भवन्ति मैथुनं कुर्व्वन्ति, अरण्ये
यां सम्भवतीत्यन्वयः, तस्यै इति प्रष्टव्यं चतुर्थी, तस्यास्तेनः
युक्त इत्यर्थः, प्राचीं ग्रामाद्वहिर्गतां सम्भवन्तीत्यन्वयः स्त्रीतमुखो
लज्जाकुलमुखः, अपगल्भोऽप्रगल्भः, या स्त्राति तत्पुत्तोऽजलचर-
मत्स्यादिमारकः, प्रतिलेखनं भूमेः, खर्व्वी वामनहस्तः एवं व्रता-
चरणाभावे प्रजावैगुण्याद्वतं प्रजारक्षार्थं कार्य्यं इत्यर्थः ।

वृहदारण्यके,—

अहं कंसेन पिवेदहृतवाससा नैनां वृषलो न वृषल्युपहृन्यात्
त्रिरात्रं आप्नुयुरिति, वृषलो वृषलीति शूद्रशूद्रीस्पर्शनं निषिद्धं,
पुनस्तत्रैव, मलबद्धाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयते, इन्द्रियेण
ते यशसा आदधामोति, सा च तदभिमन्त्रणं नाङ्गीकरोति
स्थानत्यागादिना, 'एनादस्तेनानमस्यामन्त्रयते, इन्द्रियेण ते
रितसा रित आददात्यभिपरः ।

एवं त्रिरात्रं व्रतधारणम्, ब्रह्माण्डे,—

पटाच्छादनसंयुक्ता गृहाभ्यन्तरमाविशेत् ।
 न कस्यचिन्मुखमपि द्रष्टुमर्हं भवेत्त सा ॥
 रम्भापत्रेण चाश्रीयादन्नमामिषवर्जितम् ।
 न हिन्याच्च नखैः किञ्चिन्न सुवेशप्रधारिणी ॥
 प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
 तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥
 पञ्चमेऽहनि पाकाय संशुद्धा नात्र संशयः ।
 यावत्सूर्योदयो न स्यान्न रटन्तीह पक्षिणः ॥
 तावत्कालं समारभ्य स्नायात्सुविमले जले ।
 सुप्रसन्नमनाः साध्वी चतुर्थेऽहनि शोभना ॥
 पटाच्छादितसर्वाङ्गा ध्यायन् विष्णुं प्रजापतिम् ।
 न कस्यचित् मुखं पश्यन् स्नायात्सुविमले जले ॥
 अन्यजातिमुखं दृष्ट्वा दृष्ट्वान्यप्राणिनामपि ।
 यदि गर्भधरा कन्या सूते पुत्रश्च कुक्षितम् ॥

तथा चतुर्थदिवसे श्रौतकर्मण्यधिकारो भर्तृपादसम्बाहनादौ
 च । अपत्यगतदोषसहिष्णोश्चतुर्थेऽपि सम्भोगः । पञ्चमेऽहनि
 स्मार्त्तकर्मण्यधिकारः सम्भोगे चेति । सर्वमिदमस्मरकृते कालसारे
 सप्रमाणं लिखितम् ।

अथ रजस्वलाया अस्मृशस्यर्शादौ प्रायश्चित्तम् ।

वृद्धशतातपः,—

उदक्या सूतिका वापि अन्यजं संस्मृशेद्यदि ।
 त्रिरात्रेणैव शुध्येत इति शतातपोऽब्रवीत् ॥
 रजस्वला यदा स्पृष्टा चण्डालान्यश्नवायसैः ।
 तावत्तिष्ठेन्निराहारा स्नात्वा कालेन शुद्ध्यति ॥
 रजस्वले तु ते नार्यावन्योऽन्यं स्पृशतो यदि ।
 सवर्णे पञ्चगव्यन्तु ब्रह्मकूर्चमतः परम् ॥

ब्रह्मकूर्चस्वरूपमाह जावालिः,—

अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
 पञ्चगव्यं पिवेत्प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः ॥

चतुर्दशीमुपोऽथाथ पौर्णमास्यां समाचरेदिति वृद्धशतातपोक्तेः ।

वृहस्पतिः,—

पतितान्यस्त्रपाकेन संस्पृष्टा स्त्री रजस्वला ।
 तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 प्रथमेऽङ्गि चिरात्रन्तु द्वितीये द्व्यहमेव च ।
 अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे नक्तमाचरेत् ॥
 शुना गोच्छिष्टया शूद्रा संस्पृष्टान्यहमाचरेत् ।
 अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि परतो नक्तमाचरेत् ॥

वशिष्ठः,—

स्पृष्टे रजस्वलेऽन्योऽन्यं सगीत्रे त्वेकभक्तके ।

कामादकामतो वापि सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति ॥

मार्कण्डेये तु सवर्णस्य स्पर्शेऽपि स्नानमात्रमुक्तम् ।

बृहद्विशिष्टः,—

सृष्टे रजस्वलेऽन्योऽन्यं ब्राह्मणी शूद्रजाऽपि च ।

क्वच्छ्रेण शुद्ध्यति पूर्वा शूद्रा दानेन शुद्ध्यति ॥

बृहद्विशिष्टः,—

रजस्वलां हीनवर्णां सृष्ट्वा तावन्नाश्रियादयावन्न शुद्धा भवेत् ॥

सवर्णामधिकां सृष्ट्वा स्नात्वा सुशुध्यति ।

स्मृत्यन्तरे,—

रजस्वला तु भुक्ताना श्वान्धजादीन् सृशेद्यदि ।

गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेण विशुद्ध्यति ॥

अशक्ता काञ्चनं दद्याद्विप्रेभ्यो वापि भोजनम् ।

मार्कण्डेयः,—

द्विजान् कथञ्चिदुच्छिष्टान् रजस्वला स्त्री सृशेद्यदि ।

अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रं मूर्धोच्छिष्टेऽत्रहस्त्रिपेत् ।

कलौ क्षत्रियवैश्ययोरभावात् स्त्रीस्पर्शविचारो न लिखितः ॥

तस्माच्छुक्रविष्वद्वर्थं वृथं स्निग्धं च भोजयेदिति बृहस्पत्युक्तेः,

पुरुषस्य वृथ्यभक्षणं न स्त्रियाः । वृथ्याणि च दुग्धादीनि वैद्य-

शास्त्रादवगन्तव्यानि । प्रजामुत्पादयेदौषधमन्त्रसंयोगेनेति व्रीधा-

यनोक्तेः पुंसः स्त्रिया अपि वैद्यशास्त्राद्युक्तान्यौषधानि भक्ष्याणि ।

मन्त्रादिप्रयोगाश्च स्मृतिपुराणाद्युक्ताः कार्याः । पुन्रप्रदव्रत-

दानादीन्यपि कार्याणि । काम्यत्वात् स्वप्नपरीक्षा न लिखिता ।
इति नित्याहोरात्रकृत्याचारः ।

अथ प्रसङ्गात् प्रथमरजोविचारः ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

सूर्येन्दुभीमवधजोवसिताकिंवारे ।

स्त्रीणामृतौ फलमिदं प्रथमप्रवृत्तौ ॥

व्याध्यन्विता पतिहिता मरणं सुखाद्या ।

पत्यर्थभाग् बहुसुता रहिता च भाग्यैः ॥ इति वारफलम् ।

दौर्भाग्यञ्च शुभं क्षेममारोग्यं रोगयुक्ता ।

सौभाग्यं परगात्वं श्रीः स्यात्पतिव्याधिकारिता ।

वैधव्यं सुसुतप्राप्तिर्मृतवत्तात्वमेव च ।

स्त्रैरिणीत्वं पुत्रधनप्राप्तिश्चलबुद्धिता ॥

मृत्युस्तिथिष्वमात्रेषु पूर्णिमायां तु सम्पदः ।

इति तिथिफलम् ।

सुतार्थसम्पद्बहुभोगयुक्ता सौभाग्यशीला प्रियवादिनी च ।

स्यादश्विमे वेगवती यमर्क्षे त्वन्यप्रसक्ता खलु दुर्भगा च ॥

मातङ्गिनीनां च बलिप्रवृत्ता विहीनपुत्रा दहने पुरन्ध्री ।

प्ररोपकक्षीं सुतसौख्ययुक्ता धनान्विता स्यात्कमलासनर्क्षे ॥

सौभाग्यसौख्यातिसुशीलयुक्ता धनान्विता पुष्पवती मृगर्क्षे ।

दुष्टा विवृता पतिविप्रयुक्ता अग्रोज्जिता शङ्करतारकायाम् ॥

मायाविनी सम्प्रविकीर्णकामा स्यादन्धकी पापरताऽदितौ च ।

साध्वी गुणाढ्या सुतवित्तयुक्ता पतिप्रिया वाक्पतिभेऽङ्गना स्यात् ॥

वैधव्यसृग्भेगवती च कन्या वियोगिनी स्यात्पवनाशनर्त्त ।

सौभाग्यसौख्यातिसुशीलयुक्ता रजोवियोगो बहुदुःखयोगः ॥

भर्तृर्वियोगस्त्वथवा मघायां,—

स्याद्भुङ्गा दुश्चरिताऽर्थहीना प्रच्छन्नपापा भगदेवतायाम् ।

धनान्विता चार्थयुताऽर्यमर्त्तं सुतान्विता स्यात्प्रियवादिनी च ॥

साध्वी गुणाढ्या सुतवित्तयुक्ता सदात्मजा धर्मवती करिमे ।

भोगान्विता स्यादिवती सुशीला चित्रासु साध्वी गुणवित्तयुक्ता ॥

स्वाती गुणाढ्या पतिवत्सभा स्यादिन्द्राग्निभे पुत्रवती गुणाढ्या ।

मैत्रेषु सौभाग्यवती सुपुत्राऽभीष्टार्थसम्पत्तियुता च कन्या ॥

तेजस्विनी पुत्रवती च साध्वी धनान्विता चार्थवती च शक्ने ।

मूले सती भर्तृपरायणा स्यात् प्रभान्विता सौख्यवती च कन्या ॥

वियोगदुःखा विधवा दरिद्रा स्याद्विर्विनीता कुलटा जलर्त्त ।

सौख्यान्विता पुत्रवती गुणाढ्या कुलदयानन्दकरी च विश्वे ॥

धर्मार्थकामात्मजशीलयुक्ता सम्पत्तिसौभाग्यवती हरिर्भे ।

भोगान्विता वित्तवती च कन्या धनान्विता स्यादसुमे सुवेशा ॥

इष्टान्विता पुत्रवती धनाढ्या सुखान्विता स्याच्छततारकायाम् ।

नीचा कुहत्ता मलिनाऽप्रियम्बदा निःस्वाऽतिदुःखा खलु पूर्वभाद्रमे ॥

स्यादुत्तरायां धनधान्ययुक्ता प्रतापिनी भोगवती सुपुत्रा ।

पौष्णे तु चारित्रवती च साध्वी द्रव्यान्विता स्यात् पतिवत्सभा च ॥

इति नक्षत्रफलम् ।

त्रिपूर्वासु सप्तमासान्मघान्योः पञ्चमासकम् ।

याम्येन्द्रयोर्दश शिवसर्पयोर्वत्सरं त्यजेत् ॥

इति गण्डपुष्पनिर्णयः ।

कृत्तिकादीनि ऋक्षाणि दिक्ष्वष्टसु लिखेद्बुधः ।

चत्वारि दिक्षु ऋक्षाणि काशेषु त्रितयं लिखेत् ॥

कृत्तिकादीनि ऋक्षाणि दिक्षु कृत्वा च संलिखेत् ।

विदिक्षु त्रीणि ऋक्षाणि अभिजिच्छ्रवणोत्तराः ।

श्रीर्वन्ध्या सुभगा चैव विपुक्षा पुत्तिणी तथा ॥

विधवा सर्व्वसम्पन्ना वेश्या चेति क्रमात् फलम् ।

नक्षत्राणां तु गणना स्यादतः कृत्तिकादितः ॥

इति रजश्चक्रम् ।

अजे दरिद्रा गवि गोधनाद्या धनान्विता सौख्यवती नृयुग्मे ।

कुलहयानन्दकरी चतुर्थे सकृत्प्रसूतिः किल सिंहलग्ने ॥

कन्याप्रसूः कन्यगते विलग्ने धनान्विता लग्नगते तु लामे ।

अली विलग्ने कुलटाऽतिपापा चापाख्यलग्ने व्यभिचारिणी स्यात् ।

मृगे प्रिया स्याज्जमहर्षिणी च कुलहयानन्दकला घटाख्ये ।

मत्स्ये विलग्ने व्यभिचारिणी च लग्ने फलं त्वाद्यरजःप्रवृत्तौ ॥

इति लग्नफलम् ।

दरिद्रा मेघमासे स्याद्बुधे गोधनपुष्टयः ।

सौभाग्यं मिथुने चैव कर्कटे सुखमाप्नुयात् ॥

सिंहे सक्तप्रसूतिः स्यात् कन्ये कन्या न संशयः ।
 तुले धनान्विता नारी वृश्चिके कुलटा भवेत् ॥
 धनुषि चञ्चला नारी मकरे सुखमाप्नुयात् ।
 कुम्भे बहुसुता सा च मीने वेगवती भवेत् ।

इति मासफलम् ।

कुतिथिकुलिकवेलापापगर्वोदयानाम् ।
 दुरितखचरदृष्टे वैधृतौ पातविध्योः ॥
 मदननिधनराशौ पापदृष्टेऽथ युक्ते-
 ष्वशुभमिलितपुष्पं विद्धि मृत्युं वरस्य ॥

पातो व्यतीपातः,—

प्रत्यरौ जन्मनक्षत्रे विपत्तारे निरंशके ।
 आदौ रजसि नारीणां भर्तृरोगो धनक्षयः ॥
 अष्टमस्थे निशानाथे भर्तुर्निधनतारके ।
 यदि स्यात् प्रथमं पुष्पं तस्य मृत्युं विनिर्दिशेत् ॥

इति कुतिथ्यादिफलम् ।

पुष्पवत्याः शुभं प्रातः पूर्वार्द्धे प्रीतिवर्द्धनम् ।
 मध्याह्ने सुखसौभाग्यं पराह्णे पुरचारिणी ॥
 सायार्द्धे बहुभर्ता स्यात् सन्ध्यायां गणिका सदा ।
 पूर्वरात्रे भवेद्दम्ब्या विधवा मध्यरात्रके ॥
 निशान्ते सुखसौभाग्ये रात्राविवं फलं लभेत् ।

इति प्रातरादिफलम् ।

शुभं स्याच्छेतवस्त्रेण रोगिणी च कुवाससा ।

नीलाम्बरधरा नारी विधवा पुष्पयोगतः ॥

मलाम्बरधरा नारी दरिद्रा स्याद्रजस्वला ।

भोगिनी पीतवस्त्रा स्याच्चित्रवस्त्रा पतिप्रिया ॥

अशुभा जीर्णवस्त्रा स्याच्छुक्लवस्त्रा पतिव्रता ।

होमवस्त्रा राजपत्नी नववस्त्रा सुखप्रदा ॥

इति परिधानवस्त्रफलम् ।

पुष्पं दृष्टं निन्दिते मे यदि स्याच्छान्तिं कुर्यादङ्गनानाञ्च पूर्वम् ।

तत्संयोगं वल्लभा वर्जयेयुर्यावद् भूयो दृश्यते शस्तमे तत् ॥

इति वचनात् पुनः शुभदिने पुष्पे निषेकः कार्यः ।

तथाच,—

पापासंयुतमध्यगेषु दिनकृत्स्नग्नक्षपास्वामिषु,

तद्गूनेष्वशुभोज्झितेषु विकुजे छिद्रे विपापे शुभे,

सद्युक्तेषु त्रिकोणकण्ठकविधुष्वायत्रिषष्ठान्विते,

पापे युग्मनिशासु गण्डसमये पुंशुद्धितः सङ्गमः ।

अश्विनीमघमूलानां तिस्रो गण्डाद्यनाडिकाः ।

अन्ते पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव यवना जगुः ॥

तत्र प्रथमर्तौ स्नानदिने निषेकदिने च नारिकेलपक्वकदली-
शर्करालाजादिकं स्त्रीभ्यो ददातीति समाचारः ।

अन्नं पानं फलं मूलं गन्धपुष्पाणि चैव हि ।

दद्याद्वाङ्मरणपत्नीभ्य इति ब्रह्माण्डोक्तेः ।

तत्र प्रथमर्तुदोषशान्तये होमः कार्यः,

तथाच, दूर्वातिलाज्यैर्जुहुयात्सहस्रं गायत्रीमन्त्रेण तदुक्त-
दोषे । इति ।

दूर्वातिलहोमयोर्हीमे हस्तस्य साधनत्वं आज्यहोमे सुवस्य
साधनत्वमिति समुच्चयहोमस्यासम्भवात् षट्त्रिंशदधिकशतत्रय-
होमे प्रत्येकद्रव्यसम्बन्धेन अष्टोत्तरसहस्रहोमः सिध्यति । सहस्र-
शतहोमादिषु अष्टोत्तरत्वस्य नियतत्वात् । ननु इन्द्रसमासात्समु-
च्चयपक्ष एव प्राप्नोतीति चेत्, न । भिन्नवस्त्रद्रव्यं प्रति साहित्य-
स्याप्युपपत्तेः ॥

केचित्तु,—

नक्षत्रतिथिवारेषु क्षतपुष्पं च दुष्यति ।

होमङ्कुर्याच्च गायत्र्या वारदोषे तिथावपि ॥

कुशैराज्यैश्चाष्टशतं दूर्वाभिश्च तथैव च ।

तिलैराज्येन दूर्वाभिर्हीमङ्कुर्यात् शुभे दिने ॥

नक्षत्रदोषशान्त्यर्थं प्रत्येकान्तु सहस्रकम् ।

तथा मतव्यवस्था,—

वारदोषव्यपोहनार्थमाज्यमिश्रितानां दूर्वाणामष्टोत्तरशत-
होमः । नक्षत्रदोषे आज्यमिश्रितकुशानामष्टोत्तरशतहोमः ।
लग्नदोषे आज्ययुक्ते तिलाष्टोत्तरशतहोमः । इति व्यवस्थामाहुः ।

ननु अशूद्राधिकरणे स्त्रीशूद्रयोर्वैदिकमन्त्रे स्वाधिकारा-
भावस्य निर्णीतत्वाच्छूद्रस्य गायत्रीमन्त्रकरणकहोमस्य सर्वथा
कर्त्तव्यत्वाभावेन दोषशान्तिः कथमिति चेत् । उच्यते,—

योगस्य हेमकरणस्य च धान्यमिन्दुः ।

शङ्खश्च तण्डुलमणिस्त्रिवारयोश्च ।

तारावलायं लवणान्यथ गाक्षराशे-

र्दद्याद्विजाय कनकं शुचिनाडिकायाम् ॥

इति सामान्यशान्तिः कार्य्या इति केचित् ।

वस्तु तस्तु सर्वदोषशान्त्यर्थं यथाशक्ति हेमदानमेव प्रत्येकं कार्य्यम् ।

सर्वदोषोपशमनं हेमदानं प्रकीर्तितमित्युक्तेः ।

यत्तु कैश्चिदुक्तं शूद्रेण ब्राह्मणप्रतिनिधिद्वारा गायत्रीहोमः कार्य्य इति तथा सति ब्राह्मणद्वारा यागादिष्वधिकारोऽप्यनिर्वार्य्यः स्यात् । इति, सर्वथा न तथाचारो दृश्यते, ब्रह्माण्डोक्त-होमस्य काम्यत्वात् सर्वेन क्रियते तस्यान्यशुभदिनेऽपि विहितत्वान्न निषेकदिननियमः ।

निषेककर्मणि वृद्धियाद्वाभावः,

विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात् श्राद्धं नादौ कर्मणः स्यादिति ह्यन्दोगपरिशिष्टोक्तेः ।

।. वृद्धियाद्वाभावान्मातृपूजावसोर्द्वारायुथमन्त्रजपानामप्यभावः ।

।. तत्पूर्वापरभावस्य नियमात्, ननु राजगृहादिषु शिष्टैरपि वृद्धियादं कुतः कार्य्यमिति चेत् ।

।. सत्येति, —

अस्मत्पितृसहस्रैर्षाह्वयमिष्टतमहोपावैस्तु । नीतिरर्वाकरे

नान्दीमुखश्राद्धस्य गर्भाधाने विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्प इति तत्करणपक्षोऽपि सङ्गच्छत इति समादधुः । वस्तु तस्तु वृद्धि-
श्राद्धाभावेऽपि, निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव चेति ।

विष्णुपुराणोक्तेः,—

तथा भविष्योक्तेश्च कर्माङ्गश्राद्धन्तत् ।

कर्माङ्गं वृद्धिकृतमिति पारस्करोक्तेर्वृद्धिश्राद्धेति कर्त्तव्यता ।
अतएव हरिहरभाष्यपद्धतौ मातृपूजापूर्वकं स्वयमाभ्युदयिकं
कृत्वेत्युक्तम् ।

शिष्टब्राह्मणानाञ्च सोमादिष्वपि कर्माङ्गश्राद्धकर्मणः समा-
चाराभावान्नात्रापि तत्करणमिति सिद्धान्तः । निषेकदिने प्रात-
र्नित्यकृत्यानन्तरं गणपत्यादिपूजा ।

“स्वस्ति वाच्यः स्त्रियं गच्छेदि”ति ब्राह्मोक्तेः स्वस्तिवाचन-
मत्रावश्यकम् । गर्भाधानकर्मणि स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु इत्यादि
वाक्यम् । बहुब्राह्मणभोजनाशक्तौ, तु “गर्भाधानेषु सर्वेषु ब्राह्म-
णान् भोजयेद्दशेति याज्ञपाश्वीक्तेः कर्माङ्गदशभोजनमावश्यकम् ।
इति प्रथमर्त्तुनिर्णयः ।

श्रीनिलाम्बरनामराजगुरुराख्यातो हरेकृष्णभू-

नाथप्राप्तगजातपत्र उदभूदयोयायजूकः सुधीः ।

श्रीमान् राजगुरुर्गदाधरसुधीस्तस्यात्मजः कौशिकी-

ग्रन्थं संशयनाशकं रचितवानाचारसाराभिधम् ॥ इति ।

10. The following is a list of the names of the persons who have been elected to the office of the President of the Association for the year 1911-1912. The names are given in the order in which they were elected.

— President —

1. The following is a list of the names of the persons who have been elected to the office of the President of the Association for the year 1911-1912. The names are given in the order in which they were elected.

2. The following is a list of the names of the persons who have been elected to the office of the President of the Association for the year 1911-1912. The names are given in the order in which they were elected.

3. The following is a list of the names of the persons who have been elected to the office of the President of the Association for the year 1911-1912. The names are given in the order in which they were elected.

आचारसारधृतप्रमाणग्रन्थानां ग्रन्थकृताञ्च अनुक्रमणी ।

अग्निपुराणं १८१ ।

अङ्गिराः २४, ५२, ८६, १४६, १८८, २०७, २४४, २५०, ३१८, ३७६,
४११, ४१८, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९ ।

अत्रिः ५२ ।

अभियुक्ताः ४२० ।

आचार्यः २९ ।

आचार, पल्लवः २४६ ।

आयर्व्वेण श्रुतिः ११६ ।

आदित्यपुराणं ४३१ ।

आपस्तम्बः २१, ३०, ३३, ४०, ४१, ४३, ४४, ४५, ४६, ५०, ६४, ७९,
१४३, १४६, १४८, १४९, २२५, २३३, २३५, २३८, २५०, २५१,
२५६, २५८, ३२२, ३२९, ३३८, ३३९, ३४१, ३४३, ३६२, ३६४,
३६९, ३७०, ३७३, ३७४, ३७८, ३८६, ३८८, ३८९, ४०४, ४१०,
४१२, ४१४, ४१५, ४१६, ४२२, ४२४, ४३१, ४४७, ४४८, ४५४ ।

उशनाः ८६, २५९, ३७५, ३८९, ४१२, ४१७, ४४६ ।

ऋग्विधानं २१३ ।

ऋष्यशृङ्गः ३२८ ।

कपर्दिभाष्यं ३६८ ।

कर्काचार्यः २५५, २६८, २७४, ३२४, ३६८ ।

कर्मविपाकसमुच्चयः ३६२ ।

कल्पतरुः वा कल्पतरुकारः १२४, २०१, २६८, २७५, ३८१, ३६२ ।

काण्वपाठः १४ ।

कात्यायन सूत्रं ११२ ।

कात्यायनः २६, ५६, ६२, ८७, ८८, १०४, १०७, १०८, १११, ११७,
११८, १२२, १२३, २२४, २५४, २५७, २५८, २६७, २७०, २७८,
३२०, ३२१, ३२६, ३२८, ३३०, ३४५, ३५२ ४४०, ४४७, ४५८ ।

कालसारः २३६, ४६५ ।

कालमाधवीयकारिका १४ ।

कालादर्शकारः २२४ ।

कालिकापुराणं १०६, २४० ।

कालोत्तरं १८१ ।

काश्यपः ८७, ४१२ ।

कुमारः ४०८ ।

कुल्लुकभट्टः ५४ ।

कूर्मपुराणं ३, १७, १८८, २४०, ४५७, ४५८ ।

लक्षणवृहत् पण्डितमहापात्रः १८३, १८७, ४००, ४७४ ।

क्रतुः ११५ ।

गरुडपुराणं २२८, ३६० ।

गृह्य परिशिष्टं ८७, १०८ ।

गृह्य सूत्रं २६७, ३३४ ।

गृह्योपनिषद् २८३ ।

गोभिलः ८८, २७५, ३२२, ४४८ ।

गौतमः १३, २०, ३४, ४१, ४४, ५३, ८६, १४४, २३८, ३३२, ३७२,
३८८, ४००, ४०८, ४१४, ४२२, ४२४, ४६१ ।

चरकं ४२१ ।

चिन्तामणिः २३०, २३१ ।

च्यवनः २३८ ।

छन्दोग परिशिष्टं १५१, २३२, ३१८, ४७४ ।

जमदग्निः ४२६ ।

जयस्वामी ३६६, ३७० ।

जाबालिः १३, ६६, ७१, ७७, ७८, २२५, ४६६ ।

जैमिनिः ३३३ ।

ज्योतिः शास्त्रं ३, ४६८ ।

तत्त्वयामलं ३५८ ।

तत्त्वसार संहिता ४८, १८२, ४४२ ।

तैत्तिरीय श्रुतिः २५६, २७०, २८४, ३८८, ४६३ ।

तैत्तिरीयशाखा नारायणीयं ३ ।

दक्षः ७, १७, ३६, ४१, ४४, ६२, ६७, ११३, १२८, १५५, २०३, २१८,
२२७, ३१७, ३३८, ३४०, ३८०, ४३७, ४३८, ४४३, ४४५ ।

दानधर्मः १०४, १४१ ।

देवलः ३१, ३२, ३४, ३६, ३७, ३८, ४६, ४७, ७२, ८४, ८५, २३०, २३८,

२४३, २४८, २५२, ३६१, ३६२, ३६७, ३७७, ३८५, ३८०, ३८१,
३८६, ४२४, ४५५, ४५६, ४६० ।

देवीपुराणं ६०, ३५६ ।

धौम्यः ४१६ ।

नव्याः २४८, २६८ ।

नरसिंहपुराणं २७, ४१, ५५, ५८, ७३, ८१, ११७, १२३, १७८, १८६,
१८७, २७८, २८२, ३१०, ३४० ।

नारदः ५५, १४१, १८२, ४४५ ।

नारदीय पञ्चरात्रं १७६, ३७८ ।

नारदीयपुराणं २४८ ।

नारायणोपनिषद् २०१ ।

निबन्धकृत् ३८६, ३८१, ३८८ ।

निरुक्तं ३८५ ।

नीतिरत्नाकरः १८३, १८७, ४७४ ।

नृसिंहकल्पः २७ ।

पद्मपुराणं ६६, ८२, २०१, २५८, २६६, २६८, २८०, ३१०, ३४० ।

पराशरः, ७, ५१, ८१, १०८, २३८, २४५, २५१, २५२, २५३, २६१,
३४३, ३७८, ४१४, ४२८, ४३२, ४३४ ।

पाणिनिः १४५ ।

पारस्करः ५८, १७४, ३२१, ३२२, ३२५, ३३३, ३३४, ३६१, ४७५ ।

पारस्कर सूत्रं ४४८ ।

पुरुषसूक्तं याज्ञवल्कीय कल्पः ३११ ।

पैठीनसिः ५३, ६०, ७०, ३८८, ३८८, ४०३, ४२६, ४२८, ४६३ ।

पौलस्त्यः ४०८ ।

प्रचेताः २२८, ३८७ ।

प्रपञ्चसारः १८८, २०१, २०३ ।

प्राचीनाः ८३, ८६, २२३, २४८ ।

वृद्धमनुः १२८, ४४१ ।

वृद्धशातातपः १०५, २२८, ४११, ४४८, ४६६ ।

वृद्धाः ४५८ ।

वृद्धपाराशरः ३८ ।

वृद्धस्यतिः ५४, ८५, १४७, २१८, २६४, ३७२, ३८४, ४०६, ४०८,
४५६, ४६६, ४६७ ।

वृद्धदारण्यकं ४४८, ४६४ ।

वृद्धद्विशिष्टः ४६७ ।

वृद्धद्विष्टः ४६७ ।

वृद्धद्विष्टपाणम् ३५८ ।

वैधायनः ४५, ६४, ७१, ७२, ७३, ८२, ११४, १४४, २२१, २३८, २५८,
२६३, ३५३, ३६२, ३६५, ३६६, ३७२, ३८८, ३८४, ३८७, ४००,
४२८, ४३०, ४४०, ४५५, ४६२, ४६७ ।

ब्रह्मपुराणम् ३४, ४४, ४५, ५७, ८३, ८७, १३१, २३४, २३५, २४३,
२५०, ३४२, ३५५, ३६२, ३६४, ३६६, ३६८, ३७१, ३७४, ३७६,
३७८, ३८५, ३८६, ३८०, ३८५, ३८८, ४०५, ४१५, ४१७, ४२४,
४२५, ४७५ ।

ब्रह्मवैवर्त्त पुराणम् २२, ३८, ३९, १५०, ३५८, ३६० ।

ब्रह्माण्डपुराणम् ७०, ८२, ८८, ११४, १४१, १४५, १४७, १४८, १८३,
२०६, २१८, २२७, २२८, २३०, २३६, २४८, २७८, ३५८, ४६०,
४६१, ४६५, ४७२ ।

ब्रह्मोपाणिषद् ८८ ।

ब्राह्मणः ४१०, ४४८ ।

भगवद्गीता ४, ५, २५ ।

भट्टः ५३, ८४ ।

भट्टाचार्यः १४, १५, ३८१, ३८४ ।

भरद्वाजः ४१, ४१७, ४३० ।

भविष्यपुराणम् १२, १३, १४, २०, ४१, १४८, १७४, १७८, २१८, २५५,
३३८, ३५८, ३६०, ३६१, ३७८, ३८५, ३८७, ३८५, ४१०, ४१५
४२०, ४२५, ४३२, ४३४, ४३५, ४७५ ।

भाष्यकारः २२० ।

मण्डलाचार्यः २०, १२८ ।

मत्स्यपुराणम् ८, ३२६ ।

मदनपारिजातः २२४ ।

मनुः ५, ८, ९, १०, १३, १७, १८, ३०, ३१, ३३, ३५, ३६, ३७, ४५, ५४,
५५, ६१, ७८, ८८, ८९, ९०, १०४, १०६, ११२, १३०, १४२, १४३,
१४४, १४६, १४७, १५१, १८३, २०४, २०५, २०६, २०८, २१०,
२१७, २१८, २२१, २२५, २२६, २३२, २४१, २४३, २७६, २७८,
३१७, ३१८, ३१९, ३२५, ३२६, ३२७, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५,

३३७, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३५०, ३५१, ३५२, ३५७,
 ३६३, ३६८, ३७२, ३७३, ३७५, ३८३, ३८७, ३८८, ३८३, ३८६,
 ३८८, ३८८, ४००, ४०१, ४०४, ४०६, ४०७, ४११, ४१६, ४१८
 ४२२, ४२५, ४३५, ४३८, ४५०, ४५४, ४५७, ४५८, ४५८, ४६० ।

मरीचिः ४०, १०८, २६१, २६२, २७५ ।

महाभारतम् १२, ४८, ५८, ५८, ८२, ८३, ८६, ८२, १८६, ३३६, ३८८,
 ४०२, ४०५, ४३०, ४५४ ।

मार्कण्डेयः २२०, २३३, ३५१, ४६७ ।

मार्कण्डेयपुराणम् ५२, ६४, १८७, २२६, २४१ ।

मेधातिथिः १०४, ३८८ ।

यजुर्विधानम् २०६, २११, २१५ ।

यमः ११, ३१, ३२, ३३, ३७, ४५, १४५, १४६, १८८, २०८, २२८, २४८,
 २५२, २७३, ३२५, ३४३, ३४४, ३५७, ३७६, ३८६, ३८८, ३८४,
 ३८८, ४००, ४०२, ४०३, ४०४, ४०७, ४०८, ४१२, ४१६, ४१८,
 ४२१, ४२६, ४२८, ४५२, ४५३, ४५५ ।

याज्ञवल्क्यः ६, १०, ११, १२, १३, १४, २१, २५, ३१, ३४, ४४, ५०, ५४,
 ६४, ६८, ७२, ७३, ७४, ७५, ७८, ८१, ८५, ८६, १०४, १२२, १२६,
 १४२, २०४, २०५, २१६, २१७, २२०, २४७, २५२, २५८, २६०,
 २६७, २६८, २७५, २७८, २७८, २८०, ३०८, ३५०, ३५७, ३७५,
 ४०५, ४१२, ४१८, ४२१, ४३०, ४३८, ४३८, ४४८, ४५१, ४५२,
 ४५८ ।

याज्ञपाश्चः ४७५ ।

याज्ञिकाः १८२ ।

योगशब्दीयं वा योगशिवीयम् ३५८ ।

योगियाज्ञवल्काः ११३, ११४, ११७, १२०, १२२, १२३, १२५, १२६,
१७६, १७८, १८६, १८७, १८८, २०७, २१०, २१३, २१५, २१६,
२२०, २२१, २२२, २२३, २३५, २३७, २४०, २५५, २६०, २६४,
२६५, २७१ ।

रत्नाकरः ५२ ।

रत्नमाला ६५ ।

राजमार्त्तण्डः २३१ ।

रुद्रधरः ८६ ।

लक्ष्मीधरः १५, १६, ६१, ७२, २०४, २२०, २२३, २३७, २५८, २८२,
३५३, ३६५, ३८३, ३८७, ३८८, ३८०, ४२८, ४६१ ।

लघुव्यासः २०४ ।

लघुहारीतः १०६, १०८, २४४ ।

लघुपस्तम्बः २४४ ।

लिङ्गपुराणम् ३६५ ।

वराहपुराणम् १५, ३५८, ३८१, ३८२, ४५३, ४५८ ।

वशिष्ठः ३२, ४३, ७४, १०६, १४५, ३२५, ३३४, ३४४, ३५३, ३८७,
४०८, ४१०, ४२६, ४३५, ४६१, ४६२, ४६३, ४६६ ।

वाचस्पतिः ४०८ ।

वामनपुराणम् २२, ६४, १०५, २२८, २२८, ४२४, ४५३ ।

वायुपुराणम् ३१, ३३, ३५, ४८, १०७, ३३५, ३८२ ।

वार्त्तिकम् २३८ ।

वाशिष्ठ रामायणम् ४ ।

विज्ञाः ८५ ।

विज्ञानेश्वरः ५४, ८५, ८६, ८७, ३८७, ४५६ ।

विज्ञानेश्वरीयम् ३८५, ४५० ।

विश्वामित्रः ८, ३८४ ।

विष्णुः ५६, ५७, ५८, ६२, ६३, ७०, ७२, ८५, १३३, १४१, १४४, २४१,
२४३, २४७, २५१, २७७, ३२०, ३२१, ३२७, ३३१, ३४३, ३५१,
३५२, ३५३, ३५७, ३७१, ३७२, ३७६, ३७८, ३८१, ३८१, ४१२,
४१७, ४१८, ४२४, ४२८, ४३२, ४३६ ।

विष्णुधर्मोत्तरं १३, २५, २६, ८२ ।

विष्णुपुराणं २, २४, २५, २६, २८, ३०, ३५, ५८, ६०, १२०, १३१, १८२,
२२८, २४२, २६१, २६८, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, ३१०,
३२१, ३२४, ३२८, ३३०, ३३४, ३३५, ३३६, ३६२, ३६३, ३६५,
३६६, ३६८, ३७०, ३७२, ३७३, ३७४, ४७५ ।

विष्णुयामलं ३५८ ।

विष्णुस्मृतिः ३३०, ३३१, ३७५, ३८१ ।

वैद्यशास्त्रं ६१, ३७०, ३८०, ४४८, ४६७ ।

व्याघ्रपादः २२४ ।

व्यासः ३४, ४०, ४२, ६०, ६३, ७४, १११, १२०, १२२, १३०, २४२,
४३८ ।

शङ्खः वा शङ्खलिखितौ ३६, ३८, ४३, ५०, ६४, ७०, ७१, ७२, ८२,

दध, १२१, १४८, २०५, २०७, २२१, २२७, २३२, २३३, २३६,
 २४२, २६०, २६३, २७५, २७७, २७८, ३२५, ३२६, ३२८, ३३७,
 ४१०, ४१४, ४१६, ४२०, ४२१, ४२८, ४४५, ४४६, ४६१, ४६२ ।

शब्दार्थवः ४०८ ।

शातातपः ३५, ५३, ७८, ११३, १४७, २३८, २४१, २५०, २५३, २५८,
 ३१०, ३१८, ३२६, ३३३, ३४१, ३४३, ३४४, ४०३, ४२७ ।

शारदातिलकं १८४ ।

शास्त्रं ८६ ।

शिवपुराणं १७८, १८४, ३६१ ।

शिष्टाः १२, ३३, ३५, ३८, ४२, ८५, ८७, १०१, १०२, १०८, १०८,
 ११०, १६५, १७१, १८५, २१८, २२०, २२५, २३०, २३१, २४६,
 ३११, ३१८, ३२०, ३२७, ३५४, ३५५, ३६४, ३६७, ३७८, ३८०,
 ३८२, ४२३, ४४४, ४४६, ४७४ ।

शुद्धिसारः ५४, २५३, ३६१ ।

शुद्धिसार संग्रहकारिका ३८३ ।

श्रीणकः १५५ ।

श्रीक्षेत्रमाहात्म्यं ३८३ ।

श्रुतिः वा वेदः ३, ५, १३, ८७, १०७, १२३, १५३, २७४, २८२, ३७५,
 ४१६, ४१८, ४५१, ४६० ।

षट्त्रिंशत्तमं ३८८, ४११, ४१७, ४३२ ।

संग्रहकारिका १८ ।

सम्प्रदायविदः ०४२३ ।

संस्कारसारः ७ ।

सत्यतपाः ८२ ।

सम्बन्धः ४६, ११८, ३३३, ४२०, ४३२ ।

सारसंग्रहः ६ ।

सुमन्तुः २४४, ३३१, ३३३, ४११, ४२२, ४३६, ४३७ ।

स्कन्दपुराणं २१, ८२, १०२, १०३, ३६०, ३८३, ४२७ ।

स्नानसारः २५५ ।

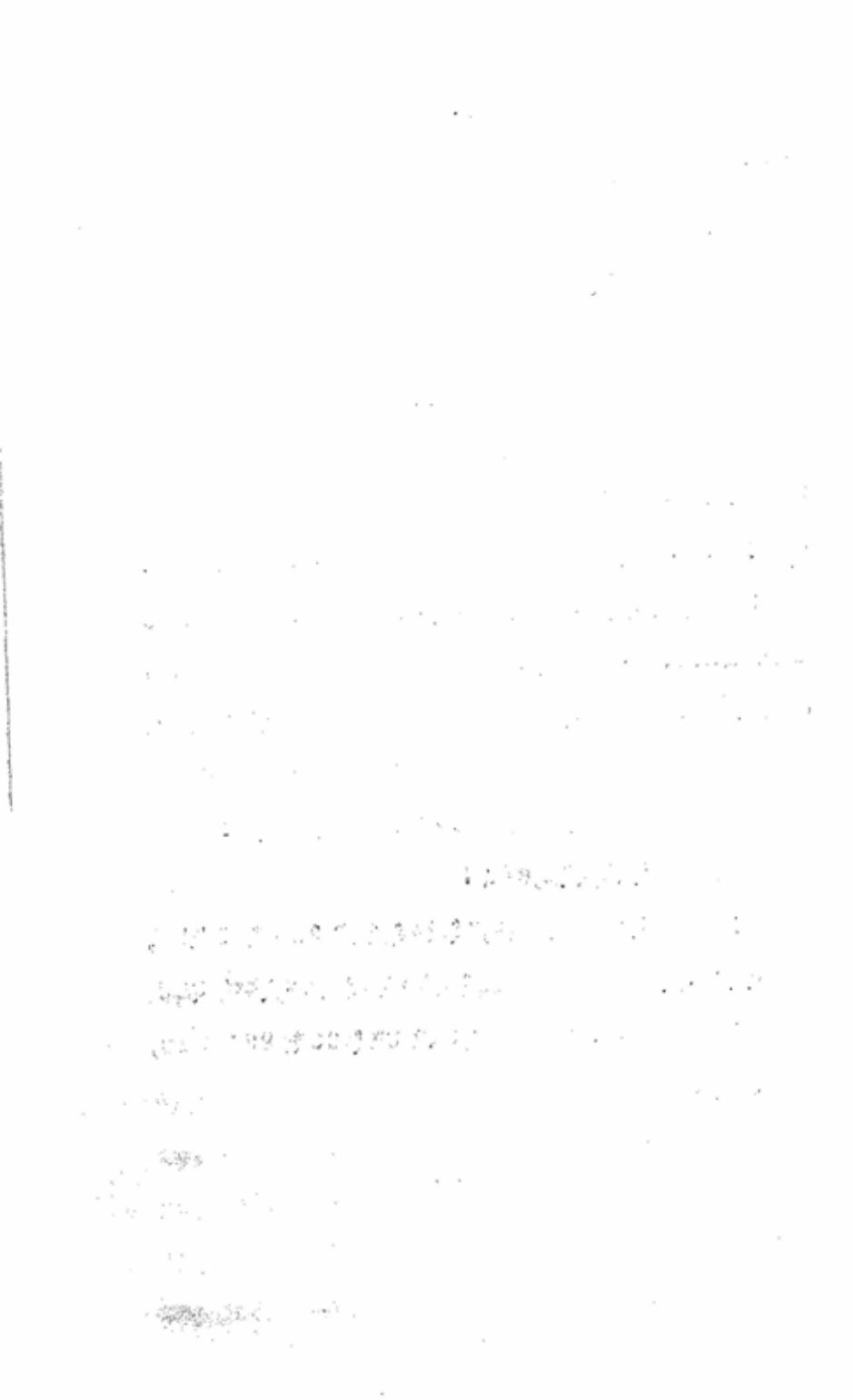
स्मृतिः ५, ४२, ६४, ८४, १५२, १५३, २३०, २४०, २४६, २६१, २७२,
३२७, ३३१, ३३५, ३६७, ३७७, ४६० ।

स्मृतिरत्नमाला २४, ३८६ ।

स्मृत्यन्तरं ५७, ५८, ६०, ८२, ८७, १२४, १२८, १३०, १५१, १८०,
१८१, २३८, २४१, २४३, २४४, २४५, २४८, २५०, २७१, २७५,
२७८, ३२४, ३२६, ३२७, ३५१, ४०३, ४०८, ४३२, ४६७ ।

हरिहरभाष्यं ३२४, ३३४, ४७५ ।

हारीतः १२, ३०, ३२, ३४, ३८, ५६, १०६, ११३, १४८, २४४, २४८,
२५३, ३३८, ३५७, ३६५, ३६६, ३७७, ३७६, ३७८, ३८८, ३८९,
४०३, ४०४, ४०७, ४१८, ४२२, ४२६, ४४३, ४४६, ४५४,
४६३ ।

आचारसारस्य विषयानुक्रमणी ।

अ

पृष्ठ

अकामतः शवस्सृष्टस्पर्शं स्नानम्	२३८
अक्षमाला	१७८
अक्षमालालक्षणम्	१८०
अक्षमालाग्रथनम्	१८१
अक्षमालाग्रहणार्थं सूत्रम्	१८१
अक्षमालाप्रतिष्ठा	१८२
अक्षरदेवताः	२१४
अग्निहोत्रविधिः	१५१
अङ्गस्थतिलैस्तर्पण-निषेधः	२६१
अङ्गुलिजपविधिः	१८५
अङ्गुल्यादिजपे फलम्	१७८
अजीर्णादौ स्नानमात्र-कथनम्	२३५
अतिथिभ्योदानविचारः	३३६
अतिथिविशेषार्चने फलाधिक्यकथनम्	३३८
अतीतचण्डालादि स्सृष्टस्याकृतस्नानस्य स्पर्शं
प्रायश्चित्तविधिः	२३८

अधोवायादिषु प्रायश्चित्तविचारः	२४५
अध्यापनरूपः पञ्चमोवेदाभ्यासः	२१६
अध्वर्युकर्म	१६७
अनभिवादलक्षणम्	१४७
अनाश्रमित्वलक्षणम्	७
अनुदकमूत्रपुरीषकरणे नखादिप्राशने च प्रायश्चित्तम्	२४४
अनुदित निर्णयः	१५१
अनुप्रनीतद्विजशूद्रस्त्रीशौचनिर्णयः	३८
अनुप्रनीतस्य वैश्वदेवकरण विचारः	३३३
अस्यजादिकृतकूपादौ स्नानपाने प्रायश्चित्तम्	२५०
अन्वष्टकादिश्राद्धे तिलतर्पणाभावः	२६२
अन्वारम्भशब्दार्थविचारः	२६८
अन्वारोहणादौ अभिवादननिषेधः	१४८
अभक्ष्याणि अष्टविधानि	३८४
अभिवादनक्रमः	१४३
कृताभिवादनस्य शूद्रस्य आशीर्वादाकरणे दोषः	१४६
अभिवाद्य ज्येष्ठलक्षणम्	१४८
अमेध्यं चतुर्विधम्	४६
अमेध्ये इन्द्रियप्रविष्टे प्रायश्चित्तम्	२४४
अष्टधाविभक्त दिवसकल्याणां समाप्तिः	४३८
अष्टधाविभागे प्रातःकृत्यनिर्णयः	२२

पृष्ठे

अष्टमभागकृत्यम्	४३८
अष्टविधानामभ्यासां समाप्तिः	४३७
अष्टाक्षरजपविधिः	२०१
असमुद्रगानदी-स्नानफलम्	२२०

आ

आग्नेयस्नानम्	७६
आचमननिर्णयः	३८
आचमनस्यत्रैविध्यात् त्रिविधाचमनकथनम्	४४
आचमनानुकल्पः	५१
आचमनापवादः	५३
आचारनिरूपणम्	७
आचार प्रशंसा	७
आचारस्य कर्ममूलत्वात्कर्मप्रशंसा	८
आतुरपथिकानां शौचनिर्णयः	३६
आरुणकुक्कुटवराहस्पर्शे खरोद्वस्पर्शे च स्नानम्	२४१
आश्रमधर्मस्वरूपनिरूपणम्	६
आश्रयदुष्टान्यभ्याणि	४२५
आसनप्रमाणम्	१७६

उ

उच्छिष्टविप्रस्य तादृशविप्रस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	२४३
उत्तरीयवस्त्रम्	७८

पृष्ठे

उत्तरीयमन्त्रः	८१
उत्तरीयधारणप्रदेशः	८०
उत्तरीयवस्त्रस्यापि निवीतत्वादिकथनम्	२७०
उदक्यादिसर्गं प्रायश्चित्तम्	२४२
उदितनिर्णयः	१५२
उद्धृतस्नाने मन्त्रः	२५४
उद्धृतस्नाने मार्जनप्रकारविशेषः	२५४
उद्धृतोदकतर्पणविधिः	२६१
उपस्थानादितर्पणपद्धतिः	२८४
उपाकर्मादौ नदीनां रजोदोषाभावविचारः	२२४
उपानहादिभिर्दूषितवाप्यादि शुद्धिविचारः	२५१
उपोषित-व्रति-कर्त्तितकेश-तैलसर्गं दोषकथनम्	२२८
उष्णीषमन्त्रः	८१

... ऋ

ऋतौ मैथुनीसर्गं-प्रायश्चित्तनिर्णयः	२४३
ऋत्यादिस्मरणविचारः	१८८

ए

एकवक्त्ररुद्राक्षपरीक्षा	८८
एकवक्त्रादिरुद्राक्षधारणे फलम्	८८
एकवस्त्रेण जपहोमादि कर्मानिषेधः	८०
एकहस्ताभिवादननिषेधः	१४४

ओ

ऊँकारकल्पविचारः ... २०६

क

कण्ठादौ रुद्राक्षधारण सङ्ख्या ... १००

कनिष्ठस्य ज्येष्ठाशीर्वादे दोषः ... १४८

कर्मकरणाशक्तौ प्रायश्चित्त कथनं ... २१

कर्मनित्यत्वलक्षणम् ... १८

कर्मकाले मार्जारमूषिकस्पर्शे जलस्पर्शादिना शुद्धिः २४१

कश्मलादिलक्षणम् ... २५२

कश्मलादियुक्ततीर्थाशुद्धिः ... २५२

काकादिभिः स्त्रोपरि अमेध्ये कृते प्रायश्चित्तं ... २४४

काकाद्यमेध्यस्य श्रोत्रमुख प्रवेशे गुरुप्रायश्चित्तं ... २४४

कापिल स्नानं ... ७७

कास्यस्नान लक्षणं ... ३३४

कालदुष्टान्य भक्ष्याणि ... ४२०

कालमूर्त्ति कथनं ... ४

कुण्डादौस्पर्शास्पर्श विचारः ... २४६

कुश विचारः ... १०७

कूपादि लक्षणं ... २२२

कूपादिषु मृतपञ्चनखेषु तेषां शुद्धिविचारः ... २५२

कूपादिपतित-नरशरीरविकृति-जलपायिनां-शुद्धिविचारः २५१

	पृष्ठे
छत्रिमजले तीर्थावाहन प्रकारः ...	२५४
क्षणाजिन दानग्राहि स्पर्शे प्रायश्चित्तं ...	२४४
कौशेय पट्टवस्त्रादीनां भेद कथनं ...	८५
क्रियादिस्नानलक्षणं ...	२३४
क्रियाङ्गाचमनं ...	४८
क्रियादुष्टान्य भक्ष्याणि ...	४१०
क्षीर मध्वादि युक्त तर्पणफलं ...	२६०
य	
गणेशद्वादशनाम पठनकालः ...	१८४
गण्डपुष्प निर्णयः ...	४७०
गर्त लक्षणं ...	२३२
गायत्री कल्पव्याख्यानं ...	२०७
गायत्रीन्यासः ...	२१३
गीतापठन कालः ...	१८५
गुर्वभिवादनं ...	१४१
गुरु विचारः ...	१४१-१४३
गुरुमङ्गल द्रव्यदर्शनं ...	१८२
गृहस्वस्याभ्यङ्गविधिः ...	२२७
गृहे देवार्चनं ...	३१०
गृहे पुरुषसूक्तविधिना नारायणपूजाविधिः ...	३१०
गोप्रास दानं ...	३३५

ग्रामयाजकस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	२४४
ग्राम्याखु स्पर्शे प्रायश्चित्तं	२४१

च

चण्डालच्छायाधिष्ठाने ब्राह्मणस्य सचेलस्नानादिकथनं		२३८
चण्डालपतित-गोवाल व्यजनस्यात्यन्त सान्निध्ये स्नानं		२३८
चण्डालादिसर्शनिमित्तं शुद्धार्थस्नाने नद्यादिनियमः		२३६
चण्डालादि परिगृहीत जलपाने प्रायश्चित्तं	...	२५०
चण्डालारूढैकशाखास्थितौ ब्राह्मणस्य स्नानं	...	२३८
चण्डालेन सहाध्वगमने सचेल स्नानं	...	२३८
चण्डिकास्तोत्रपठनकालः	...	१८७
चतुर्थीनवम्योरपि तैलग्रहणनिषेधः	...	२२८
चतुर्दश्यादिषु तैलादिग्रहणे दोषः	...	२२८
चिति यूपयोः कर्म समाप्तौ स्पर्शनं स्नानं		
निमित्तं, कर्ममध्ये वैधस्पर्शं भिन्नस्पर्शं स्नानं	...	२३८
चित्रादि नक्षत्रेषु निषेधेऽपि तैलग्रहणविचारः		२२८
चैत्यवृक्षादिसर्शे सचेल स्नानं	...	२३८

छ

छत्राकद्वय भक्षणे ब्रह्महत्या दोषः	...	३८६
------------------------------------	-----	-----

ज

जपदेशः	...	१७६
जपयज्ञ विचारः	...	२०६

जपसाधारण धर्माः	१८६
जपस्य जपसमर्पणस्य मन्त्रः	३०८
जलचलुकपान विधिः	२५४
जलनमस्कार मन्त्रः	३०८
जल मज्जन प्रकारः	२५४
जलमध्ये तर्पणविधिः	२५८
जलमध्यतर्पणे आवाहनकुशस्थापनं	२६८
जल शुद्धिः	२४७
जलान्तरासम्भवे रजोदोषाभावविचारः	३२४
जलानां शुद्धाशुद्धौ प्रमाणवाक्यानि	२५३
जलाभिमन्त्रणं	२५४
जलाशयात् गृहागमनप्रकारः	१५०
जले शिरोमज्जनराचिस्रानयो निषेधः	२३३
जातिदुष्टानामभक्ष्याणां समापनं	४०८
जाङ्गवीजलतुलस्योः पर्युषितत्वविचारः	२४८
जीर्णवस्त्र परिधान निषेधः	७८
जीवत्पिष्टकतर्पणविचारः	२७०
जीवत्पिष्टकस्य कण्ठतिलताम्रप्राज्ञैस्तर्पणनिषेधः	२७१
जीवत् पिष्टकस्य दशम्यादौ निमित्तमन्तरा स्नाननिषेधविचारः	२२५
प्रात्यज्ञाति-प्रेतानुगमने प्रायश्चित्तं	२४१

ज्यायसां कनीयसो नमस्कारविचारः ... १४४

त

तडागसरो लक्षणं ... २३२

तत्काल चण्डाल स्पृष्टस्पर्शन-स्नानं ... २३८

तर्पण विचारः ... २५६

तर्पणविधिः ... २६५

तर्पणस्य नित्यता ... २५६

तर्पणस्यस्नानादित्यकथनं ... ६५

तर्पणस्याकरणे दोषः ... २६५

तर्पणकाले मुद्रादर्शनं ... २६१

तर्पणेषु दर्भं प्रमाणकथनं ... १७०

तर्पणे तिलसङ्ख्याविचारः ... १६१

तर्पणे स्वर्णरौप्याद्यभावे दोषः ... २६०

तर्पणे पितृतीर्थेन पात्रेण पाणावपि जलग्रहणं ... २७०

तर्पणमात्रं जलस्य जलात्स्थलाद्वा उद्धृतौ प्रमाणं ... २६४

तर्पणे प्रागुत्तरदक्षिणाग्रेषु तत्तत्कुशेषु क्रमेण ... २६४

देवादीनामावहनं ... २६६

तर्पणे जलमध्यस्थितस्य जलप्रक्षेप विचारः ... २६४

तर्पणे गृहादिषु उद्धृतं जलं प्रक्षेप विचारः ... २६४

तर्पणे नद्यादि तीरस्थस्य तज्जलं प्रक्षेप विचारः ... २६३

तर्पणे जलस्थितस्य स्थले जलप्रक्षेपनिषेधः ... २६४

तर्पणक्रमोक्तपुराणादि पदानां विशेषण विचारः	२६७
तर्पणेनार्द्रवासेत्याद्युदनन्तेत्यादिवाक्यानां व्यवस्था	२६३
तर्पणे असंस्कृतप्रमीतानां वस्त्रनिष्पीडितजलदानविचारः	२६४
तर्पणोत्तरकर्म्मविधिः	३०४
ताम्रपात्रादिना तर्पणविधिः	२६१
ताम्बूलचूर्णनिमित्ताचमनम्	३८१-३८३
ताम्बूलादि भक्षणविचारः	३८०
ताम्बूले उच्छिष्टविचारः	३८१
तिथिविशेषे चौरनिषेधः	१०५
तिथिनक्षत्रयोस्तत्तद्गतिमात्र एव तैलनिषेधः	२३०
तिलकधारणप्रकरणम्	८१
तिलकस्थाकृतिः	८१
तिलतर्पणाभावापवादनिर्णयः	२६२
तिलपिष्टेन सर्व्वदास्नानं विधिवचनात्	२३१
तिलाभावे तर्पणविचारः	२६२
तीर्थविसर्जनमन्त्रः	३०८
तुलसीमालाधारणम्	१०२
तृतीयभागकृत्यम्	२१८
तैत्तरीयशाखोक्तब्रह्मयज्ञविधि समापनम्	२८४
तैलग्रहणे कर्त्तव्यत्वविचारः	२२८
तैलपदस्यैव तिलभवस्नेहपरत्वक्रयनम्	२२८

पृष्ठे

तैलपदस्य सार्पपादौ गौणत्वाच्चतुर्दशीष्वपि तद्ग्रहणविधिः	२२८
तैलनिषेधदिने तिलामलकपिष्टेन	
मलापकर्षणस्नानं ततो मध्याह्नस्नानम् ...	२३२
तैलाभ्यङ्गादौ मूत्रपुरीषोत्सर्गं पञ्चगव्येन शुद्धिः ...	३३
तैलोपभोगनिषेधात्तैलभक्षणस्यापि निषेधः ...	२२९
त्रयोदश्यादौ शूद्रादीनां स्नाननिषेधः ...	२२५
त्रिकलक्षणम् ...	७८

द

दग्धसस्नेहमानुषास्थिस्पर्शं प्रायश्चित्तम् ...	२४३
दन्तधावन प्रकरणम् ...	५५
दशदिग्देवतानमस्कारः ...	२८३
दिगादि नमस्कारमन्त्रः ...	३०८
दिवसस्याष्टधाविभागनिर्णयः ...	१८
दिवसे नित्यनैमित्तिक कर्मनिर्णयः ...	१८
दिव्यस्नानम् ...	७६
देवखातलक्षणम् ...	२३२
देवगृहसम्भार्जनादि देवकार्य्याणि ...	१८८
देवयज्ञादि पद्धतिः ...	३४५
देवलकलक्षणम् ...	२४०
देवलकस्पर्शं प्रायश्चित्तम् ...	२४०
देवादि तर्पणक्रमविचारः ...	२६४

पृष्ठे

देवादि तर्पणविधिः	२५६
देवादितर्पणे जलाञ्जलिविचारः	२६६
देवार्चनादौ पर्युषितजलनिषेधविचारः	२४८
देवालयसभादौ समुदायत्वेन नमस्कारो न प्रत्येकम्	१४८
द्वादशमहानद्याः	२२३
द्वितीयभागकृत्यम्	२०३
द्विराचमनम्	५०

ध

धर्मप्रमाण कथनम्	१०
धर्मस्वरूपनिरूपणम्	६-१७
धात्रीपिटैः स्नानविचारः	२३१
धात्रीपिटैर्नवम्यादौ श्रीकामस्यैव स्नाननिषेधः	२३२
धात्रीफल मालाधारणम्	१०१

न

नदीनां रजस्वलाकालविचारः	२२३
नद्यानीतजलेन गृहे द्रव्यप्रोक्षणम्	३१०
नद्यादौ बह्दकसम्भवे कृत्रिमस्नाननिषेधः	२२६
नद्यासु सर्वस्नेहनिषेधः	२२६
नमस्कार लक्षणम्	१४८
नामकीर्तननिर्णयः	२५
नारायण स्मरणम्	१

पृष्ठे

नित्यकालनिर्णयः	३
नित्यकालात्जन्यकालोत्पत्तिः	४
नित्यनैमित्तिककाम्य स्नानमध्ये नित्यस्नानस्य त्रैविध्यम्	२२७
नित्याहोरात्रकृत्यविचार समापनम्	४६८
नैमित्तिक स्नानलक्षणम्	२२३
नैवेद्यभक्षण विचारः	३५४

प

पञ्चहोमविधिः	१६३
पञ्चधावेदाभ्यासविचारः	२०३
पञ्चमभागकृत्यम्	३१७
पञ्चमभागे पञ्चमहायज्ञप्रकरण समापनम्	३५०
पञ्चमहायज्ञलक्षणम्	३१७
पञ्चमहायज्ञफलम्	३१७
पतितादिस्पर्शने सचेलस्नानम्	२३८
पद्माक्षमालाधारणम्	१०१
पर्युषित जलशुद्धि विचारः	२४८
परकृत निपानादि स्नानविचारः	२२१
परकृतजलाशये पिण्डोद्भूतिं विना स्नाने दोषः	२२२
परकृत तडागादिषु पिण्डोद्भूति कथनं	६४
परिधान वस्त्र मन्त्रः	८१
परिवर्तितवाससस्तर्पणविधिः	२५८

घ

परिवेशण विचारः	३७८
पलाण्डु लशुनस्पर्शं प्रायश्चित्तं निर्णयः	२४३
पशु हिंसा विधिप्रतिषेधौ	४०६
पादेतराङ्गेन श्मशानस्पर्शं च आसम्बत्-
सरनित्यकर्माकारस्पर्शं प्रायश्चित्तं	२४४
पितामही जीवने मातृमात्र तर्पणं	२७६
पितामहादि जीवने पित्रादि तर्पणं	२७६
पितामहादि तर्पण विचारः	२७४
पितृ यज्ञविधिः	३४८
पितृयज्ञ नित्यश्राद्धं	३२६
पितृश्राद्धादिषु तैल ग्रहण निषेधः	२२८
पितृश्राद्धादौ तिलतर्पणाभावः	२६२
पित्रादितर्पणेऽपसव्यत्वकथनं	२६८
पित्रादि तर्पणानन्तरं विमातृपितृव्यादितर्पणं	२७७
पुरीष दर्शने प्रायश्चित्तं	३३
पुरीषोत्सर्ग निर्णयः	३०
पुरीषोत्सर्ग निषेधनिर्णयः	३१
पुरुषार्थाचमनं	४८
पूर्णिमायामपि धनादिकामस्य तैलग्रहणविधिः	२३०
पोष्यवर्गं लक्षणं	२१८
पोष्यवर्गं पीडने दोषः	२२६

पोष्यवर्गभरणस्य प्रशंसा तत्फलं च	...	२२६
प्रणव जपविधिः	...	१८८
कृतप्रणामस्य शूद्रस्य स्वस्तिकरणे दोषः	...	१४६
प्रतिपदादिषु अज्ञानादपि तैलग्रहणे दोष कथनं		२२८
प्रतिपदादौतिलपिष्टनिषेधस्यारोग्यज्ञानविषयत्वं		२३१
प्रत्यभिवादन विचारः	...	१४४
प्रत्यभिवादनानन्तरं कुशलादि प्रश्नविचारः	...	१४६
प्रत्यभिवादनानभिज्ञे नमस्कार निषेधः	...	१४७
प्रथम भागकृत्यं	...	१८२
प्रथमर्त्तुनिर्णय समापनं	...	४७५
प्रथमर्त्तौ शान्तिविचारः	...	४७२
प्रथमरजो विचारः	...	४६८
प्रथम रजसि वारतिथिनक्षत्रफलं	...	४६८
प्रथम रजसि जन्मनक्षत्रादिफलं	...	४७१
प्रथम रजसि प्रातरादिफलं	...	४७१
प्रथम रजसि लग्नमासकुतिथिफलं	...	४७०
प्रथम रजसि परिधान वस्त्रफलं	...	४७२
प्रथमवेगित-प्रक्षोभित-तीर्थविनिःसृत नदीनां-जलाग्राह्यत्व- विचारः	...	२२३
प्रदोषे कर्त्तव्यानि	...	४४१
प्रपादि जलानां विपत्तौ देशविशेषे पानसमाचारः		२५२

	पृष्ठे
प्रपादि जलानां शूद्रं विना विपत्तौ अग्राह्यत्वं ...	२५२
प्रसिद्धवस्त्राणि	७८
प्रातःकाले दर्शनीयादर्शनीयानि	२८
प्रातःस्नानं	६२
प्रातःस्नानप्रशंसा	६३
प्रातःस्नान विधिनाघमर्षणेन वा मध्याह्नस्नान करणं	२५४
प्रेतधूमादेः कामतःस्पर्शेऽभ्यस्ते प्रायश्चित्तं	२४०
प्रेतधूमादेःस्पर्शे सचेलमन्त्रोऽवगाहनमग्निस्पर्शनादिकं	२४०
ब्रह्मचारित्वादि लक्षणं कथनं	६
ब्रह्मचारियति वानप्रस्थशौचनिर्णयः	३६
ब्रह्मचारियतिविधवानां तैलभ्यङ्गादिनिषेधः	२२७
ब्रह्मपूजाविधिः	३०४
ब्रह्मयज्ञविधिः	२५६-२८४
ब्रह्मादिपूजा तन्मन्त्राश्च	२८०
ब्रह्मादितर्पणे एकवचनस्य देवतर्पणे बहुवचनस्य च प्रयोगः	२६८
ब्रह्मादीनां प्रत्येकं जलाञ्जलिदानं	३०८
भ	
भगवति सर्व्वकर्म समर्पण-निर्णयः	२३
भस्मधारणं	१७०
भासादीनामभेदस्पर्शे प्रायश्चित्तं	२४२

भूतयज्ञविचारः	३२१
भूतयज्ञविधिः	३४७
भूमिष्ठादिजलेषु उद्धृतजलापेक्षया पुण्याधिक्यं कथनं	२३३
भोजनदेशाः	३६२
भोजननिषिद्धदेशाः	३७४
भोजनविधिः	३५०
भोजनपात्रविचारः	३७७
भोजनकाले अभिमुख्यविचारः	३७३
भोजनमध्येऽकस्मादन्नादिप्राप्तौ विष्णुभुक्तत्वं चिन्तनं	३५५
भोजनानन्तर्यादौ स्नाननिषेधः	२२५
भोजने निषिद्धासनं	३७७
भोज्यक्रमः	३६१
भोज्यक्रमे भोजनप्रकारः	३७०
भौमस्नात्रं	७५

म

मन्त्रिकादीनामसृश्यस्पर्शं दोषाभावः	२४६
मङ्गलद्रव्यदर्शनं	१८२
मङ्गलद्रव्यं स्वरूपं	१८३
मङ्गल ब्राह्मणविचारः	२८७
मद्यभाण्डोदकपाने प्रायश्चित्तं	२५३
मध्याह्नसन्ध्याविचारः	२५५

	पृष्ठे
मध्याह्न स्नानविचारः	२२७
मध्याह्नस्नानविधिः	२५४
मध्याह्न सन्ध्यापद्धतिः	२८३
मध्याह्नसन्ध्यानन्तरं जप्तव्यकथनं	२५५
मध्याह्नसन्ध्योपस्थाने विशेषः	२५५
मध्याह्नस्नाने तीर्थावाहनप्रकारः	२५४
मध्याह्नस्नानाङ्गवैगुण्ये प्रायश्चित्तं	२५५
मध्याह्नजपे हस्तस्थितिः	२५५
मध्याह्ने तिलकवर्णकप्रकारः	२५५
मध्याह्ने पूर्वोक्तरीत्याचमनादिः	२५५
मध्याह्ने गोपालपूजाध्यानं	३१६
मनुष्ययज्ञविधिः	३४८
मनुष्यमरीच्यादितर्पणे निवृत्तित्वं	२६८
मन्त्रस्नानं	७५-२३७
मलापकर्षणादि त्रिविधस्नान लक्षणं	२२७
माघे पर्युषितजल स्नानविचारः	२४८
मातामहे जीवति प्रमातामहादि पुरुषत्रयतर्पणं	२७६
मातृजीवने मातामहादि तर्पणविचारः	२७६
मातृ-मातामह-तत्पत्नीतर्पणे जलाञ्जलिविचारः	२६८
मात्रादीनां गर्हितेनाप्युपायेन पोषणे दोषाभावः	२२६
माध्याह्निक स्नानदेशविचारः	२३२

पृष्ठे

माध्याह्निक कर्मानन्तरं गृहागमनप्रकारः	३१०
मानसस्नानं	७६
मानस स्नानद्वैविध्यं	७७
मांसमत्स्यभक्षणविचारः	३८६
मार्जनप्रकारः	२५४
मालाधारणप्रकरणं	८७
मित्रपूजाविधिः	३०६
मूत्रशौचनिर्णयः	३६
मूत्रशौचापेक्षया शूक्रोत्सर्गं द्विगुणं शौचं	३६
मृतपञ्चनख-नदीशुद्धिविचारः	२५२
मैथुने प्रायश्चित्तं	२४२
मौननिर्णयः	२८

य

यज्ञोपवीतप्रकारः	८७
यज्ञोपवीतस्यावश्यकत्वविचारः	८८
यात्रादौ स्पर्शास्पर्शविचारः	२४६

र

रजकादिभिः शिरोव्यतिरिक्ताङ्गस्पर्शे शुद्धिविचारः	२४२
रजस्वलाधर्माः	४६३
रजस्वलाया असृग्शस्पर्शादौ प्रायश्चित्तम्	४६६
रजश्चक्रनिर्णयः	४७०

	पृष्ठे
रथ्यादीनां शुद्धिविचारः	२४७
रथ्याकईमतोयेन नाभेरुर्द्ध्वं स्पर्शं प्रायश्चित्तम् ...	२४२
रविवारादिषु तैलग्रहण समाचारः स्त्रीणामेव नपुंसाम्	२३०
रसदुष्टान्य भक्ष्याणि	४३३
रात्रौभोजन विचारः	४४४
रात्रौशौचनिर्णयः	३६
रुद्रपूजा विधिः	३०५
रुद्राक्षमाला धारणम्	८७
रुद्राक्षधारण स्थानम्	८७
रुद्राक्षमालाप्रतिष्ठा	१००
... .. ल	
लक्ष्मीस्तोत्रपठनकालः	१८८
... .. व	
वन्दन लक्षणम्	१४८
वर्ज्याहेषु तिलभवातिरिक्त तैलग्रणविचारः ...	२२८
वर्णनिरूपणम्	६
वर्षाकालमेघोदकस्याकालमेघोदकस्य च शुद्धिविचारः	२४८
वरुणपूजा विधिः	३०७
वस्त्रपरिधान प्रकरणम्	७८
वस्त्रपरिधान प्रदेशः	७८
वस्त्रादि शुद्धिविचारः	८३

वस्त्रादीनां ग्राह्यत्वाग्राह्यत्वविचारः ...	८१
वाक्प्रशस्तादौ स्नानविचारः ...	२४६
वामशैवपाशुपतस्पर्शे प्रायश्चित्त विधिः ...	२४०
वायव्य स्नानम् ...	७६
विन्मूत्रलेप शुद्धिनिर्णयः ...	३७
विन्मूत्रोत्सर्गार्थमुपविष्टस्य तदकरणे शौचनिर्णयः ...	३८
विनायकस्तोत्रपठनकालः ...	१८४
विप्रस्याज्ञानान् शूद्राभिवादने प्रायश्चित्तम् ...	१४८
विप्रादीनां नामान्ते शस्त्रादि प्रयोगः ...	२७३
विष्णुस्मरणम् ...	२५५
विष्णुपूजा तन्मन्त्राश्च ...	२८२
विष्णुपूजाविशेषः ...	३०४
विष्णुनिष्काल्यधारणम् ...	१०३
विष्णुनामाष्टक पठनकालः ...	१८५
विष्णोःसहस्रनाम पठनकालः ...	१८५
विष्ण्वादि देवपादोदकादीनां पथ्युषितत्वविचारः ...	२४८
वेद नमस्कारः ...	३०८
वेष्टितशिरस्वादिना देवादितर्पणनिषेधः ...	२५८
वेधनिष्काल्यग्रहणव्यतिरिक्त रुद्रनिष्काल्यस्पर्शे सचेलस्नानम् ...	२४०
वैश्वदेवविचारः ...	३१८
वैश्वदेवाधिकारिणः ...	३३३

शङ्खचक्रादि धारणम्	८४
शङ्खचक्रद्वयस्य धारणक्रमः	८५
शङ्खचक्रधारण-मन्त्रः	८५
शङ्खतर्पणविचारः	२६०
शयनविचारः	४४५
शयनपद्धतिः	४४८
शयनपद्धतौ ऋतुविचारः	४५०
शय्योत्थानप्रकार-निर्णयः	२२
शिखावन्धनम्	१०४
शिरोऽभ्यङ्गावशेष तैलेन अङ्गाभ्यङ्गनिषेधः	२३०
शिरोमन्त्रन्यासः	२१४
शिवगङ्गालक्षणम्	२१८
शिवद्वादशनामस्तोत्र पठनकालः	१८४
शैवोत्तरपश्चिमवाहिनी नदीस्नान फलम्	२१८
शुनोच्छिष्टादि जलपाने प्रायश्चित्तम्	२५३
शुद्धार्थमाचमनम्	४५
शौचनिर्णयः	३४
श्राद्धाभावे तद्व्यतिनिधि तिलतर्पणम्	२६३
श्रीमहाप्रसाद भक्षणम्	३५८
शुकाकादीनां विडादिस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	२४२

पृष्ठे

श्वादिद्यन्न विधिः	३४८
श्वादीनामकामतः कामतो वाधमाङ्गस्पर्शं प्रायश्चित्तम्					२४२

ष

षष्ठ-सप्तमभागकृत्यम्	४३७
षष्ठीचतुर्दश्यादिषु स्नेहमात्रनिषेधः	२२८

स

संक्रान्तौ तदवच्छिन्नाहोरात्रे तैलादिनिषेध विचारः					२३१
---	--	--	--	--	-----

संसर्गदुष्टान्यभक्ष्याणि	४३२
--------------------------	-----	-----	-----	-----	-----

सगोत्रपदनिरुक्तिः	२७२
-------------------	-----	-----	-----	-----	-----

सनकादितर्पणे पिष्टतर्पणे प्रत्यञ्जलिमन्त्राभ्यां					
--	--	--	--	--	--

त्यागशब्दार्थ निर्णयः	२६८
-----------------------	-----	-----	-----	-----	-----

सनकादीनां तर्पणवादः	२६७
---------------------	-----	-----	-----	-----	-----

सन्ध्याप्रकरणम्	११३
-----------------	-----	-----	-----	-----	-----

सन्धानन्तरं देवतानमस्कारः	१४१
---------------------------	-----	-----	-----	-----	-----

सप्तम्यां तैलभक्षणस्यापि निषेधः	२२८
---------------------------------	-----	-----	-----	-----	-----

सप्तम्यादौ तिलपिष्टनिषेधस्तु धनादिकामस्यैव	२३१
--	-----	-----	-----	-----	-----

सप्तरात्रोषितविष्टाया अप्रभिज्ञायमानायाः शुद्धिविचारः	२४७
---	-----	-----	-----	-----	-----

सप्तयाध्युषितनिर्णयः	१५२
----------------------	-----	-----	-----	-----	-----

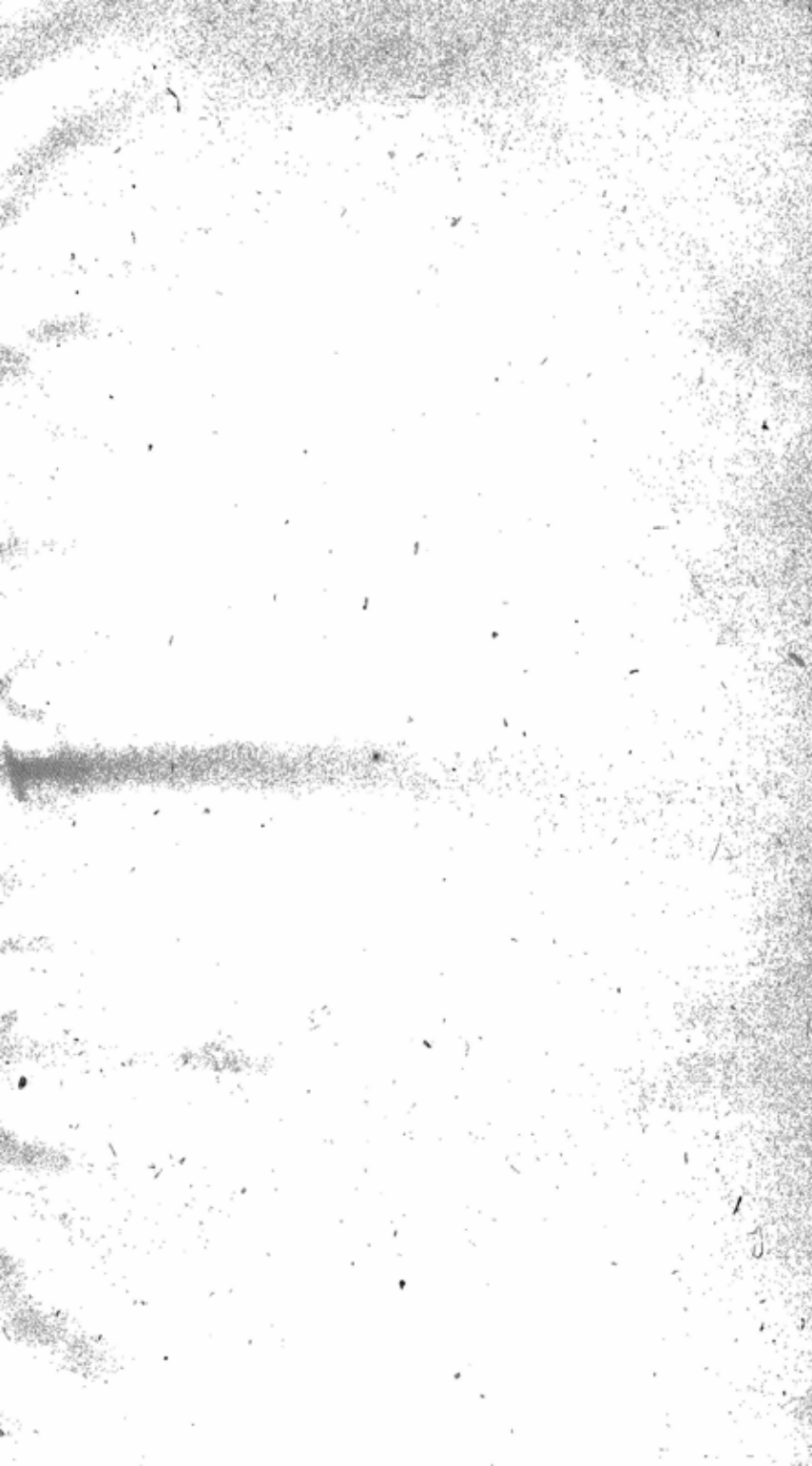
समुद्रस्नानफलम् समुद्रस्य पुण्यतरत्वञ्च	२२७—२३३
---	-----	-----	-----	-----	---------

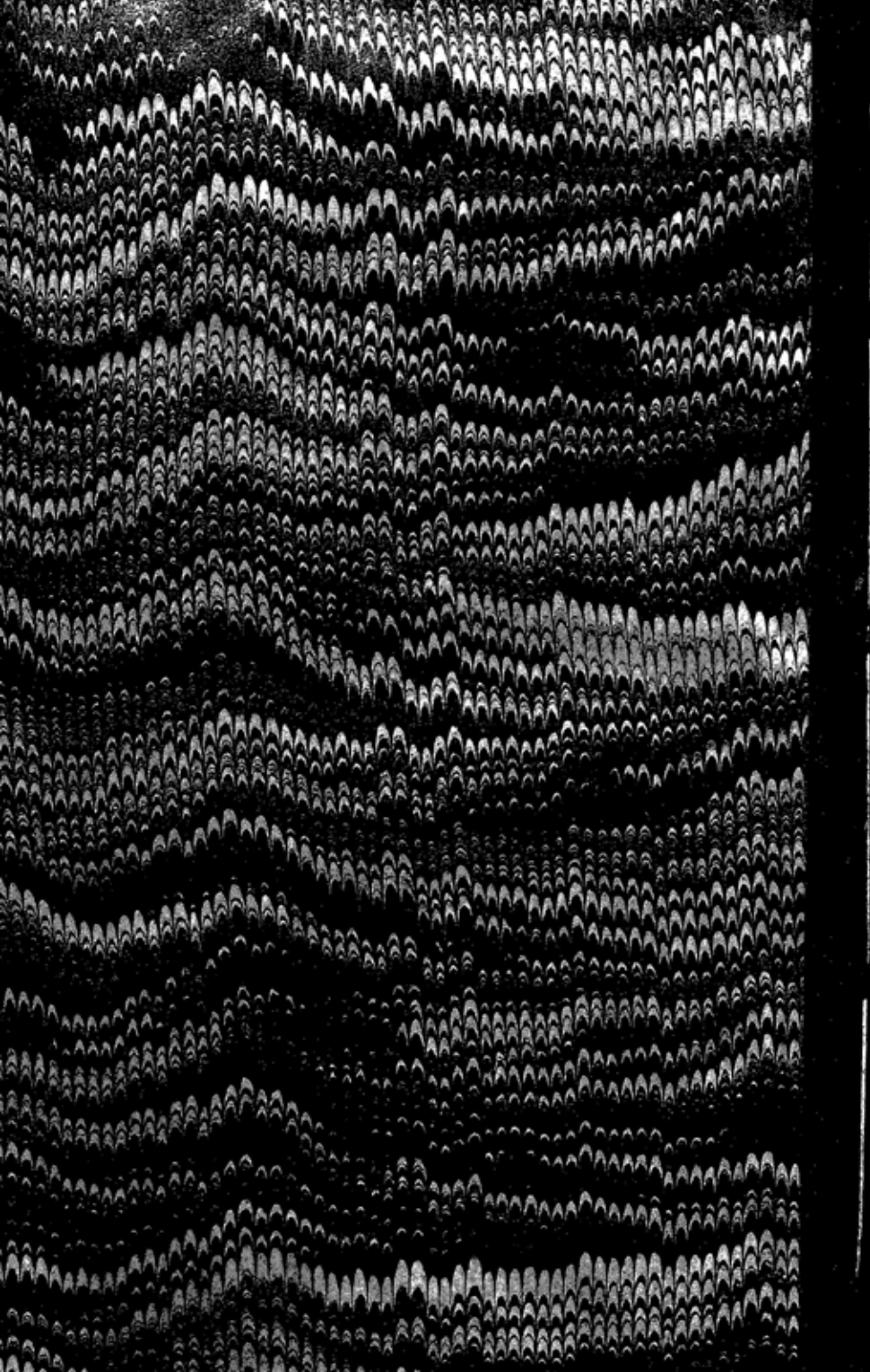
सर्वतर्पणानन्तरं जपविचारः	२७७
---------------------------	-----	-----	-----	-----	-----

सङ्क्षेपापरनामकानि भावदुष्टान्य भक्ष्याणि	४३४
---	-----	-----	-----	-----	-----

	पृष्ठ
सायंकाले कर्त्तव्यानि	४४०
सायंसन्ध्याविचारः	४३८
सार्धपादितैलकृतपूपादौ न भक्षण निषेधः	२२८
सुखाभक्षण विचारः	४०७
सुवर्णकुशादि धारणम्	१०६
सूर्यगङ्गा लक्षणम्	२१८
सूर्यार्घदान विधिः	३०३
सूर्यार्घ विचारः	२८०
सूर्योपस्थान विधिः	३०७
सूर्यावलोकन मन्त्रः	३१
सूर्यप्रदक्षिण मन्त्रः	३१
सूर्यपूजा विधिः	३०५
सूर्यनामाष्टशत पठनकालः	१८४
सूर्यस्तवराज पठनकालः	१८४
सूर्यास्ते चण्डालादिस्यर्शे प्रायश्चित्तम्	२४५
स्फटिकादिमालासु विभिन्न-फलनिर्णयः	१७८
स्वकृत-जलाशय स्नानफलम्	२२०
स्वभावदुष्टान्य भक्षाणि	४३५
स्वर्णपात्रेण तर्पणेऽपि विशेषः	२६०
स्वर्णपात्र तत्कीलकानाञ्च नित्यत्वादिः	२६०
स्वर्णादिपात्रतर्पणे फलम्	२६०

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.